Георги Атанасов

ХРИСТИЯНСКИЯТ ДУРОСТОРУМ–ДРЪСТЪР

Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV–XIV в.

История, археология, култура и изкуство

Книгоиздателство ЗОГРАФ

Георги Атанасов
ХРИСТИЯНСКИЯТ ДУРОСТОРУМ–ДРЪСТЪР
българска, първо издание

Превод Миглена Плетньова
Коректор Зоряна Стоянова
Оформление Светозара Янчева

ISBN 978-954-15-0174-0

16/70/100, 31,5 печатни коли
Печат – „Абагар“ АД–Велико Търново

Книгоиздателство ЗОГРАФ
Варна, бул. „Княз Борис I“ № 59
тел./факс 052/600 391, zograf_varna@abv.bg

Посвещавам тази книга

• на 1900-годишнината на Дуросторум–Дръстър–Силистра, на 1700-годишнината от мъченическата смърт на св. Дазий Доростолски, (†20 ноември 303 г.) и на доростолските мъченици от IV в. св. Юлий, св.Валентиниан, св. Пазикрат, св. Никандър, св. Квинтилиан, св. Исихий, св. Калиник, св. Максим, св. Дада, св. Квинтилиан и св. Емилиан;

• на доростолските епископи от края на IV до VI в. Меркуриан-Авксентий, Яков, Йоан, Монофил и Дулцисим;

• на първия дръстърски епископ след покръстването на България Николай, оглавил катедрата през 870 г.;

• на първият български патриарх Дамян, интронизиран в Дръстър през 927 г. и светителствал до 971 г.;

• на доростолските митрополити през XI–XII в. Леонтий, Христофор и Лъв Хрисианит;

• на дръстърските митрополити през епохата на Второто българско царство Кирил, Аверкий, Теодул, Йосиф, Дионисий, Калиник и Захарий.

• на доростолските митрополити през епохата на османското робство Калист (участник във Вселенския събор във Ферара–Флоренция през 1438–1439 г.), Партений, Йоасаф, Йоаким, Антоний, Паисий, Макарий, Методий, Партений, Генадий, Атанасий, Йеротей, Серафим, Костантин, Калиник, Вартоломей Кирил, Партений, Кирил (легитимен представител на новоосъзнатата българска нация по време на руско-турската война 1806–1812 г.), Калиник, Григорий, Йеротей и Дионисий;

• на епископ Партений Павлович, писател ерудит, богослов и учител, роден в Силистра в края на XVIII в. и отдал целия си съзнателен живот за каузата на българското духовно възраждане и триумфа на православното християнство в Югоизточна Европа, на проф. Петър Мутафчиев – виден български учен, посветил време и усилия за написването на светската и духовната история на Силистра, пролял кръвта си за единението на Добруджа с Майка България през Първата световна война в битката за Тутракан;

• на българския патриарх Максим, нюйоркския митрополит Геласий, мелнишкия епископ Генадий и русенския митрополит Неофит, съдействали в най-голяма степен за възстановяването на древнопросиялата Доростолска епархия през периода 1991–2003 година;

• специално на днешния наш владика Иларион, интронизиран за доростолски митрополит на 12 октомври 2003 г.;

• на Инициативния комитет за възстановяването на Доростолска епархия, умело воден от ст. ик. Добри Чаков и активно подкрепян от епархийските съветници и църковни настоятели Георги Атанасов, Цветана Цанова, Тодор Костов и Никола Касабов.

• и накрая на всички православни християни от Силистра и епархията, които имат щастието и отговорността да живеят и творят в Дуросторум–Дръстър–Силистра – град с 1900-годишна история, който повече от 1700 г. се явява основен стълб на християнството и християнската култура и цивилизация в Добруджа, България и Европа.

ст.н.с. д.и.н. Георги Атанасов

Тази книга е том 2 от поредицата „История на Силистра“.

Тази история, благословена от Негово Високопреосвещенство Доростолския митрополит Иларион, се издава с решение на Общински съвет–Силистра и решение на Епархийския съвет на Доростолската митрополия в чест на:

1700-годишнината на св. Дазий Доростолски, понесъл мъченическа смърт на 20 ноември 303 година

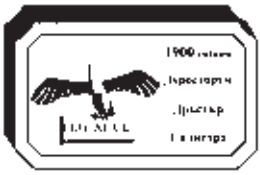

1900-годишнината на Дуросторум–Дръстър–Силистра, чието начало е поставено от римския император Траян през 106 г. сл. Хр.

Отпечатването на тази книга стана възможно благодарение на безкористната финансова подкрепа на:

Община–Силистра

„Първи май“ АД–Силистра

Доростолска митрополия

За този научен труд в края на 2006 година ВАК при БАН присъди на ст. н. с. д-р Георги Атанасов научната степен доктор на историческите науки (д.и.н.).

СЪДЪРЖАНИЕ/CONTENTS

Въведение
Introduction 7

Първа глава. Раннохристиянските мъченици от IV в. в Дуросторум
Chapter one. Early christian martyrs from the 4th c. in Durostorum 15

Втора глава. Раннохристиянски паметници от IV–V век, свързани с мъчениците от Дуросторум
Chapter two. Palaeo-christian monuments from the 4th–5th c.
related to the Durostorum martyrs 47

Трета глава. Доростол и Доростолска епархия през ранновизантийската епоха (края на IV–VII в.)
Chapter three. Dorostol and the Dorostol eparchy in the Early-byzantine period
(the end of the 4th–7th c.) 79

Четвърта глава. Раннохристиянски паметници от Доростол и Доростолска епархия (края на IV–VII в.)
Chapter four. Early christian monuments from Dorostol and the Dorostol eparchy
from the end of the 4th to the end of the 7th c. 96

Пета глава. Дръстър и Доростолска епархия през епохата на Първото българско царство (средата на IX–края на X век)
Chapter five. Drustar and the Dorostol eparchy in the period
of the First bulgarian kingdom (the middle of the 9th–end of the 10th c.) 133

Шеста глава. Християнските паметници от Дръстър и Доростолска епархия от епохата на Първото българско царство (средата на IX–края на X век)
Chapter six. Christian monuments from Drustar and The Dorostol eparchy
from the First bulgarian kingdom (the middle of 9th–end of the 10th c.) 169

Седма глава. Дръстър (Дристра) и Доростолската епархия през епохата на Византийското владичество (края на X–края на XII век)
Chapter seven. Drustar–Dristra and The dorostol eparchy in the period
of the Byzantine domination (the end of the 10th–end of the 12th c.) 232

Осма глава. Християнски паметници от Дръстър–Дристра и Доростолска епархия от епохата на византийското владичество (края на X–края на XII век)
Chapter eight. Christian monuments from Drustar–Dristra and The Dorostol eparchy
in the period of The Byzantine domination (the end of the 10th–end of the 12th c.) 267

Девета глава. Дръстър и Доростолска епархия през епохата
на Второто българско царство (края на XII–края на XIV век)
Chapter nine. Drustar and The Dorostol eparchy in the age of
The Second bulgarian kingdom (the end of the 12th–end of the 14th c.) 319

Десета глава. Християнските паметници от Дръстър и Доростолска епархия
през епохата на Второто българско царство (края на XII–края на XIV век)
Chapter ten. The christian monuments from Drustar and The Dorostol eparchy
in the period of The Second bulgarian kingdom (the end of the 12th–end of the 14th c.) 341

Заключение 358

Списък на ползваните извори и литература 361

Списък на съкращенията 390

Резюме/Abstract 392

Албум/Album 423

ВЪВЕДЕНИЕ

Съзнавам добре, че написването на историята на Доростолска епархия е нелека и същевременно отговорна задача. Още в началото определено може да се декларира, че по днешните български земи няма друг град, освен Дуросторум–Доростол–Дръстър–Дристра–Силистра, който толкова дълго, почти непрекъснато от зората на ранното християнство до ново време, да се изявява и съхранява като водещ център на християнството, християнската култура и цивилизация. В този град просияват имената на 12 мъченици и тук има епископска катедра през IV–VI в. Знае се, че след покръстването на българите през 864 г. тук е поставен епископ, а при управлението на цар Петър I (927–970) Дръстърският епископ става първият български патриарх. Известни са имената на епископите и митрополитите на града в годините на византийското владичество през X–XII в. и след възстановяването на българското царство – през XIII–XIV в.

Само това тезисно маркиране на моменти от християнското минало на Силистра свидетелства за една история, която далеч надхвърля тесните рамки на Дуросторум–Дръстър–Силистра и Доростолска епархия. Фонът е достатъчно красноречив – иде реч за една история, която не само е тясно обвързана, но е и съществена част от духовната култура на българските земи и Балканите през един дълъг период, който почти съвпада с миналото на християнския свят и има проекции в настоящето.

Хронологически сведените по-горе факти не са непознати, защото къде по-подробно, къде по-накратко са регистрирани в разнообразни по своята тематика и задълбоченост изследвания на наши и чужди историци, богослови и археолози. При внимателен прочит на многобройната и разнообразна литература по проблема обаче долавяме една неравномерност, откъслечност и избирателност при пресъздаване на различни събития от християнската история на Силистра и Доростолска епархия. Например на мъченическата история на св. Дазий и св. Емилиан Доростолски са посветени специални статии, обширни параграфи в енциклопедии, студии и дори задълбочени монографии[1]. За останалите доростолски мъченици обаче разполагаме само с кратки, спорадични споменавания в обобщаващи изследвания за християнството по Долния Дунав[2]. Фрагментарно и непълно, с по няколко фрази са отбелязани имената на няколко раннохристиянски епископи на града[3].

Що се отнася до периода на българското средновековие, тук ролята на Дръстър като религиозен център е обект на по-голям интерес[4]. Въпреки това все още достиженията на съвременните изследователи не са надхвърлили особено постиженията на П. Мутафчиев от началото на XX в.[5] Като цяло вниманието е концентрирано върху личността на патриарх Дамян[6], докато периодите преди

и след Дамян в повечето случаи се игнорират или са предмет на повърхностни бележки и дори на погрешни постановки[7].

През последните години благодарение преди всичко на печатите и на няколко писмени източника се направиха няколко сериозни опита за изясняване на църковната организация в Северна България през XI–XII в. и мястото на Дръстър (Дристра) като религиозен център в този регион[8]. Дори се разви една плодотворна дискусия, благодарение на която се осветлиха някои неясни доскоро моменти. Връх в тази насока са изследванията на А. Леоне и А. Шепърд за личността на Доростолския митрополит Лъв Хрисианит[9], последвани от проучванията на А. П. Каждан, П. Дякону и Ил. Илиев[10]. За сметка на това историята на Доростолска митрополия след Лъв Хрисианит (70-те години на XII в.) и до завземането на града от османските турци в края на XIV в. е съвършено неизследвана. Проучвателите, докоснали се до тази тема, се ограничават с няколко реда, където изброяват имената на архиереи на Дръстър, споменати в Синодика на цар Борил (1204–1218)[11].

Докато религиозната история на Дръстър и Доростолска епархия къде позадълбочено, къде по-повърхностно са обект на проучване, то паметниците на християнската култура и изкуство доскоро оставаха непознати и неизследвани. През последните години обаче тази празнина започна да се запълва. Разкрити и публикувани бяха гробници, мартириуми и епископски дворец с ранновизантийски базилики в Силистра, базилика от V–VI в. в Голеш[12], средновековни храмове и патриаршеска резиденция в Силистра[13] и църкви в най-големите центрове в епархията, като Цар Асен, Скала и други[14], ранновизантийски и ранносредновековни скални манастири по Суха река, река Канагьол, край Думбравени и Мурфатлар[15]. Вече са известни и хиляди християнски паметници – надписи[16], печати[17], църковна утвар[18], кръстове[19], икони[20], медальони[21], както от Силистра, така и от останалите религиозни средища в границите на епархията. Много са и непубликуваните паметници. Тъкмо тук е мястото за тяхното систематизиране и превръщането им в пълноценен извор за историята на християнството и християнската култура в региона.

Хронологическият обхват на това изследване е в рамките от началото на IV в., когато просияват първите мъченици на Дуросторум, до края на XIV в., когато Силистра и Добруджа падат под властта на османските турци и Доростолска епархия вероятно е временно закрита. В тези широки хронологически рамки от едно хилядолетие са обособени пет исторически периода. Те се представят в пет отделни глави, като всяка от тях е дублирана със самостоятелно изследване за християнските паметници. Събитията и паметниците са териториално детерминирани не само в границите на Силистра, а и в границите на Доростолска епархия, която в различните периоди от своето съществуване има различен обхват. Тук възниква проблем и в терминологично отношение, определен от неколкократната промяна на името на Силистра, респективно на епархията.

През IV в. в източниците, илюстриращи гражданската, военната и религиозната история на града, той най-често носи името Дуросторум. През V–VI в. постепенно се налага името Доростол, през епохата на Първото българско царство в българските източници е Дръстър, а в ромейските – Доростол. През XI–XII в. византийските автори предпочитат да използват Дристра. През епохата на Второто българско царство отново се налага старобългарското наименование Дръстър. Затова при представянето на историята и паметниците от IV–V в. предпочитам да използвам Дуросторум, за периода V–VII в. – Доростол, за епохата на Първото българско царство – съответно Дръстър, за периода на византийското господство XI–XII в. – Дръстър–Дристра, а за епохата на Второто българско царство – отново старобългарското наименование Дръстър. За по-голямо удобство навсякъде ще използвам съвременното канонично наименование на епархията Доростолска.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Fr. Cumont.** Les actes de saint Dasius. – Analecta Bollandiana, XVI, 1897, p. 5–16; **Fr. Cumont.** Le tombeau de St. Dasius. – Analecta Bollandiana, XXVII, 1908, p. 369–381; **J. Zeiller.** Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain. Paris, 1918, p. 28–30, 165–166; **H. Delehaye.** Saints de Thrace et de Mésie. Bruxelles, 1912, p. 265–272. **H. Delehaye.** Les origines du culte des martyres. Bruxelles, 1933, p. 248–249; **E. Branişte**. Martiri creştini la Dunare in timpul persecuţilor: martirul sfintul Dasius. – Almanahul Parohiei Ortodoxe Romine din Viena, 15, 1976, p. 85–95; **E. Popescu.** Martirii şi sfintii in Dobrogea. – Studii teologice, XLI, 1989, p. 72–75; **A. Amore.** Dasio. – Enciclopedia Catolica, 4. Vaticano, 1950, col. 1228–1229; **H. Leclercq.** Dasius. – DACL, 4,1. Paris, 1920, col. 272–283; **K. Kaster.** Dasius von Durostorum. – LCI, 6, 1974, S. 34.; **G. Mercati.** Per la storia dell'urna di S. Dasio martire. – Opere minori, IV. Vaticane, 1936; **В. Тъпкова-Заимова.** Сведения за кукерските игри в Силистренско. – В: Етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. София, 1960, с. 705–708; **I. Barnea.** Christian Art in Romania, I. Bucarest, 1979, p . 9–10; **I. Rămureanu**. Actele martirice. Studii introductiv, traducere, note şi comentarii. Bucureşti. 1982, p. 241–255, 299–303; **R. Pillinger.** Das Martyrium des Heiligen Dasius. Wien, 1988, S. 51–52, not. 149; **I. Barnea.** Inscripţia martirilor de la Axiopolis: Noi observaţii. – Pontica, XXX, 1997, p. 199–203; **P. Boschius.** Martyrium Sancti Aemiliani. – Acta Sanctorum Julii, IV. Romae, 1868, p. 370–377; **B. Gaiffer.** Sub Iuliano Appostata dans le martyrologe romani. – Analectica Bolondiana, LXXIV, I, 1956, p.13–23; **Fr. Halkin.** Saint Emilien de Durostorum martyre sous Julian. – Analecta Bollandiana, 90, 1972, p. 30–35; **Г. Атанасов.** За личността, мъченическата смърт и мощите на Св. Дасий Доростолски (+20 ноември 303 г.). – Духовна култура, 11, 2000, с. 8–16; **Г. Атанасов.** Св Емилиан Доростолски († 362 г.) – последният раннохристиянски мъченик в Мизия. – В: Civitas divino-hu-

mana in honorem annorum LX Georgi Bacalov. София, 2004, с. 203–218.

[2] **H. Delehaye**. Saints de Thrace…, p. 268–273; **H. Delehaye.** Les origines du culte…, p. 248–249; **J. Zeiller.** Op. cit., p. 55–57; **E. Popescu.** Op. cit., p. 72–75; **R. Constantinesco.** Les martyrs de Durostorum. – RESEE, 5, 1–2, 1967, p. 14–19. **Г. Атанасов.** За късноантичния мавзолей-мартирий в Дуросторум–Силистра и доростолските мъченици св. св. св. Максим, Дада и Квинтилиан. – Сборник Добруджа, 20, 2002, с. 55–65; **V. Baumann.** Mărturii ale persecuţiilor religioase din zona Dunării de Jos in primele secole ale erei creştine. – In: Izvoarele creştianismului românesc. Costanţa, 2003, p. 101–102; **V. Lungu.** Creştianismul in Scythia-Minor. Constanţa, 2000, p. 34; **Г. Атанасов.** Доростолските мъченици от 304 г. – Духовна култура, 5, 2004, с. 7–10.

[3] **Michael le Quien**. Cristianus in quatuor patriarchatus digestus, quo exihentur ecclesiae, patriarchae, cactercritque praesules totius Orientis, I. Paris, 1740, col. 1225; **A. Schwarz.** Die Anfänge der Christentum beiden Goten. – Miscellanea Bulgarica, 5, 1987, S. 107–111; **К. Марков**. Духовният живот в българските земи през Късната античност. София, 1995, с. 43; **J. Zeiller.** Op. cit., p. 164–169; **K. Ilski.** Biskupi Mezji i Scytii IV–VI w. Poznań, 1995, s. 63–64; **Г. Атанасов.** Епархия Доростола и доростольские епископы IV–VII вв. – Stratum plus, 6, 2001–2002, с. 210–217.

[4] **Е. Е. Голубинский.** Краткий очерк истории православных церквей. Болгарской, сербской, румынской или молдаво-влашкой. Москва, 1871, с. 37; **В. Златарски.** Български архиепископи-патриарси през Първото царство до падането на източната му половина. – ИБИД, 6, 1924, с. 70 сл.; **В. Златарски**. История на българската държава през средните векове 1, 2. София, 1972, с. 215–216; **П. Мутафчиев.** Съдбините на средновековния Дръстър. – В: Избрани произведения, II. София, 1973, с. 40 сл; **М. Дринов.** Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало до днес. – В: Избрани съчинения, II. София, 1971, с. 41; **С. Цухлев.** История на българската църква. София, 1910, с. 199; **Ив. Снегаров.** История на Охридската архиепископия, 1. София, 1995, с. 8–9; **Т. Събев.** Самостойна народна църква в средновековна България. София, 1987, с. 260–261; История на България, 2. София, 1981, с. 231; **М. Войнов.** Преслав–Средец–Охрид – три средновековни престолни града на българските царе и патриарси. – ИПр, 4, 1968, с. 72–76; **Г. Атанасов.** Дръстър и патриаршията на Първото българско царство. – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988, с. 137–143; **Б. Николова.** Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIV в.). София, 1997, с. 38–43; **Б. Николова.** Неравният път на признанието. София, 2001, с.75–80; **Ι. Ταρνανίδης.** Ἡ διαμόρφωσις του αυτοκεφάλου της Βουλγαρικής εκκλησίας (864–1235). Θεσσαλονικη, 1976, p. 76–94; **G. Podskalsky.** Die Organisation der bulgarischen Kirche nach der Taufe des Fürsten Boris-Michael. – EB, 1, 1990, S. 55–56; **G. Podskalsky.** Teological Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865–1459. München, 2000, S. 70–74; **S. Pirivatrić.** Between the East and the West. The Bulgarian Church in the Time of Samuilo (CCA. 971–1018). Facts and Interpretatitions. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и запад. София, 2002, с. 499–508; **С. Пириватрич**. Самуиловата държава. Обхват и характер. София, 2000, с. 196; **Г. Атанасов**. Първата българска патриаршеска катедра в Дръстър и патриарх Дамян (927–971). – Изследвания по

българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново, 2006, с. 179–196.

[5] **П. Мутафчиев**. Съдбините на средновековния..., с. 40 сл.; **П. Мутафчиев.**Произходът на Асеневци. – В: Избрани произведения, II, София, 1973, с 176–177.

[6] Виж литературата посочена в бел. 4.

[7] **В. Златарски**. История на..., I–2, с. 220–221; **H. Gelzer.** Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatum. – Abhandiungen der königlichen Bayerischen Academische. 21, Bd. III, 1901, S. 572; **В. Гюзелев**. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. София, 1969; **A. Kuzev.** Bemerkungen über einige Bistümer in Bulgarien während der ersten Jahrzehnte nach 870. – In: Symposium Methodi anum (=Selecta slavica, 13), Neuried, 1988, S. 190; **Т. Събев.** Цит. съч., с. 226, 261; **V. Svoboda.** L'origine de l'organisation de l'église en Bulgarie et ses rapports avec le patriarcat de Constantinopole (870–919). – BBl, II, 1966, p. 74–87; **П. Георгиев.** Първият български архиепископ. – В: Преславска книжовна школа, 3. Шумен, 1998, с. 129–138; **П. Георгиев**. Личността на архиепископ Йосиф-Стефан (886–893). – Годишник на катедрата по богословие в ШУ „Константин Преславски", 2, 1998, с 50–59; **Б. Николова.** Устройство и управление..., с. 38–42, 54–55.

[8] **J. Darrouzès**. Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Paris, 1981, p. 136, 151–153; **N. Oikonomidès.** Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphlin concernant l'élection des évêaues. – REB, XVIII, 1960, p. 60–61; **P. Georgiev.** L'organitation religeuse dans les terres bulgares du nord-est après l'an 971. – In: Dobrudza. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, p. 155–160 (с всички цитирани мнения по проблема); **W. Seibt.** Zur Identifizierung des bulgarischen Erzbischofs während der Herrschaft des Johannes Tzimisces mit Hilfe zweier Siegelypen. – JÖB, 24, 1975, S. 55–60; **Ив. Йорданов.** Нови данни за Преслав през X в. – Преслав, 3, 1983, с. 110–111; **P. Diaconu.** Sur l'organisation ecclésiastique dans région du Bas Danube (dernier tiers du X-e; siècle – XII-e siècle). – Etudes byzantines et Post-byzantines, II, 1991, p. 73–81; **P. Diaconu.** Points de vue sur l'organisation ecclésiastique au Bas-Danube (X^{-e}–X^{-e} siècles). – Dacia, XXXVIII–XXXIX, 1994–1995, p. 449–452; **Ив. Йорданов.** Още веднъж за моливдовулите на Георги, архиепископ на България. – Преслав, 4, 1993, с. 315–324; **В. Тъпкова-Заимова.** Превземането на Преслав в 971 г. и проблемите на българската църква. – В: 1100 години Велики Преслав, I. Шумен, 1995, с. 174–176; **I. Barnea.** Noi date despre mitropolia Tomisului. – Pontica, 24, 1991, p. 279–282; **Ив. Йорданов.** Печати на архиереи на Дръстър от XI век. – Сборник Добруджа, 9, 1992, с. 164–168; **Ив. Йорданов**. Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 186; **A. Madgearu**. The Church Organization at the Lower Danube Between 971 and 1020. – Etudes byzantines et post-byzantines, 4, 2001, p. 71–85; **Г. Атанасов.** Църковната организация в Североизточна България и Добруджа между 971–1020 г. – Преслав, 6, 2004. с. 325–338.

[9] **Ioannis Tzetzae**. Epistulae, recensius P. A. M. Leone. Lipsiae, 1972; **A. Shepard.** Tzetzes' Letters to Leo at Dristra. – Byzantinische Forschungen, VI, 1979, p. 192–197.

[10] **А. П. Каждан**. Ioannis Tzetzae. Epistulae, recensius P. A. M. Leone. Lipsiae, 1972 (рецензия). – ВВр, XXXIV, 1973; **P. Diaconu.** A. Shepard. Tzetzes' Letters to Leo at

Dristra. – Byzantinische Forschungen, VI, 1979, (recensia). – RESEE, XVIII, 4, 1980, p. 785–786; **Ил. Илиев.** Четири писма на Йоан Цец от средата на XII в. – Плиска–Преслав, 9, 2003, с. 21–25.

[11] **М. Г. Попруженко**. Синодик царя Борила. София, 1928, с. 92; **П. Мутафчиев.** Съдбините на средновековния… с. 90–92; **В. Златарски.** Цит. съч., с. 385 сл.; **Т. Събев.** Цит. съч., с. 314; **А. Кузев**. Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град. БИД. Научни конференции, 2. София, 1980, с. 81–85; **Б. Николова.** Устройство и управление…, с. 231–233; **В. Гюзелев**. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII–началото на XV век.). София, 1995, с. 31–32, 49 сл. **Г. Атанасов.** Доростолската митрополия през Второто българско царство. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, с. 659–683.

[12] **Г. Атанасов.** За късноантичния мавзолей–мартирий ..., с. 55–65; **G. Atanasov**. Martyrium et ΑΓΙΑΣΜΟΝ dans le castel basbyzantin près du village de Golech, région de Silistra (communication préluminaire). – Miscellanea Bulgarica, 11. Wien, 1997, p. 127–135; **G. Atanasov.** Le palais des évêques de Durostorum des V-e–VI-e siècles. – Pontica, XXXVII–XXXVIII, 2004–2005, p. 275–287; **G. Atanasov.** Martyrium et confesio contenant des reliques dans le castel basbyzantin près du village de Golech, région de Silistra (communication préluminaire). – Acta musei varnaensis, IV. Varna (sous presse); **Г. Атанасов**. Дворецът на Доростолските епископи от V–VI в. – Известия, IX (Градът. Археология и история), Русе, 2005, с. 100–113.

[13] **Ст. Ангелова**. Археологическото проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988, с. 42–45, обр. 7; **Ст. Ангелова с кол**. Църква № 2 в Дръстър (Силистра). – Минало, 3, 1996, с. 28–40; **Ст. Ангелова**. Разкопки на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – Сборник Добруджа, 20, 2002, с. 16–28; **Г. Атанасов.** Църква № 1 в Дръстър (Силистра). – Археология, 3–4, 1994, с. 58–65; **Г. Атанасов.** За локализацията на късносредновековна църква № 3 и за датата на спредновековна църква № 1 в Дръстър–Силистра. – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.) Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев (=Acta Musei Varnaensis. III-2). Варна, 2005, с. 323–335; **Г. Атанасов.** Първата българска патриаршеска катедра, с. 179–196.

[14] **В. Антонова, Цв. Дремсизова**. Църкви и каменни постройки в старобългарското селище при с. Цар Асен, Русенско. – ГМСБ, X, 1984, с. 62–63, обр. 5; **В. Димова.** Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – Сборник Добруджа, 10, 1993, с. 64, табл. 1; **Г. Атанасов.** Кримски реалии на еднокорабните едноабсидни църкви без притвор в Добруджа. – В: Българите в Северното Причерноморие, 3, В.Търново, 1994, с. 53–74; **В. Йотов, Г. Атанасов.** Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998, с. 21, обр. 28.

[15] **Г. Атанасов**. Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. – ИНМВ, 20 (35), 1984, с. 91–98; **Г. Атанасов.** Скални манастири в крайдунавска Добруджа. – Векове, 4, 1986, с. 9–11; **Г. Атанасов.** Ранновизантийски скални църкви

и манастири в Южна Добруджа. – Археология, 3, 1991, с. 33–41; **Г. Атанасов**. За хронологията и монашеската организация в скалните обители през Първото българско царство. – В: Светогорска обител Зограф, II. София, 1999, с. 286–290; **Г. Атанасов.** Скални монашески обители в Добруджа (IV–XIV век). Автореферат на дисертация. София, 1990, с. 9–12; **Г. Атанасов.** Ранносредновековни скални манастири по средното русло на сухоречието Канагьол (Дристра) в Добруджа. – ИНМВ, 29 (44), 1993, с. 122–143; **Г. Атанасов.** Християнски паметници от ранносредновековната крепост до с. Руйно, Дуловско. – Сборник Добруджа, 8, 1991, с. 28–29; **Г. Атанасов**. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. – ИНМВ, 25 (40), 1989, с. 53–56; **C. Chiriac.** Un monument inedit: complexul rupestru de la Dumbrăveni (jud. Constanţa). – Pontica, XXI–XXII, 1988–1989, p. 149–168, fig. 2,3; **C. Chiriac, T. Papasima.** Un străvechi asezământ crestin dobrogeant – complexul monastic de la Dumbrăveni (judeţul Constanţa). – Privegind şi lucrând pentru mânture. Iaşi, 2000, p. 222–231; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu**. Din istoria Dobrodgei, 3. Bucureşti, 1971, p. 180 etc.; **I. Barnea.** Christian Art in Romania, 2. Bucarest, 1981, p. 17 etc.; **G. Atanassov.** Influences ethno-culturelles dans l'ermitage rupestres près de Murfatlar à Dobrudja. – Byzantinoslavica, LVII, 1996, p. 112–124; **Г. Атанасов.** Скални култови паметници в Добруджа. Светилища, храмове, манастири. Силистра, 2004, с. 3–31.

[16] **Fr. Cumont.** Le tombeau…, p. 369–381; **V. Beševliev.** Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, Nr 51, 107; **H. Grégoire.** Une inscription datée au nom du roi Boris-Michel de Bulgare. – Byzantion, XIV, 1939, p. 227–234; **Н. Ангелов**. Старобългарски надпис от края на IX век от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, 2, 1980, с. 35; **К. Попконстантинов.** За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, 3–4, 1982, с. 43–49; **Р. Рашев.** За една група „прабългарски надписи". – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, с.159–162.

[17] **W. Seibt.** Op. cit., p. 55–60; **I. Barnea.** Noi date ... p. 279–282; **Ив. Йорданов.** Печати на архиереи на Дръстър…, с. 164–168; **Ив. Йорданов**. Печатите от стратегията …, с. 186.

[18] **Г. Атанасов**. Средновековни църковни кръстове от Южна Добруджа. – ИНМВ, 27 (42), 1991, с. 77–96; **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 29; **К. Тотев.** Процесийни кръстове от крепостта при село Цар Асен, Русенско. – ИНМВ, 34–35 (49–50), 1998–1999, с. 192–196; **Г. Атанасов.** Култовата цедка ἠθμός – colum в старобългарската литургика (по археологически данни). – Археология, 4, 1995, с. 42–44; **Г. Кузманов, Ив. Бъчваров.** Колекцията от антични лампри в Силистренския музей. – ИНМВ, 22 (37), 1986, с. 62.

[19] **Г. Атанасов**. Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – ИНМВ, 28, 1992, с. 246; **Г. Атанасов, В. Йотов.** Кръстове-енколпиони и медальони от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – Сборник Добруджа, 6, 1989, с. 92–93; **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 100; **Г. Атанасов.** Християнски паметници…, с. 32–33; **P. Diaconu, S. Baraschi.** Păcuiul lui Soare, II. Bucureşti, 1977, p. 126; **G. Atanassov.** Croix-encolpions proche-orientales de la region

de la Dobroudja du Sud (Bulgarie). – In: Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Bonn, 1995, p. 483–488; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Dinogeţia, I. Bucureşti, 1967, p. 357–360; **O. Damian, P. Damian**. Eléments chrétiens de l'époque byzantine au Bas Danube. – Pontica, XXVIII–XXIX, 1995–1996, p. 238–240; **Л. Дончева-Петкова.** За някои типове кръстове-енколпиони от Добруджа. – Сборник Добруджа, 8, 1991, с. 54–60; **Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев.** Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. София, 1999; **Л. Дончева-Петкова.** Кръстове-енколпиони с филигранна украса. – В: Преславска книжовна школа, 5. Шумен, 2001, с. 120–124.

[20] **G. Mănucu-Adameşteanu**. Descoperiri mărunte de la Isaccea. – Peuce, IX, 1984, p. 246–247; **К. Тотев.** За една творба на стеатитовата пластика от Силистра. – ИНМВ, 24, 1988, с. 104–106; **Г. Атанасов.** Свети Георги Победоносец. Култ и образ в Православния Изток през Средновековието. Варна. 2001, с. 165–170, обр. 149–151, 153, 155–156; **Г. Атанасов.** Ранносредновековни оловни иконки със св. Георги воин от Южна Добруджа. – Археология, 3, 1992, с. 36–44; **Г. Атанасов**. Ранносредновековна оловна иконка със св. Пантелеймон. – Археология, 2, 1994, с. 48–51; **В. Йотов, Г. Атанасов**. Цит. съч., с. 98–100, обр. 75; **Г. Мэнуку-Адамештяну, И. Полл.** Медальон со светыми Космой и Дамианом из Исакчи. – Stratum plus, 6, 2000, с.285–289.

[21] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 22; **Г. Атанасов.** Ранносредновековни оловни медальони от Североизточна България. – Нумизматика, 2, 1988, с.21–24; **Г. Атанасов**. Християнски медальони от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – Сборник Добруджа, 9, 1992, с. 150–156; **Г. Атанасов, В. Йотов.** Цит. съч., с. 92–98; **Г. Атанасов.** Ранносредновековни амулети от Силистра. – ИНМВ, 22 (37), 1986, с. 74–76; **Г. Атанасов.** Ранносредновековни амулети от Дръстър. – ИНМВ, 24 (39), 1988, с. 79–80; **P. Diaconu, L. Vilceanu.** Op. cit., p. 145, fig. 58; **Г. Атанасов**. Християнски паметници..., с. 32–33, табл. II,4–8; **Г. Атанасов**. Сребърен медальон с образите на пророк Данаил и св. Георги от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – Археология, 3, 1990, с. 42–47; **Г. Атанасов**. Оловен медальон от ранновизантийската крепост до с. Войниково, Добричко. – Сборник Добруджа, 10, 1993, с. 47; **Л. Дончева-Петкова.** Култови предмети от некропола при с. Одърци, Добричко. – В: Studia protobulgarica ej mediaevalia europensia в чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 221, обр. 5. б; **Г. Атанасов.** Ранносредновековен енколпион със св. Георги и св. Тодор Стратилат от Апиария. – ГНИМ, X , с. 67–73; **P. Diaconu, S. Baraschi**. Op. cit., p. 126; **O. Damian**. Despre un atelier pentru confecţionat piese plumb de la Păcuiul lui Soare. – Pontica, 25, 1994, p. 309–321; **F. Topoleanu.** Un medaillon byzantin en émail cloisonné découvert à Noviodunum. – RESEE, XXVI, 4, p. 311–317.

ПЪРВА ГЛАВА.

Раннохристиянските мъченици от IV век в Дуросторум

Християнизацията на римските провинции Втора Мизия и Скития, на границата между които се намира античният Дуросторум, е тема, която вече две столетия занимава историци, богослови и археолози. Почти всички се основават на раннохристиянските писатели Евсевий Кесарийски и Ориген, според които по жребий на апостол Андрей се пада отговорната мисия да покръсти обитателите на Скития (Добруджа?) и Северозападното Черноморие[1]. Тази история се преповтаря от Тертулиан, Епифаний, Синаксара на Цариградската патриаршия, Менология на император Василий II и други източници, но досега нито е напълно потвърдена, нито изцяло отхвърлена с достатъчно неопровержими научни доказателства[2]. Все още липсват безспорни археологически паметници и писмени извори, които да засвидетелстват присъствието на християнски общини през I–II в. в най-големите градски центрове – Томи, Одесос, Дуросторум, Марцианопол и пр.

Обр. 1. *Мощехранилницата с форма на саркофаг на св. Дазий Доростолски от VI в., съхранявана в гр. Анкона, Италия*

Първите автентични източници за разпространението на християнството в Крайдунавска Добруджа и по-специално в Дуросторум са от началото на IV в. и се свързват с най-голямото гонение срещу християните в Римската империя. Под влияние на зет си Галерий в самото начало на 304 г. император Диоклециан (284–305) издава четвъртия и най-радикален едикт срещу християните, в който се определя смъртно наказание за онези от тях, които не се откажат от вярата си[3]. Според източниците вероятно осмина от общо дванайсетте доростолски мъченици ги постига мъченическа смърт тъкмо при управлението на Диоклециан, което предполага, че стават жертва на едиктите от 303–304 г. Това е едно косвено свидетелство, че тук християнството има по-ранна история. Нейното начало все още не може да се прецизира, но най-вероятно по Долен Дунав и по-специално в Дуросторум християнската теория и практика навлизат още през втората половина на III в. Изглежда това става чрез източни търговци и особено чрез войници, постъпващи на служба в разквартирувания тук около 105–106 г. XI Клавдиев легион. Впрочем, вече е обърнато внимание, че още през II–III в. източните култове започват да набират популярност в този регион, респективно в Дуросторум[4]. Специално сред войниците от XI легион на широк прием се радва култът към източния бог Митра. В този смисъл няма непреодолими пречки християни от Истока да се придвижват и да разпространяват идеите си както в Добруджа, така и в Дуросторум. Дори има изрични писмени извори и най-вече епиграфски паметници за периодични вълни заселници от Сирия и Мала Азия към Добруджанското Черноморие и Долнодунавските градове[5]. В тази връзка съвсем определено се твърди, че при големите гонения срещу християните в Източните провинции през втората половина на III в. мнозина от тях се преселват в долнодунавските земи. По този повод се цитира един панегерик от 296 г. в чест на Констанций Хлор, където се твърди, че пустотата на Тракия (по това време Добруджа е в диоцеза Тракия и е слабо населена) се изпълва с преселени хора от Азия, които донасят християнство и светлина[6]. Изглежда тъкмо сред тях трябва да търсим едни от първите проводници и посланици на християнството в Дуросторум и региона.

1. Свети Дазий Доростолски

Няма друг раннохристиянски мъченик от днешните български земи като свети Дазий, на който да се посветени толкова много статии, студии и обширни пасажи в десетки изследвания за ранното християнство и раннохристиянските мъченици. Мнения по проблема „свети Дазий“ дават водещи специалисти в тази материя като Фр. Кумонт[7], И. Делайе[8], Й. Зейлер[9], Е. Бранище[10], Е. Попеску[11], Дж. Меркати[12], И. Мартинов[13], В. Тъпкова-Заимова[14],

И. Рамуряну[15], Й. Барня[16] и др. Към това трябва да прибавим десетките статии в много енциклопедични речници по християнска история и археология[17]. Преди повече от 15 години излезе от печат и монографията на Р. Пилингер, в която се обобщават достиженията на няколко поколения историци, богослови и археолози. Това допринесе най-много за доизясняване на съдбата на този толкова популярен мъченик от Дуросторум[18].

Действително богати и многобройни са писмените източници за живота и мъченическата смърт на св. Дазий. Хронологически най-ранно и най-обширно е житието на светеца, написано на гръцки език и съхранявано в Парижката национална библиотека под № Gr 1539[19]. Много кратки редакции на житието са включени в редактирания през VIII–IX в. Синаксар на Цариградската патриаршия[20] и съставения в самото начало на XI в. Менологий на император Василий II [21]. Има и други по-автентични източници, като Сирийския мъченически календар от Едеса, редактиран около 370 г. (според други автори в началото на V в.), и съставената малко по-късно „Мъченическа история на Йероним“[22]. Първата версия на тази универсална и основополагаща за църквата хроника навярно е написана през втората половина на IV в. от Евсевий Кесарийски в Никомедия. Към първата половина на V в. е преведена от гръцки на латински и допълнена от Йероним, поради което носи неговото име. Хронологически следват Страдалческата история на Роман и други мартиролози, в които се среща името на св. Дазий в различни транскрипции[23]. Тук трябва да отбележим споменаването на св. Дазий в средновековни славянски ръкописи и по-специално в Станиславовия Пролог – старобългарски паметник от 1330 г., където текстът е зает от Менология на император Василий II [24]. В заключение ще посоча и един автентичен паметник, какъвто безспорно е надписът върху саркофага на св. Дазий от VI в., съхраняван и до днес в италианския град Анкона (обр. 1)[25].

Естествено най-голямо внимание и най-много изследвания са посветени на житието на светеца, озаглавено „Деянията на св. Дазий“. В резюме историята на мъченичеството е следната. При управлението на римските императори Диоклециан (284–305) и Максимиан (286–305) войниците и гражданите на Дуросторум продължават да тачат езическия празник, посветен на Кронос. Според обичая е хвърлен жребий кой ще изиграе земното превъплъщение на езическия бог и в продължение на 30 дена ще предвожда тържествата, като изпълнява всички свои прищевки. Нещастният жребий е изтеглен от един воин ветеран на име Дазий, който вече е приел кръщение. Като истински християнин той обаче категорично отказва да бъде съпричастен към езическия култ и декларира, че предпочита да изпита мъченическа смърт в името на Христа, отколкото да служи на Кронос. След категоричния отказ Дазий е хвърлен в тъмница. На следващия ден го водят на разпит в претория (очевидно

на XI Клавдиев легион) и го изправят пред легата Бас. Там Дазий декларира: *По длъжност съм войник, а за името си ще кажа* (следното – б. пр.): *името, което съм си избрал, е християнин, а името, което ми е сложено от родителите, е Дазий.* Няколко пъти Бас го приканва да се поклони пред езическите божества и на свещените образи на императорите. Дазий категорично отказва и заявява, че се прекланя само пред Светата Троица. Дори си позволява да поругае имената на императорите, поради което е подложен на изтезание и получава присъда смърт чрез посичане. Направен е и последен опит да бъде принуден да поднесе жертви на езическите богове, но Дазий разпръсква посветените им благовония и събаря нечестивите им идоли. След тази постъпка той е обезглавен на 20 ноември, петък, в четвъртия час (около 10 часа сутринта) от „непобедимия" палач Йоан.

Вече посочих, че кратки резюмета от Деянията на св. Дазий са запазени в Синаксара на Константинополската патриаршия и в Менология на император Василий II. С незначителни нюанси (например името на легата не е споменато, а обезглавяването се свързва със знанието и разпореждането на Диоклециан и Максимиан) тези два първокласни източника повтарят и преповтарят накратко първичния текст. Явно оригинал или препис на житието се съхранява в архива на Константинополската патриаршия и е използван като първоизточник при съставянето както на Синаксара през VIII–IX в., така и на Менология през XI в.

Пред много повече загадки изследователите са изправени, когато трябва да използват „Мъченическата история на Йероним", защото в различните транскрипции (Дазус, Базус, Дасус и Таксиус) името на светеца се свързва с различни градове: на 5 август, 20 ноември и 21 декември е посочена Хераклея, отново на 5 август, но и на 4 и 18 октомври е споменат Путеоли. Още първите изследователи забелязват, че Путеоли трябва да се изключи, защото споменатият Базус е известен мъченик, различен от Дазий. В тази последователност И. Делайе е склонен да мисли, че освен в Дуросторум, Дазий е почитан още в близкия Аксиополис и Хераклея[26], но очевидно авторът на мъченическата история не познава оригиналното житие от IV в. и не е знае точно къде св. Дазий постига мъченическа смърт.

Прочее, стана ясно, че кратки резюмета или споменавания за мъченическата смърт на св. Дазий намираме и в други източници. Сред най-авторитетните е Синаксара на Цариградската патриаршия, формиран през VIII и окончателно оформен през IX в. Там обаче на няколко пъти един св. Дазий се свързва с Никомедия и същевременно на 19 и 20 ноември – с Доростол. В друг източник „Страданието на св. Роман" отново виждаме двама светци с името Дазий и отново свързани с Никомедия и Доростол: първият – на 21 октомври, а вторият – отново с 20 ноември. В Менология на Василий II,

написан в самото начало на XI в., на датата 20 ноември се чества подвигът само на един св. Дазий от Доростол. Всъщност текстът на Менология е кратко резюме на житието без съществени допълнения и иновации.

Повече въпроси повдига връзката на св. Дазий с Аксиополис (сега Черна вода), намиращ се също на десния бряг на Дунав, на около 50 км североизточно от Доростол–Силистра (фиг. 3). Действително в оригиналното житие и в Менология Аксиополис не е отбелязан, но той присъства в останалите източници – Синаксара, Йероним и „Страданията на св. Роман“. Най-после в близост до ранновизантийската църква извън крепостните стени на Аксиополис през 1947 г. случайно е намерена варовикова плоча. Според първите публикации върху нея на гръцки е написано: *Хвала на мъчениците Кирил, Киндеас и Тасиос (Дазиос)*[27] (обр. 2). Пренебрегвайки безспорните източници, като оригиналното житие и саркофага от Анкона, и основавайки се на по-неясните текстове на Йероним и Синаксара, Й. Барня дълго време се опитва да наложи идеята, че Дазий ги постига мъченическа смърт не в Дуросторум, а в Аксиополис и че плочата е надгробен надпис от мартириума на св. Дазий. Това твърдение обаче среща сериозни, дори непреодолими пречки да бъде доказано. Те са посочени от Р. Пилингер, но не е излишно да се повторят в резюме и да се допълнят.

Обр. 2. *Мраморна плоча с имената на св. Кирил, св. Киндеас и св. Тасиос (Дазиос?) от mensa martiryum в базилика от V в. в Аксиополис (Черна Вода)*

Първо. Плочата с надписа е случайна находка, а църквата, до която е намерена според Г. Точилеску, е от VI в.

Второ. В текста върху плочата от Черна вода се пише за почитане на св. Дазий, а не за гроб-мартириум.

Трето. Името на св. Кирил от Аксиополис е отбелязано от Йероним и Анонимния сирийски източник (календар), но никога заедно с името на св. Дазий.

Четвърто. Всички източници, които посочват мъченическата смърт на св. Дазий, винаги я свързват с Дуросторум.

Пето. В оригиналното ранно житие изрично е отбелязано, че преди да бъде екзекутиран, Дазий е разпитван в претория на легиона, а е известно, че в

Черна вода римски легион не лагерува до времето на император Константин I Велики (307–337) докато в Дуросторум без прекъсване след император Траян (98–117) и до V в. се установява и лагерува XI Клавдиев легион (справка ND, Dr, XXXIX, 30). В този смисъл очевидно е невярно подозрението на Ф. Кумонт (по-късно той се коригира), развито в ново време от Й. Барня, че споменаването на Дуросторум в края на житието на св. Дазий е късна интерполация.

Шесто. И днес в гр. Анкона в Италия се съхранява каменен саркофаг, върху капака на който на гръцки език е написано: *На това място лежи светият мъченик Дазий, пренесен от Доростол* (обр. 1). Палеографските особености на надписа и гръцката транскрипция *Доростол*, използвана както в житието на св. Дазий, така и в открития във Варна надпис на Доростолския епископ Дулцисим от VI в. (табл. XXIX: 21), също говорят за оригиналността на късноантичния паметник[28]. Фактът, че мощите на св. Дазий са в този саркофаг, не оставя никакво съмнение, че светецът е посечен и погребан в Дуросторум–Доростол.

И все пак не може да се отмине фактът, че в няколко източника мъченическата смърт на св. Дазий се свързва с Аксиополис. Изправена пред този факт, Р. Пилингер не изключи вероятността св. Дазий от Дуросторум и св. Тасий от Аксиополис да са различни мъченици – една хипотеза, към която съвсем наскоро се присъедини и Й. Барня[29]. Още повече, че в два оригинални паметника като саркофага от Анкона и плочата от Аксиополис има разлика в изписването на имената им. На пръв поглед с този компромис казусът е решен, но според мен не бива да се подценява тезата на Д. Бранище, че без да е посечен и погребан в Аксиополис, св. Дазий може да е почитан и там[30]. Впрочем вече споменах, че Аксиополис е само на около 50 км от Доростол и при непрекъснатото движение на части от XI Клавдиев легион е допустимо култът към така популярния светец да е пренесен в недалечния град. Най-вероятно в резултат на разнасяне на мощите на мъчениците, което става практика през V–VI в., частици от първичния мартириум в Дуросторум са дарени (за осветяване на църкви или поклонение) в други градове като Аксиополис, Никомедия и пр. След като надписът от Аксиополис е в базилика от V–VI в., то не е изключено под олтара ѝ (в конфесиото) да са положени мощи от св. Дазий, св. Кирил и св. Киндеас и това да е отразено върху въпросната плоча с техните имена. Вече без съмнение се приема, че тя изпълнява ролята на mensa martirium за приношение в памет на тримата мъченици (особено на патронните им празници), което се потвърждава от последното четене на текста *Приношение (ΕΥΦΡΑΣΙΣ) за мъчениците Кирил, Киндеас и Тасиус*[31] (обр. 2). Практика е дните, в които са пренесени мощи или са извършени някакви чудеса, да се обявяват за празници. Затова освен

деня на мъченическата смърт в Дуросторум на 20 ноември, в Аксиополис и Никомедия са отбелязвани и други два дена, в които се почита доростолският мъченик.

След като се изясни, че безспорно Дуросторум е градът, в който е обезглавен и погребан св. Дазий, то следва да се спрем и на проблема за точната дата на мъченическата смърт. А тя действително е спорна, защото в нито един от многобройните източници, включително и в житието, не е посочена годината на посичане. Знае се само, че то става при господството на императорите Максимиан Херкулий (284–305) и Диоклециан (те управляват съвместно между 284 и 305 г.), на 20 ноември, петък, към четвъртия час (10 часа сутринта) и на 24-ия ден от новолунието по лунния календар. Едни приемат, че това се случва на 20 ноември 302 г., защото е петък, но той не съвпада с 24-ия ден на лунния календар. 24-ия ден по лунния календар съвпада с 20 ноември 303 г., но денят не е петък, а събота[32]. Тази дата (20 ноември 303 г.) е предложена от Ф. Кумонт[33], но ред изследователи обръщат внимание, че най-радикалният, четвърти едикт за преследване на християните е реализиран през 304 г., поради което за дата на мъченическата смърт предлагат и 20 ноември 304 г. Ако обаче внимателно прочетем житието, ще доловим, че постановлението за посичането на Дазий е издадено не въз основа на четвъртия едикт от началото на 304 г., а по съвсем други причини. Ето защо по-вероятно ми се струва посичането да е станало на 20 ноември 303 г., но не бива напълно да се изключва и 20 ноември 302 г.[34]

Следващият проблем, все така трудно решим, е за личността на автора на житието и за датата на съставянето му. Изрично е обърнато внимание, че ползваните църковни формули (специално твърдението на Дазий пред процеса, че изповядва вярата си в Светата Троица) определят долната граница на написване след Никейския събор от 325 г. За крайна горна граница се приема 579 г., защото тогава аварите вече са превзели Дуросторум и старите жители са напуснали града, отнасяйки саркофага с мощите на мъченика[35]. Впрочем транспортирането на мощите (събитие, по правило отбелязвано в житията) извън Дуросторум не се споменава в житието. При внимателно вникване в текста според мен Р. Пилингер правилно преценява, че авторът на житието не е свидетел на събитието, но живее и твори не много по-късно от него, защото го пресъздава с големи и специфични подробности[36]. Ето защо най-вероятно текстът е създаден през втората половина на IV в. За личността на автора не може да се каже нищо определено. От стила на написаното (текстът е на изключително опростен гръцки език, забелязват се много стилови и граматически грешки) може да се предполага, че не е грък или римлянин, а християнин от Изтока.

Опитът на Ф. Кумонт да търси латински първоизточник е оборен[37], а

за предназначението на житието е обърнато внимание, че е съставено под формата на молитва и е предназначено за целите на литургията – т. е. за четене на глас и за поучение. Основният адресант са онези новопокръстени християни, които продължават да се придържат към езическите обичаи. Поради това е обърнато специално внимание на бесовските тържества в Дуросторум и те са категорично заклеймени. Това е още едно доказателство, че житието е написано не дълго време след налагането на християнството в Империята, може би около 382 г., когато под страх от наказание проявите на езическите култове започват да се преследват системно[38].

Отдавна се дискутира проблемът за характера на езическия празник в Дуросторум, жертва на чийто кървав ритуал става св. Дазий. Първоначалните опити да се търсят аналози в древногръцките и сирийско-финикийските религиозни мистерии отдавна са обявени за несъстоятелни. Най-вероятно става въпрос за празнуване на новогодишния римски празник (Календите) в техния местен тракийски вариант, при който се смесват култовете към Сатурн (Кронос) и към местния тракийски бог Залмоксис. Ив. Венедиков и Р. Пилингер обръщат внимание, че култът към Залмоксис е култ на местните трако-гети в Добруджа[39]. Негови реплики във варианта, описан в житието на св. Дазий, се откриват в по-ново време в района на Силистра[40]. Това е още едно указание, че текстът е автентичен и като цяло пресъздава реални събития, случили се в Дуросторум в началото на IV в.

Оскъдни са сведенията за личността на св. Дазий. Знае се само (и самият той го твърди), че е обикновен войник от местния легион. Името му е автохтонно трако-гетско (има и хипотетични предположения за илирийско или сарматско потекло) и това се потвърждава в още по-голяма степен от тракийското му звучене в оригиналния надпис от Аксиополис. Изглежда произхожда от романизираните траки, живеещи в района на Дуросторум и привлечани на служба в римската армия. Предположението, че е епископ, не почива на никакви сериозни основания[41].

В заключение, достоверно представените събития в житието, саркофагът от Анкона и надписът от Аксиополис предполагат, че действително един войник от местните романизирани трако-гети постига мъченическа смърт в Дуросторум при управлението на императорите Максимиан и Диоклециан.

2. 3. 4. Свети Максим, свети Дада и свети Квинтилиан

Тази група доростолски мъченици е позната от сравнително късни източници като Синаксара на Цариградската патриаршия от края на VIII–IX в.[42] и Менология на император Василий II от самото начало на XI в.[43], поради което някои учени се съмняват в пълната достоверност на изнесените факти[44]. Това обаче са напълно автентични документи, изготвени в канцеларииите на двете най-официални и легитимни институции в православния свят – константинополската патриаршия и ромейския император. Най-после текстовете в Синаксара и Менология си приличат до такава степен, че предполагат общ древен първоизточник. Навярно това е недостигнало до нас ранно житие, от което са извлечени двете резюмета. Според тях на 28 април при управлението на императорите Максимиан и Максимин и при консулите Гавиний и Тарквиний (в Менология са споменати само император Максимиан и консул Тарквиний) в Доростол, провинция Втора Мизия, са убити светите мъченици Максим, Дада и Квинтилиан. Максим е четец в църквата, добре тълкува евангелието и поучава в името на Христос, а Дада и Квинтилиан са негови ученици и приятели. Поради причастността им към християнството и отказа им да участват в публични езически жертвоприношения, заповядани от новия епарх на провинцията, те са арестувани и задържани в затвора. Под ръководството на Магнилиен срещу тях започва съдебен процес. Следват многократни разпити и мъчения на тримата християни, но те получават смелост от явяването на ангел господен и издържат изпитанията. Ипатът (консулът) Гавиний ги заплашва с обезглавяване, но те, без да трепнат, го питат без страх защо отлага присъдата. Накрая по заповед на консула тя е изпълнена в местността (селището) Озобия (Ὄζωβία) до Дуросторум.

Дълго време мощите на тримата светци са забравени от жителите на Дуросторум и остават скрити и неизвестни. След години (?) на 2 август ангел господен по свръхестествен начин показва на християните в града къде се съхраняват и те ги изваждат на бял свят[45]. Накрая, неизвестно след колко време, точно кога и при какви обстоятелства те са пренесени в Константинопол в църквата „Св. Богородица Виглентион“[46].

Представените в Синаксара и Менология данни ни изправят пред няколко съществени въпросителни.

Първо. Кои са св. Максим, св. Дата и св. Квинтилиан и кога са екзекутирани. Изглежда за разлика от другите осем доростолски мъченици те не са войници или ветерани от XI Клавдиев легион и не са посечени по време на мащабните гонения срещу християните през 304 г., когато загиват св. Юлий, св. Исихий, св. Пасикрат, св. Валентиан, св. Марциан, св. Никандър, св. Ка-

линик, а може би и св. Дазий. Няма никакви податки да са умъртвени при гоненията в Дуросторум при управлението на Юлиан Отстъпник, когато е изгорен св. Емилиан Доростолски[47]. Единственото, което знаем в тази насока, е сведението от Синаксара, че мъчението става при управлението на императорите Максимиан и Максимин и при консулите Гавиний и Тарквиний. Вече се спомена, че авторите на краткото житие в Синаксара и Менология разполагат с недостигнало до нас по-подробно ранно житие, но очевидно компилират и самоволно добавят някои факти. В общи линии има достатъчна яснота за имената и хронологията на консулите от Диоклециан до Константин Велики, но сред тях липсват имената на споменатите Гавиний и Тарквиний. Те се срещат в други агиографски източници, но писани след VI в., което подсказва късна интерполация. От друга страна, управлението на Максимиан се засича с това на Максимин. Първият е император на Запада от 268 до 305 г. и от 306 до 308 г., а Максимин става цезар през 305 г. след отказа от властта на Диоклециан и Максимиан. Император Максимин Даза става едва през 309 г.[48] Ако обаче се съсредоточим в текста, ще видим, че Максим, Дада и Квинтилиан не са измъчвани, а просто живеят по времето, когато империята е управлявана от Максимиан и Максимин. Действително това е сравнително дълъг период от време, защото Максимиан е съимператор с прекъсване от 286 до 308 г., а Максимин влиза в управлението (тетрархията) през 305 г. като цезар и е отстранен като император през 313 г. Така се получава един период от четвърт век – време, достатъчно тримата мъченици да достигнат активна възраст за обществена изява. Прочее, от текстовете се долавя, че Дада и Квинтилиан действително са млади мъже, а Максим не ще да е много по-възрастен от тях, защото е не само техен учител, но и приятел. Ако е така, може да се предположи, че тримата доростолски мъченици са родени, когато Максимиан е съимператор, но са екзекутирани при управлението на Максимин Дада. От изворите се знае, че последният е най-близък сподвижник на Галерий (истински вдъхновител на големите гонения срещу християните при Диоклециан през 303–304 г.) и сам ревностен преследвач на последователите на Исус. Дори през 306 и 309 г. същият Максимин Дада издава декрети, в които като императив се изисква всички граждани задължително да извършват езически жертвоприношения. През 307 г. той поставя нов връх в преследването на християните – тогава са избити много епископи и презвитери[49]. Впрочем, ако се вгледаме внимателно в текстовете, ще забележим, че главната причина за осъждането на светците Максим, Дада и Квинтилиан е отказът им да участват в езическо жертвоприношение, а св. Максим е представен точно като свещенослужител – презвитер. На този релефно очертан фон може да се предполага, че тримата доростолски светци са екзекутирани след едикта от 306 г. и най-вероятно при гоненията

през 307 г., но във всеки случай преди 311 г., когато е обнародван едиктът за толерантност, визиращ и християните.

Вторият проблем касае топоса Озобия (Ὀζωβία). От контекста може да се направи изводът, че Озобия е място (местност) или селище в околностите на Дуросторум, където светците Максим, Дада и Квинтилиан постигат мъченическа смърт, с което го прославят. Действително има спорове какво означава гръцката дума Τόπος – дали е квартал, селище или (най-вероятно) изобщо място, достойно да понесе славата на трима мъченици[50]. Според мен не е изключено да иде реч за едно от сателитните селища около Дуросторум през IV в. Засега по археологически път е регистриран само един викус югоизточно от лагера на XI Клавдиев легион, край българо-румънската граница[51]. Допустимо е обаче през този период да има и друг викус, защото следи от постройки са установени западно от лагера на легиона и южно от канабето и кастела[52].

Трето. За общественото положение на светците Максим, Дада и Квинтилиан. Вече посочих, че за разлика от останалите доростолски мъченици те не са легионери или ветерани, а са млади цивилни граждани. Определено се налага изводът, че Максим се явява духовен водач на християните в сателитното на Дуросторум селище (викус?) Озобия и най-вероятно е презвитер на църквата на тамошната община.

Четвърто. За повторното откриване на мощите. Най-вероятно след Миланския едикт (313 г.) мястото на мъченическата смърт и по-специално гробът на тримата мъченици са сакрализирани и над мощите им е издигната гробница – мартириум. При неизвестни обстоятелства святото място обаче е забравено. Според мен това е напълно вероятно, защото при готските нашествия през последната четвърт на IV в. Дуросторум е превзет от варварите и разрушен[53]. По археологически път дори е регистрирано прекъсване на живота и монетното обращение в цели квартали на античния град[54]. Тогава ще да са пострадали много култови и обществени сгради, включително църкви и мартириуми, издигнати по времето на Константин Велики и наследниците му. С възстановяването на града през V в. и особено при разгърналото се строителство през VI в., както и с утвърждаването на епископската катедра е логично много от църквите и мартириумите да са разкрити и наново да са въздигнати. Не е изключено тези събития да рефлектират и върху съдбата на мартириума на светците Максим, Дада и Квинтилиан.

Пето. За пренасянето на мощите на светците Максим, Дада и Квинтилиан. Според Синаксара и Менология мощите на тримата доростолски мъченици са пренесени в Константинопол и поставени в църквата „Св. Богородица Виглентион“. Въз основа на достатъчно сигурни и автентични източници Р. Жанен стига до извода, че тази църква без съмнение съществува

във византийската столица. Кварталът Вилгентион израства по времето на Константин Велики, а според Кодин построяването му се свързва с името на Вигилантий. Разположен е върху третия хълм на Константинопол над форума на Бика. Специално църквата „Св. Богородица Виглентион“ е изгорена по времето на Юстиниан I Велики, по време на въстанието „Ника“ през 532 г. По-късно е възстановена от патрицианката Антония, съпругата на известния пълководец Велизарий[55].

Трудно е да се отговори по-конкретно защо и точно кога мощите на светците Максим, Дада и Квинтилиан са пренесени от Дуросторум в Константинопол. Една от вероятните дати е превземането на града от аварите през 579 г.[56] По-горе се спомена, че вследствие на аварските нашествия в края на VI в. много жители напускат Дуросторум и отнасят мощите с мощехранилницата на св. Дазий, които днес се съхраняват в град Анкона. От следващата глава ще стане ясно, че по същите причини може да са отнесени и мощите на светците Максим, Дада и Квинтилиан.

Шесто. Заключение или опит за корелация между писмените и археологическите източници. След екзекуцията на тримата доростолски мъченици изглежда те са погребани в некропола на града, разположен като дъга в южните покрайнини[57]. Това е предопределено от римското право, което гарантира гроб на всеки в регламентираните некрополи без оглед на религиозна и етническа принадлежност[58]. От това право не са лишавани дори престъпниците.

След триумфа на християнството при Константин Велики (само няколко години след екзекуцията на светците Максим, Дада и Квинтилиан) гробът на тримата мъченици изглежда се знаел от членовете на християнската община в града, които ще да са го превърнали в почитано култово място. Според обичая през IV в., върху тези гробове се издигат мартириални постройки – места както за съхранение на мощите, така и за литургии и публични церемонии[59]. Впрочем археологическите проучвания свидетелстват, че тъкмо по това време (след началото на IV в.) се отнася изграждането на внушителния мартириум с трите аркосолия в античния некропол на Дуросторум, който специално ще бъде коментиран в следващата глава (обр. 3, табл. XXV: 2–6)[60]. Възможно е там да са били трите саркофага с мощите на светците Максим, Дада и Квинтилиан[61]. Ако следваме текстовете от Синаксара и Менология и ако се съобразим с факти от късноантичната история на града, то най-вероятно разрушаването на мартириума и загубването на мощите става при готските нашествия в края на IV в. В този дух и в тази последователност следва да предположим, че повторното им откриване става при възстановяването на Дуросторум през V в. или при мащабното строителство в началото на VI в. Трудно е обаче да се прецени дали след повторното откриване на мощите и

мартириумът с трите аркосолии е възстановен. Проучвателите на сградата не отбелязват по-късни преправки, а през VI в. се засилва практиката мощите да се пренасят и съхраняват в църкви. Затова е по-вероятно старият мартириум от Константиново време да е оставен в рушевини, а мощите да са пренесени в някоя от градските църкви. Трудно е да се прецени кога са пренесени в Константинопол. Допустимо е това да става във връзка с повторното освещаване на църквата „Св. Богородица Виглентион“ при възстановяването ѝ след въстанието „Ника“, т. е. след 532 г. Не изключвам обаче повод да са аварските нашествия в самия край на VI в., когато редом с останалите градове и крепости в Скития и Втора Мизия е разорен и Доростол–Силистра.

5. 6. Свети Юлий и свети Исихий

Основните сведения за тези доростолски мъченици черпим от житието на св. Юлий[62], чиято истинност е поставена под съмнение от някои изследователи[63]. В него обаче се съдържа автентична информация, която не бива да се пренебрегва. Според този текст при голямото гонение срещу християните (най-вероятно през 304 г.) ветеранът от римската армия Юлий е изправен на съд пред наместника Максим заради вярата си в Исус. Той не отрича, че е християнин, и при никакви условия не се съгласява да извърши жертвоприношение пред идолите на езическите богове. Следва лирическо отклонение, в което Юлий описва своята изрядна и честна военна служба (по всичко личи в XI Клавдиев легион) и участието си в седем войни, преди да се пенсионира. Упоритите опити на Максим да прекърши Юлий с обещания за пари и други материални изгоди не дават резултат. Като истински християнин той предпочита да наруши писаните, но не и божествените закони, защото вярва във вечната слава, която ще постигне с мъченическа смърт. Накрая наместникът Максим издава заповед: *Нека Юлий, който не желае да се подчини на царските разпоредби, да бъде наказан със смърт.* По пътя към ешафода в Дурострум, където обичайно се изпълняват екзекуциите, много християни го целуват въпреки предупреждението му, че се излагат на опасност. Един човек (християнин) на име Исихий, който също е поставен под стража, се обръща към осъдения с думите: *Заклевам те, Юлий, изпълни с радост своя обет и приеми короната, която Господ е обещал да даде на вярващите в него, и си спомняй за мен, понеже аз ще те последвам. И поздрави, моля те, брат Валентиан, раб Божий, който заради силната си вяра вече пристигна при Господа.* След тази кратка и драматична среща Юлий целува Исихий и му казва: *Бързай да дойдеш, брате. А заръчаният твой поздрав* (за Валентиниан – бел. Г. А.) *ще бъде предаден.* Накрая Юлий

сам завързва очите си и пристъпва към ешафода, където е посечен.

Авторът на житието отнася мъченическата смърт на св. Юлий към 27 май (вероятно 304 г.), докато за посичането на св. Исихий не е казано нищо. От контекста на написаното обаче остава впечатлението, че е умъртвен наскоро след Юлий. И действително, според Йероним Блажени на 15 юли в Дуросторум е убит св. Исихий[64], но у същия автор под датата 27 май липсва името на св. Юлий, което предизвиква объркване сред изследователите. Впрочем според същия източник на датата 4 юли е посочен един св. Юлий, но не е много сигурно, че е мъченик от Дуросторум. В житието на св. Юлий се споменава и за един Валентиниан, който очевидно е познат на Исихий и вероятно постига мъченическа смърт наскоро преди посичането на св. Юлий, т.е. преди 27 май. Наистина в Синаксара на Цариградската патриаршия и Менология на император Василий II се споменава за св. Валентиниан от Дуросторум[65], който е посечен на 24 април, т.е. месец по-рано от св. Юлий и св. Исихий.

7. 8. Свети Валентиниан и свети Пасикрат

По-горе посочих, че св. Валентиниан заедно със св. Пасикрат са споменати в Синаксара на Цариградската патриаршия. Там е записано: *В същия ден* (24 април – бел. Г. А.) *се чества подвижничеството* (смъртта – бел. Г. А.) *на светите мъченици Пасикрат и Валентиниан. Те произхождали от Доростол в Мизия, били християни и служили като войници в някакъв легион, командван от Авзолин*[66]. Сходен, но редактиран, съкратен и малко преиначен е текстът в Менология на Василий II, където четем, че на 24 април се прославят: *Христовите мъченици Пасикрат и Валентиниан от град Доростол в Кападокия. Те били войници, но християни.*[67] Причината за изтезанията и екзекуцията им отново е отказът им да участват в публичните езически жертвоприношения. Дори се твърди, че Пасикрат заплюва идолите. Техните жени също ги съпровождат в мъченическата им смърт.

Споменаването на св. Валентиниан в житието на св. Юлий косвено подсказва, че тези мъченици са посечени при голямото преследване на християните през 304 г. Очевидно поставянето на Доростол в Кападокия е досадна грешка, а и по-надеждният източник, какъвто безспорно е Синаксарът, правилно свързва града с провинция Мизия. Това се потвърждава и от факта, че авторите знаят добре, че през IV в. в Дуросторум лагерува римски легион.

9. 10. 11. Свети Маркиан, свети Никандър, свети Калиник

Многобройни са източниците за живота и мъченическата смърт на св. Маркиан и св. Никандър, но при работата с тях изследователите се сблъскват с много противоречия, неточности и неясноти, което затруднява реконструирането на историческата действителност[68]. От житията и другите документи може да се обобщи, че Маркиан и Никандър са войници в XI Клавдиев легион. На някакъв езически празник те отказват да отдадат почит на идолите и да се поклонят, поради което са арестувани, измъчвани и осъдени на посичане. Според гръцката и латинската версия на житието това става в Дуросторум на 27 юни[69]. В „Мъченическата история" на Йероним те отново се свързват с Дуросторум (*Dorostoli Martiani, Necandri*), но празникът им е поставен на 26 декември[70]. Пак там на 8 юни в Дуросторум е отбелязан един Марциан (*Dorostoro civitate natale Sancti Marci*), а на 17 юни е посочен Никандър заедно със св. Исихий. В Синаксара на Цариградската патриаршия отново са записани заедно, на 8 юни, но без да се посочва топонима Дуросторум[71]. Следва Сирийският календар от Едеса, но там Марциан е поставен в Томи и на 8 и 10 юли е споменат с голяма група мъченици, между които и Никандър[72].

Отново в „Мъченическата история" на Йероним на 5 юни са записани Марциан, Никандър и някой си Аполоний, но те вече се свързват с Александрия в Египет. Има и други латински и гръцки версии на житието, според които в група с други светци Марциан и Никандър постигат мъченическа смърт в Египет, съответно но 5 и 7 юни[73]. Най-накрая няколко късни източници локализират подвизите на Маркиан и Никандър в Атина и Венафро в Кампания – Южна Италия[74].

Поради очевидните съществени противоречия в източниците някои автори са склонни да смятат мъченическата история на св. Маркиан и св. Никандър за измислена. Според мене обаче И. Делайе донякъде успешно разгадава този сложен ребус[75]. Основателно приема, че няма нищо изненадващо двамата мъченици освен с Дуросторум да се свързват и с Томи. Несъмнено (следвайки първичните източници и по-специално текста от Йероним Блажени), те са екзекутирани в Дуросторум на 17 юни. Честването им в Томи, столицата на провинция Скития (Добруджа), може да е в резултат на пренасяне на част от мощите им от Дуросторум в Томи известно време след мъченическата им смърт. Вече стана въпрос, че по сходен начин реликви на св. Дазий може би са пренесени в съседния Аксиополис (отново в провинция Скития). И в двата случая поводът ще да е построяването на църкви, защото през този период става задължително храмовете да се фундират върху свети мощи. Ако

следваме данните от Календара от Едеса и Синаксара, това събитие се случва на 8 юни.

Много по-трудно за обяснение е почитането на Никандър и Марциан в Египет. Според И. Делайе е възможно да става въпрос за тиражиране на една грешка, направена от Йероним през V в., който обърква Tomis в Добруджа с Thmuis в Египет и така изкуствено култът се пренася от Балканите в Северна Африка. След това през следващите векове последователите му неволно задълбочават тази грешка и към имената на Никандър и Марциан се добавят имената и на местни египетски светци.

Що се отнася до почитането им в Южна Италия (Венафро) и Гърция (Атина), то изворите са много късни и може да става реч за легенди или грешки при компилации. Не е изключено обаче с разнасянето на реликвите от Дуросторум в края на VI в. частици от тях да са пренесени до Южна Гърция и Южна Италия. Вече споменах как след аварското нашествие през 579 г. мощите на доростолските мъченици св. Дазий стигат до Италия, а на светците Максим, Дада и Квинтилиан – до Константинопол. Към това може да се добави аналогът с африканския мъченик св. Феликс, чийто култ при сходни обстоятелства се пренася заедно с мощите му в Нола – Южна Италия.

Мъченическата смърт на св. Никандър и св. Марциан в Дуросторум се подкрепя косвено и от други извори. При внимателно съпоставяне на документите става ясно, че от една страна, смъртта на св. Юлий се свързва с мъченичеството на св. Исихий и св. Валентиниан. От друга страна, по-горе се видя, че в друг извор е регистрирана връзка между св. Исихий и св. Никандър. Това предполага, че има една първична обща мъченическа история на св. Юлий, св. Исихий, св. Валентиниан, св. Пасикрат, св. Марциан, св. Никандър, а не е изключено в нея да влиза и св. Калиник[76]. По късно (по повод разпръскването на мощите им за строителството на храмове в Дуросторум през IV в.?) тази история е раздробена на няколко житиета, в които по двойки са представени св. Юлий и св. Исихий, св. Валентиниан и св. Пасикрат, св. Маркиан и св. Никандър. В текстовете определено се казва, че всички са войници в легиона, резидиращ в Дуросторум, и че са съдени и екзекутирани по една причина – отказ да участват и изповядват задължителния езически култ. При корелация на различните източници (много важни в тази насока са податките в житието на св. Юлий) се стига до извода, че най-вероятно първо на 24 април са посечени св. Валентиниан и св. Пасикрат. След тях на 27 май е екзекутиран св. Юлий. На 15/17 юни го последва св. Исихий и накрая на 27 юни мъченическа смърт постигат св. Марциан и св. Никандър. Към тази група може би трябва да причислим и св. Калиник, който ще да е посечен последен на 28 юли.

За разлика от св. Максим, св. Дада, св. Квинтилиан и св. Дазий екзеку-

цията на тази група мъченици ще да е през 304 г., т. е. след последния едикт на Диоклециан, според който към християните (особено спрямо войниците) не бива да се проявява никаква толерантност и търпимост. Впрочем от житието на св. Юлий действително се долавя една мащабна акция за преследване на християните, която през пролетта на 304 г. обхваща цялата империя. Оставаме още с впечатлението, че християнството има немалко последователи в Дуросторум, защото по пътя към ешафода много хора демонстрират обичта и мъката си към св. Юлий. За да пресече това увлечение в легиона и да изпълни императорското нареждане, местният управител наистина действа решително и за назидание на останалите наказва най-ревностните християни войници. Не е изключено неговата показна свръхактивност да е провокирана от инспекциите на долнодунавските крепости от император Диоклециан през пролетта на 304 г., при които той на два пъти посещава Дуросторум[77].

12. Свети Емилиан Доростолски

Последният раннохристиянски мъченик на Дуросторум – св. Емилиан, се радва на популярност и заслужен интерес в не по-малка степен от св. Дазий Доростолски. Въпреки че все още липсва специално монографично проучване, което да обобщи многобройните източници и изследвания относно мъченическата му съдба, личността му занимава водещи специалисти като П. Бошиус[78], И. Делайе[79], Фр. Халкин[80], Й. Зейлер[81], Б. Гайфер[82], Р. Константинеско[83], Е. Попеску[84], А. Льоклерк[85], И. Рамуреану[86] и др. Факт е, че проучванията им са построени върху богата изворова база, с каквато разполагаме за единици от мъчениците по българските земи между III и V в. Основният източник е житието на св. Емилиан, публикувано още през 1868 г. въз основа на гръко-италиански ръкопис от 1725 г., известен като „Codex Vaticanus 866“[87]. Спори се кога е съставен този документ, писан първоначално на латински и преведен на гръцки, но надделява мнението, че е сътворен не особено дълго след мъченическата смърт на светеца, т. е. към края на IV или началото на V в.

Според автора на житието св. Емилиан е военен (най-вероятно в XI Клавдиев легион), произхождащ от издигнато семейство, защото неговият баща Себастиан е префект на града. При управлението на Юлиан Отстъпник (361–363) през лятото на 362 г. в Дуросторум идва префектът (в другите документи е викарий) Капитолин, за да инспектира как местните жители поддържат езическите храмове и дали се покланят на езическите идоли. Доволен от видяното, той извършва жертвоприношение и заедно с местните първенци и знатни граждани си устройва пир. Тогава християнолюбивият Емилиан, благо-

словен от Бог, влиза в храма с чук в ръка и разбива статуите и олтарите на езическите божества. Така иска да демонстрира, че градът не е в пълен плен на идолопоклонниците. След това излиза незабелязано и нощта го скрива. Сутринта Капитолин научава за произшествието, разгневява се и заповядва да открият злосторника. Градската полиция арестува един селянин, дошъл в града от планината, и го обвинява за престъплението.

Научил за станалото, Емилиан изпада в морален катарзис и си казва: *Ако аз скрия това, което направих, то ще загубя благослова на този, който ме призовава на смърт и ме вика в своя безсмъртен свят*. След това на 16 юли сам се предава, с което прекратява започналата процедура по осъждането и екзекутирането на невинния селянин. Войниците Валериан и Максенций арестуват Емилиан и го водят в двореца. Там започва обичайния в подобни случаи разпит, воден от самия Капитолин. На зададения въпрос „Как се казваш?“ мъченикът отговоря: *Ако ме питаш за името ми, името ми е Емилиан. Ако ме питаш за истинското ми име – то е християнин*. След това обяснява на викария, че е разтрошил статуите на езическите богове, за да покаже, че те са неодушевени, че са само глухи и неми камъни, в които няма истина и които ще изчезнат. За да сломи характера на младия християнин, Капитолин заповядва разпити и изтезания. След поредното бичуване задава въпроса: *Ти роб ли си, или свободен*. Емилиан отговоря: *Аз съм роб на Христос и син на Себастиан, префект на крепостта.* След като мъченията не пречупват духа, волята и вярата на Емилиан, викарият му заявява, че християнския бог е безсилен да му помогне. За това, че е нарушил законите на държавата, ще бъде хвърлен в пламъците, а баща му ще плати глоба, защото не го е възпитал добре в духа на римските закони. Тогава служителите на викария хващат мъченика и го извеждат на брега на р. Дунав извън крепостните стени на Дуросторум, където вече е подготвена кладата. Този огън става мъченически венец за Емилиан. След като му дават възможност да се помоли на Исус, палачите го блъскат в пламъците с надеждата, че набързо ще се превърне в пепел. За изумление на всички обаче огънят „познал“ мъченика и го съхранява. За сметка на това се разпростира и изпепелява палачите. Когато вижда станалото, Емилиан възвеличава християнския бог, обръща се на изток, прекръства се и изрича думите: *Господи, Иисусе Христе, приеми душата ми!*, след което предава Богу дух. Това става на 3 септември, т. е. месец и половина след арестуването му на 16 юли 362 г.

Християнската община в Дуросторум отправя прошение към съпругата на Капитолин (тайна християнка) да получи тялото на св. Емилиан. След като тяхната молба е удовлетворена, християните го намазват с миро и го погребват достойно с псалми в Гидина (Γηδινά), на три мили (= 4500 м) от Дуросторум.

Представеният в резюме текст, открит от П. Бошиус, действително е от много късна епоха и има грешки и преувеличения, които се дължат на много преписи през различни епохи. И все пак автентичната информация прозира отчетливо, въпреки допълнителните напластявания през времето. Това се потвърди благодарение на друга една версия на житието на св. Емилиан, открита и публикувана от Фр. Халкин през 1972 г.[88] Ръкописът е от XI в., на гръцки език, известен е като Codex Parisiensis и почти повтаря текста от Codex Vaticanus. Има обаче известни отлики, които позволяват някои хронологически, исторически, топографски и географски уточнения. На първо място, датата на мъченическата смърт в Codex Parisiensis е 18 юли, което е много по-вероятно от 3 септември, посочен в Codex Vaticanus. Освен това според откритата от Фр. Халкин версия св. Емилиан е погребан в мястото Гезидина (Γεϛιδινα), на три версти (550 м) от Дуросторум. Най-после, Капитолин е определен не като префект, а като викарий-губернатор, което е по-правдоподобно.

Спори се кой от двата преписа стои по-близо до първоизточника. Някои проучватели гласуват предпочитание на Codex Vaticanus, но според мен и Codex Parisiensis дава възможност за ред уточнения. Не случайно посочената там дата – 18 юли, като ден на мъченическата смърт на св. Емилиан е приета за негов патронен празник от официалната църква. Впрочем като ден на св. Емилиан датата 18 юли е отбелязана и от Йероним Блажени, един от най-авторитетните и автентични източници, който във времето стои сравнително близо да екзекуцията на мъченика от Дуросторум[89]. Там е записано, че на 18 юли през 2379 г по Авраам (362 г. по Юлианския календар) е изгорен жив св. Емилиан от Дуросторум по заповед на викария, защото разбива статуите. Предполага се, че хрониката на Йероним е един от прототипите на повечето късни мартиролози. Потвърждава го както текстът в кратката хроника на Проспер Аквински, така и историята на църквата от Теодор Критски, съставени през втората половина на V в. За 18 юли Теодор Критски пише, че в Дуросторум, важен град в Тракия, по заповед на Капитолин, архонта на Тракия, е изгорен воинът победител Емилиан[90]. Кратък текст за мъченичеството на св. Емилиан ни предлага в своята хроника от началото на IX в. и Теофан Изповедник[91]. Съвсем лаконично е отбелязано, че в Дуросторум, в Тракия, по заповед на Капитолин е предаден на огъня Емилиан. Друг византийски историк – Никифор Калист, ни оставя сходен текст през XIV в.[92]

В източноправославния свят най-голямо разпространение и известност имат Пасхалната хроника[93], Синаксарът на Константинополската патриаршия[94] и Менология на император Василий II[95]. От тях черпят сведения и православните късносредновековни славянски минеи.

В Пасхалната хроника, съставена при управлението на император Ира-

клий след 626 г., е записано, че през 363 г. в Дуросторум, Тракийска Скития, пострадал войникът Емилиан, който е изгорен по заповед на Капитолин, викарий на Тракия. В Синаксара на Константинополската патриаршия смъртта на Емилиан е отнесена към 18 юли с пояснението, че мъченикът произхожда от Дуросторум, град в мизийска Тракия. Твърди се, че е роб на някакъв езичник по времето на Юлиан Отстъпник и викария Капитолин.

Много по-разширен е текстът в Менология на император Василий II. Отново на датата 18 юли е записано името на Христовия ученик Емилиан, живял в Дуросторум, Тракийска Мизия, по времето на Юлиан Отстъпник. Роб е на някакъв езичник, но самият той станал християнин. Намира сгоден случай, влиза в езическия храм и с чук разбива статуите и жертвениците. След това накратко се разказва как е пленен и набеден за стореното един селянин, как Емилиан доброволно се предава, как е разпитван, измъчван и накрая изгорен на клада. Няма никакво съмнение, че тук може да става въпрос само за компилация. Първата част е заета от Синаксара на Константинополската патриаршия, а втората е кратка редакция на житието.

Очевидно както в Менология, повечето гореизброени известия за св. Емилиан се явяват кратки компилации или извадки, следващи основно Йероним или недостигнала до нас ранна версия на житието. Затова и сянката на съмнението продължава да тегне върху тяхната истинност и незаслужено се пренася върху действителното битие и мъченическата смърт на св. Емилиан Доростолски[96]. Има обаче още един автентичен източник, който приблизително успоредно с Йероним, но независимо от него в края на IV в. (само няколко десетилетия след събитието) потвърждава екзекуцията на св. Емилиан в Дуросторум. Става въпрос за Амвросий Медиолански, който в едно писмо твърди съвсем определено за смъртта на някакъв мъченик по времето на Юлиан Отстъпник, изгорен на клада от Капитолий[97]. Още И. Делайе с основание обръща внимание, че от контекста става ясно, че този мъченик може да бъде само Емилиан от Дуросторум[98]. Очевидно св. Амвросий не познава житието на мъченика или Мартиролога на Йероним. Иначе щеше да знае името на мъченика и нямаше да обърка името на Капитолин, записвайки го Капитолий. И това е съвсем разбираемо, защото писмото се датира в 80-те години на IV в., когато Йероним все още не е превел и издал своя труд. Вероятно същото важи и за ранното автентично житие на св. Емилиан, за което се смята, че е съставено в края на IV или началото на V в. Същевременно обаче през втората половина на IV в. мъченическата смърт на св. Емилиан е коментирана и става известна далеч от Дуросторум и Долния Дунав. Ехото достига чак до Италия и впечатлява дори епископа на Милано св. Амвросий. Впрочем по това време църквата води най-ожесточена борба с последствията от опита на Юлиан Отстъпник да възстанови езичеството. Затова не е из-

ключено случаят с Емилиан да е използван и широко тиражиран като назидателна история и повод за по-аргументирани критики срещу император Юлиан.

Известно е, че въпреки всичко той се отнася с търпимост към християните и спрямо тях не предприема организирани с декрети гонения, съпроводени с показни екзекуции. В този смисъл след смъртта му през 363 г. църквата има малко опорни точки за пълното му дискредитиране като убиец и антихрист. Ето защо единичните и редки случаи на твърди репресии, както с Емилиан, са използвани максимално. С други думи той е превърнат в емблема за понесените от християните в империята преследвания и мъчения. Друг е въпросът, че това е сравнително изолиран случай, провокиран не толкова от императора, колкото от викария Капитолин. Накрая не изключвам възможността историята с Емилиан да е пренесена в Северна Италия и по-специално в Милано от бившия Доростолски епископ Авксентий-Меркуриан. Известно е, че поради причастността си към арианството около 386 г. той е принуден да емигрира от Дуросторум в Милано, където влиза в остър конфликт със самия Амвросий Медиолански[99].

На фона на така поднесените факти без голям риск може да приемем, че в управлението на император Юлиан един войник от XI Клавдиев легион на име Емилиан е изгорен в Дуросторум. Повечето източници, с изключение на Пасхалната хроника (там събитието е отнесено към 363 г.), включително по-авторитетните като Йероним и двете версии на житието, отнасят кончината му към 362 г. Вероятно посочената година в Пасхалната хроника е досадна редакторска грешка. Що се отнася до деня на мъченическата смърт, то с изключение на Codex Vaticanus всички останали документи посочват 18 юли. Определено тази дата е по-приемлива, понеже от контекста се долавя, че процедурата по залавянето (16 юли), осъждането и екзекуцията протича бързо. В този смисъл датата 3 септември в Codex Vaticanus е малко вероятна, тъй като от задържането до кладата се натрупват цели 48 дена.

Много важно е уточнението, че кладата, на която е изгорен св. Емилиан, е на самия дунавски бряг, в покрайнините на града. Благодарение на археологическите проучвания през последните десетилетия има вече известна яснота относно топографията на Дуросторум през IV в. (фиг.1)[100]. По това време основната фортификационна система на античния град включва лагера на XI Клавдиев легион и обхваща равнинната територия над първата неразливна тераса над Дунав. Там се намират принципията и резиденцията на легата на легиона, в която навярно са провеждани разпитите на св. Емилиан и другите доростолски мъченици от началото на IV в. В този смисъл брегът край реката действително попада извън укрепителната система на античния град. Има предположение, че неизвестно точно кога през IV в. укрепената

територия на града е разширена по посока на р. Дунав и това се потвърждава от една крепостна стена край реката[101]. Най-вероятно тя е изградена след мъченическата смърт на св. Емилиан. Посочените археологически реалности предполагат, че авторът на житието има известна информация за състоянието на нещата в Дуросторум около средата на IV в. и навярно ситуира точно мястото на мъченическата клада.

Преди десетина години на самия дунавски бряг в Силистра започна разкриването на средновековен епископски и патриаршески храм от IX–X в.[102] На този забележителен паметник ще се спра подробно в седма глава, но още тук ще обърна внимание, че вместо в центъра на средновековния град (такова положение заемат катедралните църкви в Плиска, Преслав, Царевград Търнов, Червен, Ловеч, Овеч, Цар Асен и пр.), той е построен в северозападния ъгъл на цитаделата, до самата река и на незначително разстояние от крепостната стена (фиг. 1, табл. I: 4, XXXVIII: 66, 67). Каква е причината за това явление, все още не отговорено, но според мене на пръв поглед нелогичното ситуиране на централния дръстърски храм може да има отношение именно към мъченическата смърт на св. Емилиан Доростолски. Изгорен е тъкмо на брега на р. Дунав и това се знае през втората половина на IX–X в. (когато е строен храмът), защото съкратени версии на житието му са тиражирани през VIII–XI в. Не е изключено тъкмо по тази причина базиликата да е фундирана на брега на р. Дунав, тъй като легендата напомня, че тук има място, осветено с кръвта на известен мъченик. А християнската традиция повелява тъкмо на такива места да се изграждат знаковите храмове[103]. Дали има някакъв материален знак на това място, свързан с християнската традиция, засега не знаем. От археологическите проучвания обаче се вижда, че катедралната църква е построена върху рушевини на ранновизантийски постройки от IV–VI в., които през IX–X в. са видими[104], и това не убягва от вниманието на духовниците и строителите.

Почти всички източници посочват Капитолин като главен виновник за осъждането и смъртта на св. Емилиан. Само св. Амвросий допуска малка грешка, като преиначава името му на Капитолий. Вече стана въпрос, че епископът на Милано достига до информацията по заобиколни пътища (на практика не е имал непосредствени контакти и разговори с Авксентий Доростолски) и е допустимо да направи такава малка грешка. Повече са недоразуменията относно длъжността на Капитолин. В Codex Vaticanus е наречен *префект*, Теодор Критски го назовава *архонт*, но повечето източници, включително най-ранният, какъвто е Йероним, посочват, че е *викарий*. В Codex Parisiensis е записано, че е *губернатор* – една длъжност, която е много по-близка до правомощията на викария, отколкото на префекта или архонта. И това вероятно е най-близо до истината, защото по това време под

юрисдикцията на викария на Тракия са шест провинции, включително Втора Мизия, в която попада Дуросторум. Изобщо авторът на ранното житие добре познава административното устройство на Балканите по времето на император Юлиан, защото и в двете по-късни версии Дуросторум правилно е поставен в диоцеза Тракия. Така е и в другите източници с изключение на Пасхалната хроника, където градът е отнесен към Скитска Тракия, т. е. провинция Скития в диоцеза Тракия. Вероятно фактът, че Дуросторум е недалеч от границата между провинциите Втора Мизия и Скития, е причина за това несъществено заблуждение.

Докато в двата преписа на житието (Codex Vaticanus и Codex Parisiensis) съвсем определено се твърди, че Емилиан е римски войник от знатна фамилия, то в някои от късните извори като Синаксара на Константинополската патриаршия и Менология на Василий II е записано, че е роб на един езичник. Очевидно авторите на тези средновизантийски компилации не вникват внимателно в автентичния текст, а може би става въпрос и за досадна грешка. Като вземат повод от твърдението на Емилиан пред съда *Аз съм роб на Христос и син на Себастиан,* неопитните преводачи от латински не разбират контекста на казаното и се заблуждават, че Емилиан е роб на някой си смъртен. За да засилят драматизма, добавят, че е роб на езичник.

Друг важен момент, който се корелира с реалностите от времето на император Юлиан, е самата фабула на житието и по-специално начинът, по който е представено деянието и присъдата на Емилиан. Като изключим риторичните отклонения в първия параграф, в същинския текст установяваме, че Капитолий идва в Дуросторум не с намерението да преследва и екзекутира християни, а да провери дали е възстановен и се изпълнява култът към езическите божества. Също така от контекста става ясно, че Емилиан е задържан и осъден не изобщо заради християнското вероизповедание, а поради разрушенията в храма и поругаването на идолите. Отликите от фабулата на житията на мъчениците, преследвани и убити по времето на Диоклециан, са очевидни. Известно е, че основанието за смъртните присъди на Дазий, Максим, Дада, Квинтилиан, Юлий, Пасикрат, Валентиниан, Исихий, Никандър и Марциан през 303–307 г. е фактът, че са християни, отказали да принесат жертви в езическите капища и да участват в езическите празници[105]. При Емилиан нещата стоят по друг начин. Той е осъден и екзекутиран не защото е християнин и не защото не принася жертви (никой не го принуждава към това преди деянието му), а за това, че е погазил закона с безчинствата си в капището. Това положение потвърждава и глобата, която баща му трябва да плати за нанесените материални щети. Няма и пряко персонално обвинение към император Юлиан, че е заповядал преследвания или е потвърдил смъртната присъда, докато за много мъченици по времето на

Диоклециан и Максимин се акцентува точно на този момент. Известно е, че император Юлиан наистина възстановява езическите култове и практики, наистина натоварва управителите на провинциите и диоцезите със задачата да възобновят позападналите, изоставените и дори разрушени светилища и наистина поощрява традиционното гръко-римско вероизповедание за сметка на останалите култове и специално християнството. Не е известен и няма нито един негов едикт, който да прокламира преследването на християните заради вярата им и да ги наказва за това, че не участват в езическите ритуали и празници[106]. Действително, известни са случаи, когато в някои провинции отделни магистрати, подобно на Капитолин, проявяват на своя глава прекалено усърдие, но това е нещо друго. Ето защо може да се приеме, че фабулата на житието на св. Емилиан в значителна степен отразява реалностите при управлението на император Юлиан между 361 и 363 г.

Интересна е постъпката на съпругата на Капитолин, която като тайна християнка съдейства на членовете на християнската община да получат тленните останки на св. Емилиан и да ги погребат според християнския обред извън Дуросторум. От една страна, вече стана ясно, че римският закон наистина не отнема правото на гроб и погребение дори на престъпниците в Империята[107]. Известни са и случаи, когато знатни дами, включително от сенаторското съсловие, проявяват симпатия към християните и им съдействат да погребат достойно своите мъченици. Документиран е случаят с благородничката Помпеана, която през 295 г. измолва от магистратите тялото на младия мъченик Максимилиан и после организира тържественото му погребение в Картаген[108]. Сходна е постъпката на знатната матрона Асклепия от Салона (на брега на Адриатика в Хърватска), която през 304 г. дава средства за построяването на мартириум над гроба на местния мъченик Анастасий[109]. Трудно е да се прецени дали в случая със св. Емилиан има подобна намеса на съпругата на викария, или други подобни случаи подхранват фантазията на автора, написал житието на доростолския мъченик. Да си припомним, че по аналогичен начин съпругата на император Диоклециан се оказва тайна християнка и проявява съчувствие към св. Георги – една история, която не е исторически точно документирана[110]. Впрочем подобна интерполация долавяме и в случката с разрушените идоли в езическия храм – тема, експлоатирана в много жития и на първо място в това на св. Георги, където сцената е разработена най-детайлно и драматично[111]. Трабва да се уточни, че идейният първоизточник за поругаването на идолите и в двата случая идва от подвига на старозаветния пророк Даниил, който разбива в капището вавилонските истукани. В тази последователност като интерполация може да се тълкува и благородният произход на св. Емилиан – един трафарент, наложил се като масово явление в агиографските текстове и специално подчертан в житието

на св. Георги. Впрочем сходства в житията на св. Георги Кападокийски и св. Емилиан Доростолски долавяме в разпитите и мъченията, на които са подложени двамата воини светци. Очевидно влияние има, но е трудно да се прецени по каква линия става това, защото според изследователите прототипите на мъченическите им истории са писани приблизително по едно и също време. В тази насока още веднъж ще посоча силните близкоизточни влияния върху християнската теория и практика в Добруджа през IV–VI в., поддържани от постоянни търговски връзки и имиграция на малоазийско население. По този начин тук може да е популяризиран култът към св. Георги Кападокийски (убит в Никомедия на брега на Босфора) и това се доказва от един каменен кръст от V–VI в., намерен в района на Томи (Констанца), върху който четем: *Тази кост е на св. Георги. Господи, пази твоя раб Георги, син на Маринус*[112]. Така, успоредно с разпространението на мощите на св. Георги в този регион, е напълно възможно популяризирането на житието му, което оказва косвено влияние върху съставителя на мъченическата история на св. Емилиан.

На фона на така поднесените факти в заключение може да се приеме, че при реставрацията на езическите култове по времето на император Юлиан на 18 юли 362 г. един войник от XI Клавдиев легион на име Емилиан постига мъченическа смърт на брега на р. Дунав. Той е осъден от Капитолин, викария на диоцеза Тракия, в който попада провинция Втора Мизия, където се намира Дуросторум. Истинската причина за присъдата не може да се определи със сигурност, защото историята с разбитите езически идоли е често разказвана в агиографската литература и не е изключено да е привнесена по-късно при написването или преписването на житието. Предвид провежданата религиозна политика от император Юлиан е допустимо при инспекцията по възстановяването на езическите храмове в Дуросторум викарият да се е сблъсквал с активния протест на християните, предвождани от Емилиан. Известно е, че ревностните наследници на Константин Велики стимулират построяването на християнски базилики върху рушевините на езически светилища, а Юлиан настоява за възстановяването на статуквото отпреди 313 г. Това предизвиква организирания протест на разрасналите се през първата половина на IV в. християнски общини. Показателен е случаят в Антиохия, където през 362 г. християните се противопоставят остро (вдигат метеж) срещу възстановяването на храма на Аполон, който няколко десетилетия по-рано е трансформиран в църква, посветена на местния мъченик св. Бабила[113]. Поради това, че нарушават формално реда и закона, по нареждане на викария на Изтока водачът им Теодорит е обезглавен. Налага се лично император Юлиан да се намеси, за да се спре по-нататъшното преследване на бунтовниците християни. Сходни събития се разиграват в Аретуза, където преди идването на Юлиан местният епископ Марко разрушава езически храм за нуждите на

църквата[114]. Когато магистратите на императора поискват възстановяване на нанесените щети, християните категорично отказват, поради което водачът им епископ Марко е бичуван и изтезаван. Налага се да се застъпи самият Юлиан Отстъпник (двамата се познават отпреди да стане император), който пристига в Аретуза и го спасява от мъченическа смърт. Очевидно обаче императорът философ не може да се яви и намеси навсякъде, където магистратите му проявяват по-голяма ревност от самия него, а християните реагират с твърда неотстъпчивост по повод реставрирането на езическите светилища. Затова и предполагам, че екзекуцията на Емилиан в Дуросторум е по личната инициатива на викария, който подобно на колегите си от Антиохия и Аретуза се престарава. Впрочем още Е. Гибън пише: *Темпераментът на Юлиан е противен на жестокостта и грижата за собствената му репутация, изложена пред очите на света, възпира монарха философ от насилието над законите, над правдата и търпимостта, които той толкова отскоро е установил. Но провинциалните служители на властта му не са поставени на такова видно място. При консумирането на една самоволна власт те следват повече желанията си, отколкото нарежданията на своя суверен и дръзват да упражняват една насилствена тирания срещу сектантите (християните)... Най-ефикасният инструмент за потисничество, с който са въоръжени, е законът, задължаващ християните да дадат пълно и обширно материално възмездие за езическите храмове, които са били разрушени при предходното управление*[115]. Нерегламентираните преследвания на християните, съпроводени с жестоки наказания, подобни на тези в Антиохия, Аретуза и Дуросторум, са следствие и на това, че по думите на Е. Гибън император Юлиан поверява управлението на провинциите... *на езичници, които показват гореща ревност към религията на своите предци*[116].

Разказаното в житието и другите източници оставя впечатлението, че екзекуцията на Емилиан не е съпроводена с насилия над християнската община в Дуросторум. Като висш държавен служител викарият на Тракия трябва да се съобразява с генералната политика на императора спрямо християните и отлично разбира, че е в негов интерес събитията да не излязат напълно от контрол. Ето защо не се противопоставя (а и духът на римското законодателство го изисква) мъченикът да бъде погребан както подобава според християнската традиция. Според двете версии на житието това е извършено недалеч от Дуросторум в място, наречено Гидина (Γηδινά според Codex Vaticanus) или Гезидина (Γεσιδινα според Codex Parisiensis). Ако приемем, че е погребан в Гезидина, това става на 3 версти (550 м) извън града. Съобразно топографията на Дуросторум през IV в. приблизително на такова разстояние от лагера на легиона (където е разпитван и осъден св. Емилиан) се намира викуса на румънска територия. В неговите покрайнини

започва късноантичният некропол, който продължава на българска територия (фиг. 1). Изобщо прави впечатление, че некрополите на викуса, лагера и канабиите (мониципиума) през IV в. са почти слети в един голям некропол, който като дъга обхваща трите структури в южна посока. Ако приемем обаче, че истината е в Codex Vaticanus, погребението е извършено в Гедина на 3 мили (4,5 км) извън града. Действително точно 4,5 км е разстоянието от брега на р. Дунав, където е изгорен св. Емилиан до същия викус на румънска територия и началото на късноантичния некропол в южната периферия на Дуросторум[117]. Това означава, че мартириума, в който са положени мощите на св. Емилиан трябва отново да се търси в некропола на Дуросторум, но поскоро в онази част, в който са погребвани жителите на викуса. Най-после ако наистина викуса на Дуросторум се нарича Гедина, то вероятността той да е получил мониципиум през 169 г. се снижава многократно[118]. Това означава, че името Дуросторум са носели канабиите на легиона, а викуса запазва името си Гедина до IV в., което има тракогетски произход. Ако тази реконструкция е вярна, евентуалните останки от мартириума на св. Емилиан могат да се очакват в некропола около българо-румънската граница, северозападно от викуса на румънска територия (фиг.1).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Eusebius**. Historia ecclesiastica III, 1, 1 (=Migne, PGr, XII, col. 92); **J. Zeiller.** Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain. Paris, 1918, p. 28–30, 165–66; **Ив. Снегаров**. Кратка история на съвременните православни църкви, I. София, 1944, с. 361–362; **F. Dvornik**. The Ideal of Apostolity in Buzantium and the Legend of the Apostle Andrew. Cambridge, 1958, p. 198–200; **R. Pillinger.** Frühchristliche Denkmäler in Bulgarien. – In: Mitteilungen des bulgarischen Forschrungsinstitutes in Österreich, 2, VI, 1984, S. 11; **Em. Popescu.** Le christianisme en Roumane jusqu'au VIIe siècle à la lumière de nouvelles recherches. In: Christianites Daco-roman. Bucurest, 1994, p. 75–76.

[2] **Epiphanii monachi.** Edita aqtue inedita. Lipiscae, 1856, p. 56; **H. Delehaye.** Sanaxarium ecclesia Constantinopolitanae. Bruxellis, 1902, p. 265–266; **M. le Quien.** Orients Cristianus, I. Parisiis, 1740, p. 1094–1095; **J. Zeiller.** Op. cit., p. 28–31; **F. Dvornik.** Op. cit., p. 198–200; **В. Велков.** Градът в Тракия и Дакия през Късната античност (IV–VI в.). София, 1959, с. 220; **В. Велков**. Бележки към ранната история на християнството в Тракия. – Tracia Antiqua, 5, 1979, с. 157–160; **K. Ilski.** Pirwsza misja chrześcijańska nad dolnym Dunajem. – Studia Moesiaca, Poznan, 1994, s. 79–84; **N. Morlova**. Sfântul apostol Andrei, părintele chreştianismului românesc. – In: Izvoarele chreştianismului românesc. Constanţa. 2003, p. 11–28.

[3] **E. Stein.** Histoire du Bas-Empire, T. 1: De l'Etat romain à l'Etat byzantin (284–476). Paris, 1959, p. 80–81; **A. H. M. Jones**. The Later Roman Empire 284–602. Oxford, 1964, p. 71–82; **М. Поснов**. История на християнската църква, I. София, 1993, с. 135–137.

[4] **K. Patch.** Durostorum. – RE, V, 1905, S. 1863–1864; **Я. Тодоров.** Durostorum. Принос към античната история на Силистра. София, 1927, с. 8 сл.; **D. Pipidi.** La fin du paganisme en Scythie Mineure. – In: Scytica Minora. Bucarest, 1975, p. 181–197; **М. Тачева-Хитова.** История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр.н.е.–IV в. от н.е.). София, 1982, с. 345 сл.

[5] **В. Велков**. Градът…, с. 236 сл.; История на Добруджа, 1. София, 1984, с. 145, 150–151; **А. Минчев.** Ранното християнство в Одесос и околностите му. – ИНМВ, 22 (37), 1986, с. 31; **A. Sucevianu, A. Barnea.** La Dobroudja Romaine. Bucarest, 1991, p. 243–245; За сирийски раннохристиянски влияния върху архитектурата в Добруджа вж: **R. Vulpe, I. Barnea.** Din istoria Dobrogei, 2. Bucureşti, 1968, p. 475, fig. 34; **Г. Атанасов.** Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. – Археология, 3, 1991, с. 33–41.

[6] **N. Iorga.** Istoria Românilor, II. Bucureşti, 1936, p. 34; **V. Baumann.** Mărturii ale persecuţiilor religioase din zona Dunării de Jos in primele secole ale erei creştine. – In: Izvoarele creştianismului românesc. Costanţa, 2003, p. 101–102.

[7] **Fr. Cumont**. Les actes de saint Dasius. – Analecta Bollandiana, XVI, 1897, p. 5–16; **Fr. Cumont**. Le tombeau de St. Dasius. – Analecta Bollandiana, XXVII, 1908, p. 369–381.

[8] **H. Delehaye.** Saints de Thrace et de Mésie. Bruxelles, 1912, p. 265–268; **H. Delehaye**. Les origines du culte des martyres. Bruxelles, 1933, p. 248–249; **H. Delehaye**. Sanctus. Essai sur le culte des saints des saints l'Antiquité. Bruxelles, 1927, p. 190

[9] **J. Zeiller.** Op. cit., p. 52–53, 110–117.

[10] **E. Branişte.** Martiri creştini la Dunare in timpul persecuţilor: martirul sfintul Dasius. – Almanahul Parohiei Ortodoxe Romane din Viena, 15, 1976, p. 85–95.

[11] **E. Popescu**. Martirii şi sfintii in Dobrogea. – Studii teologice. XLI, 1989, p. 72–75.

[12] **G. Mercati.** Per la storia dell'urna di S. Dasio martire. – In: Opere minori IV. Vaticano, 1936.

[13] **I. Martinov**. Annus ecclesiasticus Graeco-slavicus. Buxelles, 1863 (rep. 1963), p. 284. Запознанството си с този труд дължа на проф. В. Тъпкова-Заимова.

[14] **В. Тъпкова-Заимова.** Сведения за кукерските игри в Силистренско. – В: Етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. София, 1960, с. 705–708; **V. Tăpcova-Zaimova.** Durostorum et l'hagiographie de la haute époque. – Miscellanea Bulgarica, 11. Wien, 1997, p. 109–114; **В. Тъпкова-Заимова.** Отново за свети Дазий Доростолски. – В: Образ и слово. София, 2004, с. 427–433.

[15] **I. Rămureanu**. Actele martirice. Studii introductiv, traducere, note şi comentarii. Bucureşti, 1982, p. 241–255.

[16] **I. Barnea**. Christian Art in Romania, I. Bucarest, 1979, p. 9–10.

[17] **H. Leclercq.** Dasius. – DACL, 4,1. Paris, 1920, col. 272–283; **A. Amore.** Dasio. – Enciclopedia Catolica, 4. Vaticano, 1950, col. 1228-1229; **K. Kaster.** Dasius von Du-

rostorum. – LCI, 6, 1974, S. 34; Dix mille saints. Dictionnaire hagiographique. Brepols, 1991, p. 140.

[18] **R. Pillinger.** Das Martyrium des Heiligen Dasius. Wien, 1988.

[19] **Fr. Cumont**. Les actes…, p. 5–16; **R. Pillinger.** Op. cit., p. 8–11.

[20] **H. Delehaye**. Sanaxarium …, p. 241.

[21] Menologium Graqecorum Basilii Porphyrogeniti (=PG, 117, p. 169).

[22] **H.Delehaye, H. Quintin.** Martirologium Hieronymianum. Bruxelis, 1931, p. 418, 540, 561.

[23] **R. Pillinger.** Op. cit., p. 32.

[24] **Станиславов** (Лесновски) пролог от 1330 г. София, 1999, с. 85–86; **В. Тъпкова-Заимова**. Отново за свети Дазий…, с. 424–426.

[25] **Fr. Cumont.** Le tombeau …, p. 369–381.

[26] **H. Delehaye.** Saints de Thrace…, p. 365.

[27] **I. Barnea**. Op. cit., p. 44, pl. 4–1.

[28] **V. Beševliev**. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, Nr 107.

[29] **R. Pillinger**. Op. cit., p. 48–51; **I. Barnea**. Inscripţia martirilor de la Axiopolis: Noi observaţii. – Pontica, XXX, 1997, p. 199–203.

[30] **E. Branişte.** Op. cit., p. 22.

[31] **I. Barnea.** Inscripţia martirilor…, p. 202, not. 15, 16.

[32] **R. Pillinger**. Op. cit. p. 40–43.

[33] **Fr. Cumont.** Les actes…, p. 9.

[34] **R. Pillinger.** Op. cit, p. 41; **Г. Атанасов.** За личността, мъченическата смърт и мощите на Св. Дасий Доростолски (+20 ноември 303 г.). – Духовна култура, 11, 2000, с. 11.

[35] **Хр. Димитров**. Аварите и Малка Скития (562–625). – ИПр, 8–9, 1992, с. 105–117.

[36] **R. Pillinger.** Op. cit., p. 30.

[37] **Fr. Cumont.** Les actes …, p. 21.

[38] **R. Pillinger.** Op. cit., p. 44.

[39] **Ив. Венедиков**. Медното гумно на прабългарите. София, 1983, с. 112 сл.; **R. Pillinger.** Op. cit., p. 35–38; **Г. Атанасов.** Тракийски скален култов център по река Табан, Силистренско. Свещената долина на Залмоксис. Силистра, 2006, с. 2–32.

[40] **В. Тъпкова-Заимова**. Сведения за…, с. 705 сл. **Г.Атанасов.** Тракийски скален..., с. 2–32.

[41] **C. Auner.** Dobrogea. – DACL, IV. Paris, 1920, col. 1240; **Michael Le Quien.** Op. cit., col. 1227.

[42] **H. Delehaye.** Sanaxarium …, col. 636–637, 865–866.

[43] Menologium Basilii, col. 428–429.

[44] **H. Delehaye.** Saints de Thrace…, p. 272; **R. Constantinesco**. Les martyrs de Durostorum. – RESEE, 5, 1–2, 1967, p. 14–19.

[45] **H. Delehaye.** Sanaxarium…, p. 865.

[46] Ibidem, p. 637–638, 866.

[47] **Fr. Halkin.** Saint Emilien de Durostorum martyre sous Julian. – Analecta Bollandiana, 90, 1972, p. 30–35.

[48] **E. Stein**. Op. cit., p. 130; **Е. Гибън**. Залезът и упадъкът на Римската империя, I. София, с. 193 сл.; **Ел. Фьодорова**. Императорите на Рим. Величие и упадък. София, 1997 с. 283–285.

[49] **Ф. Успенски.** История на Византийската империя. Период I (до 527 г.). София, 2001, с. 87; **Е. Гибън**. Цит. съч., с. 270–275; **М. Поснов.** Цит съч., с. 137.

[50] **R. Constantinesco.** Op. cit., p. 16–17.

[51] **P. Donevski.** Zur Topographie von Durostorum. – Germania, 68, 1, 1990, S. 236–245; **R. Ivanov.** Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios. – In: Sonderdruck Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 78, 1997, S. 601–605, Abb. 50.

[52] **P. Donevski.** Op. cit., p. 236–245 и наблюдения на автора между 1989 и 2001 г. През 1984 г. с колегата Ив. Бъчваров регистрирахме голямо антично селище на около 5 км западно от лагера на легиона до с. Айдемир, тогава квартал на Силистра.

[53] **H. Wolfram.** Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie. München. 1990, S. 84–86; История на Добруджа, I. София, 1982, с. 161–162; **В. Велков**. Античният Дуросторум. – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988, с. 29.

[54] Наблюдения на автора. При стратиграфски проучвания на раннохристиянската базилика в Силистра през 2004 г. (по-подробно виж тук в гл. 4) е установен пожар и разрушения след средата на IV в., датирани с монети.

[55] **R. Janin.** La géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin. La siège de Constantinople et le patriarchat oeconomique. III. Les églises et les monatères. Paris, 1969, p. 161; **R. Janin.** Constantinople byzantine. Paris, 1964. p. 322–323. Тук основно се коментира църквата посветена на св. Прокопий, но от контекста става ясно, че в този квартал през VI в. са издигнати и други храмове.

[56] **Хр. Димитров**. Цит. съч., с. 105–117.

[57] **G. Milošević, P. Donevski.** The Late Antique Tombs at Silistra (Durostorum). – In: Der Limes an der unteren Donau von Diocletian bis Heraclios. Sofia, 1999, p. 245–258.

[58] **H. Delehaye.** Les origines du culte…, p. 48–49; **A. Grabar.** Martyrium. Recherches sur le cult de reliques et de l'art chrétien antique et Moyen âge, I. Paris, 1949, p. 49.

[59] **A. Grabar.** Op. cit., p. 48 etc.

[60] **G. Milošević, P. Donevski**. Op. cit., p. 245–258.

[61] **Г. Атанасов.** За късноантичния мавзолей-мартирий в Дуросторум-Силистра и доростолските мъченици св. св. св.Максим, Дада и Квинтилиан. – Сборник Добруджа, 20, 2002.

[62] **A. Harnack.** Les actes latins de Julies (BHL, col. 4555–4556). – Analecta Bollandiana, 10, 1891, p. 50–52. Предположението на В. Бауман, че св. Юлий е убит при преследванията срещу християните при Александър Север през 228 г., не почива на убедителни аргументи. Вж: **V. Baumann.** Op. cit., p. 101. Тук В. Бауман споменава и за св. Приск, загинал при гоненията при Валериан около 253–259 г., като го свързва с Диногеция или Дуросторум. В автентичните източници св. Приск от Дуросторум липсва. Има един Приск, понесъл мъченическа смърт на 1 октомври, но той се свързва с Томи. За него вж: **B. de Ramsgate.** Dix Milles Saints. Bruxelles, 1991.

[63] **H. Delehaye.** Saints de Thrace et …, p. 261; **R. Constantinesco.** Op. cit., p. 9.

[64] **H.Delehaye, H. Quintin.** Op. cit., p. 241; **H. Delehaye.** Saints de Thrace et …, p. 269.

[65] Menologium Basilii, col. 420; **H. Delehaye.** Sanaxarium…, col. 627.

[66] **H. Delehaye**. Sanaxarium…, col. 627.

[67] Menologium Basilii, col. 420.

[68] **H. Delehaye**. Saints de Thrace et…, p. 268-271; **R. Constantinesco**. Op. cit., p. 8–10; **Г. Атанасов**. Доростолските мъченици от 304 г. – Духовна култура, 5, 2004, с. 7–8.

[69] BHG, col. 1194, 1330; BHL, col. 5260, 6070–6073. По: **H. Delehaye.** Les origines du culte…, p. 248–249; **H. Delehaye**. Saints de Thrace …, p. 268–270.

[70] **H.Delehaye, H. Quintin.** Op. cit., p. 265, 335; **H. Delehaye.** Saints de Thrace…, p. 269–270.

[71] **H. Delehaye.** Sanaxarium…, col. 739.

[72] **H. Delehaye.** Saints de Thrace…, p. 269.

[73] Idem.

[74] Idem.

[75] Ibidem, p. 270–272.

[76] Ibidem, p. 25–272; **Г. Атанасов**. Доростолските мъченици …, с. 8–9.

[77] **В. Велков**. Цит. съч., с. 29.

[78] **P. Boschius.** Martyrium Sancti Aemiliani. – Acta Sanctorum Julii, IV. Romae, 1868, p. 370–377.

[79] **H. Delehaye.** Saints de Thrace …, p. 260–272.

[80] **Fr. Halkin**. Op. cit., p. 30–35.

[81] **J. Zeiler.** Les origines …, p. 55–59.

[82] **B. Gaiffer.** Sub Iuliano Apostata dans le martyrologe romani. – Analecta Bollandiana, I, LXXIV, 1956 , p.13–23.

[83] **R. Constantinesco**. Op. cit., p. 12–14.

[84] **E. Popescu**. Martirii şi sfintii…, p. 72.

[85] DACL, IV, 1920, p.112–113.

[86] **I. Rămureanu.** Op. cit., p. 299–303.

[87] **P. Boschius.** Op. cit., p. 370–377.

[88] **Fr. Halkin.** Op. cit., p. 30–35.

[89] **H. Delehaye, H. Quintin.** Op. cit., p. 382–383.

[90] **Theodoretus Cyrrhensis**. Historia Ecclesiastica (Ed. L. Parmentier, F. Scheidweiler). Berlin, 1954, III, 6, 5.

[91] **Theophanis Confessori.** Chronographia (Ed. C de Boor), I. Lipsiae, 1883, I, 51.

[92] **Nichifor Calis**. Historia Ecclesiastica, X, 9 (PL. CXLVI), col. 645.

[93] **Chronicon Pascale** (Ed. L. Dindorfius). Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, I, Bonnae. 1832, col. 745

[94] **H. Delehaye**. Sanaxarium …, col. 827.

[95] Menologium Basilii, col. 428–429.

[96] **R. Constantinesco.** Op. cit., p. 12–14.

[97] **Ambrosius Mediolanesis** Epistolae, XL, 17 (PL, XVI), 1835, p. 1154–1155.

[98] **H. Delehaye**. Saints de Thrace …, p. 236.

[99] **E. Kaufmann**. Aus der Schule des Wulfila (=Dissertatio Maximimini contra Ambrosiu; et Epistula Auxentii Durostorensis), Strasburg, 1899, p. LVIII–LXII; **H. Wolfram.** Op. cit., p. 86–87; **A. Schwarcz.** Die Anfänge der Christentum bei den Goten. – Miscellanea Bulgarica, 5, 1987, S. 107–111.

[100] **P. Donevski.** Op. cit., p. 236-245; **R. Ivanov**. Op. cit., p. 601–605, fig. 50.

[101] **Ст. Ангелова.** Крепостната стена на Дуросторум–Дръстър–Силистра (Предварително съобщение). – Археология, 3, 1973,1978, с. 84.

[102] **Ст. Ангелова**. Разкопки на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – Сборник Добруджа, 20, 2002, с. 12–18.

[103] **A. Grabar.** Op. cit., p. 49–51; **Г. Атанасов.** Св. Емилиан Доростолски (†362 г.) – последният раннохристиянски мъченик в Мизия. – В: Civitas divino-humana, в чест на професор Георги Бакалов. София, 2004, с. 203–218.

[104] **Ст. Ангелова.** Археологически проучвания в Националния археологически и архитектурен резерват „Дуросторум–Дръстър–Силистра“. – АОР през 2002 г. София, 2003, с. 129–130.

[105] **H. Delehaye.** Saints de Thrace…, p. 260–272; **Г. Атанасов.** За късноантичния мавзолей-мартирий …, с.55–64.

[106] **J. Bidez.** La vie de l'empereur Julien. Paris, 1930, p. 7 etc.; **Ф. И. Успенски.** Цит. съч., с. 101–128.

[107] **H. Delehaye.** Les origines …, p. 48–49; **A.Grabar.** Op. cit., p. 49.

[108] **H.Masurillo.** The Actes of the Christian Martyrs. Oxford, 1972, p. 248.

[109] **P. Brown.**The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity. Chicago, 1981, p. 52.

[110] **Г. Атанасов.** Свети Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през средновековието. Варна, 2001, с. 303–304. Всъщност съпругата на Диоклециан се казва Приска, а не Александра. Действително има податки, че тя и дъщеря ѝ Валерия са били тайни християнки. Вж: **Ел. Фьодорова.** Цит. съч., с. 270.

[111] **Г. Атанасов**. Свети Георги…, с. 303–305.

[112] **I. Barnea.** Cristian…., p. 94, pl. 29.

[113] **Е. Гибън**. Цит. съч., с. 457–458.

[114] Пак там, с. 455.

[115] Пак там, с. 454.

[116] Пак там, с. 454.

[117] **P. Donevski**. Op. cit., p. 238–245, fig. 2, 5; **E. Popescu**. Martirii şi sfintii…, p. 72–75.

[118] **Р. Иванов, Г. Атанасов, П. Доневски**. История на Силистра, т. I: Античният Дуросторум. Силистра–София, 2006, 228–240. Съмнения по идентифицирането на муниципиум Дуросторум с викуса на границата при Остров вж: **М. Тачева**. Епиграфски данни за територията на Никополис ад Иструм и муниципиите Нове и Дуросторум при Северите. – В: Културните текстове за миналото. Носители, символи и идеи. Т. I. Текстовете на историята, история на текстовете. София, 2005, с. 102–103.

ВТОРА ГЛАВА.

Раннохристиянски паметници от IV–V век, свързани с мъчениците от Дуросторум

Авторите, които отхвърлят сведенията за действителното битие и мъченическата смърт на 12 ранни християни от Дуросторум, се аргументират с липсата на археологически паметници от началото на IV в., илюстриращи култа към тях[1]. Наистина ли е така?

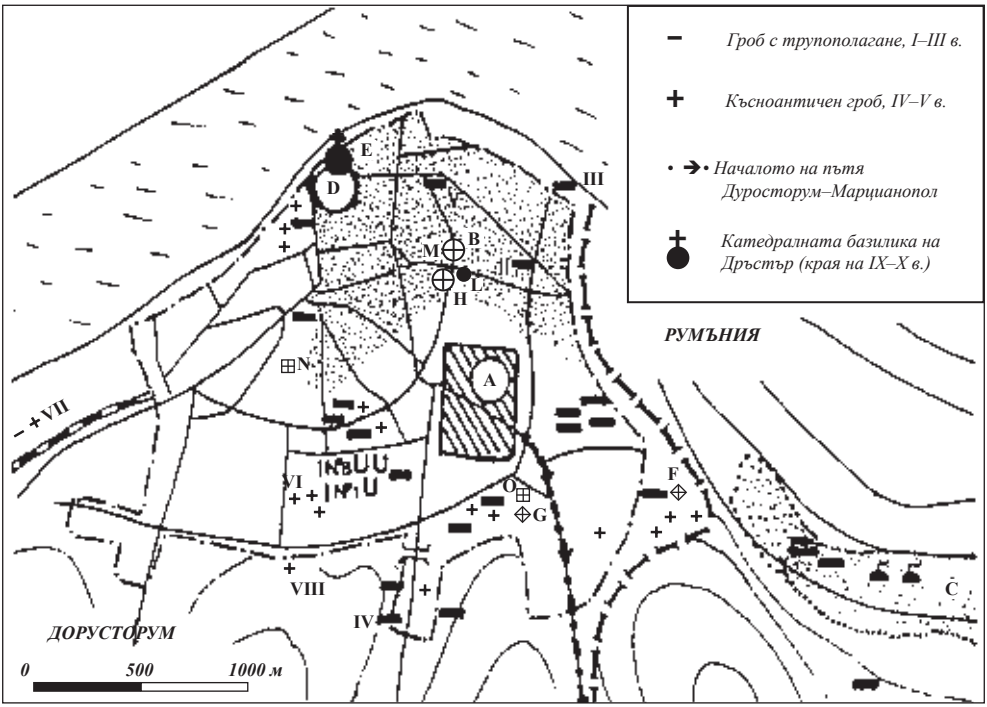

Фиг. 1. *План на Дуросторум-Силистра и близката околност II–VI в. (по П. Доневски);* ***A.*** *Лагер на XI Клавдиев легион;* ***B.*** *Канабе (муниципиум?);* ***C***. *Викус (на румънска територия, до границата);* ***D***. *Кастел на брега на р. Дунав от IV–VI в., възстановен през IX–X в.;* ***E***. *Епископска и патриаршеска базилика IX–XIV в.;* ***F***. *Раннохристиянски гроб със златен пръстен (камея с котва и две риби);* ***G***. *Мартириум с трите аркосолия;* ***H***. *Раннохристиянска базилика IV–VI в.;* ***L***.*Епископски дворец IV–VI в.;* ***M.*** *Раннохристиянска базилика по ул. „Сан Стефано“;* ***N.*** *Новата късноатична гробница;* ***O.*** *Късноантичната гробница със стенописите*

1. Гробът с раннохристиянския пръстен от Силистра

Ще започна с едно археологическо откритие от 1988 г., което дава повод за размисли в тази насока. При строителни дейности в югоизточната част на Силистра, в границите на античния некропол (фиг. 1. F) и непосредствено до днешната българо-румънска граница се попадна на дълбоко вкопана в терена яма с овална форма. На дъното ѝ са намерени горели кости на няколко (според участника в изкопните работи Ст. Стойчев четири) човешки индивида. Между тях е открит масивен златен пръстен с камея, върху която е изобразена котва, фланкирана от две риби. Под котвата е врязан надпис на гръцки език ZHGAW (или ZHGALI) (табл. I: 3; XXV: 1). Тъкмо тази любопитна и ценна находка помага за прецизиране на датировката на масовия гроб и подсказва за събитията, в резултат на които е направен той. Най-напред обаче ще заостря вниманието върху семантиката и популярността на котвата и рибите в раннохристиянската символика и култура. Според апостол Петър котвата означава живот в царството небесно, т. е. живот с Христос в блаженство и вечност. В този дух я възприема и св. Игнатий, който по принцип я свързва с вярата и надеждата, наложени като определящи при символичното ѝ тълкуване[2]. Рибите пък са изконният символ на Христос, защото в ΙΧΘΥΣ (на гръцки *риба*) ранните християни разчитат формулата Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ Υἱός Σωτήρ – *Иисус Христос, Син Божи* и *Спасител*[3]. Същевременно липсва специален древен текст, който да разшифрова комбинацията котва, фланкирана от риби. Известна е обаче евангелската притча за Христос, който с две риби нагостява 5000 свои последователи (Матей 14: 17–21). Най-ранните познати композиции от котва с риби са върху мраморна плоча и под епитафия в катакомбите на Присцила в Рим от II в.[4] Традицията да се гравират риби и котва продължава без прекъсване върху епитафии от III–IV в.[5] Най-масовото тиражиране на тази сцена е върху геми и камеи на пръстени от III–IV в.[6] Става въпрос за стотици паметници от Близкия изток, Южна Европа и Северна Африка, което прави излишно изброяването им. Само ще посоча някои от близките реалии на находката от Силистра, като пръстени от III–IV в., съхранявани в колекциите на Британския музей, Кабинета на медалите в Париж, музея Турен, Крим, и екземпляри от Египет в колекцията на Гаручи[7]. Подобно на камеята от Силистра, често под котвите на изброените паметници са нанесени гръцки или латински текстове – имена, гностични формули и пр.

Текстът ZIGAW, съпътстващ котвата и рибите върху камеята от Силистра, обаче е труден за разгадаване. В първата му половина може да е закодирана думата ZIG/EC/ – ZHGEC – конюнктивна форма на глагола Ζάω[8] (живея във второ лице, ед. число), която би могло да се преведе като *ще живея*, *нека жи-*

веещ, *живей*!. Най-често се среща в израза ζήγες έν Θεω („живей в/с Бога“). Върху ограничените места върху гемите и камеите очевидно текстове от този род се съкращават. Ако към тази възстановка на текста под котвата се добави семантиката на рибите и котвата, в заключение може да се предложи следната разшифровка: *Живей с упование, вяра и надежда в Христос – Сина божий и Спасител*[9]. Забележително е, че по някое време котвата започва постепенно да се измества от кръст и това навярно става след средата на IV в. През II–III в. и дори през първата половина на IV в. християните все още игнорират кръста в изобразителното изкуство, възприемайки го като дърво на мъченията[10]. На този фон най-убедително ми се струва датировката на пръстена с камеята от Силистра да се отнесе към края на III–началото на IV в. Фактът, че произхожда от гроб на убити, горени и набързо погребани индивиди, предполага насилствена смърт на ранни християни. Смятам, че са християни, защото без съмнение един от тях носи пръстен с безспорен християнски символ. Трудно е да се прецени кога става екзекуцията им, но сигурно преди 311 г., когато император Галерий издава едикта за толерантност към християните. Липсва обаче всякакво мартириално или друго поменално съоръжение, което загатва, че гробът на тези ранни християни остава неизвестен за потомците им. В противен случай след триумфа на християнството през 313 г., в хода на масовото строителство на мартириуми над гробовете на мъчениците, това място едва ли щеше да бъде подминато. И това е сигурно, защото недалеч от тук, на около 1 км в западна посока, пак в границите на античния некропол е разкрито точно такова мартириално съоръжение.

2. Гробницата мартириум в некропола на Дуросторум

Става въпрос за една гробница, наречена от откривателя и издателите ѝ мавзолей, разположена (фиг. 1G) само на 100 м южно от известната късноантична гробница със стенописи от началото на IV в.[11] Паметникът е добре публикуван и отлично илюстриран и реконструиран, поради което не се налага ново подробно описание. Само ще отбележа, че иде реч за великолепен импозантен градеж (отвътре – с тухли, а отвън – с камъни на хоросан) почти в центъра на античния некропол на Дуросторум (обр. 3). Отвън гробницата е октогон (осмоъгълник) с внушителни размери – дължина на стените около 2,10 м, обща дължина (с дромоса) 7,70 м, максимална ширина 7,60 м и запазена височина около 2,20 м. Интериорът представлява квадратно помещение със страна 3,98 м, като трите стени (източната, южната и северната) са заети от старателно оформени аркирани ниши – аркосолии с ширина

***Обр. 3**. Мартириум с три аркосолия от IV в. в некропола на Дуросторум–Силистра*

2,05/2,15 м, дълбочина около 0,90 м и височина 1,80 м. Входът – дромос с четири спускащи се стъпала, е от запад и има дължина 3,70 м и ширина 1,20 м (табл. XXV: 2). Според археологическите данни и архитектурната реконструкция това внушително съоръжение представлява куполна гробница с максимална височина над 5 м, като част от нея е вкопана в тогавашния терен (ако се водим от стъпалата на входа около 2,70 м), а около 3 м височина са видими над повърхността (табл. XXV: 3, 4). Според друга реконструкция мартириумът е двуетажен[12]. Долу е криптата със саркофазите, а горе – капела с mensa martiryum за приношения и заупокойни служби (табл. XXV: 5, 6).

Като имаме предвид, че въпросната сграда попада почти в центъра на античния некропол на Дуросторум (фиг. 1), и като знаем сравнително по-скромните размери на съседните гробници[13], то определено куполният мавзолей октогон се явява своеобразен акцент, доминанта сред останалите гробищни постройки. Дори само поради тази причина заслужава специално внимание и нов прочит. Откритата керамика най-общо се отнася към III–IV в., но липсват монети и находки за определянето на една максимално прецизна датировка. Въз основа на достатъчно преки и косвени паралели сред късноантичните гробищни съоръжения обаче те с основание смятат, че са разкрили мавзолей – хипогей, и го датират към края на III–началото на IV в.[14]

Докато от гледна точка на осмоъгълния план, дромоса и куполната конструкция П. Доневски и Г. Милошевич намират донякъде успешно няколко преки аналога, то реалиите на квадратното помещение с трите аркосолия не са достатъчно задоволително разтълкувани. В тази насока от пръв поглед се налагат паралелите с раннохристиянските гробници в катакомбите по Виа Апиа и Виа Торлониа от II–IV в. в Рим[15]. Предпочитаните подземни скални гробни съоръжения там са стотиците камери (малки квадратни стаички), до които се достига чрез лабиринти от коридори. Най-често в трите стени на стаичките (както в силистренския мавзолей) срещу входа са оформени аркосолийни ниши, под които са изсечени саркофазите. В общи линии по план и интериор най-близко до силистренската гробница стоят няколко *локули* от IV в. в катакомбите на Текла и Калист по Виа Апиа[16]. Същевременно обаче трябва да се има предвид, че сходни по план са десетки зидани и скални гробници от II–IV в. в Сирия, Северна Африка (специално катакомбите в Александрия, където е регистрирана аналогична планова схема), Сицилия, Крим, Армения и Балканите[17]. Дали тази планова схема търпи влияние от сакралния Рим (там са известни и зидани гробници – хипогеи), или става дума за традиции, идващи от източните (сирийски и малоазийски) хипогеи, е друга тема, която не ни занимава в случая. По-важното е, че освен в Рим, преки паралели на гробницата в Силистра откриваме и в няколко раннохристиянски мавзолея в Сирия (по-специално в Катура) и особено в София[18]. Те също са от типа зидан полувкопан хипогей с квадратен план (плюс дромос), в трите стени на който са оформени аркосолийни ниши за саркофази. В Муглея (Северна Сирия), Армения и Крим са проучени аналогични гробници[19]. Що се отнася до аркосолийните ниши, то вече е обърнато специално внимание на факта, че това е предпочитаната в раннохристиянско време архитектурна конструкция за разполагане на саркофази с мощи на мъченици, която се извежда от езически хипогеи[20]. Отново в Сирия и по-специално в Хаас е открит мавзолей с три големи аркосолия, като в единия (срещу входа) личи леглото за саркофага[21].

Посочих, че Г. Милошевич и П. Доневски са подбрали приемливи реалии на октогона като архитектурно съоръжение през късната античност, но мястото му в палеохристиянската мартириална архитектура е игнорирано. Затова тук специално ще допълня, че полигоналните в екстериор куполни постройки са възприети от ранните християни (особено в Изтока) при издигането на мартириуми над гробовете на мъчениците. Още в началото на миналия век W. de Bosk описва мартириуми – куполни октогони от IV–V в. в Египет[22]. Според С. М. Кауфман най-известният мартириум в тази част на света над гроба на св. Мина, построен още в първата половина на IV в., също е октогон[23]. Забележително е, че изобщо в началото на IV в. мартириумите, които издига самият Константин Велики над знаковите свети места

като „Скалата на Възнесението на Христос“ и „Гробът на св. Мария“ в Ерусалим, мястото на Рождеството във Витлеем и мартириума в центъра на Антиохия, са без изключение октогони[24]. На този фон заслужава внимание заключението на Ж.-П. Содини, че октогонът е една от запазените форми за мартириуми в Константиново и следконстантиново време[25]. Без всякакво съмнение прототипите им са в римската погребална архитектура, защото като октогони са иззидани мавзолеите от I–II в. в Путеоли по Виа Чеде и в Пола – Далмация[26]. Прочее, по повод на подобен мартириум октогон в Бауит още Г. Роси, а после и А. Грабар обърнаха внимание, че става въпрос за една раннохристиянска заемка от античността[27]. Според А. Грабар тъкмо в Изтка – Египет, Сирия (специално куполния октогон в Бин бир килисе) и Мала Азия – тази архитектурна форма се радва на най-добър прием. Същевременно се посочват и примери в Рим (октогоналните и по-често хексагоналните мартириуми на St. Secile, Tiburce, Valerian, Maxim, гробището на Pretextat)[28] и дори в Константинопол, където през V в. до Хиподрума под формата на полигонална куполна зала хексагон с абсида е издигнат мартириумът на св. Евфимия[29]. И все пак най-многобройните и преки успоредици на мартириума октогон от Дуросторум–Силистра както в интериор (куполен октогон), така и в екстериор (три аркосолия около квадратна зала) са в София (Сердика) и в Близкия изток (по-специално в Сирия). Това не е за учудване, защото отдавна са известни силните близкоизточни и сирийски влияния в Малка Скития (Добруджа), определени както от имиграция на население, така и от преки заемки в раннохристиянската архитектура и литургия[30].

Вече обърнах внимание, че със своето разположение и размери мартириумът октогон се явява своеобразна доминанта в центъра на късноантичния некропол на Дуросторум. Оказва се, че това е практика изобщо за раннохристиянските гробища, която изглежда има своето начало отново в Рим[31]. Действително импозантните триконхи на св. Сикс, св. Сотер и други са очевидни акценти в раннохристиянските некрополи на древния град, отчетливо доминиращи над околните катакомби и малки гробници. Подобна практика се наблюдава с някои големи мартириуми в некрополите по Виа Тибуртина и Порта Салариа. Сходно доминантно положение имат мартириумите в Сирия и по-специално полигоналната куполна гробница с три конхи в Бин бир килисе[32]. Тази традиция е пренесена и в днешните български земи след Константин Велики, за което недвусмислено свидетелстват мартириумът в София, мартириумът октогон до базиликата в пловдивския квартал Коматево[33] и новооткритият мартириум в Пловдив – късноантичния Филипопол. Според проучвателите последният се намира на стотина метра от източната порта на града и попада в центъра на раннохристиянския некропол. Изграден е през IV в. от тухли под формата на шестконхална шестабсидна куполна гробница

и се свързва с лобното място и мощите на 37 филипополски мъченици[34]. Масивен тухлен четирилистник, доминанта в късноантичния некропол, е и мартириумът в Августа Траяна (Стара Загора)[35]. Аналогиите между посочените паметници и мартириума на трите доростолски мъченици се налагат от само себе си – импозантни тухлени градежи от IV в. под формата на центрични многоабсидни полигонални куполни мавзолеи в центъра на раннохристиянските некрополи.

Г. Милошевич и П. Доневски правилно се досещат, че публикуваната от тях гробница е от раннохристиянско време и може да има нещо общо с доростолските мъченици (посочват само имената на св. Дазий и св. Емилиан, като пропускат другите десет светци), но в края на краищата предпочитат да я нарекат семеен мавзолей и да я свържат с езически практики. Такова голямо, скъпо (тухлено!) съоръжение, акцент в късноантичния некропол, с три аркосолия, обичайни предимно за раннохристиянските мартириуми, обаче по-вероятно е обществен градеж, свързан с публичния раннохристиянски култ. Затова е естествено да си зададем въпроса култа към кои мъченици евентуално е обслужвал.

Вече стана дума, че в писмените извори са съхранени имената на 12 раннохристиянски доростолски мъченици от IV в. Знаем още, че петима от тях (св. Дазий, св. Емилиан, св. Юлий, св. Исихий и св. Калиник) постигат мъченическа смърт индивидуално, четирима (св. Валентиан и св. Писикрат, св. Маркиан и св. Никандър) – по двойки и само трима (св. Максим, св. Дада и св. Квинтилиан) – заедно.

Ако мавзолеят с трите аркосолия е мартириум, то очевидно е построен с предварителната концепция да поеме едновременно саркофазите с мощите на трима дуросторумски мъченици. А това, че в аркосолиите му са поставени саркофази, подсказват както размерите им, така и посочените по-горе примери от Рим и Сирия. На този фон е съвсем естествено да се предложи хипотезата, че мартириумът с трите аркосолии в Силистра е построен, за да приеме саркофазите с мощите на трите доростолски мъченици св. Максим, св. Дада и св. Квинтилиан[36].

Другият съществен въпрос, който поставя мартириумът от Доростол, е датата на неговото изоставяне и причините за това. Въпреки че трите аркосолии са изцяло запазени, в тях не са открити следи от саркофази, мощи и олтарни маси над тях. Може да се предположи, че разрушаването и пренасянето на мощите в Константинопол става при споменатото в предната глава аварско нашествие в края на VI в., когато Доростол е превзет и плячкосан. Не е изключено обаче това да се е случило и по-рано, защото правило № 94 на Поместния събор в Картаген през 384 г. препоръчва на епископите да съсредоточат култа и почитането на мощите в градските църкви[37]. Дори се

Обр. 4. *Гробница от началото на IV в. (интериор) в Дуросторум–Силистра с малък некропол (ad sanctos ?) около нея*

отправя призив мартириумите, които не съдържат доказани мощи на мъченици, да бъдат разрушени. В тази връзка показателен е случаят със св. Салса от гр. Типаса (Алжир), която загива в началото на IV в. и е погребана в стария езически некропол на града[38]. Около втората четвърт на IV в. над гроба ѝ е издигнат мартириум, в резултат на което некрополът се християнизира. Към края на IV в. северно от мартириума, извън границите на некропола, е издигната базилика, в която след началото на V в. са пренесени и мощите на св. Салса[39].

Не е изключено наскоро разкритата гробница в югозападните покрайнини на Дуросторум да има отношение към събитията от началото на IV в.[40] Тя е еднокамерна засводена тухлена постройка с размери 2,71x3,07x2,30 м (фиг. I N, обр. 4, табл. I: 2). Благодарение на откритите в нея монети на императорите Аврелиан (270–275), Лициний (308–324) и Констант (333–337) се датира в началото на IV в. Специално внимание заслужава входът от изток (0,81x0,69 м), затворен с масивна каменна плоча. В нея обаче е изрязан малък отвор 0,30x0,25 см, който позволява възлияния и поглед към мощите на погребаните. Известно е, че визуалният контакт с мощите е характерен за култа към мъчениците. Освен това около гробницата има малък

раннохристиянски некропол, от който са проучени два гроба. Те напомнят за некрополите ad sanctos, около гробниците на мъчениците, за които ще стане дума по-долу[41].

3. Мавзолеят (мартириумът) и аязмото в кастела до с. Голеш, Силистренско

Откъслечни сведения за още един култов паметник в околностите на Силистра, край с. Голеш (фиг. 3) се съдържат в две публикации от началото на XX в. на румънските археолози Д. Теодореску и В. Първан[42]. След окупацията на Южна Добруджа от Румъния, през 1915 г. любителски разкопки тук провежда Йон Камърашеску. Макар и позакъснели, след месец на обекта пристигат от Букурещ археолозите В. Първан и Д. Теодореску, които описват състоянието на паметника и еднозначно го определят като мартириум. Прецизни и доколкото е било възможно пълни заснимания през следващата година прави К. Шкорпил (табл. XXVI: 7)[43]. Любителски сондажи в крепостта през 80-те години на XX в. извършват група иманяри, които съсредоточават интереса си при източната кула и по-специално върху намиращото се зад нея голямо водочерпно съоръжение, вдълбано в скалата. Кастелът бе сериозно застрашен от разрушение, което наложи да бъдат проведени спасителни разкопки през 1994 г., благодарение на които християнските паметници, разположени в границите му, станаха по-четими.

Крепостта се намира на 42 км югоизточно от Силистра и на 3 км североизточно от с. Голеш (старото Кьосе-айдън). Разположена е на високо езикообразно възвишение на десния скалист бряг на Суха река (фиг. 3). Според монетите и находките кастелът е построен в самото начало на IV в. и разрушен при хунските нашествия в средата на V в. Възобновеното монетно обращение при император Юстиниан I (527–565) свидетелства, че е възстановен и разширен в западна посока – една особеност, незабелязана от проучвателите през 1915 г. Окончателното му разрушаване и изоставяне става при славяно-аварските нашествия в края на VI в., тъй като най-късните монети са обгорели фолиси на Юстин II и София (565–578)[44].

Според разкопките на румънците и заснеманията на К. Шкорпил единственият вход на полигоналния кастел е на северната стена до северозападния ъгъл. До самата порта в източна посока е представен зид, дълъг 8 м и широк над 1,40 м, прилепнал (?) към куртината на северната крепостна стена (табл. XXVI: 7; XXVII: 9). Неизвестно кога точно тук е оградено правоъгълно пространство с вход от запад, широко около 3 м. Впечатляват добрата зидария и профилираният праг (табл. XXVII: 9). Едва ли това съоръжение

има отбранителен характер, защото според К. Шкорпил зидът е широк около 0,50 м. Твърди се, че именно в този двор попада разкопаният от В. Първан и Д. Теодореску гроб аркосолий, апликиран (по тяхно определение) към северната крепостна стена. Според румънските археолози той е вкопан на дълбочина около 1,20 м под нивото на калдъръма и е оформен от шест старателно изсечени каменни плочи. Върху него е изградена малка култова сграда, която е почти разрушена преди пристигането на В. Първан и Д. Теодореску на мястото на самодейните разкопки на Й. Камарашеску през 1915 г. На това място е намерена и релефна каменна икона, представяща Богородица с младенеца на ръце на трон, фланкирана от ангели (табл. XXVII: 15).

В резултат на разкопките през 1994 г. се оказа, че постройката не е пред северната крепостна стена, а е прилепена към лицето на източната стена на уширението на кастела, извършено през втория строителен период през VI в. (табл. XXVI: 8, XXVIII: 17). Подобно на стената от Юстинианово време, тя е изградена от големи, добре обработени каменни блокове, докато стените от IV–V в. са в opus incertum с по-малки и по-лошо обработени камъни[45]. При разпечатване сондажа на румънските археолози се видя, че т. нар. от тях мартириум е фундиран на 2 м от северозападния ъгъл на уширението на кастела. Сградата е с ширина 3,10 м, с дебелина на стените около 0,60 м и светъл отвор около 1,70 м. Не може да се установи на какво разстояние се издава пред източната крепостна стена, защото има срутване на терена, при което е отнесена и източната половина на съседния гроб (обр. 7, табл. XXVIII: 17). Погребението е по християнския обред запад–изток. Представлява гробна камера от каменни плочи, покрита с голямоформатни римски тухли. В този сектор има следи и от други разрушени или разкопани от иманяри гробове.

До рушевините на мартириума разкрихме струпаните на едно място профилирани и добре обработени камъни от суперструкцията му, демонтирани от румънците през 1915 г. (обр. 5, 6; табл. XXVII: 10–14). Форматът, размерите и украсата им отговарят напълно на описанието на Д. Теодореску, снимката на В. Първан и рисунките на К. Шкорпил. Двата правоъгълни квадъра от стените са рустицирани по периферията и имат следи от червен хоросан. Впрочем и крепостната стена в този участък е зидана с хоросан със счукана тухла. Четири от каменните блокове, съставна част от арката на аркосолиума, са дъговидно извити, украсени с по три профилирани жлеба (обр. 5, табл. XXVII: 11–14). Липсват блоковете с врязаните и рисувани с охра равнораменни и латински разцъфнали кръстове и кръстове в кръг (табл. XXIX: 18, 19). Очевидно те заедно с иконата са отнесени в Румъния, но по време на Първата световна война изчезват мистериозно.

В тясна взаимовръзка с мартириума до крепостната порта изглежда е големият кладенец до североизточната ъглова U-образна кула (табл. XXVI: 8,

Обр. 5, 6. *Архитектурни детайли от мартириума аркосолий в Голеш (VI в.)*

Обр. 7. *Част от фундамента на мартириума аркосолий в Голеш*

XXVIII: 16), разчистен частично от иманярите през 1982 г., но допроучен и заснет през 1993–1994 г.[46] В горния край има фуниевидна форма с диаметър около 6,50 м. Чрез система от изсечени в скалата и монтирани дървени стъпала се преодолява вертикално разстояние около 19,50 м. Следва хоризонтална галерия в североизточна посока с дължина 6,60 м, височина 1,50–1,60 м и ширина 1,40–1,90 м. От дъното на галерията започва вертикален кладенец с диаметър около 1,30–1,50 м и дълбочина 13,45 м. По стените му се виждат жлебове за монтиране на вертикална дървена стълба. На дъното на кладенеца има уширение и е вдълбан каптаж за събиране на вода с диаметър 1,20 м и дълбочина 1,50 м. Малка галерия чрез седем стъпала отвежда до втори каптаж с диаметър 1,00 м и дълбочина 1,10 м на по-ниско ниво. Оформянето му навярно е наложено от спадане на подпочвените води при прозължително засушаване.

От гърлото на кладенеца с каптажите започва друга галерия в северна посока, която извежда извън крепостта на павирания път, свързващ крепостната порта и мартириума. В галерията са открити два скелета на мъже, до единия от които е намерен запазен връх от копие.

Подобни водочерпни съоръжения са много характерни за периода IV–VII в., защото са регистрирани в Херсонес, Кападокия, Сучидава (срещу

Ескус), Ески Кермен на Крим[47] и в близките ранновизантийски кастели до Балик (табл. XXXV: 52, XXXVI: 55), Войниково и Калиакра. Едва ли обаче разкритото в Голеш е с утилитарно предназначение за снабдяване с вода за пиене. От една страна, в крепостта влиза водопровод с голям дебит от близък каптаж, а от друга – галерията, която извежда извън крепостта, води точно до павирания път към мартириума. Затова съм склонен да разглеждам описаното водочерпно съоръжение като аязмо за светена вода – т. е. като елемент от мартириалния комплекс.

Своето фундаментално изследване за мартириумите А. Грабар започва с най-ранните т. нар. примитивни мартириуми[48]. Визирайки римския закон, позволяващ погребение дори на екзекутираните престъпници, той обръща внимание на факта, че първите гробове на раннохристиянските мъченици възникват край пътищата, извън портите на градовете. Първообраз в това отношение е градът Рим, където през героичния за християнството период (I–IV в.) мъчениците са многобройни, а гробовете им най-често са разположени отвъд крепостните стени по Виа Апия и Виа Торлониа. Приведените допълнителни примери от провинциите (Бон, Типиса и пр.) спомагат за уточняване на ритуала и развитието на мартириалното съоръжение от т. нар. примитивен тип. При него гробът се превръща в източник и основен център на култа. По същество той е най-обикновена гробна камера, която вярващите постепенно превръщат в mensa martyrium[49], където според П. Браун „гробница и олтар се сливат в едно“[50]. През III–IV в. тези гробове се отделят от останалите с ограда, при което се формира малък открит двор (temenos). Важна съставна част е и единственият вход към двора, смятан за свещен. Най-после, около оградата възниква или се доразвива некропол ad sanctos, в който се погребват християни[51]. За пример в това отношение може да се посочи гробът на св. Касин в Бон, около чийто малък двор възниква некропол, в който са проучени над 300 гроба. Обръща се внимание на факта, че ранните гробове на мъчениците заемат формата на езическите мавзолеи, като най-често над правоъгълната гробна камера се изгражда аркиран свод (аркосолиум) или киториум.

Спрях се по-подробно върху елементите на ранните мартириуми от примитивен тип, защото те се долавят твърде отчетливо и в малката постройка до кастела в с. Голеш. И тук той е извън крепостната порта, до самия път, оформен е като гроб arcosolium (т. е. с аркиран свод), ограден със зид с тържествен портал, и попада в малък (?) открит двор (temenos), около който възниква некропол ad sanctos. Освен това споменах, че по фасадата на мартириума са нанесени рисунки (с червена боя – миниум?), релефни и гравирани равнораменни кръстове в кръг с уширени краища и гръцки и латински кръстове с триъгълни краища (табл. XXIX: 18, 19). Ако съдим по една

раннохристиянска тъкан, съхранявана в Берлин, с аналогични кръстове са украсени фасадите на правоъгълни мартириуми с двускатни и сводести покриви в Сирия и Палестина[52]. Смята се, че кръстът в кръг символизира именно присъствието на мощите на мъченик[53]. Впрочем в Мала Азия и по-специално в Ликия са проучени раннохристиянски каменни сводести гробници, които освен че по план, размери и изпълнение наподобяват постройката в Голеш, имат по фасадите аналогични гравирани кръстове в кръг[54]. Най-близък по изпълнение и размери равнораменен кръст в кръг е скулптиран върху мраморна плоча от Дуросторум (табл. XXIX: 20). За съжаление не се знае точно къде е открита, за да се прецени дали е от мартириум или от друг раннохристиянски паметник.

Освен кръстовете в мартириалните постройки са регистрирани и фигуралните композиции, които се налагат през V и особено през VI в. Те са свързани обаче с развитието и разрастването на мартириумите, които с триумфа на християнството се видоизменят, а гробовете се включват (най-често като анекси) в новопостроени храмове[55]. Специално внимание заслужава интериорът на подобни храмове, в които започват да се появяват изображения или цели регистри, свързани с живота на мъченика, над чийто гроб са построени. Освен житийните сюжети с голяма популярност се ползват още сцените „Поклонение на тримата влъхви“ и „Богородица на трон с Христос“ в поза „седяща Одигитрия“, фланкирана с архангели. Смисълът на тези сюжети се подразбира от най-древните изображения, където тримата източни мъдреци се покланят на новороденя Иисус, който ще се жертва за спасението на човешкия род. Същата тема през VI в. се засилва и от присъствието на ангелите около трона на Богородица, които вече като небесни пратеници свидетелстват за тази спасителна мисия[56]. И както ангелите свидетелстват за идването на спасителя, така и мъчениците (μάρτυρες – μάρτυς = свидетел) свидетелстват в негово име чрез смъртта си за тази мисия. Именно това предопределя присъствието на сцената „Богородица – седяща Одигитрия“, фланкирана с ангели, която подобно на паметника в Голеш (табл. XXVII: 15) се среща в църкви, свързани с мощи на мъченици, като „Сан Аполинаре“ в Рим, „Св. Димитър“ в Солун, капели № 26 и 28 в Бауит (Египет) и пр.[57] Точно в капела № 26 изображението е в аркираната ниша на древен християнски гроб аркосолиум, което още веднъж удостоверява есхатологичното ѝ значение[58]. Развитието на иконографията „Седяща Одигитрия“, фланкирана с архангели, стои неколкократно на вниманието на познавачите на раннохристиянското изкуство[59]. Налага се мнението, че тази иконография възниква на Изток (Египет, Сирия, Палестина) едва към V–VI в. Предполага се още, че не получава широк прием в Константинопол, но се среща често в отдалечените провинции на империята. За популяризирането ѝ от важно значение ще да е

поклонническата вълна към Светите места през VI в., както и тиражирането ѝ върху оловни ампули евлогии и печати, разпространени из целия християнски свят[60]. В. Първан прави един общо взето приличен иконографски анализ на „Богородица – седяща Одигитрия“, фланкирана с ангели, върху каменната икона от мартириума в Голеш и с основание търси прототипите ѝ в източното изкуство[61]. Твърдението, че за разлика от останалите паметници тук малкият Христос е в поза *оранта* е неоснователно. Действително и двете му ръце са повдигнати нагоре, но не симетрично и не на едно ниво, както изисква представянето на „оранта“. Тук отчетливо се долавя, че десницата му е високо вдигната, а в лявата ръка държи обичайния свитък (табл. XXVII: 15). Тъкмо в подобна фронтална поза Христос е изобразен върху мнозинството паметници, претворяващи тази иконография през VI–VII в., като фреска от Бауит[62], пана от Парензо, Палестина и „Сан Аполинаре“ в Рим[63], релефи от Египет, Сирия и Армения[64]. И най-после, в изобразителното изкуство от V–VII в. Христос никога не се представя в поза *оранта*.

Според В. Първан иконата е вложена в мартириума към средата на VII в. Аргументите му се свеждат до това, че релефът е груб и схематичен, докато изображенията от VI в. са много по-изискани. Вече видяхме, че към края на VI в. животът в кастела в Голеш съвършено прекъсва и че иконографията „Седяща Одигитрия“, фланкирана с ангели, се появява в Изтока към края на V–VI в. Очевидно тогава трябва да се датира и иконата от Голеш, която може би е вложена в мартириума след възстановяването на крепостта при Юстиниан I Велики. Що се отнася до твърдението на В. Първан, че изображенията от VI в. са твърде изискани, то това е твърде относително, особено при положение, че се сравнява релеф от един дълбоко провинциален кастел с художествени творби от Рим, Солун и водещи източни ателиета. Търсенето на източни прототипи на иконата обаче е основателно, защото подобна схематичност, доведена до спиритуализъм и плоскостно третиране на фигурите, виждаме тъкмо в релефи, представящи Богородица Одигитрия с ангели от VI–VII в. в Египет, Сирия и Армения.

Неоснователно е и твърдението на В. Първан, че иконата от Голеш е покъсна от мартириума. При археологическите разкопки стана ясно, че малката сграда е издигната заедно с разширението на крепостта през първата половина на VI в. при управлението на император Юстиниан I. Освен това тя запазва първоначалния си вид до разрушаването на крепостта в края на VI в. и върху нея не е издигана базилика. Такава обаче е построена успоредно с мартириума в самата крепост, но за нея ще стане въпрос в глава IV (табл. XXXIII: 44). В църквата в крепостта са извършвани литургиите, а мартириумът е място най-вече за възпоменателни служби и обект на поклонение.

По всичко личи, че пряката връзка с павиран път между мартириума и аязмото е направена през VI в. За разлика от Рим и европейските провинции, мартириумите на Изток представляват затворена система с ред структуроопределящи елементи. Сред най-съществените е именно кладенецът за осветена вода – аязмо. Като прототип се посочват свещените кладенци в Палестина и по-специално кладенецът на Яков в Сихем, арена на много старозаветни и новозаветни библейски събития[65]. Фактите за семантиката, вида, разпространението и връзките на аязмото с мартириумите са пространно коментирани, за да се връщам отново на тази тема. Само ще спомена по-известните паметници, като кладенците до мартириумите на св. Артемий в Константинопол, св. Марко във Венеция и разположени в големите храмове като „Св. София“ в Константинопол, „Св. София“ в Едеса, базиликата в Картаген и пр.[66] Според местоположението и връзката им с едно или друго събитие, с един или друг християнски паметник аязмата могат да имат различна, но допълваща се семантична натовареност. Специално оформянето им до мартириуми ги осмисля като животворни източници със светена вода, алюзия на пролятата мъченическа кръв[67].

Съзнателно търсената връзка между мартириума и кладенеца в Голеш според мене не може да се постави под съмнение. Засега предполагам, че първоначално водочерпното съоръжение с вход в крепостта има само утилитарно предназначение. Известно време след построяването на мартириума до крепостта обаче е потърсена пряка взаимовръзка между гроба и кладенеца. Явно подходът от мартириума към водоизточника е неподходящ, защото се налага да се преминава през обитаема територия, наситена с жилищни, стопански и военни постройки. Затова е потърсен и друг подход към кладенеца извън стените на кастела, където впрочем се намира и самият мартириум. Вече отбелязах първоизточника на аязмата в Светите земи, както и становището на А. Грабар, че за разлика от Европа, мартириумите на Изток са обширни комплекси, включващи ред компоненти, много от които (гроб, двор с ограда, свещен вход, некропол ad sanctos) идентифицираме и в Голеш. Освен това вече не веднъж е обръщано внимание на силното близкоизточно влияние в религиозния живот, християнското изкуство (виж самата икона от Голеш!), църковната архитектура и литургия в Добруджа през IV–VII в. Прочее, в предната глава се спомена, а и по-нататък ще стане въпрос за скалната монашеска колония по Суха река между Голеш и Балик, в която откриваме ред сирийски и малоазийски архитектурни особености, характерни за V–VI в.[68]

За сакралното значение, с което се натоварва кладенецът в Голеш, и отчасти за хронологията му съдим и от няколко дребни находки. Възможно е попадането им около него да е свързано с религиозни тайнства при свещения

водоизточник. Това се отнася за кадилницата (табл. II: 6) и за няколко фолиса на Юстиниан I и Юстин II, които може би отразяват един устойчив във времето и пространството обичай: подобно на мартириумите изворите за светена вода (включително в „Св. Петър“ в Рим) да се прекадяват[69] и в тях да се хвърлят монети за здраве. В някаква степен тези най-късни фолиси и скелетите в галерията имат отношение към насилственото разрушаване и запустяването на аязмото. Определената чрез монетите горна граница на живот се потвърждава и от една фибула, открита с металотърсач през 1993 г. в изхвърлената пръст пред галерията. Според класификацията на почти всички изследователи тя се отнася към най-късните варианти на фибулите с подвижно краче, разпространени в края на VI и началото на VII в.[70]

Съвсем естествено накрая следва въпросът за локализацията на кастела и идентификацията на мартириума до с. Голеш. Преди известно време обърнах внимание, че според житието на св. Емилиан Доростолски през 363 г. мощите му са погребани в Гедина (в другата версия на житието – Гезидина), намиращa се на 3 мили (около 4,2 км) от Дуросторум[71]. Посочих още, че според Прокопий Кесарийски на известно разстояние от Дуросторум се намира кастелът Адина, съседна крепост на Палматис[72], известен още през II–IV в. като пътна станция по пътя Дуросторум–Марцианополис[73] (фиг. 3). След ситуирането на пътя Дуросторум–Марцианополис и локализацията на Палматис до с. Оногур, Добричко (на левия бряг на Суха река)[74] се появи вероятността разположеният северно от нея Голеш да се идентифицира с Адина. Допуснах възможността споменатата през IV в. в житието на св. Емилиан *Гедина* да е непрецизна транскрипция на *Адина*. Посочих и многобройно премери, при които Прокопий променя имената на кастелите в Добруджа. Така например разположените също в Добруджа Δίμω, Πρισκίανα, Λιβιδά и Κιλικίων (в непосредствена близост до Палматис и Адина!) са поднесени като Λιμω, Τρεσκιανα, ‘Ιβιδά и Τιλικων[75]. Затова разсъждавах дали и при Γηδινά, подобно на Λιβιδά не е пропусната първата съгласна и в резултат да се получи Αδινα. В тази последователност допуснах, че в желанието си да свърже мощите на св. Емилиан непосредствено със сакралния за ранните християни Дуросторум авторът на житието отбелязва, че мартириумът е построен само на 3 мили от Дуросторум, вместо действителното разстояние между Голеш и Силистра, което е точно 30 мили[76].

Идеята, че кастелът до Голеш е Адина, за която допуснах да се идентифицира с Гедина, обаче се оказа повече от хипотетична. Според Прокопий Кесарийски Адина е в провинция Втора Мизия[77], докато въз основа на последните изследвания кастелът до Голеш, разположен върху десния бряг на Суха река, попада в провинция Малка Скития[78] (фиг. 3). Освен това Прокопий твърди, че Адина е в непосредствена близост до Палматис, а раз-

стоянието между Оногур и Голеш е близо 20 км. Същевременно само на 3 км южно от крепостта до Оногур, пак на левия бряг на Суха река се намира ранновизантийският кастел край с. Балик[79]. Затова, след като ситуира границата между провинциите (по Суха река), трасето на пътя Дуросторум–Марцианопол и успя да локализира Палматис при Оногур, с по-голямо основание С. Торбатов идентифицира Адина с кастела до Балик[80]. При тези факти идеята за локализацията на Адина при Голеш и идентификацията на Адина с Гедина–Гезидина (т. е. мартириумът на св. Емилиан да е в Голеш) на този етап трябва да се изостави. Също така се установи, че мартириумът в Голеш е построен през VI в., докато според житието св. Емилиан е погребан в Гедина (Гезидина) в средата на IV в. Най-после от двете версии на житието на св. Емилиан остава впечатлението, че Гедина (Гезидина) е по-скоро местност около Дуросторум[81], отколкото крепост, каквато е Голеш. Впрочем в предната глава отделих специално внимание на локализацията на Гедина (Гезидина) и предположих, че това е името на викуса на Дуросторум, разположен на румънска територия до днешната българо-румънска граница.

Така отново се актуализира въпросът мощите на кой раннохристиянски мъченик са положени в мартириума до крепостната стена от VI в. в Голеш.

В последно време се възобнови дискусията относно локализацията на късноантичното укрепление „Свети Кирил“, отбелязано в коментираното по-горе съчинение на Прокопий Кесарийски. След като описва последните (по източната граница) крепости в провинция Втора Мизия (Палматис, Екуестрис, Тиликион и Адина), авторът започва да представя укрепленията в провинция Малка Скития: *А сега да пристъпим към скитите* (провинция Малка Скития – бел. пр.). *Там именно дохождаме най-напред до укреплението на името на св. Кирил, чиито развалини, причинени от времето, Юстиниан грижливо възстановил. Отвъд него от старо време имало едно укрепление Улметум...*[82]. Същевременно агиографската литература свързва името на св. Кирил от Малка Скития с Аксиополис. В своя мартиролог от края на IV–началото на V в. на датата 26 април Йероним (Codex Epiernacensis, Paris, lat. 1837) пише: *In Axiopoli natale Cirilli et Vindei*. Вероятно *Vindei* е изопачена форма на *Quindei*, защото на датата 9 май същият автор (но според Codex Bernensius – Bern) е отбелязал: *In Axiopoli Quirilli, Quindei et Zenonis*. За трети път Кирил и Киндей са записани от Йероним на 9 март, но се свързват с Никомедия[83].

Мъченическата смърт на св. Кирил в Аксиополис е отбелязана и в Кратката сирийски църковен календар на датата 12 май, заедно с шестима неизвестни по име мъченици[84].

Определено св. Кирил е най-известният и най-почитаният светец на Аксиополис и това се потвърждава от един археологически паметник, на кой-

то вече отделих известно внимание. Става въпрос за мраморната плоча от базиликата извън крепостните стени на Аксиополис, датирана V–VI в., върху която са изписани имената на мъчениците Кирил, Киндей и Тасиос (Дазий ?)[85] (обр. 2).

В предната глава вече споделих, че не приемам идеята това да е мартириална църква, в която са били положени мощите на тримата мъченици. Още повече, защото е известно, че св. Дазий постига мъченическа смърт в Дуросторум[86]. Дори Й. Барня наскоро се съгласи, че въпросната плоча е поскоро sacra mensa, върху която са правени приношения в памет на тримата мъченици (особено на патронните им празници)[87]. Това се потвърждава от последното четене на текста *Приношение (ΕΥΦΡΑΣΙΣ) за мъчениците Кирил, Киндеас и Тасиус* (обр. 2).

Най-вероятно при строителството на базиликата в Аксиополис към втората половина на V или VI в., според тогавашната практика, в конфесиото (за освещаване) е поставена мощехранилница с фрагменти от мощите на тримата светци. Тези на св. Кирил и св. Киндей са взети от първичния мартириум в Аксиополис, а тези на св. Дазий – от Дуросторум. Що се отнася до почитането на св. Кирил и св. Киндей в Никомедия, то вероятно мощи на двамата са дарени и за някоя църква в Никомедия.

От приведените писмени и епиграфски източници се вижда, че св. Кирил постига мъченическа смърт в Аксиополис, където би трябвало да се очаква, че е погребан в подходящ мартириум. Закономерно следва въпросът защо крепостта, носеща името му, се намира чак на западната граница на провинция Малка Скития, което е на около 40–50 км югозападно от Аксиополис (фиг. 3). Изглежда има сериозна причина възстановеното от император Юстиниан гранично укрепление да се нарече именно Св. Кирил. Може да се предполага, че аксиополският мъченик е роден или е живял там, или пък на това място е извършил някакво чудо, което е довело до издигане на паметен знак и преименуване на крепостта в негова чест. Изобщо този проблем досега не е получил разумно обяснение, защото първо няма яснота върху локализацията на кастела „Св. Кирил“. Затрудненията идват от обстоятелството, че Прокопий Кесарийски споменава само две укрепления в Югозападна Малка Скития (въпросният „Св. Кирил“ и Улметум) и пропуска известните градове Капидава, Тропеум Траяни, Аксиополис, Карсиум и пр.[88] Същевременно споменатият след „Св. Кирил“ кастел Улметум се намира на около 60 км от Аксиополис и на цели 100 км североизточно от границата между Втора Мизия и Малка Скития, където би трябвало да бъде „Св. Кирил“. В тази връзка единствената опорна точка за локализацията на укреплението Св. Кирил засега може да бъде границата между двете провинции, за която наскоро се доказа, че минава по руслото на Суха река, вливаща се в Дунав

чрез ез. Олтина (фиг. 3)[89]. Ето защо идентифицирането на укреплението „Св. Кирил“ с Расова[90] (вече единодушно се смята, че това е Флавиана)[91], Аксиополис[92] и Тропеум Траяни[93], които са на около 35 км североизточно от Суха река (границата между провинциите), трябва да се изостави. Още повече че Тропеум Траяни е отбелязан със собственото си име през VI–VII в. от Теофилакт Симоката, Пътеводителя на Хиерокъл и в епархийски списъци и документи[94]. Засега е малко вероятно през VI в. Аксиополис да е именуван на името на св. Кирил. Освен че присъства в Хиерокъл и епархийски списъци от VII–VIII в., отразяващи реалностите от VI в., Аксиополис е упоменат от Прокопий, макар и по-късно, със собственото си име в книгата „За постройките“[95]. Най-после, при по-внимателно вникване в текста на Прокопий Кесарийски, остава впечатлението, че Юстиниан I не именува или преименува, а възстановява крепост, която и преди това носи името „Св. Кирил“. Във всеки случай се долавя, че става въпрос за малко провинциално укрепление (φρούριον), което е встрани от важните пътища и политическите събития през IV–VI в., докато Тропеум Траяни и Акиополис са известни и често цитирани градове. Поради това дълбоко провинциалната крепост „Св. Кирил“ не е забелязвана или е пропускана от авторите, пишещи за политическите събития, крепостите и пътищата по Долния Дунав през късната античност. Ето защо се отнасям с резерви и към последната локализация на този граничен кастел при с. Вииле (бившето Бейлик), намиращо се на брега на р. Дунав между ез. Олтина и ез. Марляну (фиг. 3)[96]. Действително укреплението при Вииле е в непосредствена близост до границата между провинциите Скития и Втора Мизия, но текстът на Прокопий не оставя впечатлението, че „Св. Кирил“ е на брега на р. Дунав и на пътя по Лимеса. Освен това във Вииле не са провеждани дори сондажни проучвания, за да има някаква яснота по хронологията, етапите на строителство и наличието на културни паметници. В тази връзка, ако следваме стриктно описанието на Прокопий, с по-голяма вероятност може да локализираме укреплението „Св. Кирил“ с кастела до с. Голеш. Последният се намира на самата граница между провинциите Скития и Втора Мизия, защото е на десния бряг на Суха река. В този смисъл наистина се явява първото укрепление на провинция Малка Скития, както твърди Прокопий Кесарийски (фиг. 3). Същевременно той пише за „Св. Кирил“ веднага след като описва последните крепости в провинция Втора Мизия – Адина, Палматис и Тиликион. Впрочем кастелът до с. Голеш е в непосредствена близост до тази група крепости, намиращи се само на 10 км югозападно върху левия бряг на Суха река (фиг. 3)[97].

Частично проученият кастел до с. Голеш отговаря и на други условия за формиране на хипотезата, че може да се идентифицира с укреплението „Св. Кирил“. Прокопий Кесарийски пише, че „Св. Кирил“ е малко укрепление

(φρύριον), което съществува преди епохата на Юстиниан I, но е разрушено и запуснато. Освен това възстановяването му се свързва точно със строителната политика на император Юстиниан I. В резултат на археологическите разкопки се установява, че крепостта до Голеш действително е малко укрепление тип φρύριον, напълно разрушено и временно напуснато към средата на V в. Според находките, монетите и строителните похвати възстановяването му се датира тъкмо при управлението на Юстиниан I. Има и още един аргумент да свържа локализацията на кастела „Св. Кирил“ с крепостта до с. Голеш. Очевидно, изхождайки от името, трябва да се очаква сакрално за християните културно място, свързано с мощите, дейността или най-малкото с чудо, извършено от св. Кирил на това място. В този смисъл мартириумът, базиликата с конфесиото, кладенецът за светена вода в Голеш и скалният манастир срещу кастела в пълна мяра покриват това изискване. Не е изключено при възстановяването на кастела по времето на император Юстиниан I Велики част от мощите на светеца да са поставени в нарочно издигнатия мартириум, а кладенецът за вода да е трансформиран в аязмо за целителна светена вода. В цитираното по-горе правило № 94 на събора в Картаген между другото се обръща внимание върху практиката около градовете и крепостите да се издигат открити олтари, в които са положени телата или част от мощите на мъченици. Впрочем П. Браун вече е обърнал внимание, че гробницата мартириум може да съдържа гроб на мъченик, но по-често в нея се полагат фрагменти от мощи[98].

За съжаление все още житието на св. Кирил от Малка Скития не е открито, за да установим по какъв начин убитият в Аксиополис мъченик е свързан с крепостта, носеща името му. Затова на този етап може да разчитаме на бъдещи успешни археологически разкопки в Аксиополис, Вииле и Голеш, които евентуално да допринесат за изясняване на проблемите относно мощите и мартириума на св. Кирил, както и относно локализацията на едноименната крепост. Все пак при днешното състояние на проучванията може да се поддържа и хипотезата, че кастелът Св. Кирил е по-скоро при Голеш[99], отколкото в Расова, Тропеум Траяни, Аксиополис и Вииле. Същевременно се налага уточнението, че културната постройка тип аркосолиум до входа на укреплението в Голеш не е мартириум в тесния смисъл на това понятие. Определено тя е построена след началото на VI в. при управлението на Юстиниан I, което изключва възможността тук да е убит или погребан раннохристиянски мъченик, а още по-малко св. Кирил. Вече стана ясно, че най-вероятно първичният му мартириум е в Аксиополис, където е екзекутиран. Ако крепостта при Голеш наистина носи името на св. Кирил, то аркосолиумът, под който са положени мощи на светеца патрон и закрилник, е издигнат при възстановяването ѝ по времето на Юстиниан I. Мощите ще да са взети от

първичния мартириум от Аксиополис за освещаване на църквата в крепостта и олтара аркосолиум. В този смисъл последният може да се разглежда като вторичен мартириум – един олтар на открито от типа на споменатите в актите на събора в Картаген. Ако приемем четенето на П. Настюрел на един надпис от големия раннохристиянски център Томи (Констанца), тази практика е позната и на други места в Добруджа през IV–VI в. Според неговото тълкуване става въпрос за мъченик на име Теоген, син на фригийски епископ, който е удавен в Мраморно море по времето на император Лициний (308–324). По-късно неговите чудотворни мощи са пренесени в Томи и както в Голеш са погребани до градската крепостна стена[100].

4. Урната саркофаг на св. Дазий Доростолски

Докато идентифицирането на мартириумите на светците Максим, Дада и Квинтилиан и на св. Емилиан и св. Кирил въпреки всичко си остава спорно, то саркофагът на св. Дазий Доростолски е безспорен автентичен паметник, съхраняван и днес в музея Диоцезиано срещу Анконската катедрала. Той е разтрошен, но по-късно възстановен с дължина 1,02 м, ширина 0,50 м и височина 0,44 м (обр. 1). Изработен е от бледожълт мрамор, като на четирите ъгъла има кръстове. Капакът е от друг вид (сивкав) мрамор. Има стряховидна форма с два фронтона и четири акротерия. Върху челната му страна са скулптирани три латински кръста, между които е гравиран гръцки текст *На това място лежи светият мъченик Дазий, пренесен от Доростол*[101].

Отдавна са оборени опитите този оригинален паметник от VI в. да се разглежда като късен фалшификат от XV в. Успоредиците с равенските саркофази от V–VI в. са очевидни, а палеографските особености на надписа и гръцката форма Доростол, характерна за VI в., не подлежат на съмнение.

След като саркофагът е публикуван от Ф. Кумонт през 1908 г., започва дискусия около неговия произход и автентичността на мощите на светеца, която не стихва до ден днешен. Повечето съмнения са породени от объркано описание на Джулиано Сарацини, издал около 1671 г. „Исторически новини от град Анкона“, които са пълни с неточности и противоречия[102]. Описвайки древностите на града, той представя на лош латински език една епитафия върху малък саркофаг, който през 1223–1224 г. е поставен в църквата „Св. Пелегрин“ и по-специално в саркофага с мощите на св. Пелегрин и св. Флавиан и др. Според автора в него: *С епитафия е положено тялото на св. Дарий, мъченик, който е войник. В Анкона това се знае, но не е известно откъде и откога.* Авторът правилно разбира, че върху капака на саркофага има гръцки

надпис, но преводът на латински *Hic iacet Sanctuss Martyr Darius [cosi] allatus a Dorostolo* е твърде далеч от истината. Всъщност този надпис е копиран и преведен още в края на XV в. от известния хуманист Антонио Констанцо[103]. Той твърди, че видял надписа върху саркофага в църквата „Сан Салваторе“, но за разлика от Джулиано Сарацини го превежда от гръцки на латински много по-точно. Заблуждава се обаче, че Доростол е име на човек, а не на град и това му пречи да направи нужните исторически връзки и изводи. В този смисъл твърденията на Антонио Констанцо заслужават пълно доверие и можем да приемем, че от 1223–1224 г. до края на XV в. саркофагът на св. Дазий се е намирал в анконската катедрала „Сан Салваторе“. Очевидно е разминаването с Джулиано Сарацини, който около 1671 г. твърди, че същият саркофаг заедно със саркофага с мощите на св. Пелегрин, св. Флавиан и други са изложени в църквата „Св. Пелегрин“. Въпросът остава дискусионен въпреки твърдението на Ландо Ферети, според когото благодарение на силно развития култ към св. Пелегрин в Анкона още към края на XVI в. църквата „Сан Салваторе“, в която се съхраняват мощите му, е преименувана на „Св. Пелегрин“.

Ново доказателство, че след 1224 г. урната (мощехранилница под формата на малък саркофаг) с мощите на св. Дазий се съхранява в големия саркофаг, е един пасаж от мъченическия разказ за св. Пелегрин. Там е записано, че споменът за светеца е забравен, но по време на една чумна епидемия в Анкона през 1456 г. саркофагът в църквата „Сан Салваторе“ е отворен. Тогава в него са намерени мощите на св. Пелегрин заедно с реликвите на св. Дазий, св. Херкулан, св. Фабий и св. Мартин Анконски. Благодарение на тях много хора получават спасение, което редом с останалото довежда до възкресяване на спомена за св. Пелегрин. Не изключвам именно този случай да е причината за преименуването на църквата „Сан Салваторе“ на „Св. Пелегрин“.

Въз основа на тези източници може приблизително да се възпроизведе следната картина.

След екзекуцията на 20 ноември 303 г. тялото на св. Дазий изглежда е поставено в саркофаг и погребано от християните в Дуросторум. Неколкократно споменах, че римският закон регламентира правото на гроб в некропол на всекиго, пък бил той и християнин[104]. След триумфа на християнството след Миланския едикт от 313 г., както на много места, над гроба на св. Дазий ще да е издигнат мартириум. Навярно е сходен с разкрития преди десетилетие мартириум на други трима доростолски мъченици – св. Максим, св. Дада и св. Квинтилиан.

След големите разрушения в Дуросторум при хунските нашествия в началото на V в. животът замира, а мартириумите изглежда са поругани и разрушени.

През втората половина на V и началото на VI в. животът в Дуросторум

процъфтява, но градоустройството вече е тясно свързано с християнската теория и практика[105]. Градът се утвърждава като епископска катедра, издигнати са катедрален храм и църкви. По-нататък ще стане въпрос за наскоро откритата голяма (епископска?) базилика и епископска резиденция от V–VI в. Вече споменах, че за да обхванат, регламентират и съсредоточат култа в градските катедрали и църкви, епископите имат интерес разпръснатите по мартириумите мощи на мъченици да се концентрират в храмовете. Освен това при освещаване на църквите е задължително в тях да се поставят мощи на светци – в конфесиото под олтарната маса или в мощехранилници пред олтарната преграда[106]. Именно тогава може би е изработена урната саркофаг, в която са препогребани мощите на св. Дазий, извадени от първичния гроб мартириум. Определено по форма урната повтаря пропорциите на саркофаг, но това не е саркофаг в пълния смисъл за първично погребение на човек, защото се видя, че е дълга само 1,02 м. Според познавачите на късноантичното изкуство тя се датира по-скоро в VI в., когато е изваяна като мощехранителница, отколкото към началото на IV в., когато е екзекутиран и погребан св. Дазий[107]. Не изключвам обаче и възможността малката урна саркофаг да е изработена като умалено копие на оригиналния саркофаг, в който в началото на IV в. е погребано тялото на св. Дазий.

По повод мартириума на светците Максим, Дада и Квинтилиан споделих, че при големите аварски нашествия в края на VI в. голяма част от християните напускат Дуросторум и отнасят със себе си най-ценното – мощите на светците мъченици. Тогава епископът на града Дулцисим емигрира в Одесос. За това съдим по надгробния му паметник с епитафия, открит във Варна. Вече посочих, че при тези събития може да са пренесени в Константинопол и мощите на св. св. Максим, Дада и Квинтилиан. Изглежда, че тъкмо тогава и урната (по-скоро мощехранилница) „саркофаг“ с мощите на св. Дазий напуска Дуросторум–Доростол.

Трудно е да преценим обаче как урната с мощите попада в италианския град Анкона – директно от Дуросторум (така смятат повечето изследователи) или, подобно на мощите на св. св. Максим, Дада и Квинтилиан, първо е пренесена в някой от византийските центрове, където емигрират християните от Дуросторум. Определено за пръв път е регистрирана в Анкона в началото на XIII в.[108] Тъкмо в началото на XIII в. кръстоносците завладяват Константинопол (13 април 1204 г.), всички европейски и част от малоазийските градове на Византия, при което ги подлагат на масово плячкосване. С най-голямо настървение рицарите отнемат от храмовете християнските реликви и на първо място мощите на светци. Повечето изпращат в Западна Европа, чийто духовен живот е под пряката юрисдикция на папата. Като знаем най-тясната взаимовръзка между Анкона и Рим (гр. Анкона е на територията,

пряко администрирана от папата), то не е изключено именно в резултат на Четвъртия кръстоносен поход мощите на св. Дазий да попадат в Анкона.

Първоначално изглежда те са изложени в църквата „Сан Салваторе“. Това ще да е станало около 1213–1214 г., когато в нея се прави реконструкция и нова скулптурна украса[109]. Малко по-късно, през 1223–1224 г., късноантичната мощехранилница с мощите на св. Дазий ще да е поставена в голям мраморен саркофаг заедно с мощите на местните светци св. Пелегрин, св. Мартин Анконски, св. Флавиан и др.

Споменът за тези мощи и за св. Дазий е почти заличен до 1456 г., когато, търсейки спасителен лек срещу чумата, гражданите на Анкона отварят саркофага с мощите, които се оказват чудодейни и лечителни. Наскоро след това урната на св. Дазий е видяна от ерудита Антонио Констанцо, който успява да разчете гръцкия надпис върху капака.

Не е много ясно какво става с урната и мощите на св. Дазий, след като през 1456 г. големият саркофаг е отворен – дали са върнати заедно в саркофага с мощите на св. Мартин и св. Пелегрин, или пък урната е извадена и изложена в храма. Ако следваме текста на Джулиано Сарацини, през 1675 г. урната заедно с мощите продължава да стои в големия саркофаг, но как тогава около 1470 г. Антонио Костанцо я вижда и разчита гръцкия текст?! Изобщо въпросът кога мощите на св. Дазий са извадени от оригиналната урна „саркофаг“ продължава да стои. Според един текст от 1804 г. реликвите на доростолския мъченик продължават да се съхраняват в църквата „Сан Пелегрино“. През 1848 г. урната саркофаг на св. Дазий е пренесена от църквата „Св. Пелегрин“ в катедралния храм на Анкона „Св. Кириак“, а по-късно е експонирана в църковния музей „Диоцезиано“, където се съхранява до ден днешен[110].

Някои учени са склонни да признаят, че мраморната урна „саркофаг“ с гръцкия текст епитафия *На това място лежи светият мъченик Дазий, пренесен от Доростол* е оригинален паметник, изработен в Дуросторум, но поставят под въпрос действително ли с него са дошли в Анкона мощите на св. Дазий. Ако в урната нямаше мощи, тя едва ли щеше да бъде поставена в големия саркофаг с реликвите на мъчениците от Анкона. Впрочем Джулиано Сарацини през 1675 г. определено пише еднозначно, че в саркофага *...по стара традиция е положено тялото на св. Дарий* (Дазий – бел. Г. А) *мъченик, който бил войник…убит в Доростоло*[111].

Как са си представяли физическия облик на светеца, научаваме от миниатюрата, съпътстваща краткото му житие в Менология на император Василий II (табл. I: 1)[112]. Там обаче не е показан във воински костюм, а в синя свободна туника, сребристи чорапи и черни обувки. Изобразен е като мъж над средна възраст с побеляла коса и брада, спокойно приведен пред палача. Последният (името му Йоан предполага, че е юдей) е представен като младеж

с голобрадо лице, червена коса, къса тъмнолилава туника с маншети и кант, жълт колан и сребриста хламида. В десницата си държи меч, готов да нанесе смъртоносен удар. Действието се развива на зелена равнинна местност на фона на два високи хълма. Този екстериор действително напомня на ландшафта на Силистра – равно поле около реката, оградено с високи хълмове, но по-скоро става въпрос за художествена измислица. Миниатюристът работи седем века след събитието и едва ли разполага с някакъв автентичен портрет на св. Дазий.

Според един италиански текст от 1804 г. до саркофага с мощите на св. Дазий, съхранявани в анконската църква „Сан Пелегрино“, има старо изображение на св. Дазий като млад мъж във военен костюм, което за съжаление е унищожено[113]. По всичко личи обаче, че става въпрос за късен портрет – най-вероятно от епохата на Ренесанса.

БЕЛЕЖКИ

[1] **R. Constantinesco.** Les martyrs de Durostorum. – RESEE, 5, 1–2, 1967, p. 14–19.

[2] **F. Cabrol, H. Leclercq.** Ancre. – DACL, 1. Paris, 1924, col. 1909–2117; Real-Encyclopädie der christlichen Altertümer (RECA). I, 1883, S. 53–54.

[3] **F. Dölger**. IXΘUS. – In: Antike und Christentum, I. Münster, 1929, S. 5; DACL, XIV. Paris, 1953, col. 1246; RECA. I, S. 516–518.

[4] **E. Bock. R. Goebel.** Die Katakomben. Stuttgart, 1930, S. 20–21, Taf. 156; **F. Cabrol, H. Leclercq.** Op. cit., col. 2015–2017, fig. 569, 571; **F. Dölger.** IXΘUS. Die Fisch – Denkmäler in der frühchristlichen Plastik Malerei and Kleinkunst. Münster, 1927, Taf. 170.

[5] **F. Cabrol, H. Leclercq.** Op. cit., col. 2015–2017, fig. 568–570.

[6] **O. Dalton**. Catalogue of Early Cristian Antiques in the British Museum. London, 1901, p. 6, pl. II; **F. Dölger**. IXΘUS. Die Fisch …., S. 262–264., Taf. 208; DACL, VI. Paris, 1924, col. 799–826.

[7] DACL, VI, col. 802, 820, 824–826, № 4928, 4955, 4974, 4975, 4979, fig. 49, 84, 85, 86, 88; **P. Finney.** The Earliest Christians of Art. New York–Oxford. 1994, fig. 6, 69; **В. Ю. Юрочкин.** Древнейшие изображения креста господня. – В: Православные древности Таврики. Киев, 2002, с. 21–28, рис. 10.

[8] За една подобна формула виж: RECA, I, S. 51.

[9] Този текст бе консултиран с проф. В. Герасимова и проф. Е. Попеску.

[10] **A. Frolov.** Le culte de la relique de la Vraie Croix à la fin du IV-em et au début du VII-em siècles. – Byzantinoslavica, XXII, 2, 1961, p. 322–323.

[11] **G. Milošević, P. Donevski**. The Late Antique Tombs at Silistra (Durostorum). – In: Der Limes an der unteren Donau von Diocletian bis Heraclios. Sofia, 1999, p. 245–258; **Г. Атанасов.** За късноантичния мавзолей-мартирий в Дуросторум–Силистра и за доростолските мъченици св. св. св. Максим Дада и Квинтилиан. – Сборник

Добруджа, 20, 2002, с. 55–65.

[12] **St. Boyadjiev.** Essai de classification tipologique de l'architecture funéraire en Moesie et en Trace au 2-e–6-e siècle. – Archaeologia Bulgarica, 3, 2003, p. 48–49, fig. 3.

[13] **G. Milošević, P. Donevski.** Op. cit., p. 247–250.

[14] Ibidem, p. 258. Наскоро Ст. Бояджиев също предлага идеята, че става въпрос за мавзолей, в който е погребано тялото на един местен благородник. И той обаче не коментира възможността за мартириум с аркосолии, в които са положени мощите на трима мъченици. **St. Boyadjiev.** Op. cit., p. 48–49, fig. 3. Впрочем, твърдението му за мавзолей на местен благородник не кореспондира с архитектурата на паметника. След като е изграден за един благородник, защо аркосолиите са три?

[15] **G. B. de Rossi.** La Roma sotterranea cristiana, I. Roma, 1864 (rep. Frankfurt/Main), 1966, p. 83 etc; II, 1966, p. 20–28, 30–41, 161, 167; III, 1966, p. 65, 85, 230, 651–652; **O. Bayer.** Die Katakomben. Tübingen, 1927, S. 29–44; **H. Bayer, H. Lietzman.** Die Katakomben Torlonia. Berlin, 1930, S. 2–14, Abb. 7, Taf. 3, 12, 31; DACL, I. Paris, 1924, col. 2774–2783; II, Paris, 1925. col. 2394–2497; **P. Testini.** Archeologia cristiana. Roma, 1958, p. 83–96, fig. 6, 7, 16, 17, 71.

[16] **G. B. de Rossi**. Op. cit., II, 1966, p. 23–28, tabl.XXVI; III, 1966, p. 230–232; **O. Bayer.** Op. cit., p. 29, taf. 4; **H. Bayer, H. Lietzmann**. Op. cit., S. 2–14, Abb. 7, Taf. 3, 12, 31; **U. Fasola.** Le ricerche di archeologia cristiana a Roma Fuori le mura. – In: XI-em Congrés International d'archéologie chrétienne, Roma, 1989, p. 1249–1260, fig. 15, 20.

[17] **P. Testini.** Op. cit., p. 271–274, 290, 298, 308; **J. Lassus**. Inventaire archéologique de la région du Nord-Est de Hamu. I. – In: Documentes d'études orientales, IV. Paris, 1935, p. 12, fig. 14; **G. Angelo.** Rilievi strutturali e sepolcri a baldacchino nelle cattacombe di Sicilia. – In: Actes di V-em congres international d'archéologie cretienne. Paris, 1987, p. 291–295; DACL, VIII. Paris, 1929, col. 1730, fig. 647; RLBK, I. Stuttgart, 1966, Col. 106, Abb. 2. Col. 309; ВИА, 2, Москва, 1973, с. 660, фиг. 231; **А. В. Лысенко, В. Ю. Юрочин.** Некрополь Пантикапея – Боспора (По материалы исследовании 2000–2002 г.). В: О древностях Южного берега Крыма и Гор Таврических. Киев, 2002, с. 94–133, рис. 2, 18, 19, 22, 33.

[18] **G. Tchalenco**. Vilages antiques de la Syrie du Nord. Paris, 1953, pl. LXXXVI, XCVIII; L'art chrétiens. Paris, 1991, p. 218–219; **M. Vogue, E. Dutroit.** Syrie civile et réligieuse de I-er á VII-em siécle. II. Paris, p. 80; **A. Sartr.** Architecture funeraire de la Syrie. – In: Archéologue et histoire de la Syrie, II. Saarbrucken, 1998, p. 423–425, fig. 128; ВИА, 2, с. 660, фиг. 231; **Т. Шалганов.** Многокамерна гробница от източния некропол на Сердика. – В: Сердика, 2, София, 1989, с. 74–77; **Ст. Бояджиев.** Сердика (Serdica). Градоустройство, крепостно строителство, обществени, частни, култови и гробищни сгради през II–VI в. – В: Римски и ранновизантийски градове в България, I. София, 2002, с. 166–167, обр. 46. Според авторът това е мартириум, включващ криптата с три аркосолия, над която като втори етаж е изграден параклис за заупокойни молитви и служби. За сходната по план сграда с трите аркосолия от Силистра Ст. Бояджиев предлага близка реконструкция на два етажа (табл. XXV: 5, 6), но не прави аналог между двете гробници и не разглежда възможността тази от Дуросторум да е мартириум. Вж: **St. Boyadjiev.** Op. cit., p. 48–49, fig. 3. Твърдението на същия

автор, че паметникът от Силистра е късноантичен хероон, е неаргументирано. Още повече, че за разлика от мартириумите херооните не са заобиколени от други гробове на простосмъртни (Вж:**A. Nock**. The Cult of Heroes. – Harvard Theological Review, 37, 1944, p. 141–174; **P. Brown.** The Cult of the Saints. Its Rise and Funccion in Latin Christianity. Chicago, 1981, p. 15–30; **Ю. Вълева**. Погребенията Ad Sanctos през ранните християнски векове. – Проблеми на Изкуството, 1, 2001, с. 59–60). Напротив, гробницата в Силистра е в градския некропол и около нея са локализирани погребения от III–IV в.

[19] **G. Tchalenco**. Op. cit., pl. LXXXVI; DACL, VIII, col. 1730; RLBK, I, Col. 309.

[20] DACL, I. Paris, 1924, col. 2774–2783; **Н. В. Покровскій.** Церковная археология. Петроград, 1916, с. 5, рис. 7; ВИА, 2, с. 677.

[21] **A. Grabar**. Martyrium. Recherches sur le cult de reliques et de l'art chrétien antique et Moyen âge, I. Paris, 1946, pl. XXIV–1.

[22] Ibidem, p. 144.

[23] **C.–M. Kaufmann**. Die Menasstadt. München, 1910, S. 77; **C.–M. Kaufmann**. Die heilige Wüstadt der Wäste. München, 1918, S. 77–140. Планът на октогона е на с. 116.

[24] **A. Grabar**. Op. cit., p. 48, 141–150, 212–214, 234–235, 245–248, 287, fig. 5, 25, 27, 40. Мартириумът-октогон, построен от Константин Велики е описан подробно от Еесевий Кесарийски. Вж: **Eusebios**, Vita Constantini, III, 50, p. 98.

[25] **J.-P. Sodini.** L'architecture religieuse du IV-e au VII-e s. entre Orient et Occident: convergance et spécificités. – In: Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel. Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae. Resűees. Wien, 1999, p. 411.

[26] ВИА, 2, с. 647–648, фиг. 208–209.

[27] **C.-M. Kaufmann**. Die Menassladf . S. 77–80; **A. Grabar.** Op. cit., p.145.

[28] **G. B. de Rossi**. Op. cit., I, p. 246, III, p. 471; **A. Grabar.** Op. cit., p. 148.

[29] **A. Grabar**. Op. cit., p. 149, fig. 73.

[30] **В. Велков**. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.). София, 1959, с. 236 сл.; История на Добруджа, 1. София, 1984, с. 145, 150–151; **А. Минчев**. Ранното християнство в Одесос и околностите му. – ИНМВ, 22 (37), 1986, с. 31; **A. Sucevianu, A. Barnea.** La Dobroudja Romaine. Bucarest, 1991, p. 243–245. За сирийски раннохристиянски влияния върху архитектурата в Добруджа вж: **R. Vulpe, I. Barnea.** Din istoria Dobrogei, 2. Bucureşti, 1968, p. 475, fig. 34; **Г. Атанасов.** Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. – Археология, 3, 1991, с. 33–41.

[31] **A. Grabar**. Op. cit., p. 148–149, pl. I–1,2.

[32] Ibidem, pl. V-1,2; RLBK, Col.. 705–707, Abb. 12.

[33] **Н. Чанева-Дечевска**. Раннохристиянската архитектура в България IV–VI в. София, 1999, с. 254–255, обр. 67.

[34] **M. Bospatchieva**. An Early Christian Martyrium from Filipopolis. – Archaeologia Bulgarica, V, 2, 2001, p. 59–69; **St. Boyadjiev**. L'aspect architectoral du martyrium dans la necropol oriental de Philipopolis. – Archaeologia Bulgarica, V, 2, 2001, p. 71–75.

[35] **Д. Николов, К. Калчев**. Раннохристиянски комплекс в Августа Траяна – Берое. – ИМЮИБ, XV, 1992, с. 29–44.

[36] Може да се предполага, че в централния аркосолий е разположен саркофагът с мощите на св. Максим, а в страничните – на учениците му св. Дада и св. Квинтилиан. Зрима представа за разположението на каменни саркофази с три аркосолийни ниши придобиваме от напълно запазения мавзолей на Галла Плацидия (около 440 г.) в Равена. Вж: **P. Zovatto**. Il Mausoleo di Galla Placidia. Architettura e decorazione. Ravenna, 1968.

[37] **И. Стефанов**. Правилата на православната църква. В. Търново, 1998, с. 307–308. За съсредоточаването на мощите в градските църкви виж: **G. Dagron.** Le christianisme dans la ville byzantine. – DOP, 31, 1977, p. 23–24.

[38] За обичая християни и мъченици от III и началото на IV в.да се погребват в езическите некрополи вж: **R. Krautheimer**. Early Christian and Byzantine Architecture. – In: The Pelican Hystory of Art, 4, 1981, p. 33–37.

[39] **H. Grégoire.** Sainte Salsa: roman épigraphique. – Byzantion, XII, 1937, p. 240–244; **J. Christern**. Basilika und Memorie der Heiligen Salsa in Tipasa. Ein Beitrag zum Verhältnis von Märtyrergrab und Zömeterialkirche. – In: Buletin d'archéologie algérienne, III, 1968, p. 193–258.

[40] **Ив. Бъчваров, Др. Боева**. Спасителни археологически проучвания на обект „Римска гробница" на ул. „Д-р А. Янков" № 38 – Силистра. – АОР през 2003 г. София, 2004, с. 118–119.

[41] **A. Grabar**. Op. cit., p. 55, 71–73, 75, 91; **G. Dagron.**Op. cit., p. 11–13; **P. Brown**. Op. cit., p. 18 sq.; **Ю. Вълева**. Погребенията Ad Sanctos …с. 59–62.

[42] **D. Teodorescu**. Raportul special nr. 7. Săpăturile de la cetatea de lănga Chiose – Aidin, plasa şi jud. Silistra, maiul-iunie-iulie 1915. In: Raportul general al directiunei muzeului naţional de antichitaţi asupra activităţei muzeului pe anul 1915. – In: ACMI. Bucureşti, 1915, p. 180, 205–213; **V. Parvan.** Sur un relief inédit du VII-em siécle représentat la Sainte Vierge. – ARBSH, 11, 1924, p. 217–227.

[43] Плановете на К. Шкорпил публикувах със съдействието на С. Торбатов в: **G. Atanasov.** Martyrium et ΑΓΙΑΣΜΟΝ dans le castel basbyzantin près du village de Golech, région de Silistra (communication préluminaire). – Miscellanea Bulgarica, 11. Wien, 1997, p. 127–135.

[44] Пак там, с. 127–128.

[45] **G. Atanasov**. Martyrium et confesio contenant des reliques dans le castel basbyzantin près du village de Golech, région de Silistra (communication préluminaire). – Acta musei varnaensis, IV. Varna (sou presse).

[46] **G. Atanasov**. Martyrium et ΑΓΙΑΣΜΟΝ..., p.128–129, tab. 3.

[47] **Е. В. Веймарн**. Оборонительные сооружения Эски Кермена. – В: История и археология средневековного Крыма. Москва, 1958, с. 33–35, рис. 11; **Е. В. Веймарн**. роблема организация воды в Крыме и историческая наука. – СГЬИМК, 9–10, 1932, с. 52; **D. Tudor**. Sucidava. Une sité dacoromaine et byzantine en Dace. Bruxelles (=Collecion Latomus, 80), 1965, p. 115–117, fog. 30, pl. 28–30.

[48] **A. Grabar**. Op. cit., p. 48 etc.

[49] **R. Krautheimer**. Mensa-coemoterium-martyrium. – CA, 11, 1960, p. 17–21; **A. Grabar**. Op. cit., p. 487.

[50] **P. Brown**. Op. cit., p. 24; **П. Браун.** Култът към светците. Възход и функции в латинското християнство. София, 2000, с. 26.

[51] **A. Grabar.** Op. cit., p. 55, 71–73, 75, 91; **Ю. Вълева**. Погребенията Ad Sanctos…, с. 58–61.

[52] Ibidem, p. 81, 90, pl. XVII–12, XIX–2.

[53] Ibidem, 2, 1946, p. 275.

[54] **V. Ruggieri**. Il sito bizantino a Uaracaburun ei „Sette Capi" (Licia). Rapporto preliminare. – Orientala christiana periodica, 65, 11, 1999, p. 298–303, fig. 23, 30.

[55] **G. Babič**. Les chapelles annexes des églises byzantines. Paris, 1969, p. 18.

[56] **Н. П. Кондаков.** Иконография Богоматери, I. Санкт Петербург, 1914, с. 174.

[57] **L. Bréher.** L'art chrétien, son développement iconographique des origines a nos jours. Paris, 1918, p. 84, not. 4, fig. 26, p. 100, fig. 31; **O. Dalton.** East Christian Art. Oxfort, 1925, p. 205, pl. XXXVI; **A. Grabar**. Op. cit., p. 366, pl. XLVIII, fig. 146; **Н. П. Кондаков.** Цит. съч., с. 172 сл.; **В. Н. Лазарев.** Етюды по иконографии Богоматери. – В: Византийская живопись. Москва, 1971, с. 299 сл.

[58] **Н. П. Кондаков.** Цит. съч., с. 304–306.

[59] **O. Wulff**. Altckristliche und byzantinische Kunst, I. Berlin, 1914, S. 188–190; **Н. П. Кондаков.** Цит. съч., с. 172–306; **В. Н. Лазарев**. Цит. съч., с. 299–306.

[60] **A. Grabar**. Ampoules de Terre Sainte (Monza–Boblio). Paris, 1958, p. 33 etc.; **W. Sebt.** Die byzantinischen Bleisigel in Österreich. Wien, 1978, S. 71.

[61] **V. Părvan**. Op. cit., p. 223–225.

[62] **A. Grabar**. L'age d'or de Justinien. Paris, 1966, p. 164, fig. 186.

[63] **L. Bréher**. Op. cit., p. 98, 100.

[64] **O. Dalton**. East…, p. 205, pl. XXVI; **O. Dalton**. Byzantine…, p. 207–208; **O.Wulff.** Op. cit., S. 189, Abb. 185; **L. Bréher**. Op. cit., p. 89, not. 4.; **В. Н. Лазарев** Цит. съч., с. 303; **Б. Аракелян.** Сюжетные релефы Армении IV–VII веков. Ереван, 1949, рис. 23, 27.

[65] **F. Vigouroux**. Dictionnaire de la Biblie, 3/2, Paris, 1926, col. 1075–1080.

[66] **A. Khatschetran**. Les baptisteres paleochretiennes. Paris, 1962, p. 75, 89; **C. Mango.** On the History of the Templon and the Martyrion of St. Artemios at Constantinopole. – Зограф, 10, 1979, p. 41–42; **A. Grabar.** Martyrium…, p. 165, fig. 23; Византийские легенды. Ленинград. 1972, с. 163.

[67] **A. Grabar.** Martyrium…, p. 445–450; **П. Георгиев**. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993, с. 86–7.

[68] **Г. Атанасов**. Ранновизантийски скални…, с. 33–1.

[69] DACL, V. Paris, 1922, col. 22–23, XIV, Paris, 1948, col. 2871–2872, fig. 10643.

[70] **Gh. Diaconu**. Über die Fibel mit umgeschlagenen Fuss in Dacien. – Dacia, XV, 1971, S. 259–269; **А. Харалambиева.** Два типа късноантични фибули във Варненския музей. – ИНМВ, 25 (40), 1989, с. 38.

[71] **G. Atanasov**. Martyrium et ΑΓΙΑΣΜΟΝ..., p.128–135; **H. Delehaye**. Saints de Thrace et de Mésie, Bruxelles, 1912, p. 260–265; **Fr. Halkin**. Saint Emilien de Durostorum martyre sous Julian. – Analecta Bollandiana, 90, 1972, p. 30–35; **Г. Атанасов**. Св. Емилиан Доростолски († 362 г.) – последният раннохристиянски мъченик в

Мизия. – В: Civitas divino-humana in honorem annorum LX Georgii Bacalov. София, 2004, с. 203–218.

[72] **Procopius.** De aedificiis. – In: Dewing. H. B. (ed.). Procopius With an English Transation, VII, Harvard, 1954, IV, 7 p. 32–33, 281–283 (=ГИБИ, II. София, 1959, с. 169–170); **S.Torbatov.** Procop. De Aedif. IV, 7, 12–14 and the Historical Geography of Moesia Secunda. – Archaeologia Bulgarica, 3, 2000, p. 58–6–4.

[73] **S.Torbatov**. Op. cit., p. 58–59.

[74] **S.Torbatov**. The Roman Road Durostorum-Marcianopolis. – Archaeologia Bulgarica, 1, 2000, p. 59–72, fig. 6; **S.Torbatov.** Procop; De Aedif. IV, 7, 12–14 and the Historical Geography…, p. 58–60, fig. 1.

[75] **V. Beševliev**. Zur Deutung der Kastellnamen in Procops Werk „De Aedificiis". Amsterdam, 1970, S. 10–19; **A. Aricescu**. Les fortification de la Dobroudja à l'epoque de Justinien. – In: XIV congres international des étudie byzantines. Bucarest, 1971, p. 126–128.

[76] **G. Atanasov**. Martyrium et ΑΓΙΑΣΜΟΝ …, p. 134–137.

[77] **Procopius**. De aedificiis, IV–7, p. 283 (=ГИБИ, II, с. 169); **S.Torbatov**. Procop. De Aedif. IV, 7, 12–14 and the Historical Geography…, p. 63–65, fig. 2.

[78] **S.Torbatov**. The Roman Road…, p.59–76, fig. 6.

[79] **S.Torbatov.** Procop. De Aedif. IV, 7, 12–14 and the Historical Geography…, p. 63–65, fig. 2.

[80] Ibidem.

[81] **H. Delehaye.** Saints de … p. 260–265; **Fr. Halkin.** Op. cit., p. 30–35; **Г. Атанасов.** Св Емилиан…, с. 203–218.

[82] **Procopius**. De aedificiis, IV–7, p. 283 (=ГИБИ, II, с. 170).

[83] **H. Delehaye.** Saints de Thrace…, p. 239–240; **H. Delehaye**. Les origines du culte…, p. 250–251; **E. Popescu**. Martirii şi sfintii in Dobrogea. – Studii teologice, XLI, 1989, p. 66.

[84] Ibidem.

[85] **I. Barnea.** Christian Art in Romania, 1. Bucurest, 1979, p. 44, pl. 4–1.

[86] **R. Pillinger.** Das Martyrium des Heiligen Dasius. Wien, 1988, S. 51–52.

[87] **I. Barnea**. Inscripţia martirilor de la Axiopolis: Noi observaţii. – Pontica, XXX, 1997, p. 199–203.

[88] **Procopius**. De aedificiis, IV, 7, 16, p. 283 (=ГИБИ, II, с. 169–171). Всъщност Аксиополис е споменат, но много по-късно в това съчинение на Прокопий. Вж: **Procopius**. De aedificiis, IV, 11. 20. Що се отнася до пропуските на посочените и други големи крепости и градове в Малка Скития вж: **С. Б. Торбатов**. „Скифские аномалии" Прокопия Кесарийского и вопрос о времени составления его трактата „О постройках". – ВВр, 61, 2002, с. 48–58.

[89] **S.Torbatov.** Procop. De Aedif. IV, 7, 12-14 and the Historical Geography…, p. 63–65, fig. 2; **С. Торбатов.** Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.). София, 2002, с. 14–21, обр. 1.

[90] **J. Weiss**. Die Dobrudscha im Altertum. Sarajevo, 1911, S. 44; **H. Delehaye**. Les origines du culte…, p. 251

[91] **M. Zahariade**. Moesia Secunda, Scytia şi Notitia Dignitatum. Bucureşti, 1988, p.

121–122; **С. Торбатов.** Укрепителната система ..., с. 96.

[92] За идентифицирането на Св. Кирил с Аксиополис вж: **R. Vulpe, I. Barnea.** Din istoria Dobrogei, 2. Bucureşti, 1968, p. 421.

[93] **A. Aricescu**. Les fortification…, p. 127.

[94] **Theofilact Simocata**. Historia, I, 8 (ed. de Boor); **Hieroclis Synecdemus**, 637, 1 (=ГИБИ, II, с. 90); **J. Darrouzes**. Notitiae eppiscopatuum ecclesiae Constantinopolitaniae. Paris, 1981, p. 242 (Notitia 3, 651).

[95] **Hieroclis Synecdemus,** 637, 1 (=ГИБИ, II, с. 90); **J. Darrouzes**. Op. cit., p. 242 (Notitia 3, 651); **Procopius**. De aedificiis, IV, 11. 20.

[96] **A. Aricescu**. Armata in Dobrogea romana. Bucuresti, 1977, p. 119; **С. Торбатов**. Укрепителната система..., с. 66–87. Съвсем наскоро в нарочна статия той определено настоява за идентификацията на крепостта до с. Вийле с укреплението Св. Кирил. **С. Б. Торбатов.** „Скифские аномалии“ Прокопия ..., с. 49–51.

[97] **Procopius**. De aedificiis, IV, 7,12–16, p. 283 (=ГИБИ, II, с. 16); **S. Torbatov.** Procop. De Aedif. IV, 7, 12–14 and the Historical Geography…, p. 58–77, fig. 2.

[98] **П. Браун**. Култът към…, с. 27.

[99] **G. Atanasov**. De nouveau sur la localisation de la fortresse Bas byzantine St. Cyril en Scythia Mineure. – In: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani. Brăila, 2004, p. 419–424.

[100] **P. Nasturel**. Abteilung Bibliographie: 9. Epigraphik. – BZ, 70, 1977, S. 288; **I. Barnea**. Inscriptti paleocrestine inedite din Tomi. – Pontica, 7, 1973, p. 377–380.

[101] **Fr. Cumont**. Le tombeau de St. Dasius. – Analecta Bollandiana, XXVII, 1908, p. 369–381; DACL, IV, Paris, 1920, col. 281; **R. Pillinger**. Op. cit., S. 51–52, not.149.

[102] **G. Mercati**. Per la storia dell'urna di S. Dasio martire. – Opere minori, IV. Vaticano, 1936, p. 318–319.

[103] **G. Mercati**. Op. cit., p. 318–319.

[104] **H.Delehaye**. Les origines …, p. 48.

[105] **G. Dagron**. Op. cit., p. 5.

[106] DACL, II, Paris, 1925, 2503–2508; XIV, 1948, col. 2294–2328, 3162–3165.

[107] **R. Pillinger**. Op. cit. p. 51–52; DACL, IV, 1920, col. 281.

[108] **G. Mercati**. Op. cit., p. 323.

[109] Ibidem, p. 323–325.

[110] **Fr. Cumont**, Op. cit., p. 369–371; **G. Mercati**. Op. cit., p. 318–320, tav. 1.

[111] **G. Mercati**. Op. cit., p. 318, not. 3.

[112] **R. Pillinger**. Op. cit., S. 51, Abb. 2.

[113] **G. Mercati**. Op. Cit., p. 334.

ГЛАВА ТРЕТА.

Доростол и Доростолска епархия през ранновизантийската епоха (края на IV–VII в.)

Все още има затруднения при реконструкцията на църковната организация в Скития (днешна Добруджа) и Втора Мизия (днешна Северна България) от Миланския едикт (313 г.) до края на IV в. След административната реформа на император Диоклециан през 284 г. Балканският полуостров попада в границите на префектурите Илирик (на запад от р. Вит) и Ориент (източно от р. Вит). Североизточната част на префектура Ориент включва диоцеза Тракия, който има шест провинции. Днешна Централна Северна и Североизточна България от Суха река (вливаща се в р. Дунав на около 30 км североизточно от Силистра) до р. Вит и от Дунав до Стара планина е обособена в провинция Долна (или Втора) Мизия с главен град Марцианопол (сега Девня). Почти цяла Централна и Северна Добруджа са включени в провинция Скития с главен град Томи (Констанца). Така Дуросторум и околните крепости попадат в провинция Втора Мизия, но са почти на границата със Скития[1] (фиг. 2, 3).

Тази административна уредба от края на III и началото на IV в. се превръща в прототип за църковната организация. Нейното изграждане изглежда се ускорява от Първия вселенски събор, проведен в Никея през 325 г. под патронажа на самия император Константин Велики (307–337). Действително, църковната администрация в значителна степен следва гражданската, като в големите градове се утвърждават епископски катедри, а в главните центрове на провинциите – митрополии[2]. И все пак изграждането на църковната администрация е един дълъг и продължителен процес, който се завършва едва към втората половина на V и средата на VI в.

Впрочем положението и прерогативите на епископите не са установени веднъж завинаги, а търпят промени. Между II и началото на IV в. в много градове на Империята възникват раннохристиянски общини, които водят полулегално съществуване и в голяма степен са автономни. Ръководителят и духовен наставник на всяка една такава община обикновено се нарича *епископ*, като ролята му се свежда до това да назидава вярващите, да извършва кръщение и да води службите. В този смисъл той има ограничена юрисдикция (по-скоро пръв сред равни презвитери), защото всяка община си има свой епископ[3]. Според Епифаний и Синаксара на Константинополската патриаршия такъв епископ е Амплий в Одесос, който според легендата е посветен около 56 г. сл. Хр. от самия апостол Андрей Първозвани[4]. Изглежда

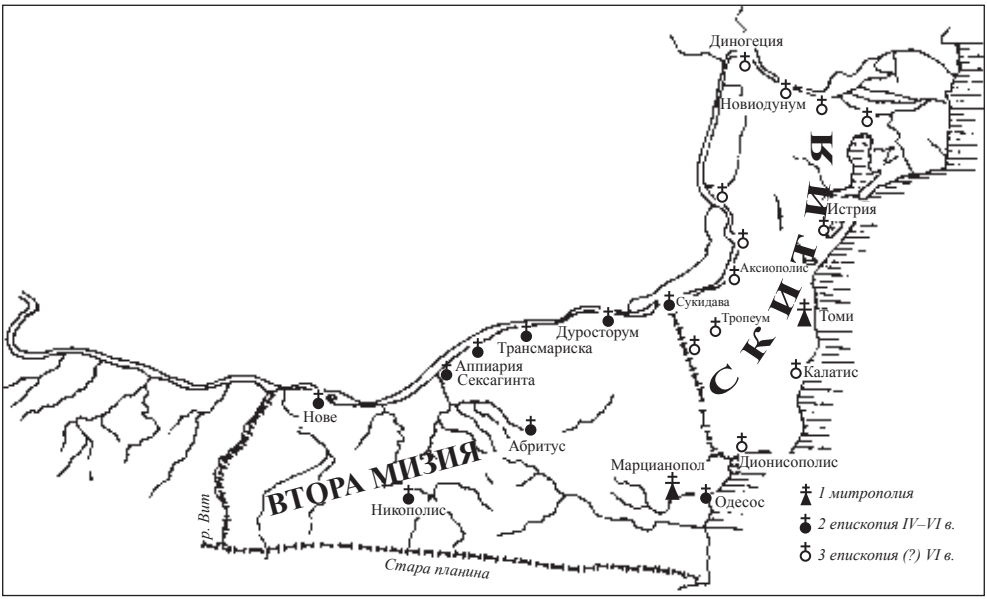

Фиг. 2. *Църковната организация в Североизточна България и Добруджа IV–VII в.*

тази специфика в положението на епископите преди Миланския едикт от 313 г. води някои изследователи до погрешното впечатление, че св. Дазий е епископ на Дуросторум, преди да бъде екзекутиран на 20 ноември 303 г.[5] Вече споменах, че при внимателно вникване в житието му не се долавят и най-малки податки за това, поради което съвременните изследователи отхвърлят подобни хипотези. Ако през този ранен период първосвещеникът на всяка община се нарича епископ, то евентуално такъв може да е св. Максим Доростолски. Стана въпрос, че в житието му има сигурни факти, които ни карат да го възприемем като духовен предводител на християните в Озобия до Дуросторум. Не е ясно обаче какви взаимоотношения има Максим с християните от Дуросторум и дали християнската община в Озобия е част от християнската община в Дуросторум, или е нещо отделно. Впрочем в житието на св. Юлий Доростолски има косвени сведения за християнска община в града, която го подкрепя по пътя към лобното място при преследванията през 304 г.[6] И все пак, дори ако предстоятелят на раннохристиянската община в Дуросторум до началото на IV в. е бил наричан епископ, това едва ли има пряко отношение към формирането на църковната организация и епископските катедри в региона след първата четвърт на IV в.

1. Формиране на Доростолска епископия

Превръщането на християнството в равноправна религия след Миланския едикт от 313 г., ползваща се с безрезервната подкрепа на самия император, налага нова църковна организация. Като начало изглежда се прекратява стихийното развитие и неконтролираното разкриване на епископски катедри. Постепенното сращане на държавата с църквата и появата на ересите, т.е. на разногласията, предизвикващи спорове и противоречия в църквата, налагат централизирането и регулирането на култа. Това се постига с формирането на големи църковно-административни единици, в които се налага строга йерархия. Утвърждава се и развита мрежа от свещеници презвитери, които ръководят духовния живот, докато епископите придобиват все повече църковноадминистративни функции. Те се разпростират както по отношение на християнските общини в градовете, така и в околните селища и дори в цели области и провинции. Тези нови реалности са закрепени с решения на вселенските и поместните събори, а по-късно са санкционирани и от държавната власт. Така постепенно към V в. се стига до уеднаквяване на църковната с гражданската администрация – факт, установен със 17 правило на IV Вселенски събор, което гласи: *Редът на църковните работи да следва гражданското разпределение*[7]. Една от причините за това е и все по-активно включване на епископите в управлението на големите градове, като по този начин се запълва вакуумът, оставен от западащата градска курия. Овластяването понякога става с благословението на императорската власт, която в много случаи им дава права да контролират светската власт.

Сега да се върнем към реалностите в Североизточна България и Дуросторум през IV в. Забелязано е, че сред участниците в Първия вселенски събор в Никея през 325 г. няма епископи от провинция Скития, а провинция Втора Мизия (в която попада Дуросторум) е представена само от Пистус, епископ на главния град Марцианопол[8]. На Втория Вселенски събор през 381 г. отново присъства епископът на Марцианопол. Представена със сигурност е и провинция Скития, но само с епископа на главния град Томи. Впрочем, установено е, че до VI в. в цялата провинция Скития (Добруджа) продължава да резидира само един епископ – архиепископът на Томи, за което изрично свидетелстват Созомен и други църковни историци[9]. Изглежда до втората половина на IV в. е сходно положението и във Втора Мизия, където християните (включително от Дуросторум и региона) са под духовната юрисдикция само на един епископ – митрополита на Марцианопол[10]. И действително първите сведения за епископии в големите градове на провинцията – като Одесос (Варна), Абритус (Разград), Апиария (Ряхово, Русенско), Нове (при Свищов),

Никополис ад Иструм (Никюп, Великотърновско) и Сексагинта Приста (Русе) – датират едва след началото на V в. (фиг. 2).[11] Изглежда първият град в провинцията, който след Марцианопол се сдобива с епископска катедра още през втората половина на IV в., е Дуросторум. На какво се дължи това?

През първата половина на IV в. в земите отвъд Дунав и североизточно от Дуросторум доминират готите, които благодарение дейността на Улфила (приел християнството и превел Светото писание на езика на готите) започват да се християнизират. През 341 г. Улфила вече е ръкоположен за епископ от арианския епископ на Никомедия Евсевий. Около 350 г. обаче кралят на готите предприема гонения срещу поданиците си християни, което ги принуждава да се прехвърлят на ромейска земя на юг от Дунав, а Улфила е посрещнат с почести в Константинопол. Няколко десетилетия по-късно на север от Дунав готи (вече християнизирани от Улфила) са разбити от хуните, а след това приети като федерати от римския император Валент (364–378)[12]. През 376 г. те преминават р. Дунав някъде около Дуросторум и се настаняват основно в пограничната част на провинциите Втора Мизия и Скития. Вследствие насилническите действия на римските чиновници, през 377 г. готите въстават и разбиват ромеите в решителната битка край Адрианопол на 9 август 378 г., в която загива и император Валент[13]. При тези събития през 70-те–80-те години на IV в. голям брой готи се инфилтрират на юг от Дунав, включително в района на Дуросторум, където се задържат до края на века.

Спирам се по-пространно на тези събития, защото установилите се на юг от Дунав готи ариани засилват позициите на последователите на Арий в Мизия и Добруджа. Изказвани са дори становища, че епископската катедра на Улфила е установена именно в Дуросторум, но сведенията в тази насока са само косвени[14]. Действително, според изследователите готите преминават Дунав при Дуросторум и се настаняват в този регион, а ученикът и последовател на Улфила – готският епископ Меркуриан-Авксентий, наистина пребивава в Дуросторум около 380–381 г. В нито един автентичен документ обаче не е посочено, че и резиденцията на Улфила е в Дуросторум, а обикновено (и с по-голямо основание) за такава се сочи Никополис ад Иструм[15].

Под претекст за подготовка на църковен събор през 381 г. император Теодосий I поканва Улфила в Константинопол, където го задържа. В тази мисия плътно до него е доростолският епископ Меркуриан[16]. След смъртта на Улфила в навечерието на събора през 383 г. за проарианските убеждения и пропаганда най-близкият му сътрудник епископ Меркуриан-Авксентий е прогонен на запад. Той е принуден да напусне катедрата си и се отправя в Медиоланум (Милано), в двора на императрица Юстина – майка на младия император Валентиан II. Там приема името на починалия през 374 г. арианския епископ на града Авксентий[17]. Благодарение на застъпничеството на Юстина

Авксентий оглавява арианската община в Милано и се превръща в основен опонент на известния св. Амвросий Медиолански – твърд застъпник на православието[18]. От няколко негови писма, възпроизведени в *Dissertatio Maximimini contra Ambrosiu; et Epistula Auxentii Durostorensis*, черпим не само сведения за живота на Улфила, но и данни както за самия Меркуриан-Авксентий, така и за религиозния живот във Втора Мизия[19].

Посочените факти и събития ни убеждават, че без всякакво съмнение около 380 г. в Дуросторум има епископска катедра, оглавявана от епископ ариан с името Меркуриан-Авксентий. Как, кога и защо Дуросторум получава епископска катедра, каква е ролята на арианите и специално на Улфила и Меркуриан обаче са въпроси, които до ден днешен са без отговор. За осветляването им се налага да се кажат още няколко думи за църковната организация в българските земи, респективно провинция Втора Мизия. По-горе наблегнах на раннохристиянската практика до Миланския едикт, когато почти всяка християнска община се оглавява от епископ. Не случайно в изворите до началото на IV в. се говори повече за епископи, отколкото за презвитери (свещеници) и дякони. В този смисъл епископ от такъв характер може да има и в Дуросторум. Споменах, че след 313 г. се слага край на стихийното разкриване на епископии и дори започва редуцирането им, като катедри се запазват само в административните средища. Вече се видя обаче, че между 313 г. и 80-те години на IV в. липсват сведения за епископ в Дуросторум. Действително по Диоклециановата реформа градът не е столица на провинцията, но е стар център с муниципалитет от средата на II в., в който продължава да лагерува основната военна единица в региона – XI Клавдиев легион. Не без значение е и фактът, че Дуросторум е покрит с християнска слава чрез мъченическата смърт на една от най-големите групи светци, просияли на север от Стара планина. Впрочем сходно е положението с другия голям град в провинцията – Одесос. В нито едно отношение през II–IV в. той не отстъпва на Марцианопол. Има раннохристиянска община и светци и най-сетне, битуват полулегендарни сведения (от християните от V–VI в. те се приемат за безспорна истина), че още през II в. самият първоапостол св. Андрей ръкополага за епископ на Одесос Амплий[20]. При тези дадености да се откажат катедри на Дуросторум и Одесос означава, че през IV в. строго се спазва принципът в по-периферните провинции на империята епископии да има само в провинциалните столици. Дори след 313 г. ще да е извършено редуциране на палеохристиянските епископии, когато всяка община е предвождана от епископ. Този въпрос е разглеждан и на събора в Сердика през 343 г., когато е взето решение да продължи ограничаването броя на катедрите с цел повишаване авторитета на епископите[21]. На този фон е обяснимо защо както на Първия (325 г.), така и на Втория (381 г.) Вселенски събор римските провинции по днешните бъл-

гарски земи са представени с по един епископ – марцианополския, томиския и сердикийския.

Засилените позиции на християнството при утвърждаването му като единствена държавна религия през втората половина на IV в. довеждат до рязко увеличаване броя на вярващите. Става все по-ясно, че един епископ не може да се справи с администрирането на огромните провинции. Това навярно налага в помощ на областния епископ-митрополит да се разкриват подвластни епископи. За разлика от периода преди 313 г. обаче новите епископии се утвърждават само в най-големите градове с многобройно християнско население. Процесът се регулира от патриарсите и епарсите (митрополитът и епископите от Втора Мизия са в епархия Европа със столица Хераклея и съответно в границите на Константинополската патриаршия), а понякога и от самия император в качеството му на „външен епископ“. Така областният епископ получава още по-ясно изразени църковно-административни функции и се нарича *митрополит*. Налага се специално регламентиране на църковноправните отношения между митрополита и подопечните му епископи и това става с деветото правило на Поместния събор в Антиохия през 341 г. Там определено започва да се прави разлика между епископа на града и епископа на областта, наричан митрополит[22]. Според актовете на Първия вселенски събор митрополити с подопечни епископи имат само архиереите на Рим, Александрия, Йерусалим и Антиохия, но след това тази практика се разпростира и в другите провинции. Истински поврат в това отношение е църковната политика на император Зенон (474–475), чието законодателство повелява всеки град да има епископ и този епископ да оглави и администрирането. Действително през V в. регистрираме епископи в почти всички реални градове във Втора Мизия, което предполага, че законът не предхожда, а само узаконява съществуващото положение[23]. Според Пътеводителя на Хиерокъл, съставен около 527 г., в провинция Втора Мизия с център Марцианопол има още шест града – Одесос, Дуросторум, Никополис, Нове, Апиария и Абритус[24]. Благодарение на писмените източници знаем, че до края на V в., когато е издадена новелата на Зенон, във всички изброени центрове наистина има епископии[25]. Очевидно легитимни епископи до началото на VI в. получават истинските градове – πόλεις. Изключение прави единствено Сексагинта Приста, където има епископ през V в.[26], но Хиерокъл не я посочва сред градовете. Най-вероятно в началото на VI в. Сексагинта запада и губи статута си на град, респективно епископската катедра. Затова не е изключено Ж. Зейлер да е прав, като твърди, че към края на V в. епископията на Сексагинта е слята с тази на съседния град Апиария[27]. Действително в епархийските списъци от края на VI–VII в., които ще коментирам по-долу, присъстват всички споменати през V в. епископии без

Сексагинта[28]. В провинцията обаче са известни и други центрове, активно обитавани през V–началото на VI в., като Тутракан (късноантичната Трансмариска)[29], Шумен, Ятрус, Крумово кале и прочие, в които липсват катедри. Най-вероятно тези центрове не се считат за градове, а се разглеждат по-скоро като кастели. Не е изключено в някои от тях да има хориепископи, защото статутът на последните се оказва много жизнен. Техните подписи обаче липсват под решения на вселенски и поместни събори, катедрите им не са упоменати в епархийските списъци, а ред официални документи свидетелстват за тяхната понижена легитимност[30]. Въпреки че са оставени на доизживяване, отпадането им като институция през V–VI в. изглежда се проточва във времето. Големите храмове в Шуменска крепост, Ятрус, Крумово кале, Царевец, Голеш (със синтрони!), Оногур и прочие подхранват подобно впечатление[31].

Докато първите данни за епископ в Апиария са от 405 г., в Нове са от 430 г., в Одесос – от 450 г., а в Абритус – от 458 г., видяхме, че Авксентий резидира в Дуросторум още около 383 г.

Правилата, приети на Никейския и Антиохийския събор, повеляват изборът на епископ да става чрез активното участие на клира и народа. След това се изисква санкция от епископите на другите градове в областта (ако има такива) и обезателно от митрополита, ръководещ избора[32]. На този фон изборът на арианин (навярно с готско потекло), какъвто е Авксентий, за епископ на Дуросторум не е случаен. Позициите на арианите в града в последната четвърт на IV в. изглежда са силни предвид многобройните готи федерати, инфилтрирани в района. От друга страна, по това време император Валент провежда отявлена проарианска политика, а и Домниций – митрополит на Марцианопол и Втора Мизия (в чийто диоцез е Дуросторум), е последователен арианин[33]. Най-после, в същата провинция и по същото време (може би в Никополис ад Иструм) се подвизава първият епископ на готите ариани Улфила.

Има предположения, че Меркуриан-Авксентий е роден в Скития (Добруджа) и още като малък е даден от родителите си за възпитание при Улфила. Обикновено се твърди, че е ръкоположен за епископ като наследник на Улфила след смъртта на последния през 383 г.[34] Известно е обаче, че наследник на епископския престол на Улфила в Никополис ад Иструм (?) става Селена[35]. В този смисъл, ако Авксентий е избран за епископ – наследник на Улфила, по-логично е да се установи в Никополис, а не в Дуросторум. Затова и предполагам, че Авксентий е ръкоположен за епископ преди 383 г. Не изключвам епископската хиротония да става преди смъртта на толериращия арианите император Валент (378 г.) и да се извършва от самия Улфила, докато все още митрополит на Долна Мизия е арианинът Домниций – т. е.

около 376 г.[36] На събора през 381 г. провинцията вече се представлява от митрополита на Марцианопол Мартирий, който е противник на арианите и твърд привърженик на Никейския символ[37]. Най-после според едикт от 380 г. всички епископи в Империята са задължени да се придържат към Никейския символ на вярата, а арианството вече се счита за религия на варварите[38].

2. Доростолската епископия и доростолските епископи през V в.

Каква е съдбата на Доростолския епископски престол след прогонването на Меркуриан-Авксентий не е ясно. Навярно се спазва едно от решенията на Никейския събор от 325 г., което според Геласий Кизикийски повелява отзованите арианси епископи да се заменят от православни, избрани от събор на клира и миряните от епархията[39]. Така или иначе, нямаме сведения кой заема Доростолския епископски престол между 383 и 431 г. Малко вероятно е той да е бил закрит, защото през 404 г. в съседния по-малък град Апиария (до с. Ряхово, Силистренско) има епископ[40].

На Третия вселенски събор, проведен в малоазийския град Ефес през 431 г., присъства доростолският епископ Яков[41]. Съборът е свикан, за да осъди тезите на константинополския патриарх Несторий, според когото Христос се ражда като обикновен човек и поради това е редно майка му Мария да се нарича Христородица, а не Богородица. Срещу него се изправя неотстъпчивият александрийски патриарх Кирил, вследствие на което започват разгорещени спорове[42]. В подкрепа на Несторий обаче застават много епископи от Изтока, между които архиереите от днешните български земи – Тимотей, митрополит на Томи, Юлиан, митрополит на Сердика, Доротей, митрополит на Марцианопол, и съпътстващите го епископи от Долна Мизия – Яков от Дуросторум, Петроний от Нове и Марциан от Абритус[43]. В хода на дискусиите митрополитът на Скития (Добруджа) Тимотей се присъединява към Кирил Александрийски[44]. Яков Доростолски, Юлиан Сердикийски и Доротей Марцианополски обаче остават верни на Несторий, поради което са осъдени като схизматици[45]. След края на събора Доротей и Юлиан са отстранени от своите катедри и заточени, докато спрямо доростолския епископ не са предприети крайни наказателни мерки. Според И. Зейлер снизхождението, проявено към Яков, или е предизвикано от доброволното му покаяние, или пък смъртта му в края на събора изпреварва заточаването му[46]. Най-вероятно, подобно на колегата си от Абритус Марциан, виждайки обречеността на Несторий, и Яков е заел неутрална позиция във финалните заседания, благодарение на което двамата запазват катедрите си.

Очевидно поради ограничената база извори не можем да възстановим напълно картината на религиозния живот в Дуросторум след събора в Ефес. Нямаме сведения и за участие на доростолски митрополит на Четвъртия вселенски събор, проведен в Халкедон през 451 г., където е анатемосана ереста на монофизитите. Техен идеолог става цариградският архимандрит Евтихий, който проповядва, че Христос има само една природа – божествената, с което отрича рождението му като човек. След събора противоречията между привържениците и противниците на неговите решения не стихват. Те се подновяват с особена сила след смъртта на император Маркиан на 24 януари 457 г. Тогава монофизитите в Египет начело с Тимотей Епур овладяват престола в Александрия и започват открита атака срещу решенията от Халкедон. В тази напрегната ситуация новоизбраният византийски император Лъв I (457–474) изпраща циркулярно писмо до епископите на Изтока и Запада с цел да изясни отношението им към решенията на събора, монофизитизма и избора на Тимотей за епископ на Александрия. Отговарят общо 1600 епископи от Изтока и Запада, между които всички прелати от днешните български земи, респективно всички епископи на Втора Мизия.[47] Между тях е и Минофил от Дуросторум, положил подписите си под отговора, желан от императора, с който се осъжда монофизитизма и се подкрепят решенията на събора в Халкедон[48].

3. Доростолската епископия през VI в.

С циркулярното писмо от 458 г. задълго секват наративните извори за имената и действията на епископите на Дуросторум. Впрочем от втората половина на V в. са последните документи, в които са упоменати имената на архиереите на Марцианопол, Нове, Абритус и др. Това обаче не означава, че тези епископски катедри и по-специално Доростолската са закрити. На първо място за това свидетелства подписът на Йоан, епископ на Дуросторум, върху заключителния протокол на Петия Вселенски събор в Константинопол от 2 юни 553 г.[49] Съборът е открит от император Юстиниан I Велики на 5 май 553 г. и има за задача да отхвърли т. нар. *три глави* – т. е. личността и съчиненията на Теодор Мопсуестийски, Теодорит Критски и Ива Едески, в които прозират проариански възгледи[50]. На първите заседания присъстват 151 епископи от Изтока и Запада, а на последното, осмото, броят им достига 164. Определено епископът на Дуросторум Йоан се присъединява към събора покъсно, защото подписът му стои единствено под решенията на последното, осмо заседание.

В писмените извори отсъстват личните имена на други епископи на Ду-

росторум, но един лапидарен паметник от VI в., открит в Одесос–Варна (табл. XXIX. 21), запълва тази празнина. Върху каменна плоча на гръцки език е врязан следният текст: *Тук лежи благочестивият смирен Даниил. Тук лежи благочестивият Дулцисим, епископ на Доростол, починал на 27, месец януари, индиктион…*[51].

Издателят и преводач на този надпис В. Бешевлиев специално обръща внимание върху факта, че епитафиите, посветени на (одесоския?) епископ Даниил (прилагателното „благочестив“ се отнася единствено за епископи) и на доростолския Дулцисим са от различно време, което впрочем е очевидно от епиграфските и калиграфските специфики. За съжаление краят на надписа е повреден и не можем да разберем точно кога е починал Дулцисим. Използваната гръцка форма Доростол и някои епиграфски особености обаче предполагат, че текстът е от втората половина на VI в. Според повечето изследователи по време на аваро-славянските нашествия в края на VI в., когато Доростол е превзет и разрушен, Дулцисим се принуждава да емигрира в близкия Одесос, където го застига смъртта[52]. Вероятно по-късно мощите му са пренесени в някоя одесоска църква и положени при мощите на епископ Даниил. Затова и под епитафията за Даниил (изглежда починал по-рано) вторично и малко по-грубо е изписана епитафията за Дулцисим, епископ на Доростол. Разглежда се хипотетично още една версия, според която плочата е донесена във Варна от Силистра, което би значело, че не само Дулцисим, но и Даниил е бил епископ на Дуросторум през втората половина на VI в.[53] Това хрумване обаче е напълно несъстоятелно, защото плочата е открита като spolia – ъглов камък на ранновизантийска гробница в с. Шкорпиловци край Варна. Едва ли при толкова много късноантични spolii и строителни материали в околностите на Одесос строителите ще носят камъни и плочи чак от Дуросторум – т. е. от 150 км. Затова със сигурност може да приемем, че по време на аваро-славянските нашествия в края на VI в. епископ Дулцисим напуска Дуросторум и се установява в Одесос, където го застига смъртта и е погребан в гробницата на местния епископ Даниил.

Категорично свидетелство за непрекъснато съществуване на епископската катедра в Доростол през VI и началото на VII в. са епархийските списъци. Сред тях за най-ранен се обявява т. нар. Псевдоепифаниев списък, за който се смята, че е изготвен при управлението на император Ираклий (610–641) в началото или средата на VII в., но отразява реалностите от времето на Юстиниан I (527–565)[54]. Там се казва: *Митрополитът на Марцианопол има под свое ведомство 5 града или епископии, именно: епископа на Доростол, епископа на Трансмариска, епископа на Нове, епископа на Закедеспа, епископа на Аппиария*[55]. Прави впечатление, че според този списък епископът на Одесос, който през V в. е под опеката на марциа-

нополския митрополит, е изваден от диоцеза му и е обявен за автокефален архиепископ. Също така в него липсват епископите на Абритус, Никополис ад Иструм и Сексагинта Приста, известни от документи от V в. На тяхно място се появяват катедрите в Закедеспа (Сукидава, при Сату ноу, на около 20 км североизточно от Силистра) и Трансмариска[56]. Същевременно при управлението на Юстиниан I, когато се смята, че действа цитираната църковна организация, тези три града са отбелязани в писмените източници и на пръв поглед няма логика да бъдат лишени от епископските си катедри. При аварските нашествия през втората половина на VI в. обаче много големи центрове във вътрешността на Скития и Мизия са разрушени и изглежда не са напълно възстановени[57]. В резултат на това някои от тях може да изгубват епископските си катедри. Кога и къде точно се случва това, е трудно да се прецени, защото т. нар. Епифаниев списък не може да се датира с пределна точност. Има обаче един сигурен репер, който заслужава специално внимание. В Юстиниановия кодекс, завършен през 529 г., нарочно е обърнато внимание, че столицата на провинция Скития – Томи, продължава да е без митрополит, както през IV–V в. Това пряко кореспондира с Епифаниевия списък, където катедрата се оглавява от архиепископ. Изобщо в автентични и сигурни извори няма сведение за митрополит на Томи до средата на VI в.[58] Изглежда формирането на митрополия Томи с 14 суфрагантни епископии става около или след средата на VI в., когато градовете в провинцията са възстановени и обновени и това е отразено в съчинението на Прокопий „За постройките“. В този смисъл формирането на митрополия със суфраганти в Малка Скития около средата на VI в. се явява горна граница на Псевдоепифаниевия списък, защото в него скитски епископии липсват.

Църковната организация от началото на VII в., отразена в Псевдоепифаниевия списък de jure, се съхранява до създаването на българската държава през 681 г. Действително Марцианополска митрополия с пет епископии, между които Дуросторум, е отразена в един друг епархийски списък, датиран към края на VII в., в който между другото са отбелязани въпросните 14 суфраганти на митрополита на Скития[59]. Доростол продължава да се отбелязва като епископия в Марцианополска митрополия и в списъци от края на VIII и средата на IX в., но отдавна е обърнато внимание, че те нямат нищо общо с действителността, а само носталгично преповтарят минали реалности[60].

За граници и диоцез на Доростолска епархия през IV–VII в. може да се говори само условно. Във всички документи от създаването на катедрата до унищожаването ѝ през VII в. специално се подчертава, че епископът е на града Дуросторум, което ще рече, че под юрисдикцията му е градската територия. Тя все още не е напълно уточнена. Забележително е, че съседните по-големи градове като Трансмариска[61], Апиария[62], Абритус[63] и Сукидава[64]

имат свои епископски катедри. В този смисъл дейността на Доростолския прелат през IV–VII в. се разпростира над градската територия, граничеща на юг с територията на Абритус, на запад – с Трансмариска и на изток – със Сукидава и Залдапа. Това означава, че тя обхваща (освен града) и близките селища и кастели (Тугулициум при Ветрен, Кандидиана-Нигриана при Малък Преславец, Св. Кирил при Голеш, Адина при Балик, Палматис при Оногур, Поп Русаново, Алфатар, Алеково и пр.)[65] и монасите от скалните манастири по Суха река[66].

БЕЛЕЖКИ

[1] **В. Велков**. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.). София, 1959, с. 55–56; **M. Zahariade.** Moesia Secunda, Scytia şi Notitia Dignitatum. Bucureşti, 1988, p. 32–43. За границата между Скития и Втора Мизия вж: **S. Torbatov.** The Roman Road Durostorum-Marcianopolis. –Archaeologia Bulgarica, 1, 2000, p. 59–72, fig. 6.

[2] **R. Janin**. La hiérarchie écclisiasthique dans le diocèse Thrace. – REB, 17, 1959, p. 136–138, 140–141; **П. Поснов**. История на християнската църква, II. София, 1993, с 109–115.

[3] **П. Поснов**. Цит. съч., с. 112–114.

[4] **Epiphanii monachi.** Edita aqtue inedita. Lipiscae, 1856, p. 56; **H. Delehaye.** Sanaxarium ecclesia Constantinopolitanae. Bruxelles, 1902, col. 177; **Michael le Quien**. Cristianus in quatuor patriarchatus digestus, quo exihentur ecclesiae, patriarchae, cactercritque praesules totius Orientis, I. Paris, 1740, col. 1225; **F. Dvornik.** The Ideal of Apostolity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew. Cambridge, 1958, p. 198–200; **R. Pillinger.** Frühchrisliche Denkmäler in Bulgarien. – In: Mitteilungen des bulgarischen Forschrungsinstitutes in Österreich, 2, VI, 1984, S. 11; **Em. Popescu.** Le christianisme en Roumane jusqu'au VII-e siècle à la lumière de nouvelles recherches. – In: Christianites Daco-roman. Bucurest, 1994, p. 75–76.

[5] **C. Auner**. Dobrogea. – DACL, IV. Paris, 1920, col. 1240; **Michael le Quien**. Op. cit., col. 1227.

[6] BHL, col. 4555- 4556 (=Acta S. Julii martyris. – Analecta Bollandiana, 10, 1891, p. 50–55).

[7] **Mansi**, VII, col. 348.

[8] **Michael le Quien**. Op. cit., col. 1217; **J. Zeiller**. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain. Paris, 1918, p. 164; **A. Minčev.** Marcianopolis christiana. – Miscellanea Bulgarica (MB), 5. Wien, 1987, S. 298. Твърдението на Евсевий Кесарийски (Eusebius Vita Constantini, III, 7), че на събора в Никея присъства неизвестен по име епископ от Скития не намира подкрепа в документите на събора. За участниците вж: **G. Fedalto.** Hierarchia Ecclesiastica Orientalis. Series episcopatum christianum, I; Patriarchatus Constantinopolitanus. Padova, 1988, 32. 1. 3; **E. Honigmann.** The Original Lists of the Members of the Concil of Nicaea, the

Robeer-Synod and the Concil of Chalcedon. – Byzantion, 16, 1942–1943, p. 28–37.

[9] **Sozomen.** Historia Ecclesiastica, VI. 21; **J. Zeiller.** Op. cit., p. 171; **I. Barnea.** Christian Art in Romania, 1. Bucarest, 1979, p. 12. Ем. Попеску налага идеята, че архиепископите на Томи имали епископи-суфраганти. (**Em. Popescu.** La hiérarchie ecclésiastique sur le territoire de la Romanie. La structure et son evelution jousqu'au VIIe siècle. – In: Christianites Daco-roman. Bucurest, 1994, p. 200–215). Безспорни източници за това обаче няма (само надписът за еп. Стефан от Калатис, при това несигурно възстановен, не е достатъчен), а епархийският списък от VIII в, в който митрополитът на Томи има 15 суфраганти, е твърде късен и достатъчно спорен. Освен това по правило архиепископите нямат суфраганти-епископи. Най-вероятно Томи получава епископи – суфраганти след началото, а може би чак около или след средата на VI в., когато архиепископията е трансформирана в митрополия. (Вж. **V. Lungu**. Creştianismul in Scythia-Minor. Constanţa, 2000, p. 77–83). Идеята, че Томи получава митрополитска катедра в края на V–началото на VI в. при епископ Патернус (498–520) се основава на един негов подпис под съборно решение от 520 г. в Константинопол: *Paternus misericordia Dei episcopus provinciae Scithiae metropolitanus*. Последната дума „митрополитски" обаче може да има отношение по-скоро към столицата – метрополията на провинцията Томи, отколкото към митрополитския статут на епископа, т.е. надписът гласи: *Патернус, състрадателен в Бога митрополитски (=столичен) епископ на провинция Скития*. Действително, върху златния дискос, открит в гроба на хан Кубрат, същият Патернус е представен в гравирания текст като епископ. (**A. Bank.** Byzantine Art. Leningrad, 1985, p. 280–281; **E. Popescu.** Inscripţiile din Scythia Minor, 1: Historia şi interprejurimile. Bucureşt, 1983, № 64.) Забележително е, че за наследника на Патернус, последния известен по име прелат на Томи Валентианус (550–553) са запазени пет автентични документи, но във всички той е титулован като епископ и никога митрополит. Вж: **K. Ilski.** Biskupi Mezji i Scytii IV–VI w. Poznań, 1995, s. 63–64.

[10] **Д. Цухлев**. История на българската църква. I. София, 1910, с. 78; **К. Марков.** Духовният живот в българските земи през късната античност. София, 1995, с. 43. **J. Zeiller.** Op. cit., p. 164–165, 600; **E. Honigmann**. Op. cit., p. 28–37; **A. Minčev.** Op. cit., p. 298. **G. Fedalto.** Op. cit., 32. 1. 3.

[11] **J. Zeiller**. Op. cit., p. 164–169; **K. Ilski.** Op.cit., p. 36–41, 44, 46, 49.

[12] **E. Thompson**. The Visigoths in the Time of Ulfila. Oxford, 1966, p. XIII–XXIII, 82 sq.; **A. Lippold.** Ulfila. – RE, 9, 1922 (1961), p. 512; **A. Schwarcz.** Die Anfänge der Cristentum bei den Goten. – Miscellanea Bulgarica, 5, 1987, S. 107–111; **H. Wolfram.** Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie. München, 1990, S. 84–86; **K. Ilski.** Op.cit., p. 68–75.

[13] **J. Wolfram**. Op. cit., p. 133–138; **Ф. И. Успенски.** История на Византийската империя. Период I (до 527 г.). София, 2001, с. 143 сл.

[14] **Fr. Kaufmann**. Aus der Schule des Wulfila (=Dissertatio Maximimini contra Ambrosiu; et Epistula Auxentii Durostorensis). Strassbourg, 1899, p. 58–76.

[15] **A. Schwarcz.** Op. cit., p. 109; **V. Velkov**. Wulfila und die Goti minores in Moesia. – Klio, 71, 1989, S. 525–527; **К. Марков**. Цит. съч., с. 28.

[16] **J. Zeiller**. Op. cit., p. 339, 420, 600; **E. Thompson.** Op. cit., p. 123; **M. Zelzer.** Die kirchlichen Beziehungen Italiens zu Skythien. – MB, 11, 1997, S. 95. За събора през 383 г. в Константинопол вж: **П. Поснов.** Цит. съч., с. 203; **E. Kaufmann.** Op. cit., p. 73–77; **Julicher**. Auxentius. – RE, II. Stuttgart, 1896, col. 2616; **G. Fedalto.** Op. cit., 32. 6. 4; **H. Wolfram.** Op. cit., p. 86; **K. Klein.** Ist der Walfilabiograph Auxentius von Durostorum identisch mit dem mailandischen Arianerbischof Auxentius Maercurinus . – Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache, 75, 1953, S. 165–191; **K. Ilski.** Biskupi Mezji…, p. 16–17.

[17] Основен източник за деянията на Меркуриан – Авксентий се съдържат в кореспонденцията на Амвросий Медиолански. Вж: **Ambrosius Mediolanesis.** Epistolae, XXI. 22; XL. 17, 3, 21, 22 (= PL, XVI, 1880, col. 1056),

[18] По този въпрос по-специално: **K. Klein.** Op. cit., p. 165–191; RE, II, col. 2616; XV, col. 974–975.

[19] **Fr. Kauffmann**. Op. cit., p. LIV–LX; **A. Schwarcz.** Op. cit., p. 109–110.

[20] **Michael le Quien**. Op. cit., col. 1225; **А. Минчев.** Ранното християнство в Одесос и околностите му. – ИНМВ, 22 (37), 1986, с. 31–38.

[21] **J. Zeiller.** Op. cit., p. 244; **Mansi**, VI, col. 1140 sq.

[22] **М. Поснов.** Цит. съч., с. 111–113.

[23] Codex Iustinianus, I, 3, 35, p. 23 (= ГИБИ, II, с. 90).

[24] Hieroclis Synecdemos, 635, 5 (= ГИБИ, II, с. 90).

[25] **J. Zeiller**. Op. cit., p. 164–169; **В. Велков**. Цит. съч., с. 220.

[26] **J. Zeiller.** Op. cit., p. 168; **K. Ilski.** Biskupi Mezji…, s. 46.

[27] **J. Zeiller**. Op. cit., p. 168.

[28] **J. Darrouzès**. Notitiae episscopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae. Paris, 1981, p. 213; Епархийски списъци от VII–VIII в. (ГИБИ, III, с. 184–188).

[29] Озадачава отсъствието на Трансмариска – важен античен център, който според Епифаниевия списък от началото на VII в. има епископска катедра. Археологическите проучвания в Тутракан доказват западане на градския живот и монетното обръщение след хунските нашествия в началото на V в. и до управлението на Юстиниан Велики в началото на VI в. Навярно тъкмо поради това Трансмариска не е посочена като град от Хиерокъл и няма епископска катедра до първата четвърт на VI в.

[30] **Fr. Gillmann**. Das Institut der Chorbischofe im Orient. 1903, S. 32–40; **J. Zeiller.** Op. cit., p. 244; **Н. Кочев.** Християнството през IV–началото на XI в. София, 1995, с. 131–135.

[31] **Н. Чанева-Дечевска**. Раннохристиянската архитектура в България IV–VI в. София, 1999, с. 170–213.

[32] **П. Поснов**. Цит. съч., с. 109 сл.

[33] **Michael le Quien**. Op. cit., col. 1217; **J. Zeiller**. Op. cit., p. 164, 600; **K. Ilski.** Biskupi Mezji …, s. 21–22.

[34] **Fr. Kauffmann**. Op. cit., p. LIV–LX; **J. Zeiller.** Op. cit., p. 94–96, 399, 420, 600; **K. Klein.** Op. cit., p. 165–191; RE, XV, col. 974–975.

[35] **J. Zeiller**. Op. cit., p. 418, 520, 601; **E. Thompson**. Op. cit., p. 75, 82, 108–119; 135–139; **A. Lippold.** Op. cit., p. 529–530; **A. Schwarcz.** Op. cit., p. 110; **K. Ilski.** Bisk-

upi Mezji…, s. 50–51. Всъщност в наличните писмени източници (Socrates, HE, V, 23 и Sozomenos, HE, VII. 17) няма точно указание къде точно е катедрата на Селена след смъртта на Улфила и само a priori се приема, че е в Никополис.

[36] **Michael le Quien**. Op. cit., col. 2117–1218; **J. Zeiller.** Op. cit., p. 164; **G. Fedalto**. Hierarchia Ecclesiastica, 31.1.4; **A. Minčev**. Op. cit., p. 298; **K. Ilski.** Biskupi Mezji…, s. 21–22.

[37] **Mansi.** III, col. 526; **Michael le Quien**. Op. cit., col. 2117; **J. Zeiller.** Op. cit., p. 164; **G. Fedalto.** Hierarchia Ecclesiastica, 31. 1. 3; **A. Minčev.** Op. cit., p. 298; **K. Ilski**. Biskupi Mezji…, s. 42–43.

[38] **В. П. Буданова**. Готы в эпоху великого переселения народов. Санкт Петербург, 2001, с. 41.

[39] **П. Поснов**. Цит. съч., с. 110–111.

[40] За пръв път Лупицинус, епископ на Апиария е споменат в едно писмо от 404 г. на Йоан Златоуст до папа Инокентий. Вж. **Michael le Quien.** Op. cit., col. 1225–1226; PG, LI, col. 531; **J. Zeiller.** Op. cit., p 167–168; **G. Fedalto.** Hierarchia Ecclesiastica, 32.3.3; **K. Ilski.** Biskupi Mezji…, s. 36–37. Известен е още един епископ на Апиария, Марциан, който се подписал под синодално писмо от 458 г. Вж: **Michael le Quien.** Op. cit., col. 1225–1226; **J. Zeiller.** Op. cit., p. 168; **K. Ilski.** Korespodencja biskupóz Mezyjskich. – Studia Moesiaca. Poznań, 1994, s. 133–135; **K. Ilski.** Biskupi Mezji…, s. 38–40.

[41] **Mansi**, IV, col. 1426, V, col. 767; Acta Conciliorum Oecumenicorum. (Ed. E. Schwa). Berlin, 1924 (по-нататък съкратено ACO), I. 1, 3. S. 11–13; I. 4, S. 36–38, 46; **Michael le Quien**. Op. cit., col. 1227; **G. Fedalto**. Hierarchia Ecclesiastica, 32.6.12; **K. Ilski.** Bischofslisten der Kirchenprovinz Moesia. – Prosopographica. Poznań, 1993, S. 237–245; **K. Ilski.** Biskupi Mezji…, s. 32–33.

[42] **P. Labriolle, G. Bardy, L. Brèhier, P. Plinval**. Historie de l'église depuis les origines jusqu'a nos jurs, 4. Paris, 1939, p. 177–180; **Ф. И. Успенски.** Цит. съч., с. 182 сл.; **П. Поснов**. Цит. съч., с. 229 сл.; **K. Ilski**. Bischofslisten der Kirchenprovinz…, S. 237–245.

[43] **Mansi**, V, col. 1211–1214; ACO, I. 4. S. 36–46; **J. Zeiller.** Op. cit., p. 166; **К. Марков.** Цит. съч., с. 38; **K. Ilski.** Bischofslisten der Kirchenprovinz…, p. 238–240.

[44] **Michael le Quien**. Op. cit., col. 1214; **Mansi**, V, col. 1371; **I. Barnea.** Op. cit., p. 12; **G. Fedalto**. Hierarchia Ecclesiastica, 31.1.2; **K. Ilski.** Biskupi Mezji…s. 61–62.

[45] **Mansi**, IV, col. 1426.

[46] **J. Zeiller**. Op. cit., p. 166, not. 6.

[47] **C. Auner**. Op. cit., col. 1247; **Michael le Quien.** Op. cit., col. 1227; **J. Zeiller.** Op. cit., p. 166; **P. Labriolle, G. Bardy, L. Brèhier, P. Plinval.** Op. cit., p. 210–325; **П. Поснов.** Цит. съч., с. 265–278.

[48] **Mansi**, VII, col. 564, 777–780, 790; ACO, II. 5, p. 32; **G. Fedalto.** Hierarchia Ecclesiastica, 32. 6. 2; **K. Ilski.** Korespodencja biskupóz…, s. 133–135; **K. Ilski.** Biskupi Mezji…, s. 43.

[49] ACO, IV, 1, p. 229; **G. Fedalto**. Hierarchia Ecclesiastica, 32.6.2; **K. Ilski.** Biskupi Mezji…, s. 36.

[50] **Mansi**, IX, p. 178–179; ACO, IV, 1, p. 210–230; **G. Fedalto.** Hierarchia Ecclesiastica, 32. 6; **П. Поснов**. Цит. съч., с. 299–301.

[51] **V. Beševliev**. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, S. 76–77, Nr. 107; **K. Ilski.** W sprawie uzupełniena listy biskupów Mezyjskich. – Studia Moesiaca. Poznań, 1994, p. 137–140.

[52] **C. Auner**. Op. cit. , col. 1259; **K. Ilski.** Biskupi Mezji…, s. 28; **R. Pillinger**. Das Martyrium des Heiligen Dasius. Wien, 1988, S. 266. Според В. Велков Дулцисим напуска Доростол през VII в. – **V. Velkov.** Das Schicksal einer frühbyzantinischen Stadt zur drei Volkerwanderung. – In: Roman Cites in Bulgaria. Collected Studies. Amsterdam, 1980, S. 248–249.

[53] **K. Ilski**. W sprawie uzupełniena…, p. 137–140.

[54] **J. Darrouzès**. Op. cit., p. 213; ГИБИ, III, с. 184–188; **Ив. Снегаров.** Епархийските списъци като извор за християнизацията на балканските славяни. – ИИБИ,VI, 1956, с. 647 сл.

[55] **J. Darrouzès.** Op. cit., p. 213; ГИБИ, III, с. 186, 188–189.

[56] Без да отхвърлям напълно идеята на Ж. Зейлер за сливането на катедрите на Апиария и Сексагинта Приста, поставям за разглеждане хипотезата за преместването на епископията от Сексагинта в Трансмариска около средата на VI в.

[57] **Хр. Димитров**. Аварите в Малка Скития (565–626). – ИПр. 8–9, 1993, с. 3–19; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. – В: Изследвания в чест на чл. кор. професор Страшимир Димитров. (=Studia balcanica, 23). Sofia, 2001, с. 185–187; **A. Madgearu.** Continuitate şi discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII–VIII. Bucureşti, 1997, p. 19.

[58] Подробно по този въпрос виж по-горе бел. № 8 с цитираната литература.

[59] **J. Darrouzès.** Op. cit., p 227 (№ 2 по Дарузес).

[60] **J. Darrouzès**. Op. cit., p. 241. В този списък (№ 3 по Дарузес), съставен към края на VIII в., за пръв и единствен път центърът на митрополията, в която попада Доростол, е Одесос, а не Марцианопол (**B. Nicolova.** The Church of Odessos-Varna between Byzantium, the Bulgarian Tsardom and the Patriarchate of Constantinopole. – Etudes balkaniques, 1–2, 1998, p. 95). В следващата нотиция от средата на IX в. (№ 4 по Дарузес – **J. Darrouzès**. Op. cit., p. 260) Доростол отново е под юрисдикцията на Марцианополския митрополит. Тези факти обаче са без особено значение, защото споменах, че списъци № 3 и 4 (по Дарузес) в голяма степен се разминават с реалностите.

[61] Първото сведение от ранновизантийската епоха за епископия в Трансмариска е в Псевдоепифаниевия списък. Вж: **J. Darrouzès.** Op. cit., p. 213; ГИБИ, III, с. 188. Затова допускам, че епархията е създадена най-рано при управлението на Юстиниан I (527–565).

[62] За епископите на Апиария виж бел. № 28.

[63] Единственото сведение за епископ на Абритус-Разград е свързано с Марциан, участник в събора в Ефес през 431 г и управлявал катедрата поне до 458 г. – Вж: **Mansi**, VII, col. 787–788; **J. Zeiller.** Op. cit., p. 168; **K. Ilski.** Bischofslisten der Kirchenprovinz…, s. 238–240; **K. Ilski.** Biskupi Mezji…, s. 38–40.

[64] Подобно на Трансмариска единственото сведение за тази епископия е в Псевдоепифаниевия списък. Вж: **J. Darrouzès.** Op. cit., p. 213; ГИБИ, III, с. 188. Все още не е много ясно дали Закедеспа (както е в в псевдоепифаниевия текст) е идентична със Сукидава. Идентифицирането им обаче е основателно поне от гледна точка на това, че Сукидава е в провинция Втора Мизия, където я поставя авторът на Псевдоепианиевия списък. Вж: **S. Torbatov.** Procop. De Aedif. IV, 7, 12–14 and the Historical Geography of Moesia Secunda. – Archaeologia Bulgarica, 3, 2000, p. 72, fig. 7; **С. Торбатов**. Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.). София, 2002, с. 310–311.

[65] За тези крепости и раннохристиянските паметници в тях вж: **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Средновековния Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 9–10, 47–48; **Г. Атанасов.** Към историческата география на Южна Добруджа. – Сборник Добруджа, 4, 1987, с. 29–37; **S. Torbatov.** Op. cit., p. 58–77.

[66] **Г. Атанасов**. Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. – Археология, 3, 1991, с. 33–43.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Раннохристиянски паметници от Доростол и Доростолска епархия (края на IV–VII в.)

Утвърждаването на християнството като държавна религия при Константин Велики, редом с всичко останало, води до масово строителство на християнски култови сгради в границите на цялата империя. Като основен архитектурен тип храм, включително в балканските провинции, се налага базиликата. Специално в Североизточните български земи, Подунавието и Добруджа се забелязва предпочитание към т. нар. елинистични базилики с дървен двускатен покрив.

1. Църкви

През 1987 г. при изкоп за фундиране на обществена сграда в Силистра са разкрити руините на голяма елинистична базилика. Тя попада в централната част на късноантичния град, тоест на около 250 м южно от р. Дунав, където през IV в. е изграден кастел, и на около 200 м северно от укрепения лагер на XI Клавдиев легион (фиг. 1 Н; табл. XXX: 32, XXXI: 34). За съжаление, преди археолозите да се запознаят с археологическата субстанция, почти целият притвор и северният кораб са разрушени до основи и покрити с бетонна плоча. Същевременно част от централния и южния кораб попадат под асфалтираното трасе на улици и това възпрепятства провеждането на пълноценни проучвания. И все пак спасителните археологически разкопки през 2004 г. дават определени резултати.

Раннохристиянските базилики в Дуросторум

До момента е проучена една раннохристиянска базилика в късноантичния град, но има косвени сведения за още два храма.

Базиликата срещу сградата на Полицията

По цялата дължина е проучена част от нейния централен кораб, апсидата, притвора и пасаж от атриума (табл. III.1–3, табл. XXXI: 34). В резултат на направената реконструкция се установява, че става въпрос за трикорабна едноапсидна базилика с неразчленен притвор и двор (атриум?). Общата външ-

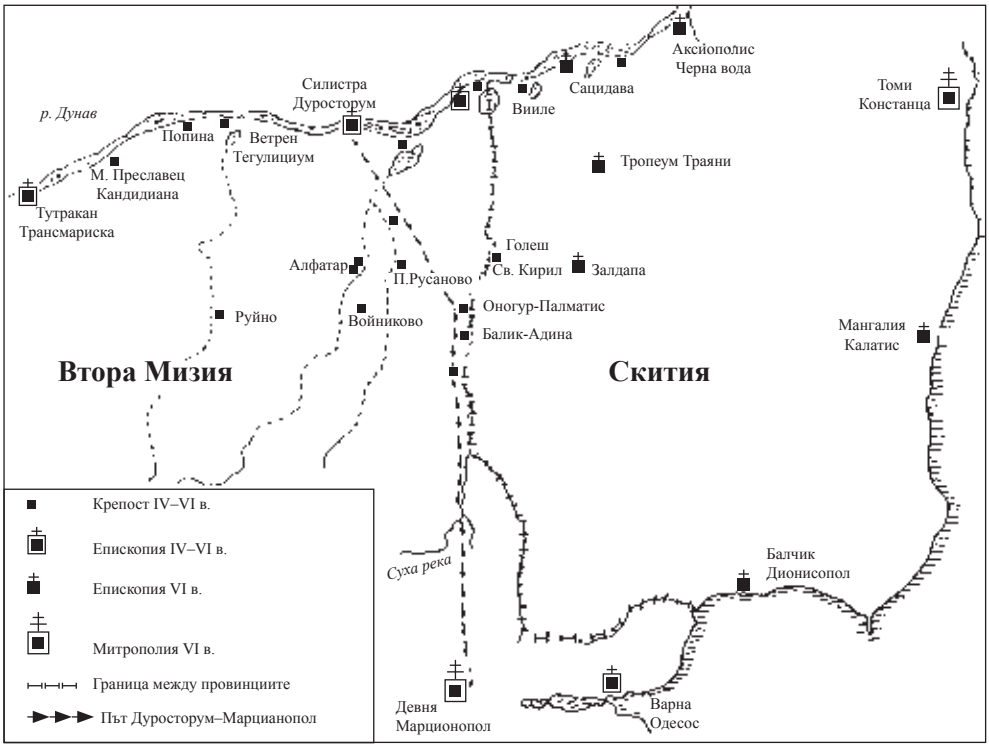

Фиг.3. *Късноантичните и ранновизантийските крепости около Дуросторум и границата между провинциите Втора Мизия и Скития.*

на дължина (с притвора, атриума и апсидата) е 32,80 м, външният диаметър на апсидата е 6,35 м, вътрешната дължина на наоса е 21 м, на притвора – 2 м, а на атриума (който е леко трапецовиден) – около 5,90–6,20 м. Благодарение на реконструираната дъга на апсидата се установи, че ши рината на централния кораб е 6,20 м, което предполага (хипотетично), че страничните са около 3,10 м. Корабите са разделени с по седем колони с диаметър 40 см, чиито бази (запазени са in situ четири – две мраморни от стари градежи от II в. и две варовикови) лягат върху масивен стилобат с ширина 0,70 м, фундиран на дълбочина 1,00–1,30 м, а при апсидата – 1,80 м. Не е ясно дали има синтрон, защото апсидата е запазена само в субструкция. Ако съдим по частично съхранената основа на източния зид на северния кораб, външните стени на базиликата са с дебелина 0,80 м и са фундирани на дълбочина 1,70 м. Неговото разкриване до субструкция показва липсата на апсиди (пастофории) пред страничните кораби както в първоначалния план, така и в по-късните преустройства. Преградната стена между наоса и притвора е дебела 0,70 см и е фундирана на дълбочина 1,70 м. Външната западна стена на притвора е

Обр. 8. *База постамент за колона от раннохристиянски храм от Силистра (V–VI в.)*

Обр. 9. *Капител от раннохристиянски храм от Силистра (V–VI в.)*

изцяло демонтирана, но по леглото на основата и прекъсването на тухленото покритие може да се установи, че е дебела 0,80 м и е фундирана на дълбочина 1,70 м. При тази реконструкция се очертават външни размери на храма (с апсидата и притвора) 27,80 х 15,30 м. Наосът на базиликата е покрит с разноформатни тухли и керамични плочи. Олтарното пространство (бема) е вдигнато с едно стъпало и застлано с мрамор. Притворът е повдигнат на 50 см над нивото на наоса и е постлан с пана от правоъгълни и шестоъгълни тухли. Атриумът е на нивото на притвора, като подът е покрит с каменни плочи. По запазената във височина стена между притвора и наоса се установи, че зидарията е opus mixtum с по два редуващи се пояса от обработени камъни (средни и малки размери на червен хоросан) и два (на места три) реда тухли.

Отчетливата вертикална стратиграфия свидетелства, че базиликата е издигната след третата четвърт на IV в., защото под основите ѝ ясно се проследява горял хоризонт, датиран с керамика и монети, като най-късните са на Константин II (337–340) и Валентиниан I (364–375). Монетите под настилката също са от първата половина на IV в. При проучването на апсидата пък са регистрирани следи от по-ранни градежи, които са опожарени, а строителният материал е почти напълно извлечен до субструкция. Въпреки всичко долната граница на строителството на храма не може да се прецизира абсолютно, но липсата на монети и находки от втората половина на IV–V в. е многозначителна. Архитектурният тип (издължена трикорабна базилика с една полукръгла апсида с голям диаметър,

неразчленен притвор и атриум) е характерен за IV и първата половина на V в. Тогава се датират и близките по план и размери базилики в Хисаря (№ 5), София (№ 1), Кабиле (№ 2), първият строителен хоризонт на епископската базилика в Нове, „мраморната“ базилика в Тропеум, базиликите в Никулицел, Бизоне (най-близък аналог) и пр.[1] Вече е обърнато внимание, че базиликите с издължени наоси, с неразчленени притвори, с атриуми и особено тези с обширни полукръгли отвън и отвътре апсиди, заемащи цялото пространство пред средния кораб, са по-ранни, вписващи се в границите между средата на IV и втората половина на V в. Действително към края на V в. са регистрирани случаи, когато върху полукръгли апсиди се строят полигонални (тристенни и петостенни, както е в базилика № 3 в Хисаря, Габрово, Крумово кале и пр.) апсиди. Добавят се и апсиди пред страничните кораби (протезис и диаконикон), както в Нове. Същевременно притворите се разчленяват, а атриумите се изоставят[2].

Към края на V–VI в. се датира един от капителите, намерен северно от храма (обр. 9), който има аналози сред капители от Одесос (Варна)[3]. Стотиците мраморни фрагменти в източната половина на наоса пред презвитерия са от канцелите на олтарната преграда и амвона и са неоспоримо свидетелство за храм с богат интериор (обр. 10–12, табл. XXXII: 37–43). На някакъв по-късен етап храмът е реконструиран след разрушения, причинени от природен катаклизъм (земетръс), конструктивни проблеми или вражески нашествия. Стилобатите са подсилени с допълнителни каменни основи на глинена спойка. Вторичната настилка е от сборен постелъчен материал и за разлика от първата е положена върху жълта глина. Един кемпфер с кръст, открит в

Обр. 10. *Архитектурни детайли от ранно-християнската базилика в Силистра*

Обр. 11–12. *Архитектурни детайли от раннохристиянската базилика в Силистра*

западната половина на наоса, се датира по-късно от останалите мраморни детайли и изглежда е работен към края на V–VI в. (обр. 11, табл. XXXII: 41)[4]. Базиликата загива в резултат на силен пожар, при който покривната конструкция се е срутила върху пода.

Благодарение на едно съкровище, включващо сребърни накити и три монети (една на император Юстин II (565–578) и две на император Константин IV (668–685), открити в горелите деструкции на северния кораб, се предполагаше, че базиликата е разрушена при превземането на града от прабългарите в края на VII в.[5] Наскоро обаче тази идея бе поставена под съмнение. На сребърните монети от този тип беше отделено специално внимание в доклад на С. Морисон, изнесен на Конгреса по нумизматика в Мадрид през 2002 г. Тя забелязва, че екземплярите, приписвани на Константин IV, всъщност са резултат от юбилейно анонимно монетосечене, започнало през 530 г. при Юстиниан I (527–565) в чест на 200-годишнината на Константинопол и продължило при Юстин II[6]. Ако това се окаже вярно, то разрушаването на храма по-скоро трябва да се свърже с аварските нашествия в края на VI в., отколкото със завладяването на Доростол от прабългарите в края на VII в. Според откривателя на съкровището Ал. Боев то е в основата на колонадата и по кота попада под втората настилка на храма. При тази стратиграфска позиция не е изключено базиликата да е пострадала при аваро-славянските нашествия около 585 г.[7], след което да е възстановена. При тези преправки в края на VI в. може да е станало подсилването на стилобатите, пренастиланото със сборен материал върху глинена подложка, подменянето на разрушените мраморни бази с грубо издялани варовикови и изготвянето на кемпферови капители.

Базиликата пред гаража на Общината

Моите наблюдения и свидетелствата на участници в изкопните работи през 1987 г. формират впечатлението, че северно и в непосредствена близост до частично проучената през 2004 г. базилика има втори раннохристиянски храм (табл. XXX: 32–1а), от който са съхранени една мраморна база и капител от края на V–VI в. (обр. 9) с диаметър на колоната 50 см. От тази масивна постройка в западния профил на изкопа са запазени масивни стени и вход, които позволяват да се установи, че тя е ориентирана запад–изток. Градежът е много по-качествен, в opus mixtum, с фундаменти, дълбоки 1,80 м. И тази сграда е издигната върху проследения по всички профили горял хоризонт от средата на IV в. Най-сетне при сондажи на 30 м северозападно от нея са открити три ранновизантийски църковни камбани. Бъдещи проучвания в северна и западна посока могат да доизяснят характера на постройката, но в случая трябва да се посочи, че много епископски резиденции от V–VI в., например в Салона, Ефес, Гераса, Джемила, Сандански (все още не е известно със сигурност античното име на града), Истрия, Хераклея Линкестис и други, включват по два големи храма[8].

Прочее, още Я. Хуберт в специално изследване за двойните катедрали обръща внимание върху факта, че по правило те са характерни за епископските центрове[9]. Според него наличието на две църкви е продиктувано от факта, че през V в. обикновено епископските катедрали се издигат на места, свързани с култа към мъчениците или пренасянето на техните мощи в градовете. Така едната базилика изпълнява ролята на катедрален епископски храм, а втората – на храм мартириум[10].

За съжаление голяма част от информацията за базиликата в Силистра е заличена от новото строителство, което налага известна хипотетичност в разсъжденията ни. И все пак, когато разглеждаме житието на св. Юлий, установяваме, че по време на преследванията през 304 г. в Дуросторум има *обичайно място*, където в продължение на няколко месеца са посечени осем християни[11]. Къде е това *обичайно място*, не се уточнява, но от контекста се долавя, че не е извън града или в лагера на легиона. Като знаем твърдо установената практика раннохристиянските базилики да се издигат на места, осветени с мъченическа кръв[12], и след като стана ясно, че разкритата базилика е сравнително ранна (монетите и керамиката сочат terminus post quem след втората половина на IV в.), не е изключено да е издигната тъкмо на такова място. Най-после в края на IV–V в. още по-твърдо установена е практиката епископските храмове в късноантичните градове да се фундират на места, свързани с култа към мъчениците [13].

Базилика (?) на ул.„Сан Стефано“

На около 180 м североизточно от двойката базилики при строителство на жилищна сграда през 70-те години на двадесети век е разкрита апсидата на масивна постройка. Тя има полукръгла форма с вътрешен диаметър 10,10 м и дебелина на зидовете при правите участъци 1,00 м, а при върха 1,80 м. При върха има и два масивни пиластъра 2,00х1,00 м, като разстоянието между тях е 2,60 м (табл. XXXII: 36)[14]. Предположенията на проучвателя П. Доневски, че става въпрос за апсида на раннохристиянска базилика, се основават на ориентацията запад–изток с малко отклонение на юг. Действително може да се предполага, че е разкрита екседра на баня или обществена сграда, но забележително е, че тези елементи на гражданската архитектура по правило са с по-тесни стени и нямат пиластри, които в случая играят ролята на контрафорси. Явно проученият полукръгъл зид поема голям товар, което предполага височина и засводяване, характерни за олтарните апсиди на големите базилики. Освен това разкритата апсида в Силистра е обширна, дълбока, с изтеглен полукръг, характерен за църквите в Северна Африка и Изтока[15]. Що се отнася до пиластрите, то тази особеност се среща в по-ранни базилики от IV–V в. – като „Св. Петър“, „Санта Мария Маджоре“ и „Св. Сабина“ в Рим, базиликите в Никополис (базилика А) и Филипи (базилика В – най-близък аналог по размери и разположение на контрафорсите) в Северна Гърция, базиликите в Милет, Лесбос, София (квартал Лозенец) и пр.[16] Подобно на паметника от Дуросторум това са трикорабни едноапсидни базилики, като апсидата обикновено е полукръгла. Вътрешната ѝ ширина над 10,00 м предполага ширина на централния кораб на храма около 12 м, или обща ширина на базиликата около 25 м. Това я прави съпоставима с най-големите раннохристиянски базилики в региона – в Томи, Тропеум Траяни, Одесос, Нове и Марцианопол[17].

С голяма раннохристиянска базилика трябва да се свърже и откритата в Силистра база за колона с височина 0,67 м, ширина 0,51 м и дебелина 0,50 м. Оформен е кръгъл постамент за колоната с диаметър 0,50 см, което е косвено указание, че е от църква с внушителни размери[18]. Върху четирите лица на базата са оформени четири кръста с разцъфнали окончания, а над единия от тях е нанесен едноредов надпис † Εν υούτω νικα – „† Побеждавай с това“ (обр. 8). Очевидно е претворено знамението, видяно на небето от Константин Велики преди битката с Максенций[19].

Епископската резиденция в Дуросторум

Преди разкриването на базиликата през 1987 г. е проучена обширна постройка източно от сградата на Полицията (фиг. 1), респективно на около 80 м от изкопа, в който са останките на базиликата[20] (табл. II: 7, табл. XXX: 32, 33). Върху рушевините на градска вила (вила урбана) от II–III в. е изградена монолитна правоъгълна сграда с дължина 17 м и ширина 11,60 м. Стените са иззидани в opus mixtum с червен хоросан. Чрез преградни зидове в интериора е обособена почти квадратна зала (10,60 х 10,10 м) и две по-малки помещения на запад от нея с размери около 7х6 и 5х6 м. Зад южната стена конструктивно е изградена полукръгла екседра с диаметър 5,80 м и дълбочина 4,30 м, която се свързва със залата чрез врата. Сигурно установен хипокауст е регистриран в малките помещения, докато за голямата зала с апсидата от юг има само предположения за подово отопление (табл. II: 7).

Само на 2,70 м западно от сградата е разкрита баня от същия период, която по аналогичен начин е издигната върху деструкциите на вилата от II–III в. Макар и старателно построена по класическата схема с три помещения, хипокауст и префурниум, това определено е частна баня, със скромни размери (максималните вътрешни размери общо на трите помещения са около 10,20х8,60 м), която може да обслужва едновременно само няколко човека (табл. XXX: 33).

Датировката на представения комплекс е несигурна, защото подемният материал е малко. Една монета, сечена при Константин I Велики (307–337) и намерена в основите, подсказва, че строителството е най-рано след началото на IV в., но точно кога, е трудно да се определи. Според системните археологически проучвания на съседната базилика с отчетливата вертикална стратиграфия може да се приеме, че античната вила е разрушена по време на злощастната война на император Валент с готите през 376–379 г., когато градът е пострадал тежко[21]. В този смисъл новата сграда е издигната към края на IV в. или при възстановяването на Доростол след хунското нашествие в средата на V в. Що се отнася до горната граница на обитаване на комплекса, то допълнителните градежи, пристройки и една късна оградна стена от юг при улицата предполагат, че той е функционирал поне до превземането на Доростол от аварите и славяните към края на VI в. В този смисъл разрушаването на сградата съвпада с опожаряването на съседната базилика. Още в първичната публикация на обекта проучвателят П. Доневски допуска, че става въпрос за някаква обществена сграда, но не успява да определи предназначението ѝ[22]. След като беше разкрита базиликата, чиито апсиди са на около 80 м от банята, не изключвам възможността двете обществени сгради да са взаимно свързани и обусловени една от друга. Още повече, ако се ока-

же, че са опожарени по едно и също време. Най-сетне, не бива да се подценява фактът, че и двете сгради са построени в един и същ opus mixtum, като съвпадат броят на тухлените редове и съставът на ползвания хоросан. В тази последователност предлагам хипотезата, че комплексът, включващ голямата обществена сграда с обширна зала и апсида, както и съпътстващата баня е ***резиденцията на доростолските епископи от IV–VI в.*** Това налага да се вгледаме в епископските дворци от този период в останалите християнски средища и да посочим общите закономерности, които ги идентифицират като такива.

Засега най-ранните сигурно датирани епископски резиденции са от V в.[23] На първо място, без изключение всички са в непосредствена близост до епископските църкви – принцип, нееднократно подчертаван от църковните писатели и закрепен с нарочни решения на църковните събори от IV–V в.: *Ut episcopus non longe ab ecclesia hispitiolum habeat* (*Епископът не трябва да живее далеч от църквата*)[24]. Вече е обърнато внимание, че има дворци, непосредствено свързани с (често долепени до) катедралните базилики (Константинопол, Ефес, Милет, Нове)[25], но има случаи (Латеранският дворец в Рим, Афродизия, Сиде и повечето идентифицирани дворци на Балканите – Царичинград, Стоби, Лимира, Салона, Истрия и съседният Абритус), когато резиденцията е изградена на по-малко или по-голямо (в Сиде е на около 60 м, а в Истрия – над 80 м) разстояние от епископската църква[26]. Друго основно и винаги спазвано правило е епископският дворец да не доминира като обем и украса над църквата, защото не дворецът, а църквата е център на духовния живот в епископията и в нея се материализира разкошът[27]. Изобщо разкошът е оставен на заден план в ранните епископски резиденции и това се вижда от липсата на мозаични (рядкост са и мраморните) подове, водни огледала и богат инвентар. Същевременно епископският дворец трябва да има достатъчно площ и известна представителност. Той не е само жилище на епископа, а изпълнява голям спектър задачи от административен, представителен, юридически и икономически характер[28]. През V и особено през VI в. византийското законодателство прехвърля на епископите много обществени отговорности и собственост, която трябва да се управлява, като центърът на това управление се съсредоточава в епископската резиденция. По тази причина емблема на епископската резиденция е голямата централна зала, което дава отражение изобщо върху архитектурния облик на дворците, които обикновено се градят като зални постройки. Залата по принцип е обширна (в Милет около 600 кв.м, в Царичинград около 250 кв.м, в Стоби около 120 кв.м, в Салона около 100 кв.м, в Нове около 90 кв.м, в Истрия около 45 кв.м и пр.), защото в нея често се събират много посетители при заседания, приеми, банкети, съдебни процеси, поместни събори и пр.[29] Обик-

новено залата се разширява чрез екседри под формата на полукръгли апсиди, познати от епископските дворци в Ефес, Сиде, Афродизия, Стоби, Салона, Нове и др.[30] Ориентацията на апсидата не е подчинена на някакви правила – в Ефес е на юг, в Сиде, Нове, Истрия, Абритус и Афродизия е на изток, в Стоби е на югоизток, в Салона и Царичинград е на север. Впрочем екседри имат богатите жилища и дворците на местните светски аристократи и управители (те са един от прототипите на епископските дворци), но това обикновено са ниши за статуи, каквито в епископските екседри липсват[31].

Превръщането на епископската резиденция в средоточие на административен и икономически живот налага оформянето на сервизни помещения, архиви, канцеларии, които по правило са стаи, залепени странично на централната зала, както е в Ефес, Милет, Афродизия, Стоби, Царичинград, Истрия, Абритус и пр.[32]

Обикновено личните покои на епископа са на втория етаж, докато баните са в непосредствена близост до резиденцията. Разкритите бани до дворците във Филипи, Перинт, Апамея, Сиде, Гераса и други определено са лични (за епископа и най-близкото му обкръжение), което личи по скромните им размери[33]. Тук искам специално да отбележа, че най-близката по план, размери, устройство и разпределение е епископската баня в Нове[34]. Освен че епископията Нове е в един и същ административен и религиозен диоцез с епископията Дуросторум, комплексът там е единственият напълно проучен епископски архитектурен ансамбъл от V–VI в. в провинция Втора Мизия. В този смисъл аналогиите между двата епископски двореца са от съществено значение.

След като очертахме най-общите специфики на епископските резиденции от V–VII в., нека да се върнем на архитектурния паметник от Доростол–Силистра. Вече е обърнато достатъчно внимание на сходството в планировката на епископските дворци и дворците на провинциалните римски управители през IV–VI в. Действително има допирни точки между плановете, размерите и разпределението на епископските резиденции в Стоби, Милет, Салона, Царичинград и резиденциите на управителите в Трир, Ромулиана, Августа Траяна и близката до Нове Рациария[35]. И в двата случая има оформена представителна зала с екседри и странични помощни помещения. Ето защо най-съществения белег за отличаването на епископския от светския дворец е задължителната му близост до големия катедрален храм. Осен това при светските дворци по правило баните са включени в техния архитектурен ансамбъл, докато при епископските резиденции, подобно на Дуросторум, Нове, Филипи и прочие, те са изнесени извън сградата на същинския дворец. Така е, защото епископският дворец е натоварен и с известна сакралност, поради което съжителството под един покрив със санитарни помещения като

баня и тоалетна (latrina) се избягва. Най-после, през IV–V в. е по-логично резиденцията на легата на легиона (в Дуросторум няма провинциален управител) да е в границите на лагера на легиона[36], отколкото до катедралния християнски храм. Действително на пръв поглед разстоянието около 80 м не е малко, но ние не знаем точно къде свършва олтарната част на втората (по-късна и по-представителна) базилика и какви градежи има между базиликата и двореца. Нека напомня още веднъж, че разстоянието от църквата до залата на резиденцията в Царичинград е над 20 м (дели ги улица), в Афродизия е 35 м, в Сиде – над 60 м, в Истрия – над 80 м[37].

Вече е коментирано, че универсална планова схема за епископски дворци няма, че архитектурата им зависи от положението на епископията в църковната йерархия, местните специфики (имат се предвид жилищата и дворците на местните управители и аристократи) и традициите на дадения регион[38]. Специално на Балканите досега със сигурност са идентифицирани и публикувани епископските дворци в Стоби, Салона, Филипи и Царичинград и в последно време в Никополис ад Нестум, Нове, Истрия и Абритус. Именно Стоби, Салона и донякъде Царичинград и Абритус се явяват най-близки аналози на епископския дворец в Доростол[39]. При тях, подобно на Доростол, епископският дворец включва централна зала, уширена с апсида. Сходни са и размерите – в Стоби около 120 кв.м, в Салона около 100 кв.м, в Доростол около 110 кв.м, а със страничните помещения – около 170 кв.м. Обикновено в епископските резиденции в Средиземноморието и Адриатика няма хипокауст поради топлия климат. В този смисъл хипокаустът в двореца в Доростол може да се приеме като специфика, определена от по-суровия климат. Приблизително на същата географска ширина е Царичинград, където също е регистриран хипокауст[40].

Освен по централната зала с апсидата, резиденцията в Доростол е сходна с резиденциите от Стоби, Салона, Абритус, Истрия и Царичинград и с помещенията, разположени до залата, свързани вероятно с администрацията.

Бани в Стоби, Салона, Истрия, Абритус и Царичинград не са открити, но посочих, че са безспорен факт в други епископски резиденции, като в съседната в Нове, във Филипи (също на Балканите), Перинт, Афродизия и др.[41]

Накрая още веднъж ще обърна внимание, че базиликата и резиденцията в Доростол–Силистра вероятно функционират приблизително по едно и също време. Кога точно са построени, все още не е изяснено, но във всеки случай са използвани по предназначение през V–VI в.

Обикновено в големите антични центрове епископските църкви и съпътстващите ги резиденции се строят встрани от центъра, защото той вече е зает от импозантни обществени сгради. При възможност обаче епископската резиденция се поставя в центъра, където заема полагащото ѝ се място като

средище на духовния и културния живот. Това важи за онези градове, които се сдобиват с епископски катедри по-късно или пък когато сградите в централната градска част са разрушени при различни обстоятелства[42]. Такъв според мен е случаят с Дуросторум[43]. Много показателни в това отношение са резултатите от археологическите разкопки именно на градската епископска базилика и епископската резиденция. По безспорен начин се вижда, че са издигнати над руините на антични сгради, чието пълно разрушаване се датира с пожари, керамика и монети най-рано след средата на IV в. След опустошителните готски и хунски нашествия се изменя и градската агломерация, като през V–VI в. центърът се оформя в пространството между лагера на XI Клавдиев легион и кастела на Дунавския бряг[44]. Тъкмо тук е построена голямата епископска базилика и съпътстващата я епископска резиденция.

Вече се спомена, че властта на доростолския епископ през V–VII в. вероятно се разпростира само над градската територия, тоест най-близките селища и крепости. Впрочем в радиус около 40 км от Силистра са регистрирани десетина укрепления от IV–VI в.[45], без да са правени системни археологически разкопки. Сондажни проучвания са правени само в Тегулициум–Ветрен, Голеш и наскоро в Руйно[46]. При теренни обхождания са регистрирани следи от раннохристиянски базилики в крепостите в м. Караул до гр. Алфатар, при с. Войниково, Тервелско, с. Поп Русаново (извън укрепената територия) и с. Оногур (късноатичната Палматис), Добричко[47].

Раннохристиянската базилика до Голеш

Засега това е единствена безспорно локализирана и проучена църква в околностите на Дуросторум. За нея стана въпрос мимоходом в коментара върху мартириума и аязмото, който се направи по-горе, във втората глава. Още веднъж ще спомена, че е разкопана през 1915 г. от румънците, но за съжаление пълна документация липсва[48]. Според плана на К. Шкорпил представлява трикорабна елинистична базилика без притвор с една полукръгла апсида (табл. XXXIII: 44). Два реда от по четири колони разчленяват наоса на три кораба, като средният кораб е два пъти по-широк от страничните[49]. Общата вътрешна дължина на наоса е 12,80 м, ширината е 7,70 м, а диаметърът на апсидата – 2,50 м. Прецизирането на датировката само по плана е несигурно, но ако съдим по близки успоредици от Истрия, Ятрус и с. Цар Крум, тя спада към ранните църкви в тази зона, датирани към V–началото на VI в.[50] Впрочем К. Шкорпил твърди, че при проучванията е открита златна монета на Теодосий II (408–450)[51]. Повече в тази насока дават резултатите от сондажните археологически проучвания, които предприех през 1994 г.[52] Наново бе разчистена апсидата и предапсидното пространство, при което се оказа, че апсидата е по-голяма – с диаметър 3,00 м и дълбочина

2,80 м (обр. 13, табл. XXXIII: 45). Без всякакво съмнение има и двустъпален синтрон, неотбелязан както от румънските проучватели, така и на плана на К. Шкорпил. Най-важното откритие е криптата пред апсидата, оформена под тухления под на мястото, където е била олтарната маса. Изградена е от камъни и измазана с бял хоросан под формата на двустъпален двукамерен кладенец – confesio (обр. 13). Горната камера има размери 0,97x0,90x0,40 м, а долната – 0,55x0,45x0,45 м. Закрита е с добре оформена правоъгълна варовикова плоча, запечатана с розов хоросан. По средата на източната стена на долната камера е оформена трета малка камера с размери 0,20x0,20x0,20 м, която също е запечатана с каменен капак (табл. XXXIII: 45). В нея са открити три човешки костици и бронзово гълъбче (табл. XXIX: 22), а извън нея в културния пласт – три монети: на Валентиан II, сечена около 383 г., на Теодосий I, сечена в Никомедия около 383 г., и на Теодосий II и Валентиан VI, сечена в Никомедия между 425 и 450 г.

Крипти от типа confesio с мощехранилници са популярни при строителството на храмове през V–VI в. Специално криптата от Голеш има своите най-близки успоредици в Далмация, Добруджа и Северна Африка, където под олтарните маси на раннохристиянските базилики са иззидани сходни единични или двустъпални ями[53].

Според намерените монети църквата е построена след разрушаването на крепостта при хунските нашествия в средата на V в.[54] или най-късно при

Обр. 13. *Криптата (конфесио) от V–VI в. пред апсидата на църквата в крепостта до с. Голеш*

възстановяването му при Юстиниан I през VI в. Действително при сондажа установих, че базиликата е градена върху горял хоризонт, свързан със споменатото хунско нашествие. Най-вероятно положените в конфесиото мощи са взети от близкия мартириум до крепостната порта, който е подробно коментиран по-горе във втората глава. Окончателното разрушаване на църквата се свързва с превземането на крепостта при аварските нашествия в края на VI в., защото най-късните монети са горели фолиси на Юстин II и София (565–578).

Вероятно базиликата до Голеш е храм с особена сакрална стойност и място за поклонение, тъй като е в крепост с мартириум на светец, с аязмо за светена вода и съдържаща мощи в своето конфесио. В този смисъл синтронът в апсидата не бива да ни учудва[55]. Преодоляно е погрешното мнение, че синтрон може да има само в епископските църкви[56]. Двустъпални синтрони, подобни на иззидания в Голеш, са регистрирани в ранновизантийските базилики при Голямо Белово, Галата, Овчарово и прочие, които със сигурност не са изпълнявали ролята на епископски катедрални храмове[57]. Църква, в която има синтрон, обаче предполага важен култов център, посещаван периодично при специални поводи от епископи и представители на висшия клир. Без съмнение Голеш е тъкмо такъв християнски център на границата между провинциите Втора Мизия и Скития. Не изключвам и възможността, след възстановяването на крепостта и църквата и превръщането им в поклоннически център, тук да е настанен хорепископ[58].

2. Скални манастири в околностите на Дуросторум

Ролята на крепостта до с. Голеш като важен център на християнския култ в района се илюстрира и от колонията скални манастири, която започва на срещуположния бряг на Суха река[59] (фиг. 3; табл. XXXIV: 46). Там се намира малък скален манастир (скит?), състоящ се от църква и две старателно изсечени килии над нея (табл. V: 1; табл. XXXIV: 47)[60]. Южно от него на левия бряг на сухоречието до с. Брестница има добре оформена триконхална църква и две килии (табл. V: 2; табл. XXIV: 48)[61]. Най-голямото съсредоточие на скални манастири е около крепостта до с. Балик (табл. XXXIV: 46), където са регистрирани два манастира, отшелнически обители, крипти и църкви (табл. V: 3; табл.VI: 1–3, табл. VII: 1–3; табл. XXXIV: 46, XXXV: 52–54, XXXVI: 55–57)[62]. Южната точка на колонията е малкият скален манастир (скит?) до с. Хитово (табл. VIII: 1, табл. XXXIV. 49), включващ църква, крипта и три килии[63].

Дълго време тази колония се отнасяше към епохата на Второто българско

царство (XII–XIV в.)[64]. По-късно бе обърнато внимание, че в района на манастирите, а и изобщо във вътрешността на Добруджа няма стационарни и подемни паметници от XII–XIV в.[65] Въз основа на знаци графити в скитовете до Голеш, Хитово и Брестница те бяха предатирани към X в.[66], но при непредубедено вникване в проблема се предполага, че подобни графити могат да бъдат чертани и по-късно, във вече оформени обители. Впрочем дебел пласт с подемен материал от V–VI в. бе открит в скалните манастири до Балик[67]. Знае се, че скалните обители не задържат хомогенен културен пласт и затова в случая основната възможност за датировка е вътрешната скална архитектура.

Съзнавам, че терминът „скална архитектура“ е условен и дискусионен, но искам до отбележа, че скалните помещения по Суха река са много старателно изсечени и напомнят в най-голяма степен зиданите култови сгради. Това в най-голяма степен се отнася до скалните църкви. Почти всички са с наоси, по-широки, отколкото дълги, с добре оформена олтарна част. Забележително е, че в повечето случаи (църквите в Хитово и в м. Асар евлери – една в подножието на крепостта при Балик и параклиса към манастира в м. Гяур евлери до Балик) апсидите не са полукръгли, а плоскодънни и правоъгълни в план и поглед (табл. VII: 2, XXXIV: 49, XXXV: 52, XXXVI: 55). Тези специфики засега насочват към сирийската църковна архитектура от V–VI в., където действително олтарните ниши са плоски, а често наосите са по-широки, отколкото дълги[68]. С източни влияния може да свържем и вдълбаните корита за вода при входовете на църквите при Хитово, Гяур евлери и Асар евлери – две при Балик. Те са характерни предимно за храмовете в Изтока, където старинната литургия изисква ритуално измиване преди отправянето към светата трапеза[69].

Освен едноделен, в някои църкви, като католикона на манастира в Гяур евлери и църква № 1 в Асар евлери, виждаме триделен олтар с аркирани ниши (табл. VI: 1, VII: 3, XXXV: 53, XXXVI: 55). И в двата случая обаче личи, че страничните апсиди (протезис и диаконикон) са вторично и по-грубо изсечени. Тази практика на преустройство в олтарното пространство е установена и в някои от по-ранните кападокийски скални църкви. Навярно то е извършено през VI в., когато измененията в литургията налагат протезиса и диаконикона[70].

Сред култовите помещения по Суха река специално внимание заслужава планът на църквата до Брестница (табл.V: 2, табл. XXXIV: 48)[71]. Тя е сред най-старателно оформените скални храмове в Добруджа и единствена с триконхален план (южната конха е почти изцяло срутена, но мястото ѝ се долавя и сега върху пода). Този архитектурен тип се утвърждава още през V–VI в. при широкото манастирско строителство из Палестина, Сирия, Мала Азия и Египет, където има своите първообрази в такива знаменателни църкви като

базиликата „Рождество Христово“ във Витлеем, църквите „Св. Мария“ в Амида и Ефес, „Цела Трихора“и „Св. Сикст“ в Рим, католикона на Червения манастир в Египет[72], храмове в Задкавказието, Близкия изток, Северна Африка (включително скални)[73]. Този план намира прием и в българските земи, включително в Добруджа, както през V–VI, така и през IX–XIV в.[74] Най-сетне, няколкото графити по стените на обителите край Брестница и Хитово (тук при експедицията през 2005 г. регистрирахме знака IYI) (табл. VIII: 2, 3) подсказват живот и в годините на Първото българско царство. Дали са изсечена тогава, или са възникнали през ранновизантийската епоха, а впоследствие са преизползвани в IX–XI в., можем само да предполагаме.

Освен църквите, в колонията по Суха река с увереност можем да идентифицираме крипти и заупокойни параклиси. Като класически представител на тази архитектура е гробищната църква с криптите в местността Сандъклъ маара, разположена недалеч от кастела до с. Балик и в близост до манастира Гяур евлери (табл. VI: 3, табл. XXXVI: 56)[75]. Този погребален комплекс обслужва именно манастира, понеже подобно съоръжение в Гяур евлери отсъства, а разстоянието между двата обекта е само 300 м.

В Асар евлери криптата и параклисът също са единен комплекс, разположен на около 200 м северно от главната църква № 1[76] (табл.VII: 3, табл. XXXV: 52, 53). Тук се докосваме до проблема за т. нар. двойни църкви. Предполага се, че появата им е резултат от добавянето на заупокойни параклиси към същинските църкви[77], както и от наложената забрана върху един олтар в един ден да се служи повече от една (включително заупокойна) литургия[78]. В случая погребалният еднокорабен едноапсиден параклис с три гроба вкопани в пода е изсечен до триапсидна църква от сирийски тип и се явява нейно естествено продължение в южна посока (табл.XXXV: 53). Навярно, когато е създаден (струва ми се, че църквата № 2 го предхожда, понеже е много по-старателно обработена), е отделен от църквата с преградна стена (зидана или дървена конструкция, закотвена в жлебовете на тавана), разрушена след запустяването на монашеската колония. Според манастирските изисквания притворите на църквите в Гяур евлери и Асар евлери са твърде обширни, защото при някои служби в тях се събират всички монаси[79].

Развитието на църковния ритуал и засиленият култ към светците през V–VI в. предизвикват появата на някои кратки индивидуални и групови служби. Именно това налага до църквите (предимно манастирски) да се изградят допълнителни самостоятелно обособени еднокорабни едноапсидни помещения – параклиси, чийто ранен прототип откриваме при манастира на Симеон Стълпник в Сирия от V в.[80] Спираме се така обстойно на проблема за параклисите, защото до църквата в Гяур евлери старателно е оформено едноапсидно еднокорабно помещение (табл.V: 3, VIII: 2, XXVI: 55). Апсидата

по сирийски образец е правоъгълна и плоскодънна, а притворът – по-широк, отколкото дълъг.

Внимателното взиране в плановете на скалните помещения по Суха река навежда на мисълта, че тук са изграждани общежителни монашески спални. Например големият скален манастир в Гяур евлери включва църква с голям притвор, обширна крипта с пет гробни камери, параклис с притвор и само една килия, до която се достига по четири стъпала. Наистина извън комплекса има още две килии, но едва ли всичко това е по силите и за нуждите само на трима, дори петима (според уставите в килия живеят един или двама иноци) човека. Над църквата обаче е открито значително по обем помещение с кладенец, в което спокойно биха могли да живеят десетина монаси (табл. XXXVI: 55). Само голяма група от хора може да изсече такива обеми, да извърши толкова трудоемка работа по оформянето на водочерпната шахта и най-сетне да затопли обширното киновиално спално помещение в мразовити дни. По подобен начин стоят нещата и в Асар евлери. И тук има голяма църква с обширен притвор, втора църква със заупокоен параклис и крипта, а уединените в подножието на крепостта килии са само две. Отново ще заострим вниманието на читателя върху старателната обработка на скалата в църквите и особено върху трудоемкия шахтов кладенец – все работи, които изискват усилията на много хора. Определено смятам, че част от монасите, оформили и ползвали църкви № 1 и 2 с криптата, са живели в най-южното помещение на Асар евлери, чиято площ надвишава 40 кв.м (табл.VII: 1, табл. XXXV: 54). Тук за пръв път в скалното манастирско строителство в региона откриваме в северозападния ъгъл обособено отходно място (latrina), оформянето на което е естествено за голяма киновиална спалня. Що се отнася до плитката апсида върху източната стена, тя навярно е продиктувана от постоянните иночески молитви, допълващи общите литургии.

Наличието на общи монашески жилища не отменя съществуването на уединени отшелнически килии. Има ги в Гяур евлери, Асар евлери, Шаян кая и Брестница. В повечето случаи това са дооформени естествени пещери, често с ниши по стените. Явно обемът на каменоделските дейности тук е напълно във възможностите на един или двама монаси.

Вероятно монашеските колонии по Суха река са в известна зависимост с близките ранновизантийски крепости в Оногур, Голеш и Балик. Около последната са съсредоточени големите киновиални обители Гяур евлери и Асар евлери. Благоприятните природни дадености допринасят Гяур евлери да се оформи като единен манастир. Отделена е само погребалната църква с криптите, но това е само от хигиенни и морално-етични съображения.

Асар евлери е композиран по друг начин, също резултат на природни дадености – разположението на естествените пещери, които се дообработват

за култови помещения. Тук католиконът, криптата с гробищната църква, монашеското общежитие и килиите са оформени като самостоятелни обеми, но са разположени недалеч един от друг. Според мен именно тези два манастирски комплекса, така близки до кастела Балик и един спрямо друг, са център на монашеския живот по Суха река. По този повод следва да посочим и определената взаимовръзка на църква № 1 в Асар евлери с живота в кастела. Става въпрос за системата от шахтови отвори, които, от една страна, свързват крепостта с църквата, а от друга – църквата, респективно крепостта, с речния бряг (табл. XXXV: 52)[81]. Шахтовите кладенци с монтирани в тях дървени стълби (местата за закотвяне на гредите и сега личат по скалата) могат да служат едновременно като водочерпно съоръжение и като комуникация на монасите и богомолците с кастела и скалния храм. По-горе описах сходно скално водочерпно съоръжение, което свързва реката с близкия кастел до с. Голеш, убедително датирано с находки и монети към V–VI в. Чрез изсечени в скалата коминообразни скачени шахти се е осъществявал достъпът и до гробищната църква Сандъклъ маара, разположена между кастела Балик и Гяур евлери (табл.VI: 3, табл. XXXVI: 56). Приблизително такъв вид имат и шахтовите отвори на близкия скален манастир Гяур евлери (табл. XXXVI: 55). Там единият служи за връзка между църквата и спалното общежително помещение, а вторият, сега полузасипан, е водочерпно съоръжение, обслужвало обитателите на общомонашеското помещение. Това ни дава основание да предполагаме един общ строителен похват в района на Суха река, който най-вероятно се прилага през ранновизантийската епоха. Прочее, находките и керамичните фрагменти, отложени по дъната на шахтите в Голеш, Гяур евлери и Асар евлери до Балик, насочват именно към V–VI в. А едновременното оформяне на тези съоръжения и църквите трудно може да бъде опровергано.

Недалеч от колонията по Суха река, при с. Думбравени преди около 15 години е открит друг скален манастир, изсечен на два хоризонта (табл. VIII: 4, табл. XXXIV: 50). Горният етаж включва едноапсидна еднокорабна църква с притвор, голям колкото наоса. Апсидата е сравнително обширна – около 1,45х1,50 м, наосът – 2,50х1,50 м, притворът – 2,75х1,60м. Западно от притвора е оформен погребален параклис с полукръгла апсида, ориентирана на запад, която е своеобразна контраапсида на апсидата на църквата, ориентирана на изток. Параклисът е почти квадратен с дължина около 1,75 м, а апсидата е с диаметър около 1,00 м. Северно от нея са оформени три гробни камери, след които следва дълъг тесен коридор с ниши (табл. XXXIV: 50)[82]. Последният наумява по план и разположение коридора над Гяур евлери (табл. XXXVI: 55) и лабиринта на скалната обител от V–VI в. под ранновизантийската крепост (Палматис?) до с. Оногур, Добричко (фиг. 3, табл. XXIV: 46, 51)[83]. По всичко

личи, че монашеските килии в Думбравени са на долния етаж, където има следи от изсичане на помещения, но южната преграда е зидана. В момента зидовете са разрушени и не е възможно да се реконструира разпределението на помещенията.

В литургично отношение по-специално внимание заслужава параклисът с ориентираната на запад апсида, която е своеобразна контраапсида, имаща визуална връзка с източната апсида презвитерий. Подобно устройство има още една скална църква недалеч от Думбравени, която през последните десетилетия се почита като пещерата, в която е пребивавал св. Андрей при мисията си в Скития[84]. По всичко личи, че става въпрос за скален параклис от V–VI в. с паралели в ранновизантийските скални обители по Добруджанското Черноморие (Калиакра, Яйлата)[85]. Проблемът с контраапсидите стои отдавна на вниманието на специалистите по раннохристиянска археология[86]. Това явление в църковната архитектура е характерно за периода V–VIII в., като неговите най-масови проявления са в Северна Африка и Югозападна Европа (особено в Испания). Специално трябва да се споменат скалните църкви с контраапсиди от VI–VII в. в испанските провинции Алава и Тревино[87]. Много от посочените храмове са свързани с арианите визиготи, но има и такива, в които се практикува католическата (православната) литургия. На този фон може да се предполага, че скалните църкви с контраапсиди в Добруджа (включително край Думбравени и „Св. Андрей“) може да имат връзка със силното арианско присъствие в този регион през втората половина на IV–V в. Това обаче е само една хипотеза, която засега няма достатъчно опорни репери. И все пак трябва да се уточни, че за разлика от Испания скалните църкви с контраапсиди в Добруджа нямат реалии сред откритите зидани храмове от V–VII в. Впрочем остава открит и въпросът за семантичната натовареност и литургичното приложение на контраапсидите в църквите от V–VIII в. Засега надделява идеята, че там се извършват заупокойни служби[88]. В този смисъл контраапсидата в Думбравени напълно подкрепя тази теория, защото се намира в непосредствена близост до трите гробни камери.

При разкопките в Думбравени румънски колеги откриват керамични фрагменти от X в. и един повреден кирилски надпис, което им дава основание да датират комплекса към X–XI в. (табл. LIII: 50а). Начинът на оформяне на помещенията, разпределението, дългите коридори с ниши, старателно изсечените помещения обаче сродяват този комплекс по-скоро със съседните ранновизантийски скални манастири от V–VI в. по Суха река (най-вече Гяур евлери до Балик и скалната обител до Оногур), отколкото с манастирите от X в. по Канагьол. След като изразих своите виждания относно хронологията на манастира в Думбравени[89], там са предприети археологически разкопки от румънски колеги. Впрочем, да се попадне на културен хоризонт със

съхранена стратиграфия, е рядък шанс. Благодарение на стратиграфските наблюдения и богатия археологически и нумизматичен материал се оказа, че действително обителта е оформена към края на IV–V в. и преизползвана през X в.[90] Аналогична се оказва ситуацията при големия манастир Гяур евлери до с. Балик. Многобройният керамичен материал, събран в голям иманярски изкоп в подножието на обителта през м. юни 2005 г., се разделя на две групи, датирани съответно V–VI и края на IX–началото на XI в.

Сред най-трудните за разрешаване е проблемът за монашеските практики в колонията обители по Суха река и Думбравени. Още повече поради факта, че когато са формирани през V–VII в., в християнския свят съжителстват различни монашески организации, чийто първоизточник е Изтокът – Египет, Сирия, Палестина и Мала Азия[91]. Благодарение деятелността на Василий Велики в края на IV в. и най-вече на Юстиниановото законодателство в началото на VI в., в границите на Византия, респективно на Балканите определено се дава предпочитание на общежителните манастири. Тази организация е определяща и за скалните обители по Суха река (Гяур евлери и Асар евлери). За тях са характерни киновиални спални, които следват духа на Василиевите правила, но получават правен статут с новелите на Юстиниан Велики[92]. Там е указано, че всички монаси трябва да спят върху сламеници в една обща спалня, за да могат да контролират искреността на постъпките си. Частни помещения (индивидуални килии) се допускат само за игумена, болните и старите опитни монаси[93]. Прави още впечатление, че за разлика от източните обичаи (специално Египет) киновиите около Балик са обитавани от не повече от 15–20 калугери. Трябва да се знае обаче, че Василий Велики препоръчва манастирите да не се пренаселват и определя максимум около 30–40 монаси, а и в Юстиниановите новели се говори обикновено за малки манастири[94]. Както египетските и сирийските монашески правила, така и новелите на Юстиниан допускат добродетелни монаси с голяма практика да напускат манастира и съпътствани от един или двама ученици помощници, да се уединяват като анахорети в околностите му[95]. Те обаче нямат право на собствени църкви и са длъжни в празнични дни да се явят в манастирския католикон и да служат заедно с другите монаси.

Обръщам внимание на тези правила, защото изолираните двойки килии в скалата „Тарапана“ до крепостта при Балик (табл. VI: 2, XXXIV: 46, XXXVI: 57) и в местността Шан кая до Оногур най-вероятно са обитавани от такива отшелници – анахорети. Забележително е също така, че мнозинството от обителите по Суха река са в непосредствена близост до големите късноантични крепости при Балик, Оногур и Голеш (табл. XXXIV: 46). Тази практика до голяма степен противоречи на крайните увлечения на египетските и близкоизточните монаси да се изолират в пустинята, далеч от светските суети, но

пък е в пълен синхрон с предписанията на св. Василий Велики, регистрирани и в Юстиниановите новели. Той препоръчва манастирите да се градят до градовете и населените места, за да могат монасите да проповядват любов към ближните си[96]. Впрочем и в Юстиниановите новели се говори за градски и крайградски манастири. Същевременно обителите до Хитово, Брестница и Думбравени са сравнително отдалечени както от киновиалния монашески център до Балик, така и от други населени места и крепости (табл. XXXIV: 46). Едва ли става въпрос за отшелнически покои, защото споменатите паметници, както и обителта до Голеш, обикновено включват по две килии и църква. А вече стана реч, че по правило отшелниците през IV–VI в. нямат собствени църкви. Нямаме никакви податки и за общност на келиоти или лавриоти, защото комплексите в Голеш, Брестница, Думбравени и Хитово са компактни и липсват податки за типичните разпръснати келиотски и лавриотски структури. Прочее, в Юстинияновото законодателство термините „лавра“ и „келиоти“ изобщо липсват[97]. Най-вероятно иде реч за малки манастири (скитове?) от църква и две-три килии, обитавани от 3–6 калугери. Известно е, че Юстинияновото законодателство допуска малки манастири, в които живеят минимум трима монаси[98], а според наложените практики в Египет, Сирия и Мала Азия се препоръчва в една килия да живеят по двама монаси[99].

Най-вероятно центърът и първоизточникът на скалните манастири в региона са големите обители около крепостта до Балик. По-късно изявени монаси се отделят и формират в близост отшелнически килии, а в по-отдалечените места – малки манастири (нещо като дъщерни скитове), отдалечени на около 10–30 км от киновиите до Балик. Тези обители обаче ще да са автономни, защото новелите на Юстиниан не позволяват един игумен да управлява повече от един манастир[100]. Следвайки практиките в Сирия и Мала Азия, регламентирани стриктно от правилата на Василий Велики и Юстинияновото законодателство, всички манастири са подчинени на най-близкия епископ (в случая този на Дуросторум), който има решаваща дума и при избора на игумените[101].

Няколко думи и за историческата натовареност и етническата принадлежност на скалните обители в Южна Добруджа през V–VI в. Отсъствието на категорични писмени извори и епиграфски паметници внася в подобни разсъждения известна умозрителност, но пък, от друга страна, някои специфики в интериора и особености в литургията не бива да останат без коментар.

Неколкократно е споменато за по-широките, отколкото дълги наоси в църквите по Суха река, което се смята за сирийска традиция. На сирийски влияния се отдават ваните за ритуално измиване и особено плоскодънните правоъгълни олтарни ниши в няколко църкви около Балик и Хитово (табл. XXXIV: 49, XXXV: 53, XXXVI: 55). Тези археологически факти са в съзвучие с много писмени извори и епиграфски паметници, в които през античността

се проследяват няколко миграционни вълни на малоазийско и сирийско население към Добруджанското Черноморие[102]. Според някои надписи мнозина от тях и потомците им изповядват християнството. Предполага се, че дело на тези преселници са и представителните сирийски храмове в Калатис и Джанавар тепе до Варна[103]. Придвижването им от Черноморския бряг към колонията по Суха река е лесно – разстоянието не е голямо, а през V–VI в. вече са утвърдени религиозни центрове като Балик, Оногур и Голеш.

Впрочем, могат да се приведат и писмени сведения за източни традиции в разпространението на монашеството в Добруджа през втората половина на IV–VI в. Началото обикновено се свързва с известния монах Аудий, подвизавал се първоначално в Месопотамия или по-вероятно в Сирия. По времето на император Констанций II е заточен в Добруджа, където поставя основите на свой манастир[104]. Неговите последователи Ураний и Силван формират сектата на монасите аудиани в Скития, които са антропоморфисти и живеят изолирано в скитове, далеч от големите градове. Твърди се, че през V в. монаси аудиани са регистрирани в Сирия и Добруджа, но при император Зенон са отлъчени от църквата[105]. Тъкмо по това време в Добруджа започва своя духовен път св. Йоан Касиан, един от най-видните европейски монаси в началото на V в.[106] Негов последовател е известният монах Дионисий Смирения, който според Касиодор е римлянин със скитски произход, владеещ латински и гръцки[107]. Наративни източници свидетелстват за голяма духовна и политическа активност на монаси от (Малка) Скития по времето на императорите Анастасий I и Юстиниан Велики[108]. Въпреки всичко при археологически разкопки в Добруджа и Долнодунавските земи досега не е открит и идентифициран по безспорен начин манастир, зидан през IV–VI в. В този смисъл скалните обители по източната граница на Доростолска епархия (тя съвпада с границата между Скития и Втора Мизия) са единствените засега безспорно локализирани ранновизантийски манастири в тази зона. В писмените източници обаче липсват податки, които да потвърдят или отхвърлят връзката на т. нар. в изворите скитски монаси със скалните обители в Южна Добруджа.

Накрая ще се спра на съдбата на ранновизантийските скални манастири по Суха река през Средновековието. Продължава да стои открит въпросът за състоянието им в условията на езическа България между края на VII и средата на IX в., когато иконоборчеството във Византия предизвиква появата на монашески обители в периферните ѝ зони. Нямаме безспорни сведения, че те са изоставени, но същевременно отсъстват всякакви археологически и исторически факти за непрекъсната приемственост в обитаването им. На този етап поддържам версията, че подобно на крепостите до Балик, Оногур и Голеш животът в ранновизантийските добруджански скални обители секва към VII в. с овладяването на тази зона от езичниците прабългари и славяни.

След налагането на християнството в България през IX в. изцяло съхранените скални църкви и манастири ще да привличат вниманието на българите прозелити. Откритите керамични фрагменти в Гяур евлери, Думбравени, Брестница и Голеш, рисунките и знаците графити в църква № 2 в Асар евлери, Голеш, Брестница, Хитово и Думбравени загатват, че през X–XI в. тук монашеският живот е възроден[109]. В тази връзка специално трябва да се акцентува на старобългарската керамика в културни хоризонти в подножието на манастирите при Балик (Гяур евлери) и Думбравени, датирана между края на IX и началото на XI в. Смятам обаче, че континуитетът е само топографски и ако през V–VI в. обитателите на тези манастири са ромеи или християни, поданици на Империята, то след IX в. манастирите приютяват предимно български монаси.

3. Църковна утвар и принадлежности

Най-впечатляващата находка са трите църковни бронзови камбани, намерени при изкопни работи северозападно от базиликата в Силистра само две години след откриването ѝ. Комплексът, в който са намерени, е с керамика от VI–VII в., а и паралелите им са от този период[110]. Предстоящата консервация и реставрация може да даде допълнителни данни за приложението и хронологията на тези редки паметници.

Към църковната утвар от ранновизантийския период може да има отношение едно голямо съкровище от 29 медни и бронзови съда и предмети от V–VI в., между които три свещника (табл. IV: 1), една кадилница (табл. II: 5) и две лампи, завършващи съответно с кръст и глава на грифон (табл. IV: 2, табл. XXVII: 58, 59)[111]. Последните шест предмета имат пряка връзка с литургията и украсата на олтара. Лампи и свещници от този тип стоят пред олтарните двери и имат многобройни успоредици сред църковната утвар от V–VII в.[112] Още по-сигурен църковен произход има дяконската кадилница с форма на нисък цилиндър[113] и едно котле (табл. IV: 3), върху чиято дръжка е гравиран надписът †Θ(ΕΟΘΕΚΟ)C ΒΟΗΘΗ CON ΤΟ ΔΟΛΩΙ (вместо правилното ΔΟΥΛΩ) ΚΑΝΔΙΔΙΑΝΩ (*Богородице, помагай на твоите роби кандидианците*). Буквите са гравирани с точки – маниер, характерен за епиграфски паметници по българските земи през втората половина на V и най-вече през VI в.[114] Най-близките аналози с гравирани литургични текстове и формули от колекции в Дъмбартън Оукс и Мюнхен се датират в широкия диапазон между IV и VI в.[115] По всяка вероятност този съд или част от църковната утвар е подарена на храм в Доростол от боголюбиви християни от близката крепост Кандидиана, отъждествена с калето до с. Малък Пресла-

Обр. 14. *Лампа с форма на грифон от колективна находка с църковна утвар от Дуросторум–Силистра (V–VI в.)*

вец[116]. Впрочем в съкровище с църковна утвар, датирано V–VI в., от Сучидава освен такива котлета и кадилници са намерени още патери и кани, сходни с тези от силистренското съкровище.

Втора дяконска кадилница, но с форма на осмограм е намерена при проучването на кладенеца за светена вода недалеч от базиликата при с. Голеш (табл. II: 6, табл. XXXVII: 60)[117]. Оттам произхожда и глинена лампа с релефна хризма върху горната половина (табл. XXXVII: 65). Ползването на кадилници в християнската литургия не подлежи на съмнение, а многобройните им паралели (най-преките са от Горен Египет, Крит, Ромулиана, Абритус, Диногеция и Салона) са предимно от VI–VII в.[118]

В църковния интериор и литургията важно място имат канделабрите и свещниците. Забележително е, че аналогични на силистренските са намерени при проучването на ранновизантийската базилика от V–VI в. в Ромулиана и раннохристиянския комплекс „Domus“ в Истрия, който се идентифицира от повечето проучватели като епископски дворец от VI в.[119] От добре запазени екземпляри в колекции се вижда, че много често върху острия шип на върха се нанизват бронзови лампи с дръжки под форма на зверове, птици, християнски символи и пр.[120] Това предполага, че върху двата големи бронзови канделабъра от съкровището от Дуросторум са били прикрепени двете бронзови лампи (с кръста и грифона) (табл. IV: 2) и са били поставени пред олтара на някой от градските храмове.

Сред паметниците, свързани с храмовата украса, е фрагментът от църковен кръст (табл. XXXVII: 61), намерен случайно в Силистра през 1957 г. Запазено е едно бронзово рамо с разцъфнали уширения при върховете под формата на три симетрично разположени пъпки. По средата върху лицевата страна има гравирана геометрична украса и следи от апликиране на два малки медальона. Формата, размерите и специфично оформените пъпки при върховете имат преки аналози с ранновизантийски процесийни кръстове от V–VI в.[121]

По време на археологически проучвания в Силистра са намерени глинени лампи и калъпи за лампи от VI в. с гравирани или релефни кръстове (табл. XXXVII: 62)[122], които може да са ползвани за осветяването на храмове, мартириуми и други християнски култови сгради.

4. Кръстове енколпиони и накити

Откриването на Голготския кръст от св. Елена през втората четвърт на IV в. засилва култа към кръстния знак сред християните (дотогава кръстът е смятан по-скоро за дърво на мъчението). Безспорните сведения за носенето на кръстове енколпиони в качеството им на апотропеи обаче датират едва към V и VI в.[123] Сред множеството кръстове енколпиони, открити случайно и при археологически разкопки в Силистра, само един може да се отнесе към този ранен период. Той е излят от олово, има размери 4,2x2,8 см, раменете му са украсени с мрежест орнамент, а при кръстачката в кръг е представена хризма – съчетание от първите букви на името на Христос – Х и Р [124] (табл. XIX: 26). По форма, размери и украса прилича на подобни кръстчета от колекциите на Дъмбартън Оукс и Истрия, датирани V–VI в.[125] Впрочем хризмата се нанася върху паметници изключително през ранновизантийската епоха[126]. Сходни по размери и украса оловни кръстчета (табл. XIX: 27) са намирани случайно и с металотърсачи в други крепости около Силистра (Ветрен, Малък Преславец, Руйно), но е трудно да се датират, защото сходни оловни енколпиони се леят и през IX–X в.

Други две ранновизантийски кръстчета са открити в Голеш. Едното е намерено при разкопаването на аязмото и подобно на кръстчето от Силистра е с малки размери[127] (табл. XXIX: 23). Украсено е с клетъчен емайл, а навярно и с полускъпоценен камък при кръстачката. Благодарение на средата и многобройни успоредици от Балканите, Рим и екземпляри от колекции се датира между края на V и края на VI в.[128] Второто кръстче е сребърно, с малки размери и конично уширени рамене (табл.XXIV: 24). При кръстачката има оформена камера, в която е вграден синьо-зелен полускъпоценен камък.

Преките му успоредици също са от V–VI в.[129] Сходно бронзово кръстче от района на с. Руйно съхранява колекционер от Дулово (табл. XXIX: 25).

Към енколпионите амулети може да се отнесе и един оловен кръгъл медальон с диаметър 2,1 см, открит случайно в ранновизантийската крепост при с. Войниково[130] (табл. XXXVII: 63), където са регистрирани рушевини на голяма ранновизантийска базилика. Върху едното лице в нисък релеф е изобразена схематично фигура на конник. Около главата му не личи нимб, но се долавя диадема. Дясната ръка е протегната напред и държи предмет с неясна форма. Зад ездача пак така схематично е представена издължена човешка фигура, която с дясната ръка поднася венец към главата на ездача. Върху другото лице на медальона са представени симетрично две противоположни фигури на ангели с крила, които държат голям кръст с разширени краища, поставен над стъпало.

Явно изображенията върху медальона от Войниково не са случайни и самоцелни, а са обвързани с определена концепция. Въз основа на множество успоредици от ранновизантийската епоха се допуска, че върху лицето е гравиран образът на Константин Велики, коронован от Нике, а върху опакото е възпроизведена сцената *Слава на кръста*, където два ангела се покланят на кръста и го славят. Известно е, че точно с Константин Велики започва култът към кръстния знак, неговото откриване и сакрализиране. Изобщо, няма друг владетел в християнския свят, който в такава степен да е свързан с кръстния знак. В този смисъл изобразяването на Голготския кръст между ангелите върху опаковата страна на медальона е напълно естествено. Впрочем още Ш. Дюканж и Н. Кондаков най-тясно свързват темата „Прослава на кръста“ с кръстното видение на Константин Велики[131]. Обърнато е внимание, че през VI в. (когато се датира паметникът от Войниково), при император Юстиниан Велики сюжетите с *триумфиращи императори* и *светци конници* придобиват широка популярност. Така се превръщат и в допълнителен повод за тиражирането на множество медальони апотропеи, представящи триумфиращи конници над злите сили. Като върхова еманация на християнския триумф конната фигура на Константин Велики естествено е най-подходяща за тази цел и напълно съзнателно е експлоатирана в раннохристиянското изкуство. Затова се присъединявам към идеята на А. Грабар, че през ранното средновековие голямо разпространение сред християните намират медальоните апотропеи с образа на Константин Велики[132]. Впрочем медальонът от Войниково се вписва по най-естествен начин в този процес.

Накитите са сред най-показателните паметници за навлизането на християнството в ежедневието на обитателите на Доростол и близкия регион през V–VI в. От Силистра произхождат три пръстена от този период, намерени случайно в зоната на късноантичния некропол. Върху плочката на

единия е врязан монограм, в който е закодирано традиционното християнско име Антоний (табл. II: 2, табл. XXIX: 30). Той спада към блоковите печати монограми, които според изследователите са най-характерни за VI в.[133] Върху втория сребърен пръстен със сходна форма е изписано име, трудно за разчитане (табл. II: 3, табл. XXIX: 29), вероятно MENAC или МЕНГ(ЕС). Първият вариант предполага, че е носен от християнин, приел името на най-популярния африкански светец св. Мина, а вторият – че е християнин с немско потекло, примерно готско. Кръстовете и в двата случая са сигурна гаранция, че става въпрос за християни. Кръст предхожда и името AZARIA, гравирано върху третия пръстен от Силистра (табл. II: 4, табл. XXIX: 28). Дали иде реч за покръстен евреин или грък от Доростол (надписът е на гръцки), приел името на старозаветния пророк, е невъзможно да се отгатне. По форма и епиграфски особености на надписа тази находка също трябва да се отнесе към VI в.[134] Сходен по форма е и един пръстен от Ветрен, върху който е врязана хризма (табл. II: 1), за която се изясни, че се нанася върху паметници от ранновизантийската епоха[135]. Във Ветрен е открита и плочка от ранновизантийска катарама от VI в., върху която е оформено гнездо за клетъчен емайл под формата на кръст[136] (табл. XXXVII: 64).

Най-нетрадиционният накит с раннохристиянски символ, открит в околностите на Силистра, е една бронзова гривна, върху чийто уширен край е гравиран образът на Богородица (табл. XXIX: 31). Аналозите ѝ от Ромулиана и други ранновизантийски центрове се отнасят към VI в.[137]

От всички паметници най-показателни за християнизацията на обитателите на Доростол си остават некрополите. Засега обаче са открити само няколко тухлени сводести гробници от Силистра[138], сходни по план и размери с раннохристиянските гробници от IV–VI в. в Северна Добруджа (Томи, Аксиополис, Калатис)[139].

Емблематична сред тях е силистренската гробница (фиг. 1-О) със стенописите, отдавна наложена като христоматиен паметник на късноантичното изкуство на Балканите[140]. Датира се около средата на IV в., но определено е строена и стенописана по поръчка и според изискванията на местен магистрат езичник[141]. Въпреки това в декоративната система се забелязват елементи като двойката гълъби, канделабрите и двойката пауни с кантерос върху люнетите (табл. I: 5), които са тиражирани масово и върху езически и върху раннохристиянски паметници от IV в., включително и християнски гробници. Нагледна илюстрация за контаминация между езическата и раннохристиянската иконография са пауните. Докато за римляните те са олицетворение на красотата и аристократичния разкош, то ранните християни ги осмислят като алегория на блажения вечен живот, а на кантероса между тях се гледа като вместилище на питието на безсмъртието[142].

Фрагменти от стенописи са открити и на други обекти в късноантичния Дуросторум. Като цяло са свидетелство за класни изпълнители с познания и върху раннохристиянската иконография, които могат да задоволят най-рафинираните художествени вкусове и канонични претенции.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Н. Чанева-Дечевска**. Раннохристиянската архитектура в България. София, 1999, с. 69, 84–86, 168 сл., фиг. 2, 5; **А. Б. Бернацки, Г. Ю. Кленина.** Епископская базилика и резиденция V–VI вв. в Нове (Moesia Secunda). – В: Церковная археология Южной Руси. Симферополь, 2002, с. 97–105, рис. 3; **V. Lungu.** Creştianismul in Schtia-Minor in contextul Vest-Pontic. Sibiu – Constanţa, 2000, p. 72, 77, fig. 16, 21.

[2] **P. Testini.** Archeologia cristiana. Roma, 1958, p. 589–591; **Н. Чанева-Дечевска.** Цит. съч., с. 67–87.

[3] **V. Beševliev.** Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, S. 94–95, Nrл 137.

[4] За техните аналози от VI в. вж: **I. Barnea.** A propos de la sculptura romaino-byzantine de la Scythie Mineure. – RAC, XLV, 1969, p. 23, fig. 4.

[5] **Ст. Ангелова, Вл. Пенчев**. Сребърно съкровище от Силистра. – Археология, 2, 1989, с. 38–43.

[6] Докладите от Нумизматичния конгрес в Мадрид все още не са отпечатани. С резюмето на доклада на Сесил Морисон ме запозна Ернест Оберлендер, който специално ми обърна внимание, че по теглово-метрични параметри анонимните юбилейни монети от базиликата са сечени по-скоро при Юстин II, отколкото при Юстиниан I. По въпроса виж: **S. Morrison.** Donativa et lorgesses en temps de crise: de l'or à l'argent (VIe–VIIe siècle). – In: XIII[-è] Congrès International de Numismathique (Resume). Madrid, 2003, p. 179–180.

[7] **Хр. Димитров**. Аварите в Малка Скития (565–626). – ИПр, 8–9, 1993, с. 3–19; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. В: Изследвания п чест на чл. кор. професор Страшимир Димитров. (=Studia balcanica, 23). Sofia, 2001, с. 185–187; **A. Madgearu**. Continuitate şi discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII–VIII. Bucureşti, 1997, p. 19.

[8] **W. Müller-Wiener.** Bischofsrezidenz des 4. –7. Jahrunderts im Östlichen Mittelmeer-Raum. – Actes du XI-e Congrés International d'archéologie chrétienne, I. Roma, 1989, S. 657–709, Abb. 6, 8, 20; **Т. Иванов, Д. Серафимова и Н. Николов**. Разкопки в Сандански през 1960 г. – ИАИ, XXXI, 1969, с. 204; **А. Димитрова-Милчева.** Сандански (Sandanski) (Свети Врач) от античността до средновековието. – В: Римски и ранновизантийски градове в България. София, 2002, с. 277–281.

[9] **J. Hubert**. Les „Cathédrales doubles" et l'histoire de la liturgique. – Art et vie sociale de la fin du mond antique au Moyen âge. Genéve, 1977, p. 168–170.

[10] Ibidem, p. 170–176.

[11] **Г. Атанасов.** Доростолските мъченици от 304 г. – Духовна култура, 5, 2004, с. 7–10.

[12] **A. Grabar**. Martyrium. Recherches sur le cult de reliques et de l'art chrétien antique et Moyen age. I. Paris, 1946, p. 28 etc.

[13] **W. Müller-Wiener**. Op. cit., p 704.

[14] **Р. Иванов, Г. Атанасов, П. Доневски**. История на Силистра, I: Античният Дуросторум. Силистра–София, 2006, с. 212–213, обр. 19.

[15] **Ch. Delvoye**. Apsis. – RLBK, I. Stuttgart, 1966, Col. 248. Abb. 4, 5.

[16] **P. Lemerle.** Philippes et la Macédoine orientale chrétienne á l'époque chrétienne et byzantine. Paris, 1945, p. 467–470, pl. XL–LI; **Ch. Delvoye.** Basilika. – RLBK, I. Stuttgart, 1966, Col. 523–527, Abb. 2; **Γ. ΣΟΤΗΡΙΟΥ.** Α ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΑΔΟΣ. ΑΘΙΝΑΙΣ, 1931, Σ. 189–191, 201–203, ΕΙΚ. 21, 22, 33, 34; **A. Krautheimer.** Rom Schicklase einer Stads 312–1308. Leipzig, 1987, p. 43–50; ВИА, 4, Москва–Ленинград, 1966, сл 23–26, фиг. 6, 10–2. Базиликата в София (кв. Лозенец) все още не е публикувана. Внимание върху апсидата ѝ ми обърна М. Ваклинова.

[17] **V. Lungu.** Creştianismul in Scythia-Minor. Constanţa, 2000, fig. 6, 16; **A. Biernacki, Sv. Medeksza.** An attemp at spatial reconstruction of the columnar hall the episcopal residence at Novae. – In: Novae. Studies and materials, I. Poznań, 1995, p. 9–23.

[18] **В. Бешевлиев**. Епиграфски приноси. София, 1952, с. 67, № 113.

[19] **Eusebius.** De vita Constantini, I, 28 (= PGr., 20, col. 944); **S. Nersessioin**. The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus Paris, Gr. 510. – DOP, 16, 1962, p. 218–220, fig. 15; **J. Zeiller.** Quelques remarques sur la „vision" de Constantin. – Byzantion, XIV, 1939, p. 329–339.

[20] **P. Donevski.** Zur Topographie von Durostorum. – Germania, 68, 1, 1990, S. 244, Abb. 2, 4, 5; История на Добруджа, 1. София, 1984. с. 161–162.

[21] **В. Велков**. Цит. съч., с. 36; **В. Велков.** Античният Дуросторум – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988, с. 29; **H. Wolfram.** Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie. München, 1990, S. 84–86.

[22] **P. Donevski**. Op. cit., p. 244; **П. Доневски**. Археологически разкопки на лагера и канабето на XI-ти Клавдиев легион в Дуросторум. – Дуросторум–Дръстър–Силистра, Силистра, 1986, с. 91, обр. 8.

[23] **W. Müller-Wiener**. Op. cit., p. 653.

[24] **Mansi**, III, col 952; **D. Pallas.** Episcopion. – In: RLBK, 11. Stuttgart, 1968, Col. 335.

[25] **R. Janin**. Le Palais patriarcal de Constantinopole. – REB, XX, 1962, p. 131–150; **D. Pallas.** Op. cit., col. 347–350; **W. Müller-Wiener.** Op. cit., p. 668–675, Abb. 7, 8, 11; **A. Biernacki, Sv. Medeksza**. Op. cit., p. 9–23; **А. Б. Бернацки, Г. Ю. Кленина.** Цит. съч., с. 97–105.

[26] **P. Jestini, G. Cantino, L. Pani**. La cattedrale in Italia. – Actes du XI-e Congrés International d'archéologie chrétienne, I. Roma, 1989, p. 14–17, fig. 2; **G. Bovini.** L'Ecclesia episcopalis di Roma: St. Giovani in Laterano. – In: XIV Corso di cultura sull'arte Ravennate et Byzantina. Ravenna, 1968, p. 85–91; **C. Rizzardi.** Note sull'antico episcopio di Ravena. – Actes du XI-e Congrés International d'archéologie chrétienne, I.

Roma, 1989, p. 211–272, fig. 3, 5; **D. Pallas.** Op. cit., Col. 350– 356; **J.-P. Sodini.** Les groupes épiscopaux de Turquie.(Á l'exception de la Cilicie). – Actes du XI-e Congrés International d'archéologie chrétienne, I. Roma, 1989, p. 411, fig. 5, 7; **W. Müller-Wiener.** Op. cit., p. 657–659, 664–665, 678–680, 684, fig. 2, 3, 6, 13, 14; **E. Popescu.** Les antiquités paleochrétiennes d'Histria. – In: Christianites Daco-romana. Bucurest, 1994, p. 317–318; **V. Lungu.** Creştianismul in Schtia-Minor in contextul Vest-Pontic. Sibiu–Constanţa. 2000, p. 71, fig. 12. Резултатите от проучванията в Абритус все още не са публикувани.

[27] **W. Müller-Wiener**. Op. cit., p. 701, 707.

[28] Ibidem, p. 654.

[29] Ibidem, p. 704–705. tab. 24, 25.

[30] **P. Jestini, G. Cantino, L. Pani.** Op. cit., p. 15, fig. 2; **W. Müller-Wiener.** Op. cit., p.704–706, tab. 25; **A. Biernacki, Sv. Medeksza.** Op. cit., p. 11–17, fig. 2–9. Поради откритата по-късно полукръгла апсида на източната стена проучвателите се отказват от първоначалната си идея, че това е представителната зала на епископския дворец и приемат, че става въпрос за втора базилика (вж: **А. Б. Бернацки, Г. Ю. Кленина**. Цит. съч., с. 97–105, рис. 3). Според мен обаче е напълно възможно тази сграда да съвместява две функции – капела на епископа и представителна зала на епископския дворец. Това се илюстрира в най-чист вид в Истрия, където епископската зала е и епископска капела (Виж **E. Popescu.** Les antiquités paleochrétiennes…. p. 317–318; **V. Lungu.** Op. cit., p. 71, fig. 12.). Впрочем, подобен план, размери и апсида на източната стена имат представителните зали на епископските дворци в Стоби, Ресафа, Хераклея Линкестис (недалеч от Битоля) и Хермион, разположени до самите епископски базилики (вж: **D. Pallas.** Op. cit., col. 348–349, Авв. 3, 5; **W. Müller-Wiener.** Op. cit., p. 657–658, tab. 2)

[31] **G. Kuzmanov.** Residence from the Late Antiquity in Ratiaria (Dacia Ripensis). – Archaeologia Bulgarica. 1, 2000, p. 27–37, fig. 20, 21; **W. Müller-Wiener.** Op. cit., p. 655–656. Подробен и задълбочен анализ върху архитектурата на представителните резиденции в България и Източната римска империя вж: **В. Динчев.** Към характеристиката на представителната късноантична жилищна архитектура в Thracia и Dacia. – В: Годишник на Археологическия институт с музей, II. София, 2002, с. 206–242.

[32] **W. Müller-Wiener**. Op. cit., s. 654–656, 702–704, tab. 25.

[33] **J. Zellinger**. Bad und Bäder in der altchristlischen Kirche. München, 1928, S. 27–29; **D. Pallas.** Op. cit., Col. 342, 357; **W. Müller-Wiener.** Op. cit., s. 666, 674, 703; **J.-P. Sodini.** Les groupes épiscopaux…, p. 425.

[34] **A. Biernacki, Sv. Medeksza**. Op. cit., p. 11; **Г. Бернацки, Г. Ю. Кленина.** Цит. съч., с. 98–99, рис. 3.

[35] **W. Müller-Wiener**. Op. cit., p. 707–708, tab. 25; **G. Kuzmanov.** Op. cit., p. 27–37, fig. 20, 21.

[36] **П. Доневски.** О лагере XI-ого легиона Клавдия в Дуросторуме. – Balcanica Posnaniensia, VII, 1995, с. 259–270; **P. Donevski.** Op. cit., s. 236–245, tab. 1–5.

[37] **W. Müller-Wiener**. Op. cit., p. 659, 678–680, tab. 3, 13, 14; **D. Pallas**. Op. cit.,

Col. 340–342, 360–362, tab.11, 12; **E. Popescu**. Les antiquités paleochrétiennes…, p. 317–318; **V. Lungu.** Op. cit., p. 71, fig. 12; **A. Sucevianu, A. Barnea.** La Dobroudja Romaine. Bucarest, 1991, p. 194, fig. 14.

[38] **W. Müller-Wiener**. Op. cit., p. 655, 697–701.

[39] Ibidem, p. 657–666, 702–705, tab. 2–4, 6, 24, 25; **Бернацки, Г. Ю. Кленина**. Цит. съч., с. 98–99, рис. 3.

[40] **D. Pallas**. Op. cit., Col. 261–363, Abb. 12; **W. Müller-Wiener.** Op. cit., p. 359–360, tab. 3

[41] **J. Zellinger**. Op. cit., p. 27–29; **W. Müller-Wiener.** Op. cit., p. 662, 665, 674, 678.

[42] **G. Dagron**. Le christianisme dans la ville byzantine. – DOP, 31, 1977, p. 4–6; **W. Müller-Wiener.** Op. cit., p. 652, 697–701, tab. 22–23; **J.-P. Sodini.** Les groupes épiscopaux de …, p. 416.

[43] История на Добруджа, 1, с. 161–162; **В. Велков.** Цит. съч., с. 29.

[44] **P. Donevski**. Op. cit., p. 236–245, tab. 1–5.

[45] **Г. Атанасов**. Към историческата география на Южна Добруджа. – Сборник Добруджа, 4, 1987, с.29–37; **S.Torbatov.** Procop. De Aedif. IV, 7, 12ß14 and the Historical Geography of Moesia secunda. – Archaeologia Bulgarica, 3, 2000, p. 72, fig. 7; **С. Торбатов**. Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.). София, 2002, с. 310–311.

[46] **G. Atanasov.** Martyrium et ΑΓΙΑΣΜΟΝ dans le castel basbyzantin près du village de Golech, région de Silistra (communication préluminaire). – Miscellanea Bulgarica, 11. Wien, 1997, p. 127–135; **Г. Атанасов, В. Йотов, Н. Руссев.** Ранносредновековната крепост до с. Руйно, община Дулово, област Силистра. – АОР през 2003. София, 2004, с. 187; **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 9–10, 47–48; **С. Торбатов.** Цит. съч., с. 310–313, обр. 84.

[47] Паметниците са регистрирани при теренни обхождания на автора.

[48] **V. Părvan**. Raportul general al direcţiunei muzeului naţional de antichităţi asupra activităţei muzeului pe anul 1919. – In: ACMI. Bucureţi, 1915, p. 18; **V. Părvan.** Sur un relief inédit du VII-e s. représentant la Sainte Vierge. – ARBSH, 11, 1924, p. 217–219.

[49] **G. Atanasov**. Op. cit., p. 128, tab. 2–2.

[50] **I. Barnea**. Christian Art in Romania, 1. Bucurest, 1979, p. 145; **E. Popescu.** Les antiquités paleochrétiennes…, p. 317.

[51] **G. Atanasov.** Op. cit., p. 127.

[52] **Г. Атанасов**. Ранновизантийски кастел с мартириум до с. Голеш, Силистренско. – В: Археологически открития и разкопки през 1994 година. Смолян, 1995, с. 137–138.

[53] DACL, XIV, Paris, 1948, col. 2294–2328, 2503–2508: **P. Testini**. Op. cit., p. 599–600; **J. P. Sodini.** Les cryptes d'autel paléochrétiennes: essai de classification. – In: Traveau et mémoires du centre de recherches et civilisation de byzance, 8: Mélanges P. Lemerle. Paris, 1981, p. 437–450; **P. Chevalier.** Les fosses d'autele palleochretiennes en Dalmatia. – Diadora, 13, 1991, p. 252–255, fig. 2–2, 4; Salona. II–1. Ecclesiae Dalmatial. Paris–Roma, 1994, p. 139–141; Reallexicon für Antike und Christentum, 1. Stuttgart, 1952, Col. 393–397; **V. Lungu**. Op. cit., fig. 7; **I. Barnea.** Op. cit., p. 128, 144, 154, pl. 46, 54, 60.

[54] **Д. Аладжова**. Варварските нашествия в провинция Долна Мизия през V век (по нумизматични данни). – Нумизматика и сфрагистика, IV, 1995–1997, с. 81–93; **Д. Аладжова.** Провинциите Крайбрежна Дакия и Мизия Втора в светлината на монетните находки от V в. – Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, с.87–88.

[55] Относно синтроните вж: **T. Mathews**. The Early Churhes of Constantnople. Architectur and Liturgy. Pensilvania, 1972, p. 108–12; **T. Mathews.** Private Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Reappraisal. – CA, 30, 1982, 120–136; **Γ. Σωτηρίου.** Βυζαντινά μνημεῖα τήν Θεσλιας ΙΓ . και ΙΔ αιώνος. – EEBS, 6. 1929. p. 292–303,

[56] **Н. Чанева-Дечевска.** Раннохристиянската архитектура…, с. 76–79.

[57] Пак там.

[58] За хориепископите виж: **Fr. Gillmann**. Das Institut der Chorbischofe im Orient. 1903, S. 32–40; **J. Zeiller.** Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain. Paris, 1918, p. 244; **Н. Кочев.** Християнството през IV–началото на XI в. София, 1995, с. 131–135.

[59] **К. и Х. Шкорпил.** Североизточна България в географическо и историческо отношение. – СбНУ, VIII, 1892, с. 5–20; **Г. Атанасов.** Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. – Археология, 3, 1991, с. 33–43.

[60] **Г. Атанасов**. Скални манастири в крайдунавска Добруджа. – Векове, 4, 1986, с. 9–11.

[61] Пак там. с. 10–13.

[62] **Г. Атанасов.** Ранновизантийски…, с. 33–43 .

[63] **Г. Атанасов**. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. – ИНМВ, 25 (40), 1989, с. 53–56.

[64] **А. Маргос**. Средновековни скални манастири по Суха река. – ИНМВ, 19 (34), 1983, 127–128.

[65] **Г. Атанасов**. Етнодемографски промени в Добруджа X–XVI в. – ИПр, 2, 1991, с. 75–89.

[66] **Г. Атанасов.** Скални манастири в крайдунавска..., с. 9–13 .

[67] **Г. Атанасов.** Ранновизантийски…, с. 33–43. При експедиция през м. юли 2004 г. с колегата д-р Ст. Дончева регистрирахме голям изкоп в подножието на манастира Гяур евлери до Балик. Събрахме голямо количество керамика от IV–VI в. и от края на IX–началото на XI в., която се съхранява във фонда на Археологически музей–Силистра. Кратки сведения за това в: **Г. Атанасов.** Скални култови паметници в Добруджа. Светилища, храмове, манастири. Силистра, 2004, с. 12–14.

[68] **Kl. Wessel.** Altar. – In: Reallexikon zur byzantinischen Kunst, I. Stuttgart, 1966, Col. 118; **P. Testini.** Op. cit., p. 584; **А. Л. Якобсон**. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Ленинград, 1983, с. 83.

[69] **ΑΟρλανδοσ.** Ἡ ζυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τής Μεσγειακής λεκάνης. ΙΙ. Αθηναι, 1954, σ. 469–471; **Н. Чанева-Дечевска.** Цит. съч., с. 22–23.

[70] **P. Testini**. Op. cit., p. 589–591; **M. Restle.** Kappadokien. – Reallexikon zur byzantinischen Kunst, III–23. Stuttgart, 1978, Col. 1045; **N. Čaneva-Dečevska.** Charakteristlische Merkmale der Sakralarchitektur in Thrakien. – Miscellanea Bulgarica, 5. Wien, 1987, S. 251.

[71] **Г. Атанасов**. Скални манастири в крайдунавска..., с. 12.

[72] DACL, 1. Paris, 1924, col. 186; **A. Grabar.** Op. cit., pl. I–1; **O. Wulff.** Altchristlische und byzantinische Kunst, I. Berlin, 1916, S. 28, 208, Abb. 21; **С. Бобчев.** История на архитектурата през средните векове. София, 1973, с. 10–13.

[73] **J. Strzygowski.** Kleinasien, 4. Leipzig, 1903, S. 147, Abb. 115; DACL, V, Paris, 1922, col. 1369–1370; DACL, VI. Paris, 1924, col. 59–61, 71, 667–668.

[74] **Н. Чанева-Дечевска**. Цит. съч., с. 217.

[75] **Г. Атанасов.** Ранновизантийски…, с. 39, обр. 9.

[76] Пак там, с. 39, обр. 11.

[77] **M. Restle.** O p. cit., Col. 1041–1044; **G. Babič.** Les chapelles annexes des églises byzantines. Paris, 1969, p. 18.

[78] **N. Teteriatnikov**. The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia. Rome, 1996, p. 69–78.

[79] **G. Nicholl**. A Contribution to the Archaeological Interpretation of Typika: the Case of the Narhex. – In: Work and Worschip at the Theotokos Eevergetis 1050–1200. Belfast, 1997, p. 286–287.

[80] **H. Butler.** Early Churches in Syria IV to VII senturies. Princeton, 1929, p. 22–23; **M. Restle.** Callat Seman. – RLBK, I. Stuttgart, 1966, Col. 845–862. **N. Teteriatnikov.** Op. cit., p. 77–78

[81] **Г. Атанасов**. Ранновизантийски…, с. 37–39, обр. 9, 10.

[82] **C. Chiriac**. Un monument inedit: complexul rupestru de la Dumbrăveni (jud. Constanţa). – Pontica, XXI–XXII, 1988–1989, p. 149–168, fig. 2,3.

[83] **Г. Атанасов**. Пещерные военностратегические сооружения ранневизантийской эпохи в северо-восточной Болгарии. – В: История и археология юго-западного Крыма. Симферополь, 1993, с. 72, фиг, 9, 22; **Г. Атанасов**. Ранновизантийски…, с. 37, фиг. 7.

[84] Тази интересна скална църква все още не е публикувана. Намира се на румънска територия недалеч от българо-румънската граница между Голеш и Дембравени, (вж. табл. XXXII: 36). Кратки сведения за нея в: **Г. Атанасов.** Скални култови..., с. 18–19.

[85] **Г. Атанасов**. Ранновизантийски…, с. 35–36, обр. 5, 6.

[86] **P. Testini**. Op. cit., p. 585–586; **P. Palol.** Arqueologia cristiana de la España romana, sicolos IV–VI. Madrid–Valladolit, 1967, p. 82, 136, 373, 397–401; **N. Duval.** Les églises africaines a deux absides, I. Paris, 1971, p. 87, 294–295; II, Paris, 1973, p. 28 etc.

[87] **A. Garai-Olaun**. Arqueologia cristiana de la Antigűedad Tardía en Alava, Guipúwcoa y Vizcaya. Vitoria, 1988, p. 169, 175, 178–181, 247, fig. 27, 31, 33, 74; **L. Jimeno.** Eremitorios rupestres altomedievales (el alto valle del Ebro). Bilbao, 1989, p. 239–245, 309–311 , fig. 28, 72, 74, 83, 108.

[88] **A. Grabar**. Op. cit., p. 541–542; **P. Testini.** Op. cit., p. 585–586; **N. Duval.** Op. cit., I, p. 87, 293, II, p. 28.

[89] **Г. Атанасов**. За хронологията и монашеската организация в скалните обители през Първото българско царство. – В: Светогорска обител Зограф, II. София, 1999, с. 289.

[90] За резултатите от археологическите разкопки вж: **C. Chiriac, T. Papasima**. Un străvechi asezământ crestin dobrogeant – complexul monastic de la Dumbrăveni (judeţul Constanţa). – Privegind şi lucrând pentru mânture. Iaşi, 2000, p. 222–231 .

[91] **J. Patrich.** Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries. Washington, 1995, p. 13–35.

[92] В една дискусионна статия Р. Костова поставя под въпрос наличието на общомонашески спални (**Р. Костова.** Скалният манастир при Басараби в Северна Добруджа: Някои проблеми на интерпретацията. – Българите в Северното Причерноморие, 7. Велико Търново, 2000, с. 144, бел. 45). Те обаче са категорично наложени в източните манашески практики през IV–V в. и юстиниановото законодателство през VI в. Вж: **Cod. Just.** Nov. 133; **J. Patrich.** Op. cit, p. 34; DACL, III. Paris, 1948, p. 3062; **L. Brehier**. Le monde Byzantin. – In: Les insttution de l'Empire byzantin. Paris, 1949, p. 533–534; **J. Hussey.** Byzantine monasticium. – History, 24, 1940, p. 56–58; **R. Janin.** Le monasticium byzantine au Moyen Age: commende et typica (X-e–XIV-e siècle). – REB, 22, 1964, p. 32.

[93] **Cod. Just**. Nov. 123; **J. Patrich.** Op. cit., p. 34.

[94] **J. Patrich.** Op. cit., p. 31–32.

[95] **Cod. Just.** Nov. 5. 3; 123. 36; 133. 1; **J. Patrich.** Op. cit., p. 21, 27–28, 34.

[96] **J. Hussey.** Op. cit., p. 59–62; **J. Patrich**. Op. cit., p. 30–31.

[97] **J. Patrich**. Op. cit., p. 32.

[98] **Cod. Just.** Nov. 67; **J. Patrich.** Op. cit., p. 32.

[98] **J. Patrich.** Op. cit., p. 16–17, 19.

[100] **J. Patrich**. Op. cit., p. 33.

[101] **Cod. Iust.** I.3.46.1–3; **Nov.** 5.9; 123.34; **J. Patrich.** Op. cit., p. 26, 30, 32.

[102] **В. Бешевлиев.** Старохристиянските надписи от Варна като исторически извор. – ИНМВ, 19 (34), 1983, с. 31; **В. Велков**. Градът в Тракия и Дакия през Късната античност (IV–VI в.). София, 1959, с. 237; **А. Минчев**. Ранното християнство в Одесос и околностите му. – ИНМВ, 22 (37), 1986, с. 31. История на Добруджа, I, с. 145, 150–151; **A. Sucevianu, A. Barnea.** Op. cit., p. 243–245.

[103] **А. Л. Якобсон**. О периодизации раннесредневековой архитектуры Болгарии (IV–VI в.). – КСИА, 172, 1982, с. 47–49; **R. Vulpe, I. Barnea.** Din istoria Dobrogei, II. Bucureşti, 1968, p. 475, fig. 34; **I. Barnea.** Op. cit., p. 134, pl. 49.

[104] PGr, 42, col. 369–373; **J. Zeiller**. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain. Paris, 1918, p. 419–420; **A. Schwarcz**. Die Anfänge des Christentums bei den Goten. – Miscellanea Bulgarica, 5, 1987, S. 107–108; **K. Ilski.** Biskupi Mezji i Scytii IV–VI w. Poznań. 1995, s. 15–16; **M. Telea.** Viaţa monahală în opera sfântului Ioan Casian. – In: Izvoarele creştianismului românesc. Constanţa, 2003, p. 269.

[105] **H. Puech.** Audianer. – Reallexikon für Antike und Christentum, I. 1950, Col. 910–914; **G. Bareille.** Audienii. – Dictionaaaire de Téologie Catholique, I, 2. Paris, 1923, col. 2266; **J. Zeiller.** Op. cit., p. 420; **A. Schwarcz.** Op. cit., p. 108; **M. Telea.** Op. cit., p. 270; **K. Ilski**. Op. cit., p. 16. Има сведения, че и сред готите по Долния Дунав в края на IV в. има последователи на Аудий вж. **В. П. Буданова.** Готы в эпоху великого

переселения народов. Санкт Петербург, 2001. **М. Б. Щукин.** Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура. Санкт-Петербург, 2005, с.202.

[106] **J. Guy.** Jean Casian, vie et doctrine spirituelle. Paris, 1961, p. 11; **O. Chadwick.** Jean Casian. Cambridge, 1968, p. 9–15; **I. Barnea.** Op. cit., p. 16–17; **M. Telea.** Op. cit., p. 270–275. За авторите оспорващи произхода на Йоан Касиан от Добруджа вж: **K. Smolak.** Skythische Schriftsteller in der lateinischen Literatur. – Miscellanea Bulgarica, 5, 1987, S. 24–26.

[107] **I. Barnea**. Op. cit., p. 16–17; **F. Duţă.** Precizări privind biografia lui Dionise cel mic. – In: Izvoarele creştianismului românesc. Constanţa, 2003, p. 282–289; **K. Smolak.** Op. cit., p. 27.

[108] **L. Duchesne.** L'Eglise au VI-e siècle. Paris, 1925, p. 134; **I. Barnea.** Op. cit., p. 15–16; **Arch. Nifon.** Legăturile bisericeşti între Roma şi Constantinopol în vremea părinţilor Dobrogeeini – sec. IV–VI. – In: Izvoarele creştianismului românesc. Constanţa, 2003, p. 239–242.

[109] **Г. Атанасов**. Скални манастири…, с. 12; **Г. Атанасов**. Няколко…, обр. 2; **Г. Атанасов.** Ранновизантийски…, с. 41; **C. Chiriac.** Op. cit., p. 264–268, fig. 5, 6.

[110] **В. Василев**. Бронзови камбани от VI в. – В: Приноси към българската археология, I. София, 1992, с. 22–26. Всъщност навлизането на камбаните в църковния ритуал се отнася именно към VI в. Вж: DACL, III, Paris, 1948, col. 1955–1968.

[111] Лампата с кръста е загубена при почистването на находката, но разполагаме с нейна фотография, направена непосредствено след откриването на съкровището. За най-преките ѝ паралели и литературата относно появата и разпространението на този тип лампи през V–VI в. вж: **I. Barnea.** Op. cit., p. 260, pl. 112; **G. Simon**. Opaiţe greco-romane de bronz din România. Kluj-Napoka, 2005, p. 113, pl. LXXVII; **Д. Овчаров, М. Ваклинова.** Ранновизантийски паметници от България IV–VII век. София, 1978, с. 135, обр. 133, 134; **А. Минчев.** Античните бронзови лампи от Варненския археологически музей. – ИНМВ, 34–35 (49–50), 1988–1989, с. 123–126; Die Welt von Byzanz-Europas Őstliches Erbe. München, 2004, S. 222–226, Nr. 330–335. Лампата с грифона е публикувана в: **Г. Кузманов, Ив. Бъчваров.** Колекцията от антични лампи в Силистренския музей. – ИНМВ, 22 (37), 1986, с. 62, табл. XX–151.

[112] DACL, XII. Paris, 1936, col. 2449–2500, fig. 1961; **E. Martin.** La topographie crétienne de Salone. – In: Actes du XI-e Congrés International d'archéologie chrétienne, I. Roma, 1989, p. 1224; **М. Живић.** Felix Romuliana. Зајечар. 2003, с. 170, № 377, 378; **O. Dalton.** Byzantine Art and Archeology. New York, 1961, 376, pl. XXII, fig. 5; **I. Barnea.** Op. cit., p. 232, 260, pl. 98, 112; **E. Popescu.** Les antiquités paleochrétiennes…, p. 346, fig. 49; **А. В. Банк**. Византийское искусство в собраниях Советского союза. Москва, 1966, с. 280, № 19; Die Welt von Byzanz…, S. 222–229, Nr 325–340.

[113] DACL, V. Paris, 1922, col. 22–23; Die Welt von Byzanz…, S. 122, Nr 157.

[114] **V. Beševliev.** Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, S. 8, № 7, 29, 142.

[115] **M. Ross**. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, I. Washington, 1962, Nr 50; Die Welt von Byzanz…, S. 111, Nr 142.

[116] **В. Велков**. Принос към античната география на Мизия. – Археология, 1–2, 1959, с. 24–29.

[117] **G. Atanasov**. Op. cit., p. 130–131, Fig. 5–9.

[118] **O. Dalton**. Op. cit., p. 573, 606, fig. 350, 351, 393; DACL, V, col. 24–27, fig. 4066, 4068; Die Welt von Byzanz…, S. 122, Nr 158; **М. Живић.** Цит. съч., с. 170, № 377; **Д. Овчаров, М. Ваклинова.** Цит. съч., фиг. 139; **I. Barnea**. Op. cit., p. 232, pl. 98; **F. Bulié.** Un incensiere o turibulo trovato o cricvina presso Salona. – BAC, XIV, 1908, p. 99. Тази кадилница е открита в апсида на църква в Салона.

[119] **М. Живић**. Цит. съч., с. 70–71, 170, обр. 30, № 378; **E. Popescu**. Les antiquités paleochrétiennes…, p. 346, fig. 49.

[120] Die Welt von Byzanz…, S. 123–224, Nr 326–329.

[121] **Г. Атанасов.** Средновековни църковни кръстове от Южна Добруджа. – ИНМВ, 27 (42), 1991, с. 94,обр. 2–3.

[122] **Г. Кузманов, Ив. Бъчваров**. Цит. съч., табл. XIV, p. 109, 111, табл. XX: 149.

[123] **Kl. Wessel**. Encolpion. – RLBK, II–17, Stuttgart, 1967. Col. 157–159; **A. Frolov.** Le clte de la relique de la Vraie Croix à la fin du VI-e et au début du VII-e siècles. – BSl, XXII, 2, 1961, p. 322–323.

[124] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – ИНМВ, 28 (43), 1992, с. 246, обр. 1–2, табл. I–2.

[125] **M. Ross**. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, II. Washington, 1965, p. 15, pl. XVII: 10; **R. Vulpe, I. Barnea.** Din istoria Dobrogei, II. Bucureşti, 1968, p. 49, fig. 63.

[126] **Kl. Wessel**. Christusmonogram. – RLBK, I. Stuttgart, 1966, col. 1048–1049.

[127] **G. Atanasov**. Op. cit., p. 130.

[128] **Z. Vinski**. Krestoliki nakit epohe seobe naroda y Jugoslavji. – Viesnik, III. 1968, p. 105–106, tabl. I–4,5; **M. Rosenberg**. Nielo bis zum Jähre 1000 nach Chr. Frankfurt am Main, 1924, S. 52, fig. 42; **A. Orlandos.** Epoque byzantine et post-byzantine. – In: Collection Hélène Statatos, III. Strasbourg, 1963, p. 289, No. 231; **Л. Дончева-Петкова.** Ранновизантийски златни кръстове от Археологическия музей в София. – МПК, 2, 1979, с. 15–16; **A. Gonosova, C. Kondelon.** Art of Late Rome and Byzantium in the Virginia Museum of Fine Art. Richmond, 1994, p. 100–101, No 33.

[129] **E. Popescu**. Les antiquités paleochrétiennes d'Histria…, p. 376, fig. 8; **V. Lungu.** Op. cit., p. 47, fig. 30; **A. Gonosova, C. Kondelon.** Op. cit., p. 112, No. 38.

[130] **Г. Атанасов.** Оловен медалион от ранновизантийската крепост до с. Войниково, Добричко. – Сборник Добруджа, 10, 1993, с. 47–54. табл. I–1, 2.

[131] **Н. П. Кондаков**. Археологическое путешествие по Сирии и Палестине. Санкт Петербург, 1904, с. 287–293.

[131] **A. Grabar.** Un médaillon en or provenant de Mersine en Cilice. – DOP, 6, 1951, p. 27–29.

[133] **G. Zacos, A. Veglery**. Byzantine Lead Seals. I. Basel, 1972, p. 7–19, pl. 9. 2; **Е. В. Степанова.** К еволюции монограмм ранневизантийских печатях. – ВВр, 59, 2000, с. 230–233.

[134] **Д. Овчаров, М. Ваклинова**. Цит. съч., с. 104–105, обр. 101–103, 105, 106;

Б. Думанов. Късноантичните пръстени с гръцки и латински надписи от Тракия и Дакия. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia в чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 128–137, № 14, 15.

[135] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 22, табл. IV: 38, XXVI: 38.

[136] **Kl. Wessel**. Christusmonogram, Col. 1047–1048.

[137] **М. Живић**. Цит. съч., с. 186, № 443.

[138] **G. Milošević, P. Donevski.** The Late Antique Tombs at Silistra (Durostorum). – In: Der Limes an der Unteren Donau von Diocletian bis Heraclios. Sofia, 1999, p. 245–258; **Ив. Бъчваров, Др. Боева.** Спасителни археологически проучвания на обект „Римска гробница“ на ул. „Д-р А. Янков“ № 38 – Силистра. – АОР през 2003 г. София, 2004, с. 118–119.

[139] **V. Lungu**. Op. cit., p. 35–48, fig. 13, 19.

[140] **Г. Атанасов.** Римската гробница в Дуросторум–Силистра. Силистра, 2005; **Г. Атанасов**. Късноантичната гробница в Дуросторум–Силистра и нейният господар. В: История на Силистра. Т. 1. Античният Дуросторум. София–Силистра, 2006, с. 380–398 с пълна справка за литературата.

[141] **Г. Атанасов.** Късноантичната гробница..., с. 386–390.

[142] **H. Lother.** Der pfan in der altchristlischen Kunst. Lepzig, 1929, S. 7–23.

ГЛАВА ПЕТА.

Дръстър и Доростолска епархия през епохата на Първото българско царство (средата на IX–края на X век)

1. Дръстър в условията на езическа България

След като през 681 г. българският хан Аспарух превзема Скития (Добруджа) и Доростол (Силистра), вероятно последните ранновизантийски средища, носители и пазители на християнството и християнската цивилизация, загасват[1]. Откритите случайно и при археологически разкопки монети на Константин IV Погонат (668–685) са свидетелство както за разрушенията в града през 681 г., така и за нещастната съдба на християнските паметници[2]. Определено може да се твърди, че некрополите от VIII–IX в. около Дръстър–Силистра при Ножарево, Попина, Гарван, Сату Ноу и други са езически[3] и поне засега няма сведения за християнски погребения през този период. Няколко жертвеника, открити през последните години в Силистра, може би също са свързани с езически ритуали и практики от VIII–първата половина на IX в.[4] Прочее, в един прабългарски надпис от времето на хан Омуртаг (814–831), намерен в Силистра, се разказва тъкмо за езически религиозни ритуали, извършени от хан Крум (803–814) под стените на Константинопол[5]. Най-сетне, петте надписа на Омуртаг от Дръстър и околностите дават голямо основание да се твърди, че точно тук се намира прословутият „Преславен дом“ на Дунав“, т. е. дунавската резиденция на прабългарските ханове, упомената в Търновския надпис[6]. Не е изключено споменатите по-горе откъслеци от каменни надписи, и специално фрагментите от колони с врязан знак IYI и с името на Омуртаг[7], да красят тъкмо дунавския дворец в Дръстър! Като знаем за настървението, с което този хан езичник преследва християните извън и в границите на България, естествено е тези мерки да са стриктно прилагани в ханските резиденции, респективно в Дръстър[8]. От друга страна обаче, самият факт на преследване на християните в началото на IX в. е косвено указание за едно сравнително широко разпространение на тази религия в големите държавни средища на езическа България, между които без съмнение е и Дръстър. Впрочем, ако се взрем по-задълбочено в тогавашните исторически реалности, ще видим, че гоненията срещу християните по времето на хан Омуртаг са прецедент във вътрешнополитическия живот на държавата и имат по-скоро политически, отколкото религиозен претекст.

Обикновено през VIII в. долавяме една веротърпимост, предопределена както от хетерогенния състав на прабългарите, така и от подавляващата маса славяни, които изповядват друга религия. Най-после, има достатъчно сигурни данни, че първите владетели от рода Дуло (за Кубрат, Органа и Тервел изглежда сигурно), ако не и мнозинството, са християни или най-малкото са формално кръстени[9]. Това ще да дава някакво отражение в духовния живот на ханството и особено в ханските резиденции. Все пак искам да подчертая, че причастността на първите ханове към християнството може би не засяга голям процент от техните поданици, а вероятно оказва някакво влияние в най-тясното им обкръжение[10]. Езичеството ще да си е останало доминиращо и това се илюстрира от масово прилагания езическия погребален обред. Също така след падането на рода Дуло от власт (за известен период от време) ще да се е снижило увлечението към християнството във върховете на държавното управление. Тъкмо тогава обаче християнството започва да навлиза в България по други пътища, но за това – малко по-късно.

На фона на несъмнена веротърпимост през VIII в. следва да разгледаме едно любопитно, но дискусионно мнение за участието на доростолския епископ Урсус в заседанията на Седмия вселенски (Втория никейски) събор[11]. Той е свикан от императрица Ирина (все още регентка) със съдействието на папа Адриан (772–795) с цел възстановяване на иконопочитанието[12]. Открит е в Константинопол на 7 август 786 г., но поради бунтове във войската се разтурва. Отново е свикан на 7 август 787 г. под председателството на цариградския патриарх Тарасий, но този път в Никея. На седем заседания е потвърден Никейският символ на вярата, приет на Първия никейски събор през 325 г., и напълно е реабилитирано иконопочитанието. В едно много авторитетно издание по християнска археология, литургика и история като DACL А. Аунер твърди, че на този събор участва доростолският епископ Урсус[13]. Един от водещите познавачи на тази материя, какъвто безспорно е Ж. Дарузе, в специално изследване за участниците във Втория никейски събор обаче отхвърля присъствието на доростолския епископ. Действително логично е доростолският епископ да бъде посочен сред суфрагантите на митрополита на Хиемонт (Адрианопол), където са отбелязани епископите на Дебелт, Созопол, Булгарофигон и други, но там Урсус от Доростол липсва[14]. Същевременно в издадените от Ж. Манси актове на събора на седмото заседание е записан един епископ Урсус от Варитианорум, но името може да се чете и като Даритианорум[15]. Това второ четене, вероятно възприето като Дуросторум, кара А. Аунер да твърди, че дуросторумският епископ Урсус участва в Седмия вселенски събор в Никея през 787 г. При това състояние на нещата не можем с категоричност нито да отхвърлим, нито да приемем идеята на проф. Аунер. Очевидно трябва да изчакаме новото задълбочено

разчитане и издаване на актовете на Седмия събор и тогава да правим категорични заключения по този казус. Ако обаче, въпреки резервите, все пак приемем присъствието на Урсус от Дуросторум, то той е единствен представител на земите на север от Балкана. Същевременно продължава да тегне и съмнението, че през 787 г., когато езичеството в ханството е в своя апогей, в Дръстър – дунавската резиденция на хановете, е възможно да има християнска църква и действаща епископска катедра. Естествено може да се допусне, че в Константинопол ценят много древнопросиялата Доростолска катедра, покрита със слава от толкова много светци мъченици и епископи, и затова запазват името ѝ. По тази причина въпросният Урсус, като „вдовстващ" епископ, пребивава във Византия.

Ако следваме тази логика, се питам защо не се постъпва по същия начин с други, не по-маловажните епископски и дори архиепископски и митрополитски катедри като Томи, Марцианопол, Нове и Одесос. В действителност на Седмия вселенски събор отсъстват архиереите на Томи, Одесос, Марцианопол, Нове, Абритус и други раннохристиянски религиозни центрове, които по това време са в границите на България, но отдавна са потънали в руини. Някои автори предполагат, че споменатият в актовете Тодор от Тропеум е епископът на Тропеум Траяни в Добруджа[16]. Всъщност отдавна е известно, че Тропеум Траяни е разрушен напълно от аварите и животът там прекъсва още през VI в. или най-късно в началото на VII в.[17] Освен това тук, в глава четвърта, обърнах внимание, че през раннохристиянския период от IV до VI в. не е безспорно сигурно, че в провинция Скития освен Томи има други епископски катедри. Затова е правилна забележката, че въпросният Тодор, участник в заседанията на Седмия вселенски събор, е епископ на Тропеум в Калабрия (Южна Италия)[18].

С оглед на тези факти все още е безкрайно рисковано да се твърди, че през втората половина на VIII в. в Дръстър има достатъчно християни, които да формират християнска община с църква и епископ. Същевременно обаче не бива да отказваме напълно живот на подобна хипотеза, защото друг безспорен източник, какъвто е латинският писател Уолфрид Страбо (808–849), пише как научил от устата на свои братя (монаси), че по онова време (началото на IX в.) в района на Томи (сега гр. Констанца в Добруджа) има скитско (варварско) население – християни, които извършват религиозните служби на старонемски (готски) език[19]. Очевидно иде реч за готи ариани, които *не са достигнали християнството по правия път* – т. е. У. Страбо намеква косвено за тяхната причастност към арианството, разпространено в Добруджа още през IV–V в. благодарение дейността на Улфила и неговия последовател доростолския епископ Меркуриан-Авксентий[20].

Впрочем У. Страбо не е случаен автор. Роден е около 808 г. в Суаб (Авст-

рия), а замонашването му става в големия манастир във Фулда, Германия, където се обучава под прякото ръководство на известния монах Храбан, вещ познавач на гръцкия език. През 838 г. У. Страбо става абат на манастира Решен в Австрия, където се изявява като поет и писател. През 849 г. завършва съчинението си *Libellus de exordiis et incrementus quarumdam in rebus ecclesiasticis rerum*, в глава VII на което са сведенията за християнската община от началото на IX в. в Централна Добруджа[21]. Споменавам всичко това, за да стане ясно, че черпим данни от автентичен източник, който заслужава високо доверие и който се явява свидетелство за наличието на християнски общини в Добруджа в условията на езическа България.

Друг е въпросът кога и откъде се е взела въпросната християнска арианска община. Действително, според писмените източници готите ариани напускат организирано Добруджа и Северна България в самото начало на V в., но някъде, както в Никополис ад Иструм, остават малки готски общини, които се споменават до VI–VII в.[22] Най-после, не е изключено готи да навлизат в Добруджа от Крим заедно с късни вълни прабългари в края на VIII–началото на IX в.[23] Продължава да бъде загадка точно къде в Добруджа и недалеч от Томи в началото на IX в. обитава общината, регистрирана от У. Страбо. Опитът да се идентифицира със скалната монашеска обител до Мурфатлар (на около 25 км от Констанца по посока Силистра) все още не може да се приеме безрезервно[24]. От проведените на това място археологически проучвания става ясно, че тези скални монашески обители са синхронни с изграждането на големия каменен вал, чиято датировка клони към началото на X в., но за това по-подробно – в следващата глава[25].

Впрочем има и други косвени податки за присъствието на християнски секти в Североизточна България към средата на IX в. Нека си припомним писмото на българския княз Борис I Михаил (852–889) до римския папа Николай I, в което се споменава, че в страната му *са дошли от разни места християни, които своеволно разпространяват много и различни неща, т. е. гърци, арменци и хора от други места*[26]. Дали в графата „други“ не попадат споменатите приблизително по същото време от У. Страбо готи ариани? В тази връзка е симптоматично, че сред първите преводи на канонична литература в България след покръстването са „Словата на Св. Атанасий Александрийски срещу арианите“, направени от Константин Преславски[27]!

Нов тласък за разпространението на християнската проповед в България и Добруджа дават събитията в самото начало на IX в., свързани с победоносните войни на хан Крум срещу Византия. Първоначално ханът привлича в близкото си обкръжение като пълководци и съветници ромеите Лъв, Йоан, Кордила и Григора[28]. Ако съдим по имената, те запазват християнското си изповедание. Очевидно християнин е и зет му Константин, син на Па-

цик[29]. Най-после, след като завзема Адрианопол, Дебелт и Източна Тракия около 810 г., Крум преселва в България приблизително 10–12 000 ромеи заедно със семействата им, тоест около 40 000 християни. Заедно с епископа им Мануил те са разселени някъде по Долния Дунав, запазвайки християнското си вероизповедание[30]. Допускам, че мнозина от тях, по една отдавна отработена във времето и пространството практика, са използвани за реализиране на широката строителна програма, предприета от Омуртаг. Несъмнено един от акцентите ѝ е Дръстър, защото тъкмо тогава е построен „Преславния дом на Дунав", защото от тогава датират многобройните надписи от Силистра (включително колона с името на хан Омуртаг) и защото според археологически проучвания действително тогава е възстановена ранновизнтийската фортификация на града[31]. По-късно, вероятно с участието на пленници ромеи, е изградена и съседната на Дръстър островна крепост Пъкуюл луй Соаре[32]. При тези мащабни строителни операции във и около Дръстър са неизбежни дълговременните преки контакти между пленниците християни и строители и местните българи. В тази връзка трябва да признаем, че гражданите на Адрианопол и Дебелт (градове с древен културен континуитет) и околностите им превъзхождат в интелектуално и творческо отношение тукашните славяни и прабългари. Като добавим податливостта на последните към високи културни влияния, може да си представим как заедно с културните достижения местните жители се запознават с християнските ценности и започват да се увличат по тях. Освен това относително съвместният живот и ежедневните лични контакти (при толкова мащабни строителни работи те са неминуеми) винаги снижават нетърпимостта и враждата, които по принцип са феномен на непознаването, на големите дистанции и на затворените граници. След като в тези условия синът на Омуртаг Енравота (не е изключено леля му да е християнка, защото е женена за Константин Пацик) и сестрата на хан Борис попадат под влияние на християните пленници[33], то какво остава за останалите българи, които ежедневно контактуват с тях. Прочее, косвено потвърждение за разпространението на християнската проповед в България преди покръстването се съдържа в твърдението на папа Николай. В кореспонденцията си с Людовик, крал на Германия, той пише, че преди покръстването на Борис I през 864 г. *Мнозина от тях* (българите – б. пр.) *станали християни*[34].

На така очертания фон може отговорно да се твърди, че в навечерието на покръстването през 864 г. християнството е добре познато на българите в Североизточна България (централния комитат на ханството) и разбира се, в административните центрове като Плиска, Дръстър и Преслав. Да се твърди обаче, че християните съставляват значителен процент от старобългарското население преди покръстването, е пресилено. Пак ще се върна на

преобладаващия езически погребален обред в България до средата на IX в., включително и в зоната на средновековния Дръстър.

2. Формирането на Доростолската (Дръстърската) епископия

Воден от различни подбуди, през 864 г. хан Борис I взима съдбоносно решение и покръства себе си и семейството си в Плиска. С помощта на гръцки духовници започва християнизирането на българския народ. Естествено процесът тръгва от Централния комитат, където се намира и един такъв водещ административен център като Дръстър – дунавска резиденция на хановете. Още повече, че Дръстър е единственият оцелял римо-византийски град в ханството с палеохристиянско минало, древнопросияла епископска катедра, покрита със славата на толкова много светци мъченици, чиято памет се тачи без прекъсване от IV до IX в. от римската и константинополската църква.

Въпреки че ранното християнизиране на Дръстър (по-точно повторното християнизиране) през 864 г. да изглежда напълно логично, то поне засега липсват изрични писмени източници за това събитие. Отсъстват и сведения за църковната организация и администрация. Очевидно първата византийска мисия през 864–866 г. е натоварена със задачата да извършва покръствания и мисионерска дейност и едва ли се занимава с изграждането на стройна църковна организация. Фактът, че е оглавявана само от един епископ, показва, че на практика в България той не може да ръкополага други епископи, които да оглавят новосформирани епархии[35]. Действително епископ не може да има суфраганти епископи. Вече е установено, че сходно е положението при временното присъствие на латинската (папската) мисия между 866 и 870 г.[36] Впрочем една от причините за прогонването на първите две мисии от княз Борис I Михаил е нежеланието на Константинопол и Рим да решат изцяло в юридическо отношение българския църковен въпрос, т. е. признаването на автокефална църква начело с архиепископ и изграждането на мрежа от епископии в големите държавни средища. Взела си поука от краха през 866 г., Византия прави ред отстъпки и след Цариградския събор през 870 г. С одобрението на българския княз, Цариградският патриарх ръкополага за архиепископ на България Йосиф-Стефан. Последният пристига в столицата Плиска с голяма група духовници, между които и епископи. Забележително е, че когато пише за епископите, придружаващи Йосиф през 870 г., Продължителят на Теофан използва множествено число[37]! Очевидно те са дошли да оглавят първите новосформирани епархии, подвластни на архиепископа, настанен в Плиска[38].

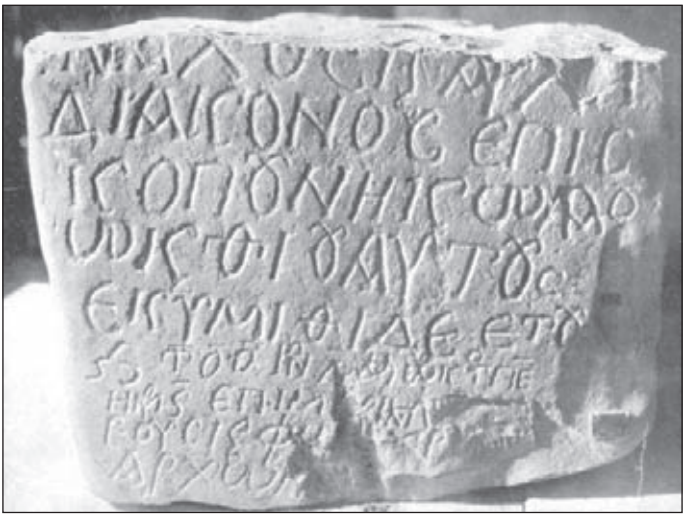

Обр. 15. *Надпис с името на епископ Николай от 870 г., открит в Дръстър–Силистра*

В българската медиевистика отдавна се спори колко на брой са епархиите през 870 г., кои са те и дали сред тях е Дръстър. По-горе споменах несравнимото наследство на града като голям палеохристиянски център и положението му на водещ административен център през първата половина на IX в. Това от само себе си го превръща в кандидат номер едно без особена конкуренция за епископска катедра през 870 г. Прочее, освен с косвени аргументи, разполагаме и с един безспорен археологически паметник, какъвто е надгробният надпис на някой си архидякон, племенник на епископ Николай, починал на 5 октомври 870 г. (обр. 15). Понеже каменният надпис се съхранява в депото на Русенския музей, първоначално Е. Калинка, а после В. Златарски, В. Цухлев и Н. Мавродинов задълго налагат становището, че е намерен в Червен[39]. Пръв П. Мутафчиев обръща внимание, че става дума за паметник, който редом с други скулптурни и епиграфски паметници (между които и споменатите по-горе надписи от времето на хан Омуртаг) са пренесени от Силистра в Русе и София в края на XIX и началото на XX в.[40] Дългогодишните системни археологически разкопки на крепостта при Червен пък показват, че там липсват всякакви находки (камо ли църква) от IX в. и едва към X–XI в. на хълма възниква малко, бедно и неукрепено селище[41]. След проучванията на П. Мутафчиев, В. Бешевлиев и Ал. Кузев по произхода и съдържанието на въпросния епиграфски паметник вече смятам, че са разсеяни съмненията, че е открит в Дръстър, а не в Червен[42].

Сега да вникнем по-внимателно в гръцкия текст, който, преведен на съвременен български език, гласи: *Тук почива монахът и архидякон на епископ*

Николай, негов чичо. Той почина в година 6379, 4 индиктион, на 5 октомври, петък, по времето на Михаил, прочутия христолюбив архонт. Информацията, която ни предлага този паметник, освен че е автентична, е и доста изчерпателна. Очевидно починалият архидякон монах е погребан в Дръстър, което предполага, че преди кончината си служи в местния храм. Явно е не само близък роднина, но и длъжността на архидякон, която заема, свидетелства, че е сред първите помощници в литургиите и църковните дела на епископ Николай. При това положение логиката диктува, че след като архидяконът пребивава в Дръстър, то и споменатият епископ ще да резидира тук още през 870 г. Ако се съобразим единствено с данните от надписа и като знаем, че по това време вече шест месеца първосвещеник на България е архиепископ Йосиф-Стефан (той идва в България след края на Осмия вселенски събор, т. е. през пролетта на 870 г.[43]), може да се предположи, че Николай е един от придружаващите го епископи ромеи, за които пишат Константин Багренородни, Продължителят на Теофан и папа Йоан VIII[44]. За съжаление хронистите не уточняват техния брой, но ако вярваме, че княз Борис I Михаил построява седем съборни (катедрални) храма[45], то и дошлите с Йосиф епископи ромеи ще да са седмина[46]. Естествено не е задължително всички да пристигнат едновременно през пролетта на 870 г., но без особен риск може да се предположи, че в първата група ще да е бил епископът, оглавил най-сакралната катедра в България по онова време – Дръстърската.

Има предположения, че при княз Борис I Михаил са основани не седем, а десет епископии в десетте комитата[47], но това е тема извън полезрението ни, защото Дръстър е и център на комитат[48]. Встрани от темата е и локализацията на останалите епархийски средища в средата на IX в. (следвайки А. Кузев, приемам, че са седем – Плиска, Девол, Белград, Дръстър, Брегалница, Белица и Средец?), защото Дръстър е сред безспорно локализираните[49]. В случая те ни касаят дотолкова, доколкото можем да определим диоцеза на Дръстърската епархия. Това обаче е друг проблем, на който ще се спра малко по-нататък.

Надписът, който е намерен в Силистра, както по всичко личи, предполага, че Николай е първият дръстърски епископ след покръстването, оглавил катедрата през пролетта на 870 г. В подкрепа на тази хипотеза могат да се привлекат два оловни печата (моливдовули), единият от които е открит при системни археологически разкопки на Голямата базилика в Плиска (обр. 16, табл. XXXIX: 68), а вторият е от средновековната крепост до с. Войниково, Добричко[50]. Върху лицевата страна на печатите е изобразен св. Николай в архиерейски одежди, около който е гравиран текстът † *Αγιε Νικωλαιε βοηθη τον δουλον – Св. Николай, помагай на твоя роб*. Върху опаковата страна под кръст с ластари е нанесен текстът *Νικολαω επισκοπω θεοβουλείας*.

В предварителна статия първоиздателят на печата Т. Тотев разчита текста

Обр. 16. *Печат на епископ Николай от втората половина на IX в.*

върху опаковата страна като *Николай, благочестив епископ на България*[51]. Вече в сериозна научна публикация Ив. Йорданов реконструира точния надпис като *Νικολαω επισκοπω θεοβουλείας*[52]. Той обаче е затруднен при разчитането на думата θεοβουλείας и причината е, че я възприема като топоним, т. е. търси името на града, в който се намира катедрата на епископ Николай. По-късно дори изказва предположението, че този град е Διαβολος – Дебелт[53], една идея, която няма опорни точки в текста.

Действително в епархийските списъци и в многобройните други писмени и сфрагистични източници липсва град с името Θεοβουλείας. Вероятно θεοβουλείας не е топоним (име на град или крепост), а прилагателно към името на епископ Николай, което може да се преведе като *съветван от Бога или желан от Бога*, т. е. *Богосъветван или Богожелан*. Фактът, че единият печат е открит в резиденцията на българския архиепископ до Голямата базилика в Плиска, може да означава, че е получен в периода между 870 и 893 г., т. е. когато Плиска е престолнина на българския първосвещеник[54]. В същия район и в същия хоризонт е намерен и печатът на архиепископа на България Георги, който според последните проучвания е предстоятел на българската църква в последните десетилетия на IX в.[55] Впрочем по палеографски, иконографски и метрични белези Ив. Йорданов също датира печатите на епископ Николай и архиепископ Георги от Голямата базилика към края на IX в.[56] Условията, при които е открит печатът във Войниково, не са ясни, но трябва да се знае, че това укрепление от епохата на Първото българско царство се намира по средата и недалеч от пътя, свързващ през IX–X в. Плиска и Преслав с Дръстър[57].

И така, стана ясно, че определено разполагаме с две групи паметници (епиграфски и сфрагистични), убедително датирани след 870 г., в които е запечатано името на епископ Николай. Поради липсата на сведения за друг епископ Николай в диоцеза на българската църква от последните десетилетия на IX в. засега приемам, че Николай от силистренския надпис и Николай

от моливдовулите са едно и също лице – първият Дръстърски епископ след покръстването, оглавил катедрата през пролетта на 870 г.

Напоследък този надпис и печатите с името на епископ Николай привличат вниманието на П. Георгиев. Разчитанията, които прави на печатите и надписа (той също без уговорки приема, че е от Дръстър), макар и със съществени нюанси, са близки до посочените по-горе, докато историческата интерпретация е съвсем различна[58]. Първо авторът се връща на старата дискусия за статута на българската църква след събора в 870 г. и набляга на идеята на Ив. Снегаров и Т. Събев, че между 870 и 879 г. тя не е автокефална архиепископия, а по-скоро автономна организация под юрисдикцията на Цариградския патриарх. Дори е склонен да приеме в някаква степен твърдението на Й. Тарнанидис, че и след 870 г. България е изцяло зависима в църковно отношение от Константинопол и получава самостоятелна архиепископия едва на събора през 879 г.[59] Аргументите в тази насока на П. Георгиев почиват на новата му интерпретация на надписа от Силистра и печатите на епископ Николай. Той също допуска, че епископ Николай от надписа и печатите е едно и също лице, но за разлика от мене смята, че не става въпрос само за първия епископ на Дръстър след 870 г., а въобще за първия предстоятел на българската църква между 870 и 877 г. Нещо повече, според П. Георгиев въпросният епископ Николай е всъщност митрополитът на Хераклея Тракийска Николай, познат от един моливдовул, публикуван от В. Лоран. Идеята е, че поради много сложната църковно-политическа обстановка по време и след събора от 870 г. и по-специално заради аспирациите на Рим България е поставена под попечителството на Хераклийския архиерей, в чийто диоцез някога (през IV–VII в.) влизат и българските земи. По този начин на пръв поглед изглежда, че се възстановява статуквото, регламентирано и прието от Вселенската църква преди идването на българите в края на VII в. Така формално се удовлетворяват папските амбиции Константинопол *да не ръкополага, нито да изпраща омофор извън своята епархия*, т. е. в България. На първо място според П. Георгиев това се доказва от текста върху печатите на епископ Николай, и по-специално от съдържанието на думата Θεοβουλείας, която тълкува като прилагателно, но не към титлата епископ, а към неизписаната върху печата дума γή, т. е. *земя* или *страна*. В този смисъл преведеният текст гласи: *Николай, епископ на богожеланата страна* и се отнася не за град, а за цялата страна, т. е. България. Следвайки интерпретацията на А. Грегоар за надписа от Силистра, П. Георгиев обръща внимание, че и там епископ Николай е определен индиректно като „божествен“ или „императорски“. Накрая, позовавайки се на Петър Сицилийски, който определя българския архиепископ от 872 г. като *божествена и света глава*, П. Георгиев заключава, че хераклейският

митрополит Николай, наред с всичко останало, през 870 г. е натоварен като архиепископ да управлява българската църква. Той обаче упражнява властта си в България така да се каже „от разстояние“. Запазва титулярното си място на митрополит в Хераклея, а в България негов наместник е въпросният архидякон, за когото четем в надписа от 870 г., открит в Силистра. В този смисъл Силистра – средновековният Дръстър – de jure се явява резиденция на първия български архиепископ (митрополита на Хераклея Николай), а de facto тук пребивава и администрира от негово име един архидякон. Също така се внушава, че известно време след 870 г. Николай е единственият легитимен епископ в българските земи.

Без съмнение тази реконструкция е оригинална и интересна, но според мен е твърде умозрителна и може да се разглежда само като хипотеза. На първо място смущава обстоятелството, че според печатите и силистренския надпис Николай е представен като епископ, а според писмените извори предстоятелят на българската църква след 870 г. без съмнение е архиепископ. П. Георгиев обяснява това отклонение с факта, че през ранновизантийската епоха много често в официални документи патриархът на Константинопол се титулова архиепископ, а митрополитите и архиепископите в диоцеза му – епископи. Това действително е така през VII–VIII в., когато върху печати архиепископите на Хиос, Риона, Бизия и други са титуловани като епископи[60]. Същевременно обаче още през IX в. постепенно тази практика се изоставя и върху официални документи рангът на катедрата отговаря на титулатурата на нейния предстоятел. И действително, от IX–X в. митрополитите или архиепископите на Хиос, Риона, Бизия, Ефес, Кизик, Кесария, Сарди, Серес, Виза и други са представени върху печатите не като епископи, а като митрополити и архиепископи[61]. Съответно през IX в. епископите на Лампаск и Филаделфия, които са в диоцезите на митрополиите Кизик и Сарди, са представени върху печатите именно като епископи[62].

Споменах, че главният аргумент епископ Николай от печатите и надписа да се идентифицира с Николай, епископ на Хераклея, е един печат, публикуван от В. Лоран. Върху едната му страна е представена закрилницата му Богородица, а върху опаковата страна върху кръстовиден монограм (формулата „Господи, помагай“) е изписано *Николай, епископ на Хераклея, амин*[63]. Върху печатите на епископ Николай от Плиска и Войниково обаче виждаме изобразен друг патрон (св. Николай вместо Богородица), друга иконография, епиграфика и различно разположение на текста. Не е възможно един и същ прелат по едно и също време да има и да представя върху официални документи различни патрони закрилници. Дори и да приемем подобен прецедент, то по-логично е той като епископ на Хераклея да е под покровителството на светия от по-нисък ранг (св. Никола), а като архиерей на цяла България, подобно

на княз Борис I Михаил, да е под покровителството на Богородица. Освен това трудно може да се обясни как в диоцеза на една митрополия, каквато е Хераклейската, може да се включи архиепископия България. Суфрагантите на митрополитите по канон са само епископи и никога архиепископи. През този ранен период все още не е обичайна практика митрополитът на една епархия да съвместява длъжността архиепископ, а камо ли автокефален архиепископ на друг диоцез. Най-сетне, ако по някакви съображения върху печатите за официална кореспонденция митрополитът на Хераклея и архиепископът на „богожеланата страна“ (т. е. България според П. Георгиев) се представя като епископ, то по какви причини е изписан по същия начин върху надписа от Силистра? Също така идеята на А. Грегоар[64], споделяна от П. Георгиев, че в силистренския надпис авторът иска да каже, че епископ Николай е не чичо (και θίου αύτοῦ), а божествен (και θείου αύτοῦ), е твърде несигурна и не се прима от В. Бешевлиев и историците, които работят с този текст[65]. Изобщо трудно е да си представим как през 870 г. княз Борис ще се съгласи предстоятелят на българската църква да се представя (дори в границата на държавата му) като епископ. Още повече да управлява църквата „от разстояние“ чрез подставено лице – архимандрит, при това отдалечен на 100 км от столицата Плиска. Ако вникнем внимателно в събитията преди, през и след 870 г., ще разберем, че това е невъзможно. Провалите на византийската и латинската мисия между 864 и 870 г. се дължат главно на нежеланието на Константинопол и Рим да се съгласят на автокефална българска архиепископия. Ето защо според мен реконструкцията на П. Георгиев е малко вероятна. От една страна, тя се основава на абсолютизиране на иначе предпазливата идея на В. Лоран, че и след средата на IX в. някои от предстоятелите на катедрата Хераклея Тракийска се титуловат върху печатите митрополити и архиепископи, а други – епископи[66]. Във фундаменталния си труд за църковните печати обаче В. Лоран представя отделно моливдовулите и църковната история на митрополия Хераклея от тези на епископия Хераклея[67]. Съвсем основателно обръща внимание, че освен митрополия Хераклея Тракийска има няколко епископии със същото име като Хераклея Понтийска, Кападокийска, Арменска и Линкестис в днешна Македония. Забележително е, че в параграфа за митрополия Хераклея Тракийска всички предстоятели след VIII и до XI–XII в. (с изключение на Константин от началото на IX в.), носят титлата митрополит[68]. Същевременно в параграфа за епископия Хераклия всички предстоятели от IX–X в. (включително първият епископ Николай, който П. Георгиев идентифицира с Николай от печатите в Плиска и Войниково) до XI–XII в. носят титлата епископ[69]. Въпреки това и въпреки, че сам ги разделя, В. Лоран предпазливо предполага, че едните и другите са първосвещенници единствено на Хераклея Тракийска. Ако действително ги

съберем заедно, как ще обясним факта (специално за периода между края на IX и началото на XI в.), че един митрополит е наследен от епископ, после пак от митрополит и така през целия период. Ако се вгледаме в списъците на други митрополии и архиепископии, подобна практика не е регистрирана никъде след средата на IX, а камо ли за X–XI в. На този фон ми се струва, че след началото на IX в. всички печати с титулатурата митрополит (навярно това се отнася и за архиепископ Константин) се отнасят за прелатите на митрополия Хераклея Тракийска, а онези, в които е изписана титлата епископ, се отнасят за епископиите Хераклея Понтийска, Линкестис или Кападокийска. В този смисъл е по-вероятно въпросният печат на Николай, епископ на Хераклея от края на IX–X в., да е на някоя от другите епископии, носещи името Хераклея, отколкото на митрополия Хераклея Тракийска. Ето защо идентифицирането му с епископ Николай от силистренския надпис и печатите от Плиска и Войниково е малко вероятно, а поставянето му начело на българската църква през 870 г. – засега неприемливо.

От друга страна, стурва ми се, че има преднамерено разчитане на текста върху печатите на епископ Николай от Плиска и Войниково. Без всякакво съмнение там е изписано *Николай, богожелан (богосъветван) епископ, а не Николай, епископ на богожеланата страна*, както предполага П. Георгиев. Също така определено липсва думата γή – „страна“, а обяснението, че е пропусната поради липса на място, е неудовлетворително. По аналогичен начин може да се прогнозира, че вместо γή – „страна“ например е имало идея да се изпише πολεως – „град“, и разгърнатият текст да е гласял *Николай, епископ на богожелания град*. А в диоцеза на българската църква през 870 г. това прилагателно подхожда най-вече Дръстър по причини, които се изтъкнаха по-горе – единственият град с палеохристиянско минало, древнопросияла епископска катедра, покрита със слава чрез мъченическата смърт на 12 светци, които според Синаксара на Цариградската патриаршия се водят на отчет през VIII–IX в. Подобни реконструкции обаче са твърде умозрителни. Действително, има случаи на пропуски в текстовете върху печатите, но според мен е малко вероятно това да стане при изготвяне булотериона тъкмо на предстоятеля на българската църква в такъв деликатен и сложен момент. На този етап по-приемливо е да се разгледа възможността прилагателното θεοβουλείας да е епитет и да се отнася към епископа, а не към предполагаемите γή – „страна“, или πολεως – „град“. Впрочем тъкмо върху печатите към имената на много епископи и митрополити през IX–XII в. се изписват прилагателни. Така например епископите на Монемвасиа Павел и на Комулиана Михаил са наречени ἐλέω Θεού επισκοποω – *състрадателен в Бога епископ*, други като Сергий и Никофир, епископи на Пиргиос, са наречени ἐλαχιστω επισκοποω – *най-нищожен епископ* (има се предвид пред Бога), трети, като Констан-

тин – епископ на Кединатис, са отбелязани като εύτελης επισκοποω – *незначителен епископ* (пак пред Бога)[70]. Прочее, има и местни примери в това отношение. Митрополитът на Йоанополис (Преслав), назначен по волята на Йоан Цимисхи през 971, е титулуван върху моливдовулите Θεοφιλεστατψ μητροπολιτη – *боголюбиво избран митрополит*[71]. Най-сетне, друг прелат на Дръстър Леон Хрисанит през XIII в. е наречен от Йоан Цец официално άγιωτάτω μητροπολιτη Δρίστρας – *пресвети митрополит на Дристра*[72]. Забележително е, че винаги прилагателните се отнасят към епископа или митрополита, а не към града, в който резидират, или към някакъв друг топос. Освен това при непредубедено взиране в текста върху печатите от Плиска и Войниково епитетът θεοβουλείας по-скоро се превежда като *богосъветван*, отколкото богожелан. В този смисъл още веднъж трябва да отпадне идеята, че може да се разчете като *Николай, епископ на богожеланата страна*.

Накрая – и по въпроса за положението на епископ Николай в българската църква след 870 г.

Сведенията за присъствието на епископ в Дръстър през последните десетилетия на IX в. влизат в противоречие с идеята на проф. П. Мутафчиев, че от времето на Борис I Михаил до падането на Североизточна България под византийска власт в 971 г. градът е престолнина на българските първосвещеници – архиепископи и патриарси[73]. Един от главните аргументи на изтъкнатия ни учен е отсъствието на преславски йерарси в грамотите на Василий II от началото на XI в. Прехвърлянето на реалности от 1020 г. (когато вероятно е издадена третата грамота) към 870 г. (формирането на българската архиепископия) обаче не е най-подходящият начин за заключения относно църковната организация по времето на княз Борис I Михаил. Откритият печат на митрополит (Стефан) от Преслав (Йоанопол), отсечен някъде между 971 и 976–986 г.[74], сам по себе си е достатъчен, за да се откажем веднъж завинаги от иначе примамливата идея, че Дръстър без прекъсване е резиденция на българските първосвещеници от 870 г. до края на X в. Най-после, археологическите проучвания на Голямата базилика в Плиска доказват наличието на архиепископски храм и архиепископски дворец, където резидират архиепископите по времето на княз Борис I Михаил[75]. От друга страна обаче, има правота в разсъжденията на проф. П. Мутафчиев, че Плиска и Преслав са новопостроени владетелски резиденции и че Дръстър ги превъзхожда в качеството си на древнопросияла епископия, покрита със слава чрез мъченическата смърт на много светци. Това обаче едва ли е достатъчна аргументация на прелатите от Константинопол и Рим да убедят Борис I Михаил (да не говорим за Симеон Велики), че резиденцията на архиепископите на България (при това ромеи!) може да бъде толкова отдалечена от столичния княжески дворец. Впрочем, в голямото си желание да

спечелят България за своята кауза, конкурентите Рим и Константинопол са склонни на големи компромиси (ако съдим по писмата на папа Николай дори в догматично отношение)[76]. Ето защо за тях едва ли е най-важно дали първосвещениците ще се установят в стария религиозен център Дръстър, или в новите столици Плиска и Преслав. Ако вникнем по-внимателно в отношенията Плиска–Рим–Константинопол, несъмнено ще установим, че водещ в поставянето на условия е българският княз, и който не се съобразява с него, обикновено губи[77].

В заключение по този казус с по-голяма увереност можем да твърдим, че през пролетта на 870 г. фактически започва устройството на българската народностна църква като полунезависима архиепископия със седалище в Плиска[78]. Най-вероятно подчинени на плисковския архиепископ първоначално са седем епископи. Сред тях навярно пръв по достойнство е дръстърският (по всичко личи, че е носил името Николай), защото единствен резидира в древнопросияла катедра. Впрочем затова е наречен богожелан – оглавява катедра в град, за който пред Бог се застъпват и свидетелстват (преводът на „мъченик–мартир“ е „свидетел пред Бог“) 12 светци мъченици. В този смисъл и Дръстър може да се разглежда като богожелан град.

Докога Николай управлява дръстърската епископия, не може да се каже със сигурност. Благодарение на археологическите проучвания в Силистра вече се знае, че първата (след покръстването през 864 г.) епископска базилика е издигната на брега на р. Дунав в укрепената територия на Дръстър (табл. IX: 1, табл. XXXVIII: 66, 67), но на този интересен паметник ще се спра по-подробно в следващата глава[79].

Много въпросителни съществуват около евентуалните промени в статута на българската църква при управлението на цар Симеон Велики и доколко те рефлектират върху положението на Дръстър като религиозен център в началото на X в.

След преместването на столицата от Плиска в Преслав през 893 г. вероятно е преместена и архиепископската резиденция. Въз основа на археологическите разкопки в Преслав може да се предполага, че архиепископската базилика и съпътстващият архиепископски дворец са построени северно от царските палати[80]. Спорно е обаче дали, след като се самообявява за цар (василевс – император) през 913, 917, 919 или 925 г., Симеон Велики въздига българската архиепископия в ранг на патриаршия[81]. На високообразования и вещ в църковните дела Симеон (бивш монах) без съмнение е известно каноничното правило, че *цар (император) без патриарх не може*[82]. И след като знае, че императорската (царската) инвеститура има законен характер само ако е проведена от патриарх[83], то не е изключено под негова режисура преди коронацията (през 913 г.?) да е извършена патриаршеска интронизация. Друг

е въпросът, че в международен план една такава интронизация си остава неканонична и неприемлива, защото не е санкционирана от вселенските патриарси или техни представители със съборно решение. Ако обаче заложим на хипотезата, че при приема във Влахерните през август 913 г. патриарх Николай Мистик коронова Симеон за василевс[84], то промени в статута на българския църковен глава не се налагат. През 925 г. Симеон е коронован за император на ромеите – един акт, без съмнение извършен в Преслав. Отново се питаме дали за случая не е ръкоположен (или това става при обтягането на отношенията Преслав–Константинопол през 919 г.) български патриарх. Изобщо проблемът с положението и титлата на българския първосвещеник между 917–919 и 927 г. не може да бъде решен с категоричност при наличната изворова база. Ако хипотетично допуснем все пак интронизацията на патриарх при управлението на Симеон Велики (друг е въпросът доколко е легитимен за външния свят), то следва да теоретизираме за евентуални промени в църковната организация. Една огромна (почти удвоена) територия на България изисква разкриването на нови епископски катедри, а защо не и подчиняването на бивши византийски епархии под жезъла на българския архиерей. Впрочем тъкмо по това време патриарх Фотий формулира правилото *Обичайно е църковните неща да се променят заедно с променянето на гражданските области и диоцези*[85]. От друга страна, ако архиепископското достойнство на българските първосвещеници след 870 г. налага суфрагантите им да имат епископски титли, то евентуалното патриаршеско достойнство (след 913, 917–919 или 925 г.?) предполага големите епископии да се въздигнат в ранг на митрополии. Дори ако само хипотетично допуснем, че това става, то може да се прогнозира, че сред първите епископи, въздигнати в митрополити, е дръстърският, по причини, изтъкнати по-горе. При положение, че патриарсите на Самуилова България са преки наследници на дръстърския патриарх, не трябва да очакваме разлики в църковната организация преди и след 971 г., когато Дамян напуска Дръстър и се установява в югозападните земи. Надписите в патриаршеската катедрала „Св. Ахил“ в Самуиловата резиденция Преспа от 1002–1003 г. не осветяват достатъчно този въпрос, защото вместо титлите са изброени катедралните тронове[86]. Освен това от изобразените 18 трона са съхранени имената само на 11.

При взиране в историческата карта на средновековна България от втората половина на IX и началото на X в. с акцент върху разположението на епископските катедри ще забележим, че Дръстърската епархия граничи на изток с Черно море, на запад – с Белградската епархия (евентуално с Видинска, която може би е формирана през X в.[87]), на юг – с Плисковската (после Преславска), а на север достига до Днестър. Пределното прецизиране на границите (с изключение на черноморската) обаче е рисковано. Може

само да се предполага, че в края на IX в. границата между Дръстърската и Белградската епископия минава някъде по Тимок, Искър или Вит, а след разкриването на Видинска епископия се изтегля някъде по поречието на Русенски Лом или Янтра. Хипотетични са и границите ѝ в южна посока и предполагам, че те са на север от р. Батова и крепостта Скала (фиг. 5). Още по-трудно е да се определи северната граница. От една страна, тя ще да съвпада със северната граница на България през IX–началото на X в. (т. е. е включвала отвъддунавските земи), но от друга – истинската духовна граница е по р. Дунав. Това обаче е истинско предизвикателство за дръстърските епископи, защото пред тях се открива широко поле за мисионерска дейност на север от Дунав. Действително през X в. североизточната периферия на Дръстърската епархия е единствената контактна зона на средновековна България с езическия варварски свят. Засега е трудно да се установи доколко успешна е мисията на духовенството от Дръстърската епископия, защото на североизток от Дунав все още не са разкрити църкви и християнски некрополи от края на IX и началото на X в., а християнските култови паметници (кръстове, медальони, иконки и пр.) са твърде малко[88]. Очевидно през този период усилията са насочени повече в много по-важните територии на юг от Дунав, обхващащи почти цяла Добруджа и Лудогорието.

3. От епископска към патриаршеска резиденция

След смъртта на цар Симеон Велики (893–927) българското общество и българската държава изживяват съществени промени в няколко посоки. Основателно най-голямо внимание се отделя на признаването от страна на Константинопол на царската (императорската) титла на новия владетел Петър I (927–970) и брака му с ромейската принцеса Мария-Ирина[89].

Неколкократно е подчертавано, че според християнската доктрина *Цар без патриарх не може*, което естествено поставя и въпроса за положението на предстоятеля на българската църква през и след 927 г. Стана дума, че дворцовият церемониал от X–XI в. изисква императорска инвеститура задължително да бъде извършена от патриарх[90]. До 927 г. никой от вселенските патриарси и християнски владетели обаче не зачита патриаршеската титла на преславския първосвещеник, защото може би я получава (?) по неканоничен ред през 913, 917–919 или 925 г. благодарение амбициите на цар Симеон Велики. Ето защо положението на българския архиерей трябва да се решава спешно, предвид нетърпящата дълго отлагане коронация на цар Петър I[91]. След като Византия прави първата крачка с признаване императорската титла на младия български владетел, то няма как да не направи и втората – да признае

патриаршеското достойнство на главата на българската църква. Така и става, но по всичко личи, че за патриарх е провъзгласен не преславският архиепископ (навярно същият, който Симеон въздига за патриарх?), а дръстърският епископ (митрополит?). Към този извод насочват двата автентични писмени източника, които пряко засягат проблема. В т. нар. Дюканжов списък от XII в. е записано: Дамян (светителствал – б. пр.) *в Доростол, сега Дристра. При него България била почетена за автокефална. Той по заповед на император Роман Лакапин бил провъзгласен за патриарх от императорския синклит* (съвет – бел. Г. А.), а после бил свален от Йоан Цимисхи[92]. В другия основен извор – Втората грамота на император Василий II от 1020 г. за устройството на българската автокефална църква (Охридската архиепископия), четем, че на епископа на Дристра се дават парици и клирици, колкото на Охридския архиепископ, защото при цар Петър *…тази епархия блестяла с архиепископско достойнство*[93]. Въз основа на тези автентични източници от времето на Е. Голубински и В. Златарски насам мнозинството историци са склонни да приемат, че през 927 г. дръстърският епископ Дамян е определен за пръв български патриарх, а Дръстър е превърнат в първата патриаршеска резиденция на Българската православна църква[94]. Нещо повече, с този акт Дръстър става седалище на първия народностен патриарх в християнския свят, защото патриарсите в Рим, Константинопол, Александрия, Антиохия и Ерусалим администрират определени територии и не са свързани с един народ или една държава.

С малки изключения нашата и чуждата историография по принцип приемат, че през 927 г. при цар Петър I България се сдобива с патриарх, който резидира в Дръстър. През 1972 г. обаче известният византолог Н. Икономидис предатира от 921–927 към 934–944 г. „Тактиката на Бенишевич“, където под № 16 е записан архиепископът (а не патриархът!) на България[95]. Това дава основание на много съвременни изследователи да твърдят, че до 934–944 г. статутът на архиерея на българската църква е такъв, какъвто е утвърден на събора от 870 г., т. е. архиепископ. Според тях едва след 934 г. и най-късно през 944 г. чрез императорски синклит Роман Лакапин удостоява дръстърския епископ с титлата патриарх – факт, регистриран в списъка на Ш. Дюканж[96]. Аргументацията на И. Тарнанидис, че въздигането на българската църква в патриаршия трябва да се възприема като награда за непоколебимата антибогомилска позиция на цар Петър в края на 30-те години на X в. е прекалено хипотетична[97]. Въпреки това, следвайки безкритично И. Тарнанидис, и някои наши изследователи са склонни да предатират началото на българската патриаршия от 927 към 937–944 г.[98] Действително „Тактиката на Бенишевич“ може и да е написана след 934 г., но това не означава, че между 927 и 934 г. българският първосвещенник продължава да носи титлата архиепископ.

Вече изложих достатъчно аргументи, за това че царската интронизация на Петър в Преслав след брака през 927 г. може да се смята за канонична и да получи международно признание само ако е извършена от легитимен патриарх. В тази връзка само ще припомня за грандиозния скандал, който е предизвикан от коронованието на Тодор Комнин за василевс от охридския архиепископ Димитър Хоматиан през 1227 г.[99] Известно е още, че преди провъзгласяването на крал Стефан Душан за цар на Сърбия през 1346 г. (самият той се титулува василевс и автократор на сърбите и гърците) се налага архиепископът на Сърбия да бъде ръкоположен за патриарх[100]. Многозначително е, че и тази патриаршеска интронизация нарочно предхожда царската коронация, за да може последната да се счита за законна. Изобщо, задължителната симетрия между императорското (царското) и патриаршеското достойнство налага легитимна патриаршеска институция, която да легитимира царската (императорската) институция[101]. Ето защо всякакви твърдения, че през 927 г. спрямо Петър I е извършена законна царска (императорска) инвеститура без каноничен български патриарх, са неоснователни. Именно на този фон е многозначително, че няма средновековен хронист, който да поставя под въпрос императорска (царска) титла през 927 г. Също така основателно може да се зададе въпросът, след като през 927 г. не е ръкоположен български патриарх (когато това е най-необходимо по политически и канонични причини), по какви съображения това е направено след 934 г. Дори бих казал, че условията за подобен акт след 934 г. стават по-неблагоприятни в сравнение с 927 г. През 931 г. почива бащата на българската царица Ирина (тъстът на цар Петър), а дядо ѝ – василевсът Роман Лакапин, има сериозни проблеми от вътрешнополитическо (конфликт с младите съимператори) и външнополитическо (сблъсъци с арабите) естество[102].

Ето защо смятам, че българският първосвещенник е провъзгласен за патриарх през 927 г., а титулуването му като архиепископ след 934 г. е резултат на византийската епистоларна традиция, твърде преднамерена спрямо българите. Известна е старата практика, която продължава през X–XI в., в определени случаи самият константинополски патриарх да се титулува като архиепископ на Константинопол[103]. Освен това в цитираната по-горе Втора грамота на Василий II, касаеща устройството на българската църква, българският патриарх при управлението на цар Петър I също се нарича архиепископ. Най-сетне, в своето съчинение „За церемониите във византийския двор“, съставено към края на 40-те–началото на 50-те години на X в., византийският император Константин VII продължава да титулува главата на българската църква като архиепископ[104]. Ако се позовем на този първокласен византийски извор, както това се прави за „Тактиката на Бенишевич“, то следва да приемем, че Дамян не е интронизиран за патриарх

и при управлението на Константин VII (944–959). Очевидно подобен подход няма нищо общо с фактите и затова е неприемлив. Ето защо архиепископската титла на българския архиерей в „Тактиката на Бенишевич“ трябва да се разглежда като едно от проявленията на тази византийска практика и окончателно да отхвърлим идеята, че патриаршеската хиротония става факт едва след 934–944 г.

Впрочем във Византия никога не се примиряват с факта, че Роман Лакапин дава византийска принцеса и царско достойнство на Петър и патриаршеска катедра на българите. В желанието си да омаловажи тези достижения същият Константин Багренородни в средата на X в. пише, че те се дължат на неграмотността на втория му баща и старши съимператор Роман I[105]. В известна степен Константин Багренородни има последователи и в наше време, които твърдят, че патриаршеското достойнство на дръстърския епископ е непълноценно и има временен характер[106]. Също така се настоява, че това не е пълноценна патриаршеска хиротония. Един от аргументите е малкият географски обхват на новоучредената българска патриаршия. Ако се вгледаме в реалностите от началото на X в. обаче, ще установим, че по площ (от Карпатите до Егея и от Адриатика до Черно море) и християнско население българската патриаршия с катедра в Дръстър не отстъпва много на Ерусалимската или Антиохийската. Същевременно, ако разсъждаваме безпристрастно, е пресилено да се твърди, че дръстърският патриарх се възприема като равен на останалите вселенски патриарси. От една страна, Дръстърската патриаршия на практика е национална патриаршия, свързана с един определен народ – българския. От друга страна, тя е дъщерна (българите ще да я таксуват като сестринска) на Константинополската патриаршия. Най-после, решението за въздигането на дръстърския епископ в патриаршеско достойнство не се взема, както е редно, на Вселенски събор (дори не е свикан и поместен събор) с участие на другите патриарси (или техни представители), а е решение на императора, регистрирано от императорския синкилит[107]. Затова и каноничността на избора на дръстърския патриарх изглежда спорна.

Съвсем основателен е въпросът защо през 927 г. Роман I не свиква нарочен църковен събор за уреждане на българската църква. Може да го прави съзнателно, за да се знае, че новоизбраният български патриарх не е равен на останалите и винаги може да се постави въпросът за неговия каноничен избор. Аналогията с императорската титла, с която Византия удостоява българския владетел Петър I, е очевидна. Петър е обявен за василевс, но без допълнението „в Христа“ и прилагателното „Ромейски“, вследствие на което императорската му титла губи автократорската си стойност[108]. Освен това българският владетел се третира като „духовен син“, с което се илюстрира, че дължи титлата си не на Бога (както константинополския император), а на

василевса Роман I. По сходен начин с издигането на български патриарх от императорския синклит се загатва, че това е една дъщерна патриаршия, която дължи положението си на Константинопол, а не на апостолска приемственост като останалите. Не изключвам обаче и възможността въздигането на български патриарх да става без съборно решение, а само със санкция на императора и императорския синклит поради липса на достатъчно време. При внимателно вникване в изворите може да се установи, че Константинопол не желае да изпусне удобния момент и се старае колкото може по-бързо да реши българския въпрос. Това означава да се сложи край на изтощителните войни, като в замяна се задоволят исканията на българите за царска титла, още повече без съществения допълнение ἐν Χριστώ Βασιλευζ ΄Ρωμέων. Във всеки случай царската интронизация на Петър не може да се отлага безкрайно във времето след сключване на брака с ромейската принцеса Ирина. Това налага обаче бързо решаване на въпроса с патриаршеската титла на българския архиерей, защото се вижда, че само български патриарх може да проведе коронацията на български цар. В този смисъл свикването на нарочен събор за легитимирането на български патриарх изисква време, а и императорът не може да бъде съвсем сигурен как ще завърши този събор и какви страсти могат да се развихрят по този казус. Предвид това въпросът е решен по възможно най-бързия и безболезнен начин. Още повече че и номинирането на българския архиепископ през 870 г. също става благодарение специална намеса на василевса Василий I – и то след официалното приключване на Осмия Вселенски събор[109].

Неравностойността на българската патриаршия спрямо останалите пет вселенски патриаршии донякъде се долавя и от вътрешната ѝ църковна организация, без съмнение третирана в договора с Византия от 927 г. Споменах, че патриарсите в Истока имат подчинени митрополити, които от своя страна имат суфраганти епископи. В някои от по-големите градове функционират обикновени архиепископи, подчинени пряко на патриарха. Има предположения, че след 927 г. българският патриарх не успява да се пребори за аналогична структура на българската църква. Въз основа на грамотите на император император Василий II обикновено се приема, че и преди 1018 г. българските патриарси нямат суфраганти митрополити и архиепископи, а единствено епископи. Засега съм склонен да се съглася, но съзнавам, че този извод се основава на косвени факти и затова не бива да се абсолютизира.

Въпреки че не се възприемат като равни на вселенските патриарси, легитимността на българските патриарси през X и началото на XI в. не е поставяна под съмнение. Знае се, че от времето на Константин Велики константинополският император има божествената благодат да свиква и даже да председателства Вселенските събори. От друга страна, известно е, че

константинополският патриарх е член на императорския синклит, който регистрира правото на българите да имат патриарх. Така на практика константинополският патриарх de facto и de jure участва в легитимирането на дръстърския епископ като български патриарх.

При променените реалности след 30-те години на X в. е обяснимо желанието на Византия да омаловажи патриаршеската титла на Дамян и това се вижда от „Тактиката на Бенишевич“, Грамотите на император Василий II и съчиненията на Константин VII Багренородни. Най-показателен в това отношение е подходът към този проблем отново на Константин VII Багренородни. Той показно изключва предстоятеля на българската църква от официалното обръщение на императора към българския владетел и царския двор, където иначе са почетени с внимание шестимата велики боляри и дори второстепенните вътрешни и външни боляри[110]. В тази връзка още веднъж ще спомена за неудобството, с което същият автор пише за отстъпките на василевса Роман I спрямо българите. Действително при император Константин VII (944–959) и наследниците му Никифор II Фока (963–969) и Йоан I Цимиски (969–973) Византия е на върха на военната и политическата си мощ и е естествено самочувствието и отношението към българите да са други. Това обаче няма нищо общо с реалностите преди и през 927 г., когато Константинопол е под постоянна българска угроза и се налага мирът да се „откупи“ с царската титла на Петър и патриаршеското достойнство на Дамян от Дръстър. Ако не беше така, защо в Списъка на българските архиепископи, съставен от византийски архиереи в Охрид, се обяснява как през 971 г. на Йоан I Цимиски се налага да низвергне българския патриарх от Дръстър. Така косвено се потвърждава фактът, че решението на Синклита от 927 г. не се разглежда във времето като акт без последствия и легитимност. Просто през 971 г., следвайки буквата и духа на закона, император Йоан I постъпва както император Роман I, но с обратен знак. Както през 927 г. интронизирането на български василевс (император – цар) изисква български патриарх, така през 971 г. детрониране на българския василевс (цар Борис II е детрониран в Константинопол, като в замяна получава ниската ромейска титла магистър) юридически за Византия обезсмисля съществуването на институцията „българска патриаршия“... Както „Цар без патриарх не може“, така и „Без цар патриарх не може“.

Отдавна, а и сега, някои български и чужди историци отхвърлят възможността Дръстър да е първата резиденция на българския патриарх след 927 (934) г.[111] Те приемат, че както до 927 г., така и от 927 до 971 г. катедрата на българския първосвещенник остава в царската столица Преслав. Сред първите, които формулират тази теза, е М. Дринов. Той и последователите му игнорират основните източници по този проблем – като Втората грамота

на Василий II от началото на XI в. и Списъка на българските архиепископи (т. нар. Дюканжов списък) от XII в. – и извеждат на челен план Синодика на цар Борил, където се споменават преславските патриарси Димитрий, Сергий и Григорий[112]. Замъглява се обаче фактът, че техните имена са вмъкнати в текста едва през втората половина на XIV в. Съмнявам се, че книжовниците в един сравнително млад град от края на XII в. като Търново разполагат с източниците, библиотеките и архивите на Константинопол и Охридската архиепископия, където са изготвени съответно грамотите на Василий II и Списъка на българските архиепископи. Вероятно авторът на Синодика се води от факта, че след като цар Петър I има за столица Преслав (това без съмнение се знае в Търново през XIII–XIV в.), то по аналогия с Търново смята, че там е и резиденцията на патриарха. Това сведение обаче засега не намира подкрепа в нито един автентичен документ от X–XII в. Разбира се, хипотетично може да се допусне, че между 893 и 927 г. в Преслав за около 35 години се сменят четирима архиереи на българската църква, но дали носят посочените имена, не е сигурно. Изобщо, сведението в Синодика е доста спорно и в никакъв случай не бива да му се дава предимство пред такива автентични паметници като Грамотата на Василий II и Списъка на българските архиепископи, които еднозначно определят Дръстър за резиденция на българския патриарх.

Много спорно е и твърдението, че преди киевския княз Светослав да превземе Преслав през 970 г., патриарх Дамян бяга в Дръстър, където престоява няколко месеца, преди да се отправи към София[113]. П. Мутафчиев обръща внимание, че когато русите завладяват Преслав, те вече владеят Дръстър[114]. Освен това, ако резиденцията на патриарха е в Преслав, то по каква логика Дамян ще изостави цар Борис II, чието положение и царско достойнство не са особено накърнени от Светослав през 970 г. Най-сетне, защо през 971 г. Йоан Цимиски намира и пленява в Преслав цар Борис II и семейството му, но не открива патриарх Дамян. Просто защото между 927 и 971 г. резиденцията на българския патриарх е в Дръстър.

Впрочем могат да се преведат и други косвени податки, че именно в Дръстър се намира патриаршеска резиденция между 927 и 971 г. В българската историческа литература вече е коментиран въпросът за многобройните оловни печати в Силистра на лица от най-висшата държавна и църковна администрация на България и Византия през IX–X в. Забележителен е фактът, че никъде в българските земи, като изключим столицата Преслав, не са откривани толкова много български и византийски владетелски печати[115]. Докато моливдовулите на княз Борис I и цар Симеон могат да се обяснят с кореспонденцията им с дръстърския епископ или дръстърския комит, то любопитни са пътищата, по които са попаднали печатите на Роман I и Константин Багренородни в средата на X в.

Обр. 17. *Печат на Филотей, епископ на Евхаита от края на X в., открит в Дръстър–Силистра*

По принцип в България василевсът на ромеите може да контактува единствено с българския цар или българския патриарх. При положение, че през първата половина на X в. царската столица е в Преслав, то остава кореспонденцията да е изпращана до патриарха в Дръстър. В тази връзка много любопитен е и печатът на митрополита на Евхаита Филотей, открит в Силистра и публикуван от Ив. Йорданов (обр. 17)[116]. Той привежда сведението на Лъв Дякон, който съобщава, че митрополитът на Евхаита, въпросният Филотей, изпълнява дипломатическа мисия през 963 г. при разбунтувалия се в Мала Азия Никифор Фока. След като Никифор Фока става император, през 969 г. той изпраща същия Филотей заедно с патриция Никифор Еротик в Преслав. Там трябва да подготвят мирния договор с българите и да уредят брака на двете български принцеси (очевидно дъщери на цар Борис II) с малолетните василевси Василий II и Константин VII[117]. Според Ив. Йорданов въпросният Филотей, митрополит на Евхаита, участва и в изработването на мирния договор между император Йоан Цимисхи и княз Светослав в Дръстър през пролетта на 971 г. Трябва да посоча обаче, че най-информираният автор за тези събития и техен съвременник Лъв Дякон не споменава за присъствието на Филотей в Дръстър. Още повече че той знае добре кой е Филотей, очевидно го познава лично и подробно отразява мисиите му през 963 и 969 г. Ив. Йорданов извежда присъствието на Филотей в Дръстър през 971 г. въз основа на текстове от „Хрониката на Скилица“ и „Повест временных лет“ (ПВЛ), където се говори за някой си Теофил синкел, без да се споменава титлата митрополит. Колкото и да са сходни, Филотей и Теофил обаче са различни имена, а и за разлика от съвременника и участник в събитията Лъв Дякон, Скилица и монахът Нестор (авторът на ПВЛ) са много по-ненадеждни източници, творили едва към края на XI в. Впрочем досега са известни три типа печати на Филотей от Евхаита, сечени в три различни булотериони, като навсякъде се изписва Φιλοτέώ и никъде – Θεόφιλος[118].

На този фон е по-основателно да се предположи, че кореспонденцията на Филотей до Дръстър трябва да се свърже по-скоро със събитията от 969 г., описани от Лъв Дякон, отколкото със събитията от 971 г., както предполага Ив. Йорданов въз основа на написаното от Скилица и Нестор. След като се знае със сигурност, че през 969 г. Филотей ръководи така важната императорска мисия по повод подписването на мирния договор с българите и по уреждането на брака на византийските принцове с българските принцеси, то е естествено да потърси санкция и от българския патриарх. Само ще допълня, че според Константин Багренородни именно патриарсите извършват брачните императорски церемонии. Редом с останалото това е ново потвърждение на идеята, че някои печати от Силистра са важно свидетелство, че резиденцията на българския патриарх по това време е в Дръстър. Впрочем в тази връзка ще подчертая несъстоятелността на твърдението, че църковният глава на една страна непременно трябва да се установи във владетелската столица. Вече е обърнато внимание, че арменските и сръбските първосвещенници никога не резидират в столичните градове[119]. Сходна е ситуацията в Германската империя и особено в Англия, където дворецът на архиепископа в Кентърбъри се намира на около 70 км от кралската столица Лондон. Най-сетне невинаги царската столица съвпада с патриаршеската резиденция в т. нар. Самуилова България, която се явява естествено продължение на Преславското царство[120].

При все това остава съществения въпрос защо през 927 г. патриархът е настанен в Дръстър вместо в столицата Преслав. По-горе неколкократно стана въпрос, че в църковно-историческо отношение Дръстър няма равен на себе си в границите на Първото българско царство. Успоредно с това обаче през 870 г. Византия дава съгласието си новоутвърденият архиепископ на България да се установи във владетелската столица – първо в Плиска, а после в Преслав, но и в двата случая в нови градове без всякакво християнско минало. През 927 г. обаче реалностите са различни и ролите се разменени. Докато между 866 и 870 г. в желанието си да спечелят България Константинопол и Рим са склонни на някои компромиси, включително със седалището на църковния глава, то през 927 г. е тъкмо обратното. В желанието си да получи царска титла и патриаршеска катедра, Петър I и съветниците му отстъпват по някои второстепенни въпроси, включително за местопребиваването на българския патриарх. Още повече защото съзнават, че не иде реч за поредната епископия или архиепископия, а за патриаршески престол. В този случай изискването за древнопросиял и богоизвестен (отбелязан с мъченическа кръв) град важи с още по-голяма степен. Действително между IV и X в. в християнския свят са разкрити стотици епископски, архиепископски и митрополитски катедри, често в градове без християнско минало. Патриаршия обаче се утвърждава за пръв път извън сакралния кръг на петте древни престола. През 927 г.

реалностите са такива, че наистина Дръстър се явява единствения град в царството, обитаван изцяло от българи, който има божествената благодат да приеме патриаршеската катедра. Още повече че по времето на хан Омуртаг и цар Симеон изпълнява ролята на втора владетелска столица, което прави цената на компромиса сравнително поносима[121].

Накрая няколко думи и по проблема за личността на първия и последен дръстърски патриарх. Ако се уповаваме на Дюканжовия списък, между 927 и 971 г. патриаршеската катедра в Дръстър се оглавява непрекъснато и единствено от Дамян. Върху това сведение обаче продължава да тегне съмнение, защото на пръв поглед е трудно да се повярва, че един архиерей може да светителства непрекъснато в продължение на 45 г. Същевременно е известно, че според Юстиниановото законодателство (Новела 137.2, потвърдена в канон XIV и XV на Трулския събор през 682 г.) за епископи (каквито всъщност са митрополитите, архиепископите и патриарсите) се избират монаси, навършили най-малко 30 години[122]. Така че на практика е възможно, когато е избран за патриарх, дръстърският епископ Дамян да е на около 35 години и като първосвещеник да доживява до около 80-годишна възраст. Случаят с Фотий, който, без да е епископ, става константинополски патриарх на 38 години, е всеизвестен. Още по-показателна е историята с третия син на Роман I Лакапин–Теофилакт, който е избран за патриарх едва на 16 години и успоредно с Дамян оглавява Константинополската катедра около 20 години. Изобщо има достатъчно свидетелства, че в тази сфера подобни прецеденти са възможни[123]. Ще продължа с дръстърския архиерей Лъв Хрисианит, който пък е избран за митрополит на около 30–35 години през 1143–1145 и над 35 години оглавява катедрата до около 1175–1180 г.[124] Най-после, имаме и чисто български пример в това отношение. Знае се, че първият архиепископ, патриарх и примас на Второто българско царство Василий е начело на църквата от 1185–1186 г. до около 1227 г.[125] За последен път се споменава през 1233 г., без да се знае точно кога е починал в Зографския манастир. Така отново сме свидетели на една дълга архиерейска кариера в българската църква, продължила над 40 години. Тези примери са достатъчно показателни, че случаят с патриарх Дамян не е без аналог и че не е изключено той да светителства от 927 до 971 г.

Наскоро обаче този логичен извод косвено е оспорен от Г. Прицинг в една съвместна публикация със Ст. Ангелова[126]. При археологически разкопки през 1994 г. в централния кораб на патриаршеския храм в Дръстър (по-точно пред царските двери на олтарната преграда) е разкрит зидан гроб (обр. 18, табл. XXXVIII: 67, XXXIX: 69)[127]. В него е положен мъж на възраст около 55–60 години в черна дреха, държащ в ръката си кръст от планински кристал (табл. IX: 2, табл. XXXIX: 69, 70). В първичната публикация съвсем аргументирано

***Обр. 18**. Централният и северният кораб на храма в Дръстър–Силистра от втората половина на IX–X в. с епископския гроб между презвитерия и амвона и метаториона пред протейзиса*

с достатъчно примери Ст. Ангелова стига до извода, че на това място може да е погребан представител на най-висшия клир в Дръстър[128]. Много вярно са подбрани и паралелите на кръста, които насочват датировката най-общо около XII в. При следващата публикация обаче Ст. Ангелова посочва паралели на гробната камера от X в., които Г. Прицинг абсолютизира и стига до идеята, че погребаният мъж е самият патриарх Дамян[129]. В теорията на немския професор обаче липсват аргументи за подобно важно заключение. Стратиграфските наблюдения не могат да дадат достатъчно основание за по-прецизната датировка, защото самата Ст. Ангелова с основание акцентува на факта, че застланият след началото на X в. под е използван с преправки почти до началото на XIII в.[130] В този смисъл на тази кота може да е оформена гробна камера както през X, така през XI и дори през XII в. От написаното оставам с впечатление, че Г. Прицинг е склонен да приеме идеята, че патриарх Дамян оглавява българската църква след 934–944 до събитията от 969–971 г. Освен това му е известно, че епископ (особено патриарх) не може да стане монах, по-млад от 30 години. В този смисъл, както и да се правят изчисленията (дори да се приеме спорното за мен твърдение, че патриаршеската интронизация става след 934 г., а не през 927 г.), през 971 г. Дамян е на над 70 години.

Един от най-опитните български антрополози, какъвто бе д-р Чолаков, обаче определя, че става въпрос за индивид не по-възрастен от 55–60 години. А по моите изчисления, дори да е сравнително млад, на около 30–35 години през 927 г. (минималната възраст за епископ), през 971 г. Дамян е около 75–80-годишен старец. Още по-спорна е идеята на Г. Прицинг, че Дамян почива и е погребан в Дръстър, без да уточни (дори няма формулирана хипотеза) кога точно става това – преди, по време или след като Йоан Цимисхи завладява Дръстър. При така пунктуално описаните в хрониките събития в Дръстър през 969–971 г. (Лъв Дякон е и участник тях) едва ли авторите им ще пропуснат такъв впечатляващ факт като кончината и погребението на българския патриарх[131]. Но да прочетем още веднъж основния източник, какъвто е Списъкът на българските архиепископи, където се казва: *Дамян* (светителствал – б.пр.) *в Доростол, […], а после бил свален от Йоан Цимисхи*. Най-логичният извод, който може да се направи от написаното, е, че Дамян напуска Дръстър при събитията от 971 г. Резултатите от археологическите проучвания в никакъв случай не противоречат по принцип на подобен извод. Разкритият гроб пред олатара на църквата не е патриаршески и не е по-ранен от средата на XI в. Впрочем единственият датиран паметник в него е кръст от планински кристал, който има своите паралели сред нагръдните енколпиони от края на XI–XII в.[132] Съгласен съм само в едно с Г. Прицинг и Ст. Ангелова: това действително е епископско погребение. Благодарение на достатъчно източници знаем, че приблизително между 50-те и 70-те години на XI в. епископ (митрополит) в Дръстър е Леонтий[133]. Непосредствено след него митрополит е Христофор, предстоятел на епархията до 20-те години на XII в., а между 1143–1147 и 1175–1180 г. митрополит става споменатият по-горе Лъв Хрисианит[134]. Определено епископското погребение не е на Лъв Хрисианит, защото и той почива на възраст над 70 години. Може да се гадае евентуално кой от предшествениците му е погребан пред олтара на църквата в Дръстър. Ако действително приемем, че минералните кръстове с обкови се разпространяват след края на XI–началото на XII в., то може това да е митрополит Христофор.

При толкова несигурни опорни точки засега не се ангажирам с персонификацията на епископа, но по всичко изглежда, че патриарх Дамян трябва да отпадне от списъка. Каква е съдбата му през трагичната 971 г. обаче, може само да гадаем. Най-вероятно при настъплението на Йоан Цимиски от Преслав към Дръстър през пролетта на 971 г. (не е изключено и при самата обсада) Дамян напуска резиденцията си в Дръстър и се отправя към Триадица (София)[135]. Вече цитирах Втората грамота на император Василий II, където съвсем определено се твърди, че патриаршеският престол е преместен от Дръстър в Триадица, а това може да направи само законен

патриарх[136]. Знаменателно е също така, че както в Дюканжовия списък, така и във Втората грамота на Василий II наследникът на Дамян–Герман, се свързва единствено с Воден, от което косвено следва, че в Триадица (София) се изявява единствено Дамян. Изглежда след неговата смърт в София или Воден (има малка вероятност да е Видин) за патриарх е интронизиран Герман. Допуска се, че Воден поема функциите на формална столица около 978 г., когато тук се установява легитимният български цар Роман след бягството му от Константинопол[137]. Изискването за симетрия между императорското (царското) и патриаршеското достойнство налага присъствието на патриарх Герман във Воден, където навярно извършва коронацията на цар Роман. Това предполага, че Дамян почива блажено в Триадица (София) известно време преди 978 г. Върху последствията от тези събития за Самуилова България и българската православна църква ще се спра в седма глава.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. – В: Изследвания в чест на чл. кор. проф. Страшимир Димитров (=Studia balcanica, 23). София, 2001, с. 186–187.

[2] **I. Jordanov.** Dobrudza (491–1092) – Selon les données de la numismathique et sphragistique. – In: Dobrudza. Sofia, 1975, p. 186.

[3] **Ж. Въжарова**. Славяни и прабългари по данни от некрополите от VI–XI в. на територията на България. София, 1976, с. 11–14, 81; **Р. Рашев, Ст. Станилов.** Раннесредневековый могильник у с. Ножарево, Силистренский округ. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, с. 214–220.

[4] **Ст. Ангелова**. Археологическо проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988, с. 38; **Г. Атанасов.** Ранносредновековни рисунки и знаци графити от крайдунавска Добруджа. – Сборник Добруджа, 7, 1990, с. 206, табл. X: 4.

[5] **В. Бешевлиев**. Първобългарски надписи. София, 1979, с. 115–120.

[6] **В. Бешевлиев**. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981, с. 145–146; **Ст. Ангелова.** Отново за локализацията на „преславния дом“ на Омуртаг на Дунав. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 183–196.

[7] **Г. Атанасов.** Ранносредновековни рисунки..., с. 206, табл. XI. 1; **Ст. Ангелова.** Отново за…, с. 191.

[8] **В. Златарски.** История на българската държава през Средните векове, I, 1. София, 1970, с. 378 сл.

[9] **Г. Атанасов**. За костюмите, регалиите и вероизповеданието на българските ханове. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 3. София, 1997, с. 76–93.

[10] **Г. Атанасов**. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони,

скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999, с. 26 сл.

[11] **A. Auner**. Dobrudja. – DACL, IV. Paris, 1920, col. 1259.

[12] **Г. Острогорски**. История на византийската държава. София, 1998, с. 250–252; **J. Darrouzès.** Listes épiscopales du concile de Nicee (787). – REB, 33, 1975, p. 7–12.

[13] **A. Auner**. Op. cit., col. 1251.

[14] **J. Darrouzès**. Op. cit., p. 20, 54.

[15] **J. Mansi**. Sacrorum conciliorum nova et alplissima collectio, 13. Graz, 1960, Col. 724.

[16] Съборни актове (прев. Л.Йончев) – В: ГИБИ, III, с. 200, 202, 319. Според К. Илски на този събор присъства и епископ на Одесос, но тази хипотеза не почива на сигурни източници. Вж: **K. Ilski.** Korespodencja biskupóz Mezyjskich. – In: Studia Moesiaca. Poznań, 1994, с. 133.

[17] **C. Scorpan**. Limes Scythiae. Topografical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortification on the Lower Danube (=BAR, 88). Oxford, 1980, p. 47–49; **С. Торбатов.** Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.). В. Търново, 2002, с. 306–307.

[18] **A. Auner**. Op. cit., col. 1251.

[19] **W. Strabo Fuldensis**. De rebus ecclesiasticis, VII. – In: PL, 114, col. 927; **W. Buchwald, A. Hohlweg, O. Prinz.** Tusculum-Lexicon. München, 1963, S. 527.

[20] **E. Thompson**. The Visigoths in the Time of Ulfila. Oxford, 1966, p. 82 sq.; **A. Lippold.** Ulfila. – RE, 9, 1922, p. 512; **A. Schwarcz.** Die Anfänge der Christentum bei den Goten. – Miscellanea Bulgarica, 5, 1987, S. 107–111; **E. Kaufmann.** Aus der Schule des Wulfila (=Dissertatio Maximimini contra Ambrosiu; et Epistula Auxentii Durostorensis). Strassbourg, 1899, p. LVIII–LXII.

[21] **W. Strabo Fuldensis**. Op. cit., col. 927; **P. Diaconu, N. Petre.** Quelques observation sur le complexe archèologique de Murfatlar (Basarabi). – Dacia, XIII, 1969, p. 448–449.

[22] **В. Велков**. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.). София, 1959, с. 232.

[23] **Г. Атанасов**. Скални монашески обители в Добруджа (IV–XIV в). Автореферат на дисертация. София, 1990, с. 15–16.

[24] **P. Diaconu, N. Petre**. Op. cit., p. 447–500. Впрочем има много малка вероятност У. Страбо да е имал предвид не Томи в Добруджа, а Томи (Стомион) на Северното черноморие (**В. Тъпкова-Заимова.** Българите по Северното причерноморие. – БСП, 1. Велико Търново, 1992, с. 49–51). За готите в Северното черноморие през VI–X в. вж: **М. Б. Щукин**. Готский путь. Готы, Рим и черняховская культура. Санкт-Петербург, 2005, с. 460–469.

[25] **Р. Рашев.** Старобългарските укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). София, 1981, с. 152 сл.

[26] **В. Златарски**. Цит. съч., I–2, София, 1971, с. 82–85, бел. 19.

[27] История на българската литература. I. София, 1962, с. 156–157.

[28] **В. Бешевлиев**. Първобългарски…, № 47, с. 173–174; ГИБИ, III, с. 279, 282, 286; **В. Гюзелев.** Българо-византийски диптих. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 15–16;

Р. Рашев. Византийците в България до покръстването. – В: Civitas divino-humana in honorem annorum LX Georgi Bacalov. София, 2004, с. 151–163.

[29] ГИБИ, IV, с. 21–23; **Р. Рашев.** Византийците в България…, с. 155.

[30] **В. Златарски**. Цит. съч., I, 1, с. 430–434.

[31] **В. Бешевлиев.** Първобългарите…, с. 145–146; **Ст. Ангелова**. Отново за локализацията …, с. 183–196.

[32] **P. Diaconu, D. Vilceanu**. Păcuiul lui Soare, I. Bucureşti, 1972, p. 47 etc. Авторите датират крепостта към края на X в. Ст. Ваклинов. (Формиране на старобългарската култура. София, 1977, с. 129–131) отнася строителството към управлението на хан Омуртаг. Най-ранните движими паметници и керамиката, открити при разкопките обаче се датират към началото на X в.

[33] **П. Георгиев.** Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993, с. 110–112; **В. Гюзелев.** Българо-византийски диптих, с. 15–16; **Р. Рашев.** Византийците в…, с. 155–156.

[34] ЛИБИ, II, с. 62.

[35] **В. Гюзелев**. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. С., 1969, с. 78.

[36] Пак там, с. 209–240.

[37] Пак там, с. 256.

[38] **П. Георгиев, Ст. Витлянов**. Архиепископията-манастир в Плиска. София, 2001, с. 192 сл.

[39] **E. Kalinka**. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906, Col. 289, № 367; **С. Цухлев.** История на българската църква, I. София, 1910, с. 368; **В. Златарски.** Цит. съч., I, 2, с. 220–221; **Н. Мавродинов.** Старобългарското изкуство. София, 1959, с. 91.

[40] **П. Мутафчиев.** Произходът на Асеневци. – В: Избрани произведения, II. София, 1973, с. 176–177, бел. 84.

[41] **В. Димова, Д. Иванов**. Ранни селища. Цитаделата до XII в. – В: Червен, 1. София, 1985, с. 27–29.

[42] **П. Мутафчиев**. Произходът…, с. 177, бел. 84; **V. Beševliev**. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, S. 35–36, № 51; **A. Kuzev.** Bemerkungen über einige Bistümer in Bulgarien während der ersten Jahrzehnte nach 870. – In: Symposium Methodi anum (= Selecta slavica, 13). Neuried, 1988, S. 190.

[43] **В. Златарски**. Цит. съч., с. 435; **В. Гюзелев**. Княз..., с. 416–418; **Т. Събев.** Самостойна народна църква в средновековна България. София, 1987, с. 226, 261; **V. Svoboda**. L'origine de l'organisation de l'église en Bulgarie et ses rapports avec le patriarcat de Constantinopole (870–919). – BBl, II, 1966, p. 74; **Б. Николова.** Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIV в.). София, 1997, с. 38–43; За някои нови виждания в тази насока вж: **П. Георгиев.** Първият български архиепископ. – В: Преславска книжовна школа, 3. Шумен, 1998, с. 129–138; **П. Георгиев.** Личността на архиепископ Йосиф-Стефан (886–893). – Годишник на катедрата по богословие в ШУ „Константин Преславски“, 2, 1998, с. 50–59; **П. Георгиев, Ст. Витлянов.** Цит. съч., с. 194–200.

[44] **В. Гюзелев**. Княз...., с. 416; **V. Svoboda.** Op. cit., p. 74–76; ГИБИ, V, с. 121.

[45] **Т. Събев**. Цит. съч., с. 254–255.

[46] **A. Kuzev**. Op. cit., p. 190.

[47] **В. Златарски**. Цит. съч., с. 207.

[48] **Ив. Венедиков**. Военното и административното устройство на България през IX и X век. София, 1979, с. 94.

[49] **A. Kuzev**. Op. cit., p. 190.

[50] **Ив. Йорданов**. Византийски оловни печати от Плиска. – В: Плиска–Преслав, 5, 1992, с. 292–293, № 28. Сведенията за печата от Войниково дължа на Валери Йотов.

[51] **Т. Тотев**. Епископски печат от Плиска. – в. Народно дело (Варна), бр. 140, 15 юли 1989.

[52] **Ив. Йорданов**. Византийски оловни…, с. 292–293.

[53] **Ив. Йорданов**. Печат на първия епископ на Девол от IX век? – Годишник на катедрата по богословие в ШУ „Константин Преславски“, 2, 1998, с. 56–60.

[54] **П. Георгиев**. Първият български …, с. 129–138; **П. Георгиев, Ст. Витлянов.** Цит. съч., с 194 сл.

[55] **P. Diaconu**. L'organisation ecclésiastique dans région du Bas Danube (dernier tiers du X-e–XII-e siècle). – Etudes byzantines et Post-byzantines, II, 1991, p. 73–81; **Ив. Йорданов.** Още веднъж за моливдовулите на Георги, архиепископ на България. – Преслав, 4, 1993, с. 315–324.

[56] **Ив. Йорданов**. Византийски оловни…, с. 292–293; **Ив. Йорданов.** Още веднъж за моливдовулите на Георги…, с. 315–324.

[57] **Г. Атанасов**. Към историческата география на Южна Добруджа. – Сборник Добруджа, 4, 1987, с.29–37; **В. Йотов.** Войниково. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска–Преслав, 7, 1995, с. 194.

[58] **П. Георгиев**. Първият български …, с. 129–138; **П. Георгиев, Ст. Витлянов.** Цит. съч., с 194–199.

[59] **Ι. Ταρνανίδης**. 'Η διαμόρφωσις του αυτοκεφάλου της Βουλγαρικής εκκλησίας (864–1235). Θεσσαλονικη, 1976, p. 59–63.

[60] **V. Laurent**. Le corpus des sceau de l'empire Byzantin, V–3. Paris, 1972, p. 156–157, 163–164, № 1806, 1814, 1822.

[61] **V. Laurent**. Op. cit., V-1. Paris, 1963, p. 212, 217, 260, 635, № 346, 347, 348, 717, 817, 821, 823.

[62] Ibidem, p. 255, 264, № 358, 364.

[63] Ibidem, p. 214, 686–687, № 877.

[64] **H. Grégoire**. Une inscription datée au nom du roi Boris-Michel de Bulgare. – Byzantion, XIV, 1939, p. 227–234.

[65] **V. Beševliev.** Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, S. 328–330.

[66] **V. Laurent.** Op. cit., V-1, p. 214, 686.

[67] Ibidem, p. 212–214, 686–688.

[68] Ibidem, p. 212–214, № 300–303.

[69] Ibidem, p. 686–688, № 877–880.

[70] Ibidem, p. 176, 184, 191, 195, 208, 432, № 251, 262, 272, 278, 294, 578.

[71] **Ив. Йорданов**. Нови данни за Преслав през X в. – Преслав, 3, 1983, с. 110–111.

[72] **A. Shepard.** Tzetzes' Letters to Leo at Dristra. – Byzantinische Forschungen, VI, 1979, p. 192–197.

[73] **П. Мутафчиев.** Съдбините на средновековния Дръстър. – В: Избрани произведения, II. София, 1973, с. 19 сл.

[74] **Ив. Йорданов.** Нови данни…, с. 110–111.

[75] **П. Георгиев, Ст. Витлянов.** Цит. съч., с. 184 сл.

[76] **Nicolai Papae** I. Epistolae (=ЛИБИ, II, с. 69, 97).

[77] **В. Гюзелев.** Княз...., с. 241 сл.

[78] **В. Златарски**. Цит. съч., с. 435; **В. Гюзелев.** Княз...., с. 416–418; **Т. Събев.** Цит. съч., с. 226, 261; **V. Svoboda**. Op. cit., p. 74; **Б. Николова.** Цит. съч., с. 40–41.За някои нови виждания в тази насока вж: **П. Георгиев.** Първият български…, с. 129–138; **П. Георгиев.** Личността на архиепископ…, с 50–54.

[79] **Ст. Ангелов.** Разкопки на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – Сборник Добруджа, 20, 2002, с. 16.

[80] **Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров**. Големият царски дворец във Велики Преслав, I: Преславската патриаршия през X в. София, 1991, с. 116–130.

[81] **В. Златарски.** Писмата на патриарх Николай Мистик. – СбНУНК, 11, 1894, с. 21–23; **Ив. Снегаров**. История на Охридската..., с. 4–15; **Г. Бакалов.** Средновековният български владетел (Титулатура, инсигнии). София, 1985, с. 113; **Ив. Божилов.** Цар Симеон Велики (893–927). Златният век на средновековна България. София, 1983, с. 106 сл.; **Т. Събев.** Цит. съч., с. 238; **Б. Николова**. Цит. съч., с. 42–43.

[82] Inocentius III Papa – Caloiohannes Rex. Epistolae. – In: PL, CCXIV, col. 155 (=ЛИБИ, III, с. 319.).

[83] **Г. Атанасов.** Инсигниите …, с. 62 сл.; **A. Vogt.** Constantin VII Porphyrogénète. Le livre des cérémonies, II. Paris, 1940, 47 (38), p. 1–13.

[84] **Ив. Божилов.** Цит. съч.., с. 106 сл.

[85] **Φωτίυ πατριάρου.** Ἐπιστολή γ΄ Νικολάω πάπα τής πρεσβυτέρος Ρώμης ἐκδ. Ἰ. Ν. Θαλέττα, ἐν Λονδίνω 1864, с. 162. – Цит. по: **Д. Гонис.** Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месембрия, Созопол и Анхиало) през XIV век. – В: Търновска книжовна школа, 5, София, 1989, с. 463, бел. 54.

[86] **Й. Иванов.** Български старини в Македония. София, 1970, с. 57; **Ν. Μουτσόπουλος.** Η"βασιλικητοναγιου Αχίλλείυστην Πρέσπα. Θεσσαλονικι, 1988, σ. 65, εικ. 51–54.

[87] **Б. Николова**. Цит. съч., с. 52–-57.

[88] **Г. Б. Феодоров, Г. Ф. Чеботаренко**. Паметники древных славян (VI-XII в.). Кишинев, 1974, с. 101–116; **Н. Тельнов, В. Степанов, Н. Руссев, Р. Рабинович.** Разошлись славяне по земле. Кишинев, 2002, с. 91 сл.

[89] **В. Златарски.** Цит. съч., с. 501 сл.; **Г. Атанасов.** Инсигниите…, с. 96 –98.

[90] **Г. Атанасов**. Инсигниите…, с. 62 сл.; **A. Vogt.** Op. cit., 47 (38), p. 1–13. Специално внимание за задължителната симетрия между императорското и патриаршеското достойнство обръща С. Пириватрич. **S. Pirivatrić.** Between the East and the West. The Bulgarian Church in the Time of Samuilo (CCA. 971–1018). Facts and Interpretatitions. –

В: Средновековна християнска Европа: Изток и запад. София, 2002, с. 499–508; **С. Пириватрич.** Самуиловата държава. Обхват и характер. София, 2000, с. 196.

[91] Опитът да се приравни императорската коронация с ритуала по брачната коронация на Петър I и Ирина в Константинопол за мен е погрешен, защото според Константин Багренородни това са две съвършено различни по време, място и семантична натовареност церемонии. Вж: **Constantinus Porphyrogenitus.** De cerimoniis aulae byzantinae. Bonnae, 1929, I, 39; **A. Vogt.** Op. cit., II, 48 (39), 49 (40), p. 15–25. В изворите липсват и всякакви податки през 927 г. в Константинопол спрямо Петър да е приложена специфичната коронация на млад съимператор. За нея вж: **A. Vogt.** Op. cit., II, 47 (38), p. 9–13. Фактът, че върху най-ранните моливдовули Петър се титулова „василевс на българите“ е косвено доказателство, че интронизацията била извършена от българския патриарх. **Г. Атанасов.** Инсигниите…, с. 96–98.

[92] **Й. Иванов**. Български…,с. 564–566.

[93] Грамоти на Василий II. – ГИБИ, VI, с. 44–45.

[94] **Е. Е. Голубинский.** Краткий очерк история православных церквей. Болгарской, сербской, румынской или молдаво-влашкой. Москва, 1871, с. 37; **В. Златарски.** Български архиепископи-патриарси през Първото царство до падането на източната му половина. – ИБИД, 6, 1924, с. 70 сл.; **В. Златарски.** История на …, с. 215–216; **П. Мутафчиев.** Съдбините …, с. 40 сл; **Ив. Снегаров** История на Охридската архиепископия, 1. София, 1995, с. 8–9; **I. Dujcev.** Patriarcato bulgaro del secolo X. – Medieoevo bizantino – slavo. Roma, 1971, p. 241–250; **Г. Атанасов.** Дръстър…, с. 137; **С. Пириватрич.** Цит. съч., с. 189.

[95] **N. Oikonomidés.** Les listes de présénce des IX^{é} et X^{é} siécles. Paris, 1972, p. 237, 240–244.

[96] **I. Ταρνανίδης.** Op. cit., p. 76-94; **G. Podskalsky.** Die Organisation der bulgarischen Kirche nach der Taufe des Fürsten Boris-Michael. – EB, 1, 1990, p. 55–56; **G. Podskalsky.**Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865–1459. München, 2000, S. 70–74.

[97] **I. Ταρνανίδης.** Op. cit., p. 85–86.

[98] **Б. Николова.** Устройство…, с. 150; **Б. Николова.** Неравният път на признанието. София, 2001, с.75–80; **В. Тъпкова-Заимова.** Църковните проблеми на Балканите след 971 година. – In: Studia balcanica, 23 (Изследвания в чест на чл. кор. проф. Страшимир Димитров, I. София, 2001, с. 8; **St. Angelova, G. Prinzing.** Das mutmaßliche Grab des Patriarchen Damian: zu einem archäologischen Fund in Dristra/Silistra. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и запад. София, 2002, S. 726–730.

[99] **A. Karpozilos.** The Ecclesiastical Controversy Between the Kingdom of Nicea and the Principality of Epiros (1217–1233). Θεσσαλονίκα, 1973, p. 73–76.

[100] **M. Danić.** Srpska vladarska titula za vreme Carstva. – ZRVI, 5, 1958, s. 9–13.

[101] **S. Pirivatrić.** Op. cit., p. 500-501; **С. Пириватрич.** Цит. съч., с. 196.

[102] **Ф. И. Успенский.** Цит. съч., с. 282–285; **Г. Острогорски.** Цит. съч., с. 367–369.

[103] **V. Laurent.** Op. cit., V–1, p. XVII, 214; **В. Тъпкова-Заимова.** Превземането на Преслав в 971 г. и проблемите на българската църква. – В: 1100 години Велики Преслав, I. Шумен, 1995, с. 178.

[104] **Constantinus Porphyrogenitus**. De cerimoniis aulae byzantinae, II, 52/43/, p. 726–727 (=ГИБИ, V, с. 224).

[105] **Constantinus Porphyrogenitus.** De administrando imperio (ed. G. Moravcsik, R. Jenkins). London, 1967, II, p. 66–69; **Константин Багренородный.** Об управлении империи (Под редакции Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева). Москва, 1989, с. 59–61, 344–345.

[106] **I. Ταρνανίδης.** Op. cit., p. 82–94; **G. Podskalsky.** Die Organisation..., S. 55–56.

[107] **Й. Иванов.** Български…, с. 56.

[108] **Г. Атанасов**. Инсигниите…, с. 96–99.

[109] **Б. Николова.** Неравният път..., с. 23–32.

[110] **Constantinus Porphyrogenitus.** De cerimoniis aulae byzantinae, II, 47, p. 682 (=ГИБИ, V, с. 222).

[111] **М. Дринов.** Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало до днес. – В: Избрани съчинения, II. София, 1971, с. 41; **С. Цухлев.** История на българската църква. София, 1910, с. 199; **Ив. Снегаров.** История на Охридската архиепископия, 1. София, 1995, с. 8–9; **Т. Събев**. Цит. съч., с. 260; История на България, 2. София, 1981, с. 231.

[112] **М. Г. Попруженко**. Синодик царя Борила. София, 1928, с. 90.

[113] **М. Дринов.** Цит. съч., с. 36–41; **Ив. Снегаров.** Цит. съч., с. 8

[114] **П. Мутафчиев.** Съдбините…, с. 43; **Iv. Jordanov**. Op. cit., p. 197, tabl. III; **Г. Атанасов.** Дръстър и патриаршията на Първото българско царство. – Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988, с. 137.

[115] **I. Jordanov.** Op. cit., p. 197, tabl. III; **Г. Атанасов.** Дръстър …, с. 137.

[116] **Ив. Йорданов.** Печат на Филотей, синкел и митрополит на Евхаита. – В: Приноси към българската археология, I. София, 1992, с. 120–125.

[117] **Леон Дякон.** История. Москва, 1988, с. 27–28, 34; **Лъв Дякон.** История (=ГИБИ, V), с. 249.

[118] **V. Laurent**. Op. cit., V-1, № 766, p. 587; **Ив. Йорданов**. Печат на Филотей…, с. 120; **J. C. Cheynet, C. Morrisson, W. Seibt.** Sceaux byzantins de la collection Henry Seyrig. Paris, 1991, № 248, p. 170–171.

[119] **П. Мутафчиев**. Цит. съч., с. 45; **Г. Атанасов**. Дръстър…, с. 143.

[120] **С. Пириватич.** Цит. съч., с. 192–198.

[121] **П. Георгиев**. Към въпроса за градоустройството на аулите от IX в. – В: Средновековният български град. БИД. Научни конференции, 2. София, 1980, с. 99–106; **В. Бешевлиев.** Първобългарите, с. 145–146; **Ст. Ангелова.** Отново за локализацията …, с. 183–196.

[122] **H.-G. Beck.** Kirche und theologische Literatur in Byzantinischen Reich. München, 1959, S. 79–80; PG, CXXXVII, col. 565.

[123] **F. Dvornik**. The Patriarch Photius in the Ligtht of Recent Reserch. – In: Beriche zum XI Internationalen Byzantinischen Kongress. München, 1958, S. 2–18; **П. И. Малицкий.** История на християнската църква, I. София, 1929, с. 241; **L. Bréhier.** Le monde Byzantin. – In: Les institution de l'Empire Byzantin. Paris, 1970, p. 386.

[124] **A. Shepard.** Op. cit., p. 192–197.

[125] **Т. Събев**. Цит. съч., с. 330–331; **Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов**. Кой кой е в средновековна България. София, 1994, с. 51–53.

[126] **St. Angelova, G. Prinzing**. Op. cit. p. 726–730.

[127] **Ст. Ангелова, Р. Колева, Ел. Ангелова, Р. Иванова**. Гроб № 98 от архиепископската базилика в Дръстър. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Изследвания и материали от международната конференция в чест 60-годишнината на проф. д.и.н. Йордан Андреев; 14–15 май 1999 г., В. Търново. В. Търново, 2003, с. 141–146, обр. 1–3. Засега няма безспорни данни, които да определят базиликата като архиепископска. Тя е катедрален храм на епископи, патриарси и митрополити, но не и на архиепископи. По-горе стана ясно – предположението, че в края на X в. тук резидира архиепископът на България Георги вече е отхвърлено с безспорни аргументи. **P. Diaconu.** L'organisation ecclésiastique …, p. 73–81; **Ив. Йорданов** Още веднъж за моливдовулите на Георги, архиепископ на България. – В: Преслав, 4, 1993, с. 315–324.

[128] **Ст. Ангелова, Р. Колева, Ел. Ангелова, Р. Иванова.** Цит. съч., с. 143.

[129] **St. Angelova, G. Prinzing**. Op. cit. p. 728–730. Забележително е, че котата на вкопаване на този гроб е над нивото на гробните камери от IX–X в. в притвора и северния кораб на църквата (Ст. Ангелова. Разкопки на църква …, с. 18, табл. XIII). Това предполага по-късна дата от третата четвърт на X в., когато според Г. Прицинг е погребан патриарх Дамян. Същото така по мои предварителни наблюдения въпросният гроб № 98 прорязва източната част на субструкцията на амвона. По всичко изглежда, че последният е иззидан през втория строителен период на храма (втората четвърт на X в.), защото в основата му е вграден фрагмент от корниз с успоредици в преславските църкви от IX–X в.

[130] **Ст. Ангелова.** Разкопки на църква…, с. 13–16; **Ст. Ангелова, Р. Колева, Ел. Ангелова, Р. Иванова.** Цит. съч., с. 142. По-подробно по този въпрос в следващата глава.

[131] **Лев Дякон.** Цит. съч., с. 52 сл.

[132] **К. Тотев.** Стеатитови кръстове от средновековна България. – Археология, 3, 1990, с. 50–53. За сходен кръст, носен от представител на висшата аристокрация в Русия около средата на XII в. вж: **И. Толстым, Н. Кондаков.** Русскія древности. IV. Санкт Петербург, 1891, с. 168–170, рис. 208. Аналогичен кръст от планински кристал със златен обков датиран в XIII в. се съхранява в съкровищницата на Ватопедския манастир на Атон. Вж: Holy Great Monastery of Vatopedi. Throuch the Eyes of Travellers. Mount Athos. 2003, p. 207.

[133] **Ив. Йорданов.** Печати на архиереи на Дръстър от XI в. – Сборник Добруджа, 9, 1992, с. 163–164.

[134] Пак там, с. 164–166; **A. Shepard.** Op. cit., p. 192–197.

[135] **М. Войнов.** Преслав–Средец–Охрид – три средновековни престолни града на българските царе и патриарси. – ИПр, 4, 1968, с. 72–76.

[136] **S. Pirivatrić.** Op. cit., p. 500–501; **С. Пириватрич**. Цит. съч, с. 196; **Г. Атанасов.** Църковната организация в Североизточна България и Добруджа между 971–1020 г. – В: Преслав, 6, 2004, с. 235–236.

[137] **С. Пириватрич.** Цит. съч, с. 96–100, 193–194.

ГЛАВА ШЕСТА.

Християнските паметници от Дръстър и Доростолска епархия от епохата на Първото българско царство (средата на IX–края на X век)

На фона на многобройните писмени източници, които ни представят Дръстър като водещ религиозен център на Първото българско царство, е странно, че доскоро в Силистра не бяха открити средновековни църкви, манастири и християнски некрополи, а броят на култовите предмети бе необичайно малък. През последните десетилетия тази празнина започва да се запълва и картината коренно се промени. Най-значителният проучен християнски паметник е новоразкритата църква на дунавския бряг, отстояща само на 30 м от северната крепостна стена на късноантичния и средновековния град (табл. IX: 1, табл. XXXVIII: 66, 67).

1. Епископската и патриаршеската църква и резиденцията на дръстърските епископи и патриарси от IX–X в.

Църквата е на брега на р. Дунав до северната крепостна стена на Дръстър и представлява трикорабна триапсидна базилика с притвор и размери 25,40x14,70 м. Централният кораб е широк 5 м, северният – 2,80 м, а южният – 3 м[1]. Разграничени са от дълбоки стилобати, върху които лягат две двойки масивни правоъгълни стълбове. Те носят система от арки, които поемат сводовото покритие на покрива. Трите кораба завършват на изток с триъгълни отвън и полукръгли отвътре апсиди. Пред централната апсида има следи от ниска мраморна олтарна преграда, пред която е апликирана мощехранилница (табл. XXXVIII: 67). Притворът е едноделен с три входа към наоса. В него и в източната част на наоса са оформени с плочи пет цистови гроба, в които навярно са погребани висши представители на духовната и светската аристокрация. Северно от църквата до протейзиса има баптистерий, от който е запазен фрагмент от купела и водопроводната система. Подът на храма е покрит с мраморни плочи, които лягат върху подложка от розов хоросан. Стените са измазани с фина розова мазилка. Църквата е старателно иззидана с добре оформени варовикови блокове. Фундирана е на дълбочина 1,80 м с ломени камъни на розов хоросан.

Под основите на църквата има фрагменти късноантична, ранновизантийска и старобългарска керамика от езическия период, което подсказва, че храмът е издигнат след средата на IX в.[2] Впрочем по план, размери, конструкция, начин на градеж и оформление на пиластрите по фасадата базиликата в Дръстър (първият период) има най-близки паралели сред паметници от края на IX и началото на X в. и по-специално базиликата на обект № 31 в Плиска, дворцовата църква в Преслав и църквата в княжеския манастир до с. Равна, Провадийско[3]. Изтъкнатите особености наред с дебелината на зидовете и дълбочината на фундаментите предполагат базилика със сводово покритие.

Ръководителят на проучванията Ст. Ангелова с основание допуска, че църквата е преустроена още в първата половина на X в., когато навярно е преоформена от скъсена сводеста базилика в базилика с купол, носен от четири кръстати пилона[4]. Този план наумява преславските кръстокуполни храмове от X в. в Аврадака, църквата на Мостич и пр.[5] Подът е вдигнат с около 0,60 м и е застлан с варовикови и мраморни плочи, на места оформен в opus sectile, а външните стени са раздвижени с тухлени ниши.

При това преустройство е разрушен баптистерият. Същевременно в протейзиса е иззидан тристъпален синтрон, от който е запазена южната половина. Вече е отбелязвано, че синтроните от този тип през ранното средновековие (VIII–X в.) продължават една затихваща раннохристиянска традиция от IV–VI в., но за разлика от ранновизантийския период се изграждат основно в катедрални и архимандритски храмове[6]. Затова през X в. те са по-рядко явление във византийския културен кръг, респективно в България, където са регистрирани в най-представителните столични храмове в Плиска (Голямата базилика и базиликите във външния град), Преслав (Кръглата църква и епископската църква при Чупката) и Преспа („Св. Ахил“)[7]. Пред синтрона на дръстърската базилика е оформена олтарна преграда, от която е съхранен мраморният канцел (табл. XXXVIII: 67, XXXIX: 71)[8]. Врязаните знаци IYI върху опакото на канцела сочат един terminus ante quem на полагането му – втората половина на X в. Действително този знак-тотем на управляващата фамилия на Крум, Борис I, Симеон и Петър не се среща върху паметници, датирани след падането на североизточните земи под византийска власт през 971 г.[9]

Според Ст. Ангелова някои архитектурни детайли предполагат амвон, но не го посочва в публикуваните до момента планове. Според моите наблюдения амвонът личи добре пред презвитерия в центъра на храма, като по форма напомня амвоните на църквите в Калабака (Северна Гърция) и Кръглата църква в Преслав (обр. 18, табл. XXXVIII: 67)[10]. Спада към типа двустъпални представителни амвони, познати в много епископски църкви на Балканите и Мала Азия в ранновизантийската епоха и по-рядко изграждани в ранносредновековните храмове от VIII–IX в.[11] През епохата на Първото българско

царство се срещат инцидентно в най-представителни храмове, като Голямата базилика в Плиска, Кръглата църква в Преслав и базиликата „Св. Ахил“ в Преспа. Този тип амвони се смятат за архаизиращ елемент, чиято горна граница на приложение е в края на IX и началото на X в.[12] Не е изключено амвонът в дръстърския храм да е фондиран през втория строителен период (след началото на X в.), защото в субструкцията му има фрагмент от преупотребен каменен корниз, характерен за преславските църкви през IX–X в.

От втория строителен период е и оформеното помещение пред презвитерия в северния кораб, което се пропуска в публикуваните до момента архитектурни планове на храма и техните коментари.

По това време църквата е изписана с многоцветна живопис. Запазени са фрагменти от ликовете на светци, растителни и геометрични орнаменти. Малки кубчета от мрамор и цветно стъкло предполагат мозаечни пана в апсидата и купола[13].

Забележително е, че църквата не е самостоятелен архитектурен паметник, а е своеобразна доминанта в обширен архитектурен ансамбъл, съставен от два (или три?) комплекса или двора, обрамчени и разделени с верижни помещения (табл. XXXVIII: 66). В централния комплекс е издигната църквата. На север той е ограничен от северната крепостна стена на Дръстър. От запад, пред притвора, започват верижни помещения, които се развиват в посока север–юг (табл. IX: 3, табл. XXXVIII: 66)[14] и фиксират западния край на централния двор. Те са иззидани от добре оформени варовикови блокчета, чиито фуги, подобно на храма, са измазани с розов хоросан. Според стратиграфските наблюдения навярно са изградени по време или след преустройството на храма през първата половина на X в. Най-вероятно продължават да се развиват на юг и отделят църквата от западния комплекс с верижни сгради, обрамчващи от всички страни втори двор. Едно от седемте проучени помещения в тази част е обширно (дължина 13 м и ширина 7,50 м)[15]. Вероятно над тези масивни помещения е бил издигнат втори етаж, покрит с керемиди, върху които се откриват врязани (много често IYI) знаци (табл. XL: 80, 81).

Източно от триделната апсида на храма има друг преграден зид, ориентиран север–юг. Той изолира храмовия площад от третия, най-източния комплекс, в който е построена триделна баня (табл. XXXVIII: 66). Все още не е ясно дали банята принадлежи на т. нар. Патриаршески архитектурен ансамбъл, или е част от друга голяма структура (примерно дунавския дворец на българските владетели), защото зидът, който я отделя от двора с църквата, е твърде масивен. От друга страна, според типологията и класификацията на средновековните бани в България тя спада към т. нар. Четвърти тип, датиран в X в.[16] Ако това се окаже вярно, построяването ѝ съвпада с датата на останалите

верижни помещение, т. е. с втория строителен период на църквата.

Пред проучвателите все още стоят много въпроси относно предназначението на целия архитектурен ансамбъл и съставните му части, взаимовръзката между отделните елементи и прецизната им датировка. Южната половина на ансамбъла не е проучена и това е нова пречка за по-цялостни наблюдения и изводи. Въпреки това е разкопано достатъчно, за да могат да се направят някои предварителни констатации и историко-археологически интерпретации.

Още в началото на проучванията през 1994 г. изказах предположението, че става въпрос за патриаршеската църква и патриаршеската резиденция на Първото българско царство[17]. Определено ансамбълът не възниква изведнъж като резултат на единно проектирана и завършена строителна програма. Според наблюденията на проучвателите след средата на IX в. първо е построена трикорабна базилика. По-късно, след началото на X в., теренът около нея е подравнен и са оформени другите два двора с верижните помещения и евентуално банята. На този фон може да се изкаже предположението, че църквата е построена веднага след покръстването като една от седемте епископски базилики в държавата[18]. По всяка вероятност това е катедралната църква на споменатия в предната глава епископ Николай – първия епископ на средновековния Дръстър след покръстването на България.

След като през 927 г. Дръстър е обявен за резиденция на българския патриарх, най-вероятно църквата е преустроена от епископски в патриаршески катедрален храм[19]. За целта е издигнат купол, изгражда се синтрон и амвон, а интериорът се разкрасява със стенописи и мозаични пана. Вероятно тогава пред олтарната преграда (вдясно от светите двери) е поставена и каменната мощехранилница (табл. XXXVIII. 67).

Най-сериозното указание за трансформирането на базиликата от епископска в патриаршеска е обособеното помещение пред протейзиса (обр. 18, табл. XXXVIII.67). Една от възможностите е това да е метаторион, характерен за патриаршеските катедрали и специално за „Св. София“ в Константинопол[20]. Според описанието на Константин Багренородни от средата на X в. една от функциите на метаторионите е място за церемониалното преобличане на императора[21]. Има сигурни доказателства, че десният метаторион пред диаконикона е ползван от императора, и косвени сведения, че левият метаторион пред протейзиса е предназначен за патриарха[22]. Аналогични помещения пред протейзиса и диаконикона има и в Голямата базилика в Плиска, която между 870 и 893 г. е катедрален храм на главата на българската църква – Плисковския архиепископ[23]. В архиепископската базилика в Преслав метаториони не се виждат, но за съжаление планът на този забележителен храм се чете основно по лошо запазените субструкции [24].

В дръстърския патриаршески храм обособен метаторион (?) е регистриран само пред протейзиса в северния кораб. Той обаче е построен допълнително, на фуга и това е разбираемо, защото базиликата е преустроена от епископска в патриаршеска катедрала едва през 927 г. На пръв поглед смущават скромните размери на метаториона в дръстърския храм, но и в този вид той е достатъчен са съхраняване на дрехи и за преобличане на първосвещенника. Действително от Константин Багрянородни и други автори се остава с впечатление, че метаторионите в константинополските храмове са полифункционални помещения, но не бива да се забравя, че тяхната първа и най-главна функция си остава като място за смяна на одеждите. Прочее, думата μετατώριον (някъде μούτατώριον) се превежда тъкмо по този начин[25]. Според източниците специално в столичния храм „Св. София“ имало няколко метаториона – единият наистина ползван само за преобличане, а другите, поголемите, срещи, закуски, отдих и пр.[26] Липсата на втори метаторион пред диаконикона на храма в Дръстър може да се обясни със сложната строителна история на южния кораб. Проучвателите допускат, че през XIV в., когато централният и северният кораб на базиликата са в рушевини (?), южният кораб е запазен и трансформиран в погребален параклис[27]. Ако действително е така, допустимо е при това късно преустройство метаторионът пред диаконикона да е отстранен. Причина за пълното му заличаване може да е обстоятелството, че е плитко вкопан и на фуга. Теоретично може да се коментира и друга една възможност. Припомням, че северният метаторион е определен за патриарха, а южният – за владетеля. Когато катедралният храм на духовния глава е в столицата на държавния глава, естествено е да се обособят патриаршески (архиепископски) и императорски (царски) метаториони, както е в „Св. София“ в Константинопол и в Голямата базилика в Плиска. Когато обаче патриаршеската резиденция е далеч от царската столица, както е в Дръстър, възможно е в патриаршеския храм да се изгради само патриаршески метаторион в северния кораб.

Патриаршеската резиденция със съпътстващите я административни, стопански, представителни и прочие помещения изглежда трябва да се идентифицира с комплекса на запад от църквата[28]. Личните покои на патриарха (около банята, източно от църквата?) вероятно бележат финалния етап в оформянето на патриаршеския архитектурен ансамбъл, но само бъдещи разкопки могат да уточнят това.

Освен от плана, размерите и разположението, значението на базиликата като епископски и патриаршески катедрален храм се илюстрира от богатата пластична украса. При разкопките са открити многобройни разкошно декорирани каменни корнизи, колони, бази и мраморни детайли (обр. 19, 20, табл. XL: 74–79), които имат преки аналози с пластичната украса на най-

Обр. 19, 20. *Архитектурни детайли от катедралния храм на Дръстър (X–XI в.)*

представителните преславски църкви от X в.[29] Сред тях по-специално внимание заслужава една триизмерна каменна фигура на фантастичен звяр с лъвска глава, издължена леопардова шия и лапи на мечка, като последните са поставени над арковидна извивка (табл. X: 1, табл. XXXIX: 73)[30]. Тя е намерена на около 20 м източно от църквата и вероятно е поставена като арка над прозорец, осветяващ храмовата апсида. По стил и изпълнение наподобява триизмерните фигури (най-вече лъвската), открити в църква от X в. в м. Аврадака до Преслав[31]. Дръстърската каменна пластика обаче е усложнена с релеф върху арката, който представя глава на змей и крило на птица. Предполагам, че е възпроизведен сюжет, зает от Апокалипсиса на Йоан. Там, по повод Второто пришествие, четем: *Звярът, който видях, приличаше на леопард; нозете му бяха нозе на мечка, а устата му – като уста на лъв; и даде му змеят силата си и престола си, и голямата си власт* (Апокалипсис, 13, 2). В края на Апокалипсиса се уточнява, че змеят е древната змия, която ще бъде завързана за 1000 години до идването на Хилядолетното божие царство. След описаните от Йоан изстъпления на змея най-голям акцент се поставя върху един епизод, който доуточнява семантиката на скулптурната композиция от базиликата: *А когато змеят видя, че е свален на земята, подгони жената, която роди мъжко дете. И дадоха се на жената две крила на голям орел, за да хвърчи.* Тази сцена несъмнено символизира раждането на Исус, опита да бъде убит заедно с останалите еврейски деца и спасителното бягство на Богородица (с крила на орел).

Редки са художествените превъплъщения на сатанинския звяр в изобразителното и приложното изкуство във византийския културен кръг през X–XI в.[32] Що се отнася до техниката на изпълнение, посочих успоредиците от Аврадака, но веднага трябва да уточня, че триизмерната скулптура не е често явление във Византия и съседните страни през Ранното средновековие. Дори

в Западна Европа тиражирането на скулптурни композиции върху романските катедрали започва след началото на XI в. И все пак някои паметници от Константинопол (църквата в манастира на Константин Липс), Кападокия (Селиме килисе), Грузия и Армения подсказват, че тази източна традиция, макар и епизодично, си пробива път във Византия и Задкавказието, откъдето преславските и дръстърските майстори черпят вдъхновение[33].

Освен впечатляващ външен вид църквата в Дръстър има и изящен интериор. Малко са представителните църкви, дори в столицата Преслав, в които са откривани толкова мраморни детайли, мощехранилници, следи от мозаечни пана и opus sectile, процесийни кръстове и утвар. Засега тя е единственият български храм от първата половина на X в. с безспорно документирана многофигурна стенна живопис[34]. Ще акцентувам и на фрагментираната белоглинена иконка с Богородица, открита в комплекса на запад от църквата (табл. X: 2, табл. XXXIX: 72)[35]. Почти всички споменати пластични и изобразителни паметници, както и голям процент от подемния материал се отнасят към X в., когато преустроената куполна базилика е патриаршески катедрален храм на Първото българско царство.

Прави впечатление, че вместо в центъра на средновековния град (такова положение заемат катедралните храмове в Плиска, Преслав, Скала, Цар Асен, Търново, Червен, Мелник, Овеч, Ловеч и прочие (табл. XLI: 82, XLII: 87), базиликата и резиденцията са построени плътно до северозападния ъгъл на крепостта, край брега на р. Дунав (табл. I: 4, табл. XXXVIII: 66). Каква е причината за това явление, все още не може да се отговори, докато не бъде изяснена напълно топографията на Дръстър през IX–XI в. Знае се добре, че в средата на IV в. на брега на р. Дунав постига мъченическа смърт св. Емилиан Доростолски[36]. През IX–XI в. той се радва на голяма популярност, защото житието му се тиражира в най-легитимните за православната църква издания като Синаксара на Константинополската патриаршия от VIII–IX в., Хрониката на Теофан Изповедник от началото на IX в. и Месецослова на Василий II от самото начало на XI в.[37] Не е изключено тъкмо по тази причина базиликата да е фондирана на брега на р. Дунав, защото легендата напомня, че тук има място, осветено с кръвта на известен мъченик[38]. А християнската традиция повелява тъкмо на такива места да се изграждат знаковите храмове[39]. Освен това много често последните имат за патрон мъченика, върху чийто мартириум са издигнати[40]. Дали през IX в. в Дръстър има някакъв материален знак от евентуален мартириум на св. Емилиан до дунавския бряг, засега е неизвестно. От археологическите проучвания знаем, че катедралната църква е построена върху рушевини на ранновизантийски постройки от IV–VI в.[41], което не ще да е убягнало на вниманието на духовниците и строителите през IX–X в. Впрочем има археологически податки, че по аналогичен начин върху

Обр. 21. *Корниз от храм в Пъкуюл луй Соаре от X в.*

Обр. 22. *Представителен надпис от X в. от Пъкуюл луй Соаре*

разрушения през VII в. мартирий в Августа Траяна–Берое (през V в. този мартирий от IV в. прераства в мартириална църква) към XI в. е построена църква и наоколо се развива некропол[42].

2. Църкви в Доростолска епархия през IX–X в.

Сведения или предположения за храмове в огромната Доростолска епархия през епохата на Първото българско царство има и в други крепости, които са и центрове на духовния и културния живот в региона. Сред тях особено място заема крепостта на остров *Пъкуюл луй соаре*[43]. По всяка вероятност тя е издигната след началото на X в. на около 20 км източно от Дръстър[44]. Голяма част от нея днес (включително централната част) е под водите на р. Дунав и засега църква на острова не е проучена. Един великолепен каменен корниз с дентикули, идентичен с корнизите от преславските църкви и дръстърската базилика, предполага представителен храм от X в. (обр. 21)[45]. Наскоро откритият надпис с религиозно съдържание от края на IX–началото на X в. (вероятно от храм с патрони св. Сава, св. Траян и св. Димитър) е нов аргумент в тази насока (обр. 22)[46]. Най-сетне, при археологическите разкопки са намерени няколко църковни кръста (табл. LVII: 163, 164), които могат да бъдат използвани само в църковния ритуал и за украсата на църква[47]. Такива кръстове (процесийни, хоругвени, покривни) са открити и в крепостите от X–началото на XI в. около Дръстър при Средище, Скала, Цар Асен, Руйно–Картал кале, Руйно–Аязмото, Окорш, Балик и Ветрен (табл. LV: 149–154;

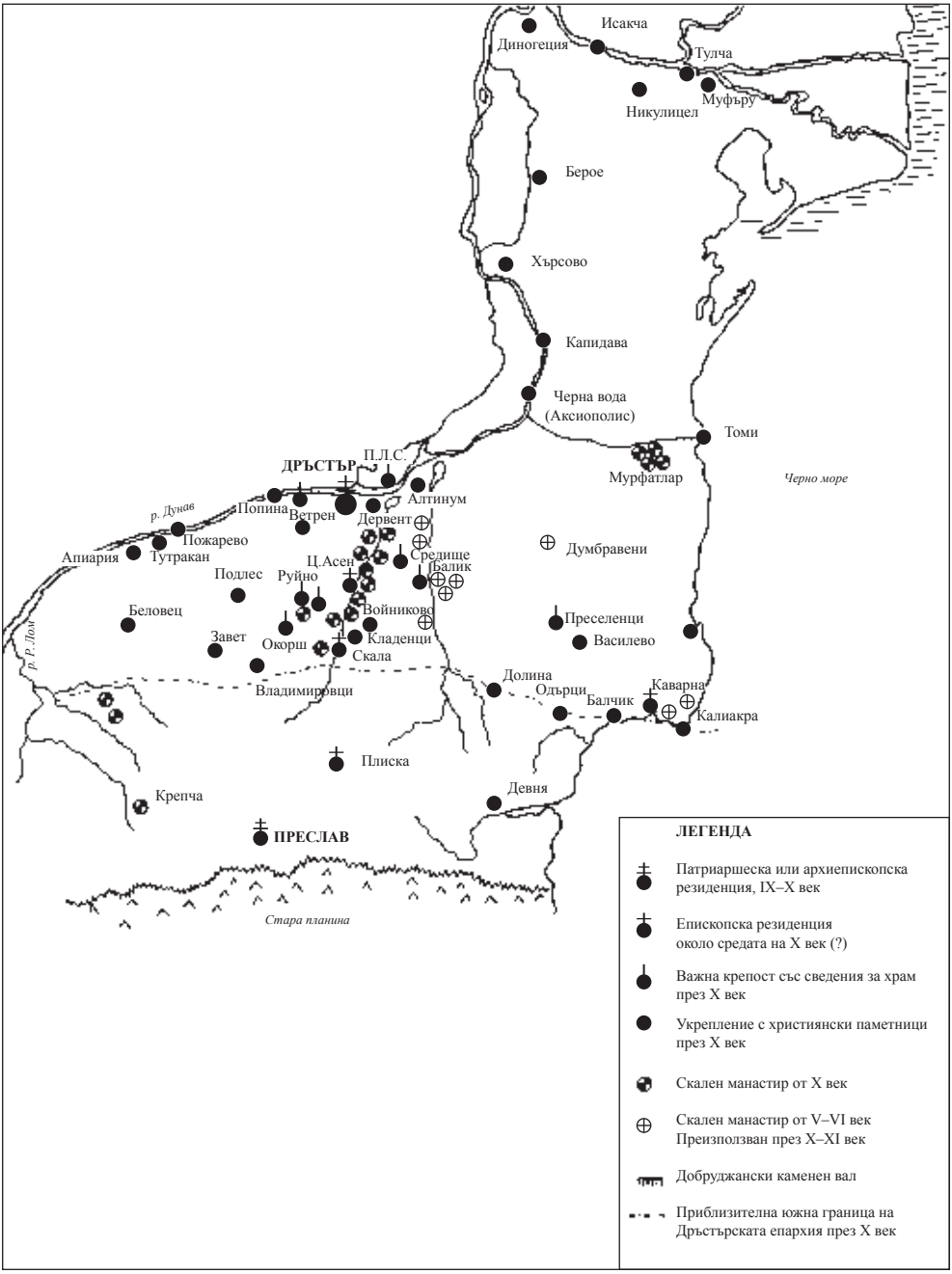

Фиг. 4. *Доростолска епархия през IX–X в.*

Обр. 23. *Църква № 3 от X в. в крепостта до с. Цар Асен, Силистренско*

LVI: 156, 157; LVII: 159, 160)[48]. Те също могат да се интерпретират като косвено свидетелство за все още неразкрити храмове. Специално към епохата на Първото българско царство евентуално могат да се датират кръстовете от Средище, Скала, Руйно–Картал кале и Окорш, докато останалите са с надписи от XI в.

При системни археологически разкопки около Силистра досега ранносредновековни църкви са проучени единствено в крепостите Цар Асен, Скала и Каварна, а напоследък и в Свещари и Преселенци.

Църквата в Цар Асен

Намира се в крепост, разположена на около 30 км южно от Дръстър (фиг. 4, табл. XLI: 82, 83) по главния път, свързващ през X в. патриаршеската резиденция със столиците Плиска и Преслав[49]. При проучванията през 50-те години на XX в. са разкрити общо четири църкви, но само една (№ 3) се отнася към X в. (обр. 23, табл. XLI: 82, 83)[50]. Тя е най-голяма и се разполага почти в центъра на укреплението. Представлява еднокорабен едноапсиден храм без притвор с дължина 10,50 м и ширина 7,00 м[51]. Иззидана е от добре оформени каменни блокове, споени с хоросан. Стените, измазани отвътре с червеникав хоросан, са широки около 0,80 м и са фундирани на дълбочина 0,80 м. Апсидата е обширна, подковообразно извита с ширина 2,50 м и дълбочина 3,30 м. Повдигната е с едно стъпало над наоса, постлана е с тухли, а по средата ѝ личи постаментът на палмообразна олтарна маса. Пред апсидата на църквата, върху тухления под и по стените личи жлеб за

Обр. 24. *Църква № 2 от X в. в крепостта до с. Скала, Силистренско*

закотвяне на олтарната преграда. Около църквата и в нея са намерени мраморни и варовикови корнизи, детайли от олтарната преграда и олтарната маса, кратък кирилски надпис (табл. XLI: 85–86), фрагменти от процесийни кръстове (табл. LV: 151, 152) и покривни керемиди[52]. По някои от камъните, тухлите и керемидите има врязани старобългарски знаци от X в.

При проучванията е установено, че църквата е оградена с каменна ограда, иззидана от ломени камъни и кал. В този своеобразен църковен двор на 11 м югозападно от храма е разкрито правоъгълно каменно жилище с размери 5,00x4,70 м (обр. 65, табл. XLI: 82, 84)[53]. Сред находките от жилището по-специално внимание заслужава една глинена кадилница[54].

Църквата в Скала

Крепостта до с. Скала, Силистренско (фиг. 4, табл. XLII: 87), се намира на около 25 км южно от крепостта до с. Цар Асен[55]. Разположена е на десния скалист бряг на същото сухоречие Канагьол (средновековната р. Дристра), край което се вие средновековния път Дръстър–Плиска–Преслав. В крепостта са проучени две църкви, като по-ранната (църква № 2) се датира в X в.[56] Тя е издигната в централната част на укреплението и представлява еднокорабен едноапсиден храм без притвор, с дължина 8,50 м и ширина 4,80 м (обр. 24, табл. XLII: 87, 88). Апсидата е дълбока, просторна и подковообразно извита, с размери 2,25x 1,90 м. В центъра ѝ има следи от постамент на палмообразна олтарна маса. Църквата е построена без фундамент от полуобработени ломени варовикови камъни на кална спойка. Стените са измазани с бледорозов

Обр. 25. *Мраморни капители от X в. от църква № 2 в крепостта до с. Скала*

хоросан, а подът е покрит с мраморни плочи. Около мястото на олтарната преграда са намерени четири мраморни кемпферови капители (обр. 25, табл. XLII: 89–92) и фрагменти от белоглинени преславски рисувани плочки (табл. X: 3–6, XLII: 93–95). Около църквата са открити фрагменти от тухли, покривни керемиди с врязани старобългарски знаци (включително IYI), процесиен и покривен кръст (табл. LIV: 140, LV: 154)[57].

По план и размери двете църкви са много близки. Специално ще изтъкна сходството на подковообразните апсиди и разположените в средата им (а не пред тях) олтарни маси. Еднаква е и датировката на двата храма – в границите на X в. И двата са разрушени към края на X в., след което (в началото на XI в.) над храма в Цар Асен е изградена втора, по-малка църква, а в наоса на църквата в Скала е устроено наземно жилище. Има и някои отлики. Царасенската църква е по-голяма, по-старателно иззидана, има фундамент и е оградена. Впрочем и самата крепост до с. Цар Асен е по-голяма, по-добре укрепена и има по-важна роля в административната и фортификационната система през X в.

Църквата в Каварна

Построена е върху рушевините на ранновизантийска базилика от V–VI в.[58] Представлява еднокорабна едноапсидна църква без притвор с дължина 8,30 м и ширина 5,60 м (табл. LXIV: 250). Иззидана е от ломени обработени камъни на кална спойка, като стените са широки 0,75–0,90 м. Основата е плънка от ломени камъни на кал.

Църквата до Свещари, Исперихско

Открита е през 2001 г. и все още не е напълно публикувана[59]. Представлява малка еднокорабна едноапсидна църква без притвор, изградена от ломени камъни на кална спойка без фундамент. Около нея са разкрити няколко полувкопани жилища с каменни стени и заоблени ъгли, характерни за IX–X век.

Църквата в Преселенци, Генералтошевско

Открита е през 2006 г. при проучвания на крепостта (фиг. 4) от В. Йотов и Г. Атанасов. Разположена е на най-високата точка на крепостта. Предстои допроучването ѝ. Представлява еднокорабен храм без притвор с обширна апсида. Вкопана е съвсем плитко в средновековния терен. Иззидана е от ломени камъни на кална спойка.

Обикновено се смята, че опростеният архитектурен тип еднокорабна, едноапсидна църква без притвор е характерен за малките и бедни средновековни поселения – като до Свещари например. Цар Асен и Скала обаче са сред най-важните крепости през епохата на Първото българско царство, а по архитектурна украса двете църкви се доближават до някои от храмовете в Преслав и Дръстър. Мраморните детайли, корнизите, белоглинените рисувани плочки, стенописите, утварите и скъпите покривни конструкции показват, че при изграждането им не липсват средства и възможности. Явно опростеният план не е резултат на икономическа и строителна немощ, а на предварителна концепция, свързана с определени традиции и литургични особености. Специално еднокорабните храмове без притвор с характерната подковообразна апсида, с олтарна маса в самата апсида (обикновено олтарните маси са пред тях) са характерни за една група църкви в Крим, Колхида (Източното Черноморие) и Кападокия и се проследяват като непрекъсната традиция от VI–VII до IX–X в.[60] Вече е обърнато внимание, че ранните кападокийски църкви от VI–IX в., прототип на кримските храмове от VIII–X в., са по правило без притвори[61]. Специално в Крим този архитектурен тип е обичаен и за прабългарските християнски селища в Крим (Кордон Обба, Паташкино, Героевка и Перчем кая) от IX в.[62] Затова не изключвам възможността той да се налага в Североизточна България и специално в крепостите около Дръстър с приижданието на нови групи прабългари от Крим и Северното Причерноморие в края на IX–началото на X в.[63] Показателна в това отношение е църквицата до Свещари, около която са разкрити землянки, характерни за старобългарските селища от VIII–IX в. на Кримския полуостров.

Забележително е, че църквата в Скала е единственият храм извън столицата Преслав, в който са открити толкова много и разнообразни белоглинени рисувани плочки, смятани за емблема на т. нар. Преславска цивилизация (табл. X: 3–6, табл. XLII: 93–95). Най-сетне, техните най-преки паралели по размери, украса, цветове и глазури са сред плочките в ателието на Кръглата църква във Велики Преслав[64]. Близките аналози на капителите (обр. 25, табл. XLII: 89–92) са също сред кемпферите в Преславските църкви[65]. Естествено

възниква въпросът кое предизвиква това специално отношение към малката провинциална църква в Скала. Още веднъж трябва да се уточни, че Скала е приблизително по средата на главния път Преслав–Дръстър и се явява междинна пътна станция между столицата и патриаршеската резиденция в Дръстър. Следователно тук минават, отпочиват и се черкуват знатни светски и духовни лица, които може да са поръчали на преславските ателиета тази богатата украса.

Друг забележителен паметник, който може да се свърже с църквата в Цар Асен, е един каменен надпис, намерен като сполия в преправката на крепостната стена от края на X или началото на XI в. (обр. 26, табл. X: 7)[66]. Дотогава изглежда заема представително място в крепостта и най-вероятно във или около църквата. Текстът е врязан в добре оформен варовиков блок с форма на издължена пресечена пирамида с височина 0,73 м, ширина в основата 0,28 м и ширина при върха 0,10 м. И четирите лица са богато декорирани с геометрични орнаменти и християнски символи под формата на гравирани или скулптирани кръстове, звезди, храмове и пр. Върху лицевата и дясната страна е врязан кирило-глаголически старобългарски надпис, който според първоиздателя Н. Ангелов изглежда приблизително така:

ИСУС ХРИСТОС
НА ГОСПОЖИН ДЕН
(Успение Богородично)
ПОСТАВЕН
КРЪСТ
ГОСПОДИ ПОМИЛУЙ
МАНАСИЙ ИНОК
С ОТРОКА
ОТ ... ВИЗА
НТ
ИОН

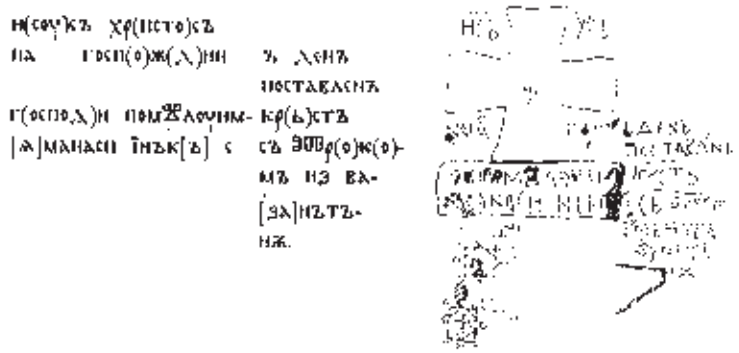

Н. Ангелов датира надписа по палеографски особености към втората половина на IX–началото на X в. и смята, че това е надгробен паметник на Манасий. Последните три реда обаче го затрудняват и той ги игнорира.

Следващият, който обръща внимание на този любопитен текст, е К. Попконстантинов[67]. Той прецизира датировката към края на IX–началото на X в., вижда същите знаци и чете по сходен начин текста, но разчита думи и в последните три реда, оставени без коментар от Н. Ангелов. Според К. Попконстантинов там е изписано ꙁ ѵазантѣиѫ. – т. е. ИЗ ВИЗАНТИОН (Константинопол). Така според него разгърнатото четене е следното: *На Госпожин ден* (Успение на св. Богородица на 15 август по стар стил – б. а.) *е поставен кръст. Господи помилуй ме, Манасия инока* (монах – б. а.) *с отрока* (духовен

Обр. 26. *Кирило-глаголически надпис от края на IX–началото на X в. от крепостта до с. Цар Асен (поглед от четирите страни)*

син – б. а.) *из Византион*. Съобразно този текст К. Попконстантинов смята, че надписът не е надгробен, а официален посветителен паметник и донякъде има летописно съдържание.

На това основание преди години се опитах да разшифровам смисловото значение на текста и да го корелирам с някои исторически събития от края на IX в.[68] Предложих хипотезата, че монахът Манасий и духовният му син (навярно послушник) пребивават във Византион (Константинопол), но покъсно идват в крепостта до Цар Асен. Тук (или в близката околност) навярно живеят по-продължително и по повод някое знаменателно събитие (чудо?), свързано с празника на св. Богородица, на видно място издигат този посветителен надпис. Впрочем не е изключено този паметник да е поставен и осветен там, където е предвидено изграждането на църква.

Паметникът е разкрасен от четирите страни, което води до извода, че е издигнат на знаково място, където може да се вижда отвсякъде и да въздейства на богомолците. Не е изключено да е в наоса на единствената през X в. църква № 3 или някъде в близост до нея в църковния двор, ограден с каменна стена. Това обаче не е манастир, защото до оградата има само едно жилище, ползвано навярно от свещеника, обслужвал храма, и семейството му. При системните археологически проучвания няма никакви податки за манастир или скит в подградието на крепостта. В подножието ѝ обаче са проучени няколко скални монашески обители (табл. XLV: 115–119), където най-вероятно се подвизават монахът Манасий и духовният му син (отрок)[69]. Според тогавашната практика, на неделните служби и на големи празници монасите от околните скитове и килии посещават големия храм в крепостта, където определено се ползват с уважение и влияние. Още повече че в района на крепостта при Цар Асен няма киновиален (общежителен) манастир, чийто храм да играе ролята на католикон, но за тази монашеска организация ще стане въпрос по-долу.

Разбира се, смущава обстоятелството, че византийската столица е упомената в надписа със своето архаично име Византион, неизвестно от други старобългарски надписи и текстове. Същевременно обаче то е познато на съвременните византийски и западни автори[70], което разкрива възможността да е известно и на някои грамотни българи.

Повече размисли предизвиква уточнението (според К. Попконстантинов), че Манасий и духовният му син пребивават във Византион–Константинопол. Явно отдават голямо значение на този момент от биографията си, щом го увековечат в представителния текст. Едва ли двамата иноци (монаси) са ромеи от Константинопол, които така добре са запознати с кирилицата и глаголицата и идват в този край да просвещават местното старобългарско население на родния му език и писменост. При това именно тогава (по-

следните десетилетия на IX и първите десетилетия на X в.) България и Византия са в крайно обтегнати отношения и непрекъснати войни. Също така императорският двор и патриаршията в Константинопол воюват с всички средства срещу въвеждането на славянското богослужение, език и писменост в диоцеза на българската църква.

Предвид оскъдната информация, която се съдържа в надписа от крепостта до Цар Асен, могат да се изградят няколко версии.

Известно е, че в първите години след покръстването през 864 г. княз Борис I Михаил изпраща заедно със сина си Симеон в Константинопол млади българи със задача да получат знания и да изучат монашеските практики и добродетели[71]. В тази връзка хипотетично може да се допусне, че Манасий (и духовният му син ?) се обучава или временно пребивава в някой от константинополските манастири. При това положение, за разлика от обикновените грамотни българи, може да научи архаичното и познато в империята старо име на столицата.

Много наши и чужди извори свидетелстват за движението на монаси из различни страни (странстване, поклонничество и др.) през IX–X в.[72] Ако в някое свое странстване Манасий и духовният му син посещават Константинопол-Византион или престояват известно време като гости или поклонници в някои от тамошните манастири, то е възможно да отразяват с гордост този знаменателен момент от живота си.

Според старото Наумово житие част от моравските ученици на св. Методий са продадени от немското духовенство в робство на пирати мюсюлмани. По-късно, със съдействието на императора, те са откупени и приети във Византия. След като са им възвърнати монашеските чинове и санове, те са настанени в константинополските манастири[73], а по-късно, с личното съдействие на княз Борис и сина му Симеон, са привлечени в Плиска. Може хипотетично да се допусне, че един добре подготвен в книжовно отношение монах, какъвто Манасий се представя чрез надписа, усвоява глаголическите писмена в Моравия и затвърждава образоваността си в Плиска. Впрочем палеографският анализ показва, че текстът от Цар Асен е сред най-грамотните в калиграфско и граматическо отношение епиграфски паметници в Североизточните български земи, чийто автор има дълбоки познания върху кирило-глаголическите писмена[74]. В тази връзка искам да обърна внимание върху факта, че крепостта до Цар Асен не е едно обикновено укрепление. Това е най-голямата и най-добре укрепената крепост във вътрешността на Североизточна България между Плиска и Дръстър, в която е разкрита най-представителната църква в региона с най-многобройните и ценни находки[75]. Най-сетне, около нея е съсредоточена една от най-големите групи скални монашески обители в Добруджа от края на IX–X в.[76]

Нека накрая разгледаме и възможността текстът ⱁⰻⰵ ⰱⱁⰶⰰⰽⱏⱏⱏⰺ. да е неправилно разчетен и разтълкуван и тук да стои името на друго селище или изобщо друга дума. Още повече че това се твърди в една публикация на А. Мединцева отпреди десетина години[77]. Подобно на Н. Ангелов и К. Попконстантинов тя вижда същите знаци, но за разлика от К. Попконстантинов в края на текста вместо ⱁⰻⰵ ⰱⱁⰶⰰⰽⱏⱏⱏⰺ. вижда НЗВА(НА)NЪ ТЪ(ШАN)Н? – т. е. *изваян бързо*. В тази последователност според А. Мединцева пълният текст се чете така: *Господи помилуй ме, Манасий инок. На госпожин ден (Успение на св. Богородица) е поставен този кръст, изваян от Отрок*. Авторката обаче има съмнение относно идентификацията на думата *отрок*. Според нея Отрок може и да е духовен син, но е по-вероятно да е лично име от тюркско-български произход и дори да е светското име на монаха Манасий. Тази реконструкция ми се струва по-малко вероятна, а и контекстът на надписа не предполага Манасий да се представя с другото си име. Не е убедително обособяването, както и подреждането на двете относително самостоятелни изречения в надписа: първото *Господи помилуй ме, Манасий инок* и второто *На госпожин ден (Успение на св. Богородица) е поставен този кръст, изваян от Отрок*. Според мен К. Попконстантинов има по-голямо основание да твърди, че първото изречение е *На госпожин ден (Успение на св. Богородица) е поставен този кръст*, а второто *Господи помилуй ме, Манасий инок с отрока из Византион*. Несъмнен е съюзът СЪ между инок и отрок и това самата А. Мединцева показва на своя препис. В този смисъл е изключено Отрок да е някакво лично име и без съмнение в него е вложен смисълът на духовен син. Ако има сериозни съмнения в четенето на К. Попконстантинов, те могат да бъдат единствено относно името Византион. Възможно е там да се чете друг топоним, друга дума и изобщо друг израз, както е възможно тази дума наистина да е ⱁⰻⰵ ⰱⱁⰶⰰⰽⱏⱏⱏⰺ.

3. Скални църкви и манастири

Манастирите по р. Канагьол

В диоцеза на Дръстърска епархия са открити и проучени единствените групи безспорни скални монашески обители от X–XI в. в Средновековна България (фиг. 4)[78]. Тук е и най-голямата колония от манастири и скитове по руслото на сухоречието Канагьол (средновековната р. Дристра), по която минава пътят Преслав–Дръстър и са издигнати крепостите при Скала и Цар Асен. Впрочем по-горе се видя, че в надписа от Цар Асен изрично се споменава за пребиваването на монаси към края на IX–X в.

Монашеската колония по Канагьол започва точно в подножието на кре-

постта при Скала, разпростира се на север в района на Цар Асен и достига приблизително до Дръстър (фиг. 4). В скалния венец под крепостта Скала са проучени църква (запазена е само олтарната ниша), няколко единични килии (табл. XI: 1) и параклис с изсечени две гробни камери (табл. XLIII: 96–101).

Северно от него, в околностите на с. Върбино, има два относително големи скални манастири с църкви, килии игуменарници и крипти (фиг. 4, табл. XI: 2, 3, табл. XLIV: 106–108), а северно и южно от тях има три групи по 3–4 уединени килии (табл. XLIV: 102–105, 109–111, XLV: 112–114)[79].

Голямо струпване на скални монашески обители е регистрирано и в близките околности на крепостта до с. Цар Асен[80] (фиг. 4). Това по правило са малки църкви (табл. XII: 2, XLV: 115, 117, 120), в съседство на които има по няколко килии (табл. XII: 3, XLV: 116, 118, 119, 121).

Следващият център на монашески живот е около ранносредновековното селище до гр. Алфатар, разположено на около 10 км северно от с. Цар Асен. Тук са проучени голяма църква с килия (табл. XIII.1, табл. XLVI: 122), малка църква с килия (табл. XIII: 2, табл. XLVI: 123), голям (киновиален?) манастир (табл. XIII: 3, XLVII: 124) и няколко изолирани килии, северно и южно от него[81]. Колонията завършва недалеч от с. В. Левски, където се намират две естествени скални колони, като в подножието на едната има обширна скална църква, а в подножието на другата – килия (обр. 27, табл. XIV: 1, табл. XLVII: 126)[82]. Северно от тях има още две изолирани килии (табл. XLVII: 125, 127).

Към колонията скални манастири по р. Канагьол гравитират скалният скит до с. Руйно (табл. XIV: 2, 3, табл. XLVII: 128), (църква с четири килии и крипта)[83] и скалните килии в подножието на крепостта до с. Поп Русаново[84], разположени съответно на съседните сухоречия Синебир и Табан.

По-специално стои въпросът със скалните манастири по Суха река (табл. XXXIV–XXXVI) и манастирите в околностите на Думбравени (табл. XXXIV: 50) и Касиан (?)[85] на румънска територия. Вече споменах, че плановете и литургичните особености на обителите по Суха река[86] и край Думбравени предполагат датировка към V–VI в. Същевременно някои рисунки, знаци графити (особено знакът IYI в Хитово) (табл. VIII: 2, 3), надписи и фрагменти ранносредновековна керамика загатват, че може да са преизползвани през X в. Системните археологически разкопки в Думбравени през 1999–2000 г. и сондажите в Гяур евлери до с. Балик през 2004–2005 г. отстраняват всякакви съмнения в тази насока, защото редом с керамиката от IV–VI в. са открити и многобройни фрагменти от старобългарски съдове от края на IX–началото на XI в.[87] В това няма нищо учудващо, защото през X в. ранновизантийските обители (за разлика от зиданите църкви и манастири) са напълно запазени в интериор и екстериор. Най-после, намират се в близост до ранносредновековни селища, а ранновизантийската крепост при Балик

Обр. 27. *Скални обители със скални колони върху десния бряг на Канагьол в м. Братила между гр. Алфатар и с. В.Левски*

със сигурност е възстановена през X в.[88] Ранновизантийски и средновековни материали са открити и в пещерата до Касиан, но все още няма убедителни факти, че става въпрос за монашеска обител.

Забележително е, че в почти всички скални църкви и обители в колонията по р. Канагьол и съседните сухоречия, както в Думбравени и Касиан, са открити десетки рисунки графити с християнско съдържание. Най-често и повсеместно се среща кръстът във всички възможни начертания – равнораменен, латински, с разклонени и триъгълни окончания, патриаршески, кръстове в кръг и пр. (табл. XIII: 4, XV, XLIII: 97-а, 101-а-е, XLVIII: 108-б, 123-м). Към християнските символични изображения спадат фигурите на светци и монаси в църквите до Алфатар (табл. XLVIII: 123 д–ж, м), корабите (символ на църквата с кръст над кърмата алегория на Христос) в обителите до Скала и В. Левски (табл. XI: 1, XLIII: 98-б, XLIX: 126-а), начертаните храмове (табл. XV: 1, 2, табл. XLVIII: 123 в, г) и лабиринти в църквата до Алфатар и пр. (табл. XLVIII: 123-к)[89].

Манастирът до Мурфатлар

Макар сравнително отдалечена от Силистра, и тази обител без съмнение е в диоцеза на Дръстърската епархия през IX–X в. Намира се на около 20 км югозападно от Констанца по посока на Дръстър[90]. В каменна кариера, разкрита в началото на X в. за строителството на добруджанския каменен вал, са изсечени шест църкви, три крипти с килии, две килии без крипти и четири

свързващи ги комуникационни галерии. Според номенклатурата, предложена от Й. Барня, църквите са В-1, В-2, В -3, В-4, Е-3 и Е-5, криптите с килии са С-1, С-2 и Е-4, килиите са Е-1 и Е-2, галериите съответно G-1-4 (табл. XVI–XVII, табл. L.129–132, LI. 133–136). Прави впечатление, че мурфатларските църкви са многобройни, но малки по размери с изключение на храма В-4 (обр. 70, табл. XVI: 1, табл. LI: 136). Схождат си по план (едноапсидни, еднокорабни, сводести параклиси), а някои имат обширни притвори. Друга специфика е окръглената форма на апсидите, плътните олтарни прегради и разположението на олтарните маси в самите апсиди. В тази насока те нямат преки успоредици с останалите скални църкви в България и по-скоро гравитират към кападокийските скални църкви от VIII–X в.[91] Дори планът и оформлението на скална църква В-1 (може би най-ранната) в Мурфатлар (табл. XVI: 2, табл. LI: 133) в пълна мяра повтарят кападокийската скална църква от IX в. в Гюлю дере[92]. За кападокийските скални църкви от VIII–IX в. са характерни изсечените вани (коритца) за ритуално измиване[93] и живописната едноцветна архитектонична живопис (наследство от иконоборческата истерия)[94], каквито се виждат в мурфатларските скални църкви и по-специално в В-3 (ваните) и В-4 (живописта) (табл. XVI: 1, LI: 133)[95].

На този фон могат да се правят предположения за кападокийски културни влияния в оформянето и украсата на някои от обителите в Мурфатлар[96]. Те биха могли да дойдат в резултат на контакти или придвижване на старобългарско население от Крим, където кападокийските влияния в църковната архитектура са още по-отчетливи и документирани в писмените извори. Освен това е известно, че през Средновековието в монашеските обители приижда и живеят монаси от различни етноси. Това се долавя и от многобройните надписи в Мурфатлар. Действително преобладават старобългарските кирилски и глаголически и рунически текстове, но има и надписи на гръцки език[97]. Определено обаче българските монаси са подавляващо мнозинство и това личи не само от текстовете, но и от стотиците рисунки и знаци графити[98] с многобройни успоредици в Плиска, Преслав, Дръстър и скалните обители по Канагьол[99]. Подобно на скалните обители по р. Канагьол, преобладават графитите с религиозно съдържание – стотици кръстове във всички възможни варианти (равнораменни, латински, гръцки, малтийски, двойни – патриаршески) (табл. XVII, LII), християнски символи (кораби – алегория на църквата, направлявана от Христос в качеството му на кормчия (табл. LII)[100], лабиринти, ботуши – символи на поклонничеството?, и пр.), изображения на храмове, светци, монаси, свещеници и пр. (табл. LII).

Освен надписите, рисунките и знаците графити, важен белег за датировка са многобройните керамични фрагменти и възстановените цели съдове. Без изключение всички са работени на бавно грънчарско колело, като са

представени четири групи съдове – гърнета с врязана украса и релефни знаци по дъната, съдове от добре пречистена глина със сиво-черна излъскана повърхност, съдове със следи от червена ангоба и съдове, покрити с тъмнозелена или тъмнокафява глеч[101]. Тези типове керамика са добре познати от старобългарските центрове в Североизточна България и Добруджа и благодарение на съдове от затворени комплекси се датират между IX и втората половина на X в. Действително керамиката със сиво-чер цвят и с червена ангоба има terminus ante quem на разпространение около средата на X в. Забележително е пълното отсъствие на керамика, работена на бързо колело (включително глазирана и ангобирана), гърнета, работени на бавно колело и украсени само с ямички под шийката, и амфори. Посочените типове навлизат масово в Североизточна България и Добруджа в последните десетилетия на X в. при овладяването на тази зона от армиите на Йоан Цимиски и особено след 1000 г., когато тези земи трайно влизат в границите на Византия[102]. Затова може да се мисли дали обителта в Мурфатлар не е изоставена още по време на походите на руско-варяжкия княз Светослав. През 968–971 г. с огромна армия на два пъти той преодолява добруджанския каменен вал, плътно до който е паметникът от Мурфатлар. Действително в три от кирилските надписи някои автори виждат изписани дати от края на X в., но при внимателно вникване в текстовете се оказва, че такива липсват[103]. Ако монаси продължаваха да обитават църквите и килиите, в тях несъмнено щеше да попаднат характерните за края на X и началото на XI в. керамични типове, така често откривани в съседните крепости и селища.

Монашеската организация и практики в добруджанските скални обители

Още първите проучватели забелязват необикновено големия брой на църквите в Мурфатлар. Въпреки това те и последователите им не се отказват от идеята, че Мурфатлар е общежителен скален манастир[104]. Въз основа на стотици проучени скални манастири в Мала Азия, Египет, Южна Италия, Крим и Балканите познаваме добре плановете на общежитийните (киновиалните) манастири от IX–XI в., но в Мурфатлар (по-специално в основно коментирания сектор В) не се вижда нищо подобно. В сектор В липсват големите католикони, трапезариите, общомонашеските спални или верижно подредените килии и други особености, за да приемем, че това е манастир киновий в традиционния смисъл на това понятие[105]. Съгласен съм с Й. Барня, че едва ли е възможно едновременно да действат всички църкви, но е сигурно, че в сектор В едновременно функционират поне четири църкви и три килии[106]. Затова предполагам, че сектор В в Мурфатлар е обитаван от

група келиоти, като всеки сам, с помощта на ктитор и местни строители, ангажирани със строителството на вала (оформянето на каменния вал и изсичането на обителта изглежда почти съвпадат), изсичат килия за живеене и собствен параклис[107]. В това отношение е многозначително, че параклисите са много малки (между 3,3 и 8,5 кв.м) и само една от църквите В-4 е по-обширна (около 25 кв.м). Ето защо допускам, че сектор В не е манастир в традиционния смисъл на това понятие (по-точно киновий), а представлява обител на група автономни монаси. На пръв поглед той напомня скитовете, които набират популярност тъкмо през X в.[108]

Обикновено скитът се състои от няколко килии, като монасите сами избират своя духовен наставник, но се ползват с известна самостоятелност в личния и духовен живот. Освен това към X в. те вече имат и собствена църква, като това е регламентирано в една от новелите на император Василий I Македонски[109]. Най-после, скитовете произхождат и са в дъщерни отношения с някой голям киновий, спрямо който са в определена степен на зависимост. Близо до Мурфатлар обаче не е регистриран подобен значителен манастир от IX–XI в., за да твърдим, че става дума за дъщерен скит. Споменах вече, че монасите в скитовете имат само един параклис (до IX–X в. изобщо няма църква), а в сектор В всяка отделна килия или две килии разполагат със собствен параклис (В-1 е свързана с килия С-1 (по-скоро килия с крипта), а В-2 и В-3 – с други три килии) (табл. L: 132, LI: 135) , без да смятаме сравнително големия храм В-4 (табл. L: 132, LI: 136). Ето защо реалиите на описаната монашеска практика трябва да се търсят не в киновиите и скитовете, а в някои по-специфични монашески практики и на първо място келиотството и лавриотството[110]. Те се зараждат още през IV в., като първоначално бележат най-голяма популярност в египетските скални обители[111]. Обикновено всеки келиот разполага със самостоятелна килия, а през Средновековието – с кухня и параклис[112].

Към V в. в Египет, Сирия и Палестина тази практика получава известно развитие, защото разположените наблизо в една местност келиоти формират структура, наумяваща лавра[113]. За целта си избират ръководител (авва) и си изграждат по-голям общ храм, където се събират за седмичните литургии и приемат причастие. Обичайно килиите на лавриотите и келиотите се намират наблизо или най-малкото на видимо разстояние една от друга.[114] Въпреки големия размах в изграждането на киновии през VI в., стимулиран от Юстиниановото законодателство, келиотството и лаврите никога не губят популярност, особено що се отнася до Изтока[115]. Истинското им възраждане е след краха на иконоборството, защото през втората половина на IX и първата половина на X в. келиотите и лавриотите доминират в най-значителните византийски монашески средища като Олимп, Кападокия, Латра и пр.[116] Келиотите и лаврите на Атон до края на X в. дават облика на най-големия балкански православен монашески център,

който оказва несъмнено влияние върху духовния живот на Първото българско царство[117]. Освен това се знае, че българският цар Петър I (927–969), известен със своето боголюбие и пристрастност към монасите (самият той завършва земния си път като монах), е в лична кореспонденция с един от идеолозите на лавриотите през X в. Павел Латърски[118]. Затова не изключвам пряко или косвено както известният Павел Латърски, така и процесите в Атон да са допринесли за популярността на келиотите и лаврите по българските земи. Най-сетне, вече са коментирани някои съвпадения в планировката, украсата и литургичните особености на мурфатларските църкви и галерии, както и в начина на строителство с кападокийските скални обители[119]. Известно е, че последните също са под силното въздействие на Латра и латрийските монашески практики[120]. Дори преките паралели не са изобщо сред кападокийските манастири, а точно сред обителите на Никита Стилит и Симеон Нови Стилит от IX–X в. Подобно на B-1 в Мурфатлар, те включват еднокорабни едноапсидни сводести параклиси и килия[121].

На този фон сектор B в Мурфатлар не лавра в класическия смисъл[122], защото обикновено лавриотите не разполагат с индивидуални параклиси. Същевременно има елементи, които наумяват лавриотската организация, но това по-скоро е нещо като лавра, включваща няколко келиоти – всеки със собствена килия и миниатюрен параклис. На този фон ще си позволя да нарека монашеската организация в сектор B в Мурфатлар „келиотска лавра“. Общ изглед е големият скален храм B-4, където са провеждани празничните литургии. За разлика от останалите „келиотски лаври“, които са сравнително разпръснати, Мурфатлар е твърде компактен. С други думи той се явява нещо средно между киновиите (като топография) и лаврите (като организация).

Въпреки всичко на един по-късен етап в Мурфатлар се достига до формирането на малък общежителен (киновиален) манастир, като това се реализира в сектор E на около 60 м в южна посока от входа към B-4 (обр. 70, табл. XVI: 5, L: 129, 130). Там идентифицираме сравнително голяма църква E-3, а в ляво от нея (северно) параклис E-5. В дясно (южно) от църквата разпознаваме кухня-магерница с хромелно съоръжение за мелене, преса за вино и долапчета, обозначена като E-1[123]. Чрез стъпала се осъществява пряка връзка с трапезарията E-2, разположена на нивото на църквата (табл. XVI: 5). Тя има апсида на източната стена, пред която по правило е мястото на игумена. Наосът на църквата е свързан с килия, разположена в северна посока, която може да се разглежда като игуменарница. Северно от нея и от параклиса E-5 има още три свързани помежду си килии, снабдени с гробни камери. Комплексът е структуриран така, че килиите и параклиса да останат усамотени, а общомонашеските помещения, каквито са църквата, магерницата и трапезарията да са достъпни за външни лица. Забележително е,

че точно пред вратите към църквата, магерницита и трапезарията, на малка площадка срещу киновия, е иззидана самостоятелно правоъгълна постройка. Вероятно иде реч за странноприемница, приютяваща гости и поклонници.

При тази хоризонтална и вертикална планировка предлагам следната хронология и идентификация на структурите в скалната обител до Мурфатлар. Първо, за нуждите на установил се на това място монах (вероятно отшелник) са изсечени килията с крипта С-1 и съседния параклис В-1. Кога е станало това е трудно да се установи. Най-ранните успоредици на плана е сред кападокийските скални църкви, за съжаление датирани в широки хронологически граници от VIII до началото на X в. Най-общо в IX в. могат да се датират и най-ранните керамични фрагменти. Вероятността началото на обителта да е поставено в началото на IX в. от арианска секта в околностите на Томи, описана от У. Страбо и коментирана в началото на предната глава Пета си остава умозрителна[124]. Повече опорни точки има идеята са християнска секта, уединила се далеч от големите религиозни и политически центрове на Първото българско царство след покръстването в средата на IX в.[125]. И това обаче все още е една хипотеза със спорни опорни репери.

Кратко време след установяването на монах в В-1 и С (това се разбира от близостта в стила и иконографията на графитите) тук се появяват негови последователи и подръжатели. В съседство те изсичат два нови малки параклиса В-2 и В-3, които са пряко свързани с две двойки килии (В-2 с в-с и В-3 с д-е – табл. L: 132; LI: 135). В тях се настаняват най-малко още двама монаси, които може би имат и послушник. Така в сектор В се обособява група (келиоти?) под ръководството на старец авва, които формират малка лавра. За общите празнични литургии оформят нов, по-голям храм известен под кодовото наименование В-4 (обр. 70, табл. L: 132 LI: 136). За разлика от останалите параклиси, съобразно целите, които изпълнява той е лесно достъпен не само за монасите от всички килии, но и за външни посетители. Финалният етап е изпълнението на малкия киновиален манастир в сектор Е (обр. 70, табл. XVI: 5). По-добре познати от агиографската литература практики това място започва да привлича боголюбиви християни, копнеещи да се отдадат на монашески подвизи. Вероятно под ръководството на стареца на лаврата в сектор В, но сравнително отдалечено от нея в сектор Е те са организирани в малък общежителен манастир.[126] Сравнително по-малкото графити по стените и оформлението на олтарната преграда да църква Е-3 (за разлика от параклисите в сектор В е ниска – обр. 70, табл. XVI: 5) предполагат по-късна дата.

Датата на разкритата кариера обаче продължава да бъде спорна. По мои теренни наблюдения тя започва да функционира след завършването на манастира. Може ли обаче пред вратите на действащите манастирски храмове да се вадят камъни в промишлени размери, които редом с всичко оста-

нало нарушават комуникационните връзки? Ако сечените каменни блокове действително за ползвани за изграждането на каменния добруджански вал, то кариерата е започнала да функционира преди средата на X в. Действително според надписа от 943 г., открит до с. Мирча вода, валът вече е ползван като отбранително съоръжение от местния български управител Жупан Димитър[127]. Това на практика означава, че живота в обителна е нарушена от каменната кариера още преди средата на X в. Ако обителта е средоточие на сектанти, то подобно драстично отношение към обитателите ѝ от страна на централната власт в православното българско царство и в първата половина на X в. е възможно. Разбира се, има вероятност оформянето на монашеската обител да е реализирано по време и малко след работата в кариерата около границата между IX–X в., когато някои учени датират издигането на каменния вал.[128] Тогава остава да се отговори на въпроса защо е избано толкова непрегледно място, максимално утеждяващо комуникациите между различните монашески структури. Обикновено скалните манастири и манастирите въобще се изграждат в най-привлекателни местности, наситени с природни красоти. Прочее, такъв е случая с колонията скални манастири по близкото сухоречие Канагьол – средновековната р. Дристра (обр. 4). Тя също се датира в X в., и в нея, подобно на Мурфатлар, е регистрирано разнообразие в монашеските практики. Колонията обители по Канагьол обаче е в централната част на Първото българско царство, защото е оформена по поречието на река (сега пресъхнала), край която преминава най-важният през VIII–X в. път, свързващ столиците Плиска и Преслав с патриаршеската резиденция Дръстър. Така за сетен път се потвърждава изказаната преди близо половин век мисъл на Д. Хъсей, че абсолютната откъснатост на отшелниците от средновековното общество (с най-голяма сила това важи за скалните обители) в мнозинството от случаите се оказва мит, който автоматично и много често се преповтаря без особено основание[129]. В тази връзка да си припомним наставленията на св. Василий Велики, безспорен авторитет за средновековното монашество, който горещо препоръчва изграждането на манастири в близост до градовете и селата[130].

Безспорни центрове на монашеския живот по р. Дристра се явяват трите скални киновиални манастира – двата са разположени до с. Върбино, Силистренско (табл. XI: 2, 3, фиг. 4, табл. XLIV: 106–108), а третият – недалеч от гр. Алфатар (м. Пенчов път), Силистренско (табл. XIII: 3, XLVII: 124). Забележително е, че двата Върбински манастира са разположени само на около 5 км един от друг. Възможно е да са възникнали едновременно, но е допустимо още разширяването на единия да довежда до формирането на дъщерен скит, прераснал в киновий[131]. Южният Върбински манастир включва църква, голямо помещение с апсида и изсечени скамейки до нея (ако съдим по

изискванията на Студийския устав, до църквата обикновено са скрипторият и училището)[132], трапезария с кухня, крипта, общомонашеско спално[133] и складове под тях (табл. XLIV: 106, 107). Като изключим общомонашеското помещение, до трапезарията на втория етаж (идентифицира се благодарение нишата на източната стена) липсват други килии. В този смисъл южният Върбински манастир е обитаван от не повече от петима монаси начело с игумен (игуменската килия е на север от трапезарията). Това отново потвърждава извода на Р. Жанен, че през X в. манастирите са многобройни, но монашеските братства в повечето случаи се ограничават до пет-десет обитатели[134]. Що се отнася до общомонашеските спални, въведени от Василий Велики и Юстиниановите новели, те продължават да се ползват с популярност и през IX–X в. и това косвено се долавя от устава на Студийския манастир[135] и житието на най-популярния през X в. български монах св. Йоан Рилски, написано от Георги Скилица[136].

Столичните и околостоличните манастири в Плиска, Преслав, Равна и Черноглавци обаче загатват, че през X в. масово се строят и обители с верижно разположени индивидуални килии[137] – практика, установена в редица коптски, кападокийски и кримски скални киновии от това време[138]. Към тази група се причисляват още северният Върбински и Алфатарският (м. Пенчов път) скален манастир (табл. XLVII: 124)[139]. Северният Върбински киновий включва обичайната църква, крипта (на втория етаж), складове и една обширна двойна килия (трапезария, игуменарница), но липсва голямо общо монашеско спално помещение (табл. XLIV: 108). За сметка на това в подножието на църквата и на два километра северно от нея са регистрирани две групи по три наблизо разположени сравнително големи килии, в които могат да живеят по двама монаси. Още по-показателен в тази насока е планът на Алфатарския киновий, където освен църквата (сега от нея е съхранена само апсидата) и голямото общо монашеско помещение над нея (трапезария с кухня), са локализирани още крипта и седем верижно разпределени килии (табл. XLVII: 124). Предполагам, че с Върбинските манастири са свързани разположените южно и западно от тях скални скитове при селата Скала (табл. XLIII: 96–101)[140] и Руйно (табл. XLVII: 128)[141].

Скитът в Скала включва четири индивидуални килии с църква (сега от нея е запазена само апсидата – табл. XLIII: 100)[142] в подножието на крепостта и изолирана крипта (табл. XLIII: 101) на около два километра в северна посока.

Сходна е организацията и на скита до Руйно – параклис, крипта и три килии.

Най-после, северно и южно от двата манастира са регистрирани по няколко самостоятелно оформени килии без църкви и параклиси, сравнително отдалечени както от манастирите, така и от скитовете.

Четири естествени малки пещери северно от Скала са дооформени в

малки килии (табл. XLIV: 102–105).

На около километър северно от тях на десния бряг на Канагьол има още три наблизо разположени индивидуални малки килии (табл. XLIV: 109–111), а на около пет километра северно от северния Върбински манастир – други четири съседни килии с по една гробна камера в съседство (табл XLV: 112–114)[143].

Изолирани самостоятелни килии има и около Алфатарския киновий. Най-отдалечената е на седем километра в северна посока в местността Събюва канара (табл. XLVII: 127), втората – на около пет километра сеерно в местността Аладжова канара (до нея има разрушена църквица, от която е останала апсидата – табл. XLVII: 125), третата – на около 6 км източно от крепостта при с. П. Русаново и четвъртата – на около четири километра южно в местността Пчелина[144].

Очевидно изброените килии са обитавани от отшелници – една практика, достатъчно добре позната в Изтока и регламентирана от Трулския събор и манастирските устави през X в.[145] Според различните манастирски устави през IX–X в. право на отшелничество получават неколцина изявени монаси от киновия („Св. Атанасий“ допуска до петима, „Св. Христодул“ – до трима, а „Св. Нил“ – петима и повече), но те остават свързани с него, като се задължават да посещават празничните литургии и ежеседмично да се причестяват в манастирския храм[146]. В Кападокия обикновено отшелниците разполагат с параклис в съседство с килията, но това се отнася за по-ранния период (IX–началото на X в.), когато все още не са изградени големите (т. нар. трапезарийни) манастири. От посочените отшелнически килии по Канагьол само до една има скална ниша (м. Аладжова канара), но не е ясно дали става реч за молитвен кът, започната и недовършена или разрушена църква. В тази насока най-голям интерес будят две групи скални монашески обители, разположени около крепостта до с. Цар Асен и селището от IX–X в. до Алфатар, но сравнително отдалечени както една от друга, така и от киновиите. При с. Цар Асен става дума за три усамотени малки параклиса и килии (всички двукамерни), разположени в непосредствена близост до тях (табл. XLV: 115–120), докато при Алфатар църквите са две, а запазените непосредствено до тях килии са еднокамерни (табл. XLVI: 122, 123)[147].

Разгадаването на упражняваната в тази група обители монашеска практика само въз основа на плановете и топографията е сравнително трудно и затова допускам две възможности. От една страна е вероятно да става дума за келиоти или лавриоти, ползващи се със значителна автономия. От друга страна е допустимо, но малко вероятно монасите да се разглеждат и като отшелници, свързани с манастирите, но обзаведени със собствени параклиси за ежедневните литургии. Най-после не изключвам възможността споменатите специфики подобно на Мурфатлар да отразяват етапи в развитието на мо-

нашеската организация по Сухоречието. Известно е, че още през IV–V в. около пещерните жилища на видните отшелници като Антоний Велики, Евтимий Велики и прочие се събират последователи[148]. По такъв начин се формира братство, явяващо се прототип на бъдещите манастири. Вече споменах, че въпреки налагането на киновиите още през VI в. келиотската и лавриотската практика се съхраняват и през IX–X в. Тогава около пещерните килии на известните анахорети Илия Нови и Нил Росарийски в Южна Италия, Евтимий на Атон и Павел Латърски в Мала Азия по аналогичен начин се строят нови обители[149]. Обикновено следва изсичането на скален храм.

Постепенно свободните келиотски или лавриотски братства прерастват в киновии, като за игумени се привличат самите анахорети Нил и Павел. Тази практика се долавя и в археологическите паметници, и по-специално в кападокийските скални манастири. Л. Родлей изрично набляга на факта, че през IX и началото на X в. преобладават отшелническите килии, съпътствани от малки еднокорабни параклиси. Придобили заслужена слава след средата на X в., те стават привлекателен център за множество монаси и така възникват т. нар. трапезарийни манастири[150]. Най-показателен в това отношение е старият параклис Токали клисе, около който към края на X и XI в. се разгръща един от големите кападокийски манастири[151]. В това отношение имаме и чисто български примери. Така например килията на монаха Антоний до Крепча, Търговищко, с надпис от 921 г. е съпътствана от параклис[152] с аналози в кападокийските отшелнически обители на Никита Стълпник в Гюлю дере, на Симеон Стълпник в Зелве, на безименните монаси в Айвали клисе, старата Токали клисе и прочие, датирани IX–началото на X в.[153] Освен датировката съвпада и практиката още приживе отшелниците да приготвят своя гроб, защото гробни камери са регистрирани както в килиите – покоища на Никита и Симеон в Кападокия, така и на Антоний в Крепча. Най-после гробни камери имат килии в Мурфатлар, Скала, Върбино, Алфатар и Руйно (фиг. 4, табл. XLIII: 101, XLIV: 107, 108, XLV: 112, XLVI: 123, XLVII: 128, L:129–132, LI: 135)[154]. Трудно е да се разгадае смисълът на този обичай, но той най-малкото свидетелства за пренебрежение към тленността и смъртта, както и за нетърпеливо очакване за отделяне на духа от тялото и явяване пред Всевишния.

На фона на приведените аналози може да се допусне, че подобно на Гюлю дере, Зелве, Крепча и Токали клисе, първоначално както в Мурфатлар, така и по Канагьол се появяват келиоти или лавриоти. Все още липсата на киновии просто налага изсичането на съпътстващи молитвени параклиси. И както става в сходни случаи през IX в. в Латра и Южна Италия, така в Муратлар и по Канагьол вероятно около килиите на прославили се монаси се групират последователи, възпроизвеждащи не само начина им на живот, но и опростения „архитектурен“ комплекс параклис – килия. Това прочее е един от

възможните варианти за възникването на скалните обители в сектор В в Мурфатлар, около крепостта Цар Асен и селището до Алфатар. Специално за Цар Асен и Мурфатлар не е изключено да се достига до обособяването на т.нар. по-горе келиотска лавра, включваща трима келиоти, вероятно съпътствани с послушници. Изглежда тази организация има развитие и някои от килиите на по-видни монаси стават притегателен център за други иноци – по такъв начин се формират киновиите в сектор Е в Мурфатлар, Върбино и Алфатар. Последните от своя страна се роят на сравнително отдалечени дъщерни скитове и по-близко разположени отшелнически килии. Последните обаче не разполагат с църкви, защото обитателите им са тясно свързани с киновиите, където ежеседмично ходят да се черкуват и причестяват. Вероятно на даден етап функционират едновременно както киновиите с дъщерни скитове и произхождащите от тях отшелници в самостоятелни килии, така и двете групи лавриоти или келиоти – „келиотски лаври“ (под с. Цар Асен и м. Суха чешма до Алфатар) с килии и параклиси. Дали последните влизат в някаква съподчиненост с киновиите, или запазват автономията си, може само да се гадае.

Колонията по Канагьол ни изправя и пред още едно предизвикателство, каквото е голямата изолирана скална църква в м. Братила (обр. 27, табл. XIV: 1, XLVII: 126) до гр. Алфатар[155]. Забележително е, че за разлика от другите скални храмове в региона тази е с две абсиди. Вече коментирах в четвърта глава, че втората апсида може да е резултат от наложената забрана върху един олтар в един ден да се служи повече от една (включително заупокойна) литургия[156].

Църквата в Братила е на около 8 км северно от манастира в местността Дядо Пенчев път, но в съседство с нея няма килии или естествени пещери с видимо обитаване. Вече е обърнато внимание, че подобни изолирани църкви в Кападокия не са свързани толкова с ежедневните нужди на монасите, колкото с духовните потребности на населението да изрази религиозната си ревност на специални места[157]. Самата църква обаче се намира в изолирана местност, далеч от стационарни селища, в подножието на висока естествена скална колона с подравнена площадка на върха (обр. 27). Макар и с уговорки, допускам, че тази природна даденост довежда на това място монах отшелник от близкия манастир, който се подвизава като стълпник през X в. Нещо повече, наскоро установих, че само на 60 метра северно от тази колона има втора скала – бих казал скала близнак, в чието подножие отново е регистрирана дообработена естествена пещера (обр. 27). За съжаление тя е полуразрушена, но и сега се долавя грубо изсечената ниша в източната стена и гробната камера, вкопана в пода. Предполагам, че на върха на скалата се подвизава втори отшелник стълпник, който също си оформя гроб, молитвен кът и убежище при непоносими природни стихии. Податки на подвизаване

на стълпник има и в скалния скит до Руйно, защото върху естествена скална колона над църквата има изкуствено подравнена площадка (табл. XIV: 2).

Релефът на скалните монашески покоища до Алфатар и Руйно донякъде напомня обителите на споменатите кападокийски стълпници Никита в Гюлю дере и Симеон в Зилве, които също имат изсечени скални параклиси в подножието на покоищата си. Най-после, в Гюлю дере и Зилве също са регистрирани по няколко групи наблизо разположени стълпнически обители. Островърхите скални конуси в Гюлю дере и Зелве не позволяват стъплниците да се подвизават на самия им връх, докато заравнените площадки в м. Братила до Алфатар предоставят тази възможност. А иначе стълпничеството намира прием в средновековна България през X в. не само защото в царството се тачи паметта на един от най-видните християнски светци Симеон Стилит, но и защото според народното житие самият св. Йоан Рилски се подвизава близо четири месеца на върха на скална колона, която е над 40 сажена висока[158].

И така, въз основа на писмените източници, запазените паметници в Добруджа и Североизточна България и най-сетне, съобразявайки се с реалностите във Византия, могат да се направят някои обобщения за хронологията, топографията и монашеската практика в скалните обители от епохата на Първото българско царство. Натрупани са вече достатъчно податки (надписът от 921 г. в Крепча, находките от Мурфатлар, сведението в Продължителя на Теофан и особено житието на св. Йоан Рилски), че скални обители у нас се оформят още към края на IX–началото на X в. Има основание да се твърди, че в тях успоредно се упражняват няколко монашески практики. Ако се съди от житието на св. Йоан Рилски, след престой в общежителен манастир доказали се монаси още след началото на X в. започват да формират лавриотски и отшелнически килии. Тази практика не изненадва, защото е регламентирана от действащите устави. От друга страна, ако внимателно четем житието, ще установим, че на даден етап св. Йоан прекъсва връзките си с киновия (не участва в литургии и не ходи да се причестява) и се отдава на пълно (по определението на Ив. Дуйчев) или „диво“ (от контекста на Презвитер Козма)[159] отшелничество. Вероятно примерът му е заразяващ и през втората половина на X в. в стремежа си за бърза и евтина слава много иноци самоволно и без да имат чистите помисли на св. Йоан Рилски, практикуват „диво“ отшелничество в пещерни килии без взаимовръзка както помежду си, така и с киновиите. Регистрирането на подобни обиталища е много трудно, защото, ако съдим от действията на Йоан Рилски и Прохор Пчински, отшелниците от този тип предпочитат естествени пещери и не са склонни да ги дооформят в удобни килии. Изобщо, тази практика, както и негативната ѝ оценка от официалната църква, е добре описана от Презвитер Козма[160].

Археологическите проучвания загатват, че твърде рано и успоредно с т. нар.

диви отшелници се появяват скалните лавриоти и келиоти (идеоритми ?), където всеки монах освен с килия покоище (обикновено старателно оформена с предварително изсечена гробна камера) разполага и с молитвен параклис. Разкопките в Мурфатлар и надписът от Крепча сочат долна граница към края на IX–началото на X в. Вероятно на даден етап, по една древна практика, около килията на известен отшелник се събират други монаси, изграждат общ храм и формират лавра. Този процес най-добре се долавя при обителите в Мурфатлар, Алфатар (м. Суха чешма) и с. Цар Асен (м. Кокарджа). Най-после, върху основата на отшелническите килии до Върбино и Алфатар (м. Пенчов път) възникват киновиални скални манастири, които формират дъщерни скитове и ново поколение отшелнически килии.

Вече стана дума, че тези отшелници без параклис не бива да се бъркат с т. нар. диви отшелници и келиотите или лавриотите, защото те са тясно свързани с киновия, от който произхождат. Впрочем това развитие от килия в лавра и киновий се долавя в житието на Йоан Рилски, написано от Георги Скилица. Там се разказва как около пещерата на рилския анахорет се събират последователи, които си изграждат килии, после изсичат общ храм, а накрая се достига до формирането на манастир киновий, за пръв игумен на който е избран самият Йоан.[161] След като укрепва общежитието, Йоан Рилски съставя типик за управлението му и завършил мисията си, отново се отдава на отшелничество[162]. Впрочем този цикъл удивително напомня деятелността на Илия Нови в Италия и Павел Латърски в Мала Азия през IX в. Затова се питам дали освен действителни случки от живота на св. Йоан Рилски, житиеписците не са компилирали и от много популярното през X в. житие на Павел Латърски[163].

На този богато наситен фон с писмени източници, епиграфски паметници, археологически обекти и успоредици във византийския културен кръг вече е крайно време да се изостави отдавна битуващото предположение, че отшелничеството у нас се заражда като своеобразна опозиция срещу развалата в българската църква и манастирите след първите десетилетия на X в. Други учени отиват още по-нататък, като виждат в отшелничеството своеобразен контрапункт на богомилството като друга форма на социален протест. Ако се придържаме към реалностите обаче, ще видим, че скални отшелнически обители в Североизточна България има още в края на IX и самото начало на X в. Тогава все още са живи първостроителите и авторитетите на българската църква (Климент, Наум, Черноризец Храбър, Тодор Дуксов, княз Борис и пр.), богомилството все още няма сериозни позиции, държавата е в духовен и политически възход, липсва социално напрежение и монашеството не е заразено от бацила на сребролюбието и разкоша. Явно под влияние на агиографската литература, примера на големите монашески центрове (Палестина,

Египет, Латра, Кападокия, Южна Италия, Крим, Атон), пристигналите от Византия (виж Продължител на Теофан) или обучените във Византия монаси се слага началото на скалните обители. Впрочем нали княз Борис I Михаил изпраща още в средата на IX в. български юноши при известния анахорет Арсений[164]!

Както и да е било, у нас едновременно и твърде рано получават разпространение основните монашески практики – киновиите и свързаните с тях скитове и отшелници, пълно (или диво) отшелничество, келиотите, лавриотите, стълпничеството и пр. Като се вземе предвид, че в изброените водещи монашески центрове през IX–X в. са популярни и скалните обители, в които се упражняват без изключение основните практики (скални киновии, скални келиоти, скални лаври, скални скитове, стълпници и пещерни отшелници), съвсем естествено е те да се пренесат в България, респективно в границите на Доростолска епархия. А това, че най-много паметници са регистрирани в Добруджа и Североизточна България, е обяснимо, защото тук са главните държавни и религиозни центрове (Плиска, Преслав, Дръстър, Вичина, Мундрага) и най-после, защото скалните обители тук имат стара история, която започва от V–VI в. Действително ранновизантийските скални манастири по Черноморското крайбрежие и Суха река (табл. V–VIII, XXIV–XXVI: 1–3) са изоставени към началото на VII в. и няма непрекъснат културен континуитет с обителите от X в. Културни хоризонти с керамика и находки от Балик (Гяур евлери, Асар евлери) и Думбравени, рисунки и знаци графити от Брестница, Голеш, Хитово, Думбравени и Яйлата все пак дават сериозни основания да предположим преизползване през X и началото на XI в.[165] Много е вероятно процесът да е всеобхватен (скалните обитатели от V–VI в. са много добре съхранени и до днес), защото според проучванията почти всички ранновизантийски скални манастири са преустройвани след покръстването на България през 864 г.

4. Църковна утвар, принадлежности и украси

Сравнително малко знаем за интериора и обзавеждането на храмовете в диоцеза на Дръстърска епархия. Определено най-представителна, най-богато украсена и обезпечена е епископската базилика в Дръстър, прераснала в патриаршески катедрален храм. Споменах за следите от мозайки и двата стенописни слоя, като първият най-общо се отнася към X в.[166] С по-голяма сигурност към първата половина на X в. може да се отнесе и фрагментът от рисувана белоглинена иконка, върху който се вижда великолепно моделирано лице на Богородица с мафорий и нимб (табл. X: 2, XXXIX: 72)[167].

Измазани с хоросан, но без следи от живопис са църквите в Скала (№ 2) и Цар Асен (№ 3). Отбелязах, че в църквата в Скала са открити преславски белоглинени рисувани плочки с растителни и геометрични орнаменти (табл. X: 3–6, XLII: 93–95)[168]. Конвексно извитите плочки изглежда са апликирани към колоната на олтарната маса (табл. XLII: 93), продълговатите – към олтарната преграда, а квадратните красят пода под олтарната маса, изработен в opus sectile. Сравнително богата е и колекцията от литургични пособия в църква № 2 в Скала.

Процесийни кръстове

В църква № 2 в Дръстър и около нея са намерени два изцяло запазени и още няколко фрагмента от процесийни и хоругвени кръстове[169]. Хронологията на повечето е трудна за прецизиране, защото не произхождат от сигурно датирана археологическа среда, а и подобни ценни литургични предмети се ползват дълго време. По стил на украсата и аналози от Плиска едно рамо от кръст, намерено в Силистра, може да се отнесе най-общо към X в. (обр. 28, табл. LV: 155). Сходна украса има и изцяло запазеният кръст от Ветрен (табл. XXI: 2, LV: 149)[170], но допълнително гравираният надпис ΟΑΓΙΟS ΓΕΟΡΓΗΟS е врязан през XI в. Не изключвам да става въпрос за процесиен кръст в храм от X в., който продължава да бъде ползван през XI в. Подобен е случаят с кръстове от църкви № 3 и 4 в Цар Асен (табл. LV: 151, 152)[171]. Те са намерени в рушевините на разрушената през XI в. църква № 4, но може да са красили и хронологически предшестващата я църква № 3 от X в.

Благодарение на стратиграфската среда, в която бе намерен, по-определено към X в. може да се датира кръстът от църква № 2 от Скала (обр. 29, табл. LV: 154)[172]. Въз основа на едно рамо и няколко фрагмента успяхме

Обр. 28. *Фрагмент от процесиен кръст от Дръстър (X в.)*

Обр. 29. *Фрагмент от процесиен кръст от крепостта до с. Скала, Силистренско (X в.)*

да го реконструираме изцяло и установихме, че е висок около 28 см и широк около 22 см. Гравираните растителни орнаменти, гнездата за припояване на медальони и дупките по долната периферия за окачване на висулки по хоризонталното рамо свидетелстват, че е процесиен кръст, съхраняван в олтара на църква № 2 от X в.

Обр. 30. *Процесиен кръст от крепостта до с. Средище, Силистренско (X в.)*

Фрагмент от рамо с аналогична форма и украса е открито и в ранносредновековната крепост до с. Окорш (табл. LV: 153). Между другото то се явява косвено свидетелство, че през X в. тези две съседни крепости обзавеждат храмовете си с процесийни кръстове от едно и също ателие. Има основание да се предполага, че то се намира в някой от големите религиозни центрове или манастири в североизточните български земи (Преслав, Дръстър?) и че в него се изготвят кръстове по образци от водещи византийски центрове. Като аргумент могат да се посочат сходни по размери, но с по-изящна украса и оформление на пъпките в края на раменете константинополски кръстове от X в., съхранявани в колекцията на Женевския музей, Бенаки музей в Атина, Маскваричи в Грузия, Адрианопол (Одрин) и др.[173] От друга страна, гравираните растителни орнаменти върху паметника от Скала са групирани около гнездата на падналите медальони и по този начин наумяват украсата на кръстове от Велики Преслав и Търново[174]. Навярно тази форма и украса идват от Изтока, защото сходни процесийни кръстове са изрисувани в един от ранните кападокийски скални манастири от VIII–X в. в Токали килисе[175].

Близка украса с кръста от Скала виждаме върху друго рамо от процесиен кръст, намерено при археологически разкопки на Пъкуюл луй Соаре (табл. LVII: 163)[176]. То се отнася най-общо към XI–XIII в., но предвид добре датирания екземпляр от Скала следва да снижим долната граница към първата половина на X в. Още веднъж ще обърна внимание на възможността подобни ценни култови предмети да се използват дълго време.

При проучването на църква № 2 в Скала е открит железен фрагмент от втори голям църковен кръст (табл. LIV: 140), който предвид археологическата среда и датата на храма трябва да се отнесе към първата половина на X в.[177]

Здравият метал и липсата на всякаква орнаментална украса предполагат, че е надпокривен, и изглежда е закрепен на източното или западното било на двускатния покрив. Сходни железни кръстове се намират при проучвания в съседните крепости Цар Асен, Средище (обр. 30, табл. LVII: 159, 160) и Руйно (табл. LVI: 156)[178], което загатва за практика в украсата на църквите през X и началото на XI в.

Има известна неяснота относно приложението на църковните кръстове – кои са единични процесийни, кои са хоругвени процесийни, кои са надолтарни, кои са стояли над олтарната преграда, кои са армейски щандарти и най-сетне кои се извисяват над покрива (над купола) на храма[179]. Понякога се мисли твърде повърхностно, че по-малките са красели върховете на хоругвите, а по-големите украсени кръстове са строго процесийни[180]. В голям и просторен храм като дръстърската базилика действително процесийният кръст може да бъде висок и около метър, докато за малките църквици в Скала и Цар Асен по обективни причини височината им е едва около 30 см. Освен това позната е практиката при военни действия сакрални култови предмети като икони, хоругви и процесийни кръстове да се изнасят от църквите и да предвождат армията[181]. Още по-трудно е да се прецени кой кръст е хоругвен, а кой примерно стои над олтарната преграда. Затова определянето на мястото, което заемат в храма, при повечето случаи е приблизително.

Литургични цедки

Във фонда на Силистренския музей се съхраняват две цедки от мед, намерени в Средище (обр. 31 – долу, табл. LIV: 137) и Руйно-Картал (обр. 31 – горе, табл. LIV: 138), чиито дръжки са оформени като кръстове[182]. Трета цедка е открита при системни археологически разкопки в Скала, в датирана среда от X в. (табл. LIV: 139)[183]. Според множество наративни източници от V до XV в., инвентарни описи на византийски църкви и манастири и най-после от колективни находки с църковна утвар става ясно, че металните цедки са използвани в раннохристиянската и средновековната литургика както на Изток, така и на Запад[184]. През тях виното се прецежда в божествения потир и по такъв начин от обикновено питие се превръща във vinum sacre[185]. За приложението на цедката специално в старобългарската литургика свидетелстват още находки от Велики Преслав, Червен, Царевград Търнов[186], но най-показателен е екземплярът, открит in situ при разкопки на църквата до фиалата във Велики Преслав[187].

При проучвания в крепостта до Окорш е открита малка лъжичка, която има аналог от Пъкуюл луй Соаре. Те може също да са свързани с литургията, използвани са като лъжички за причастие (табл. LIV:141).

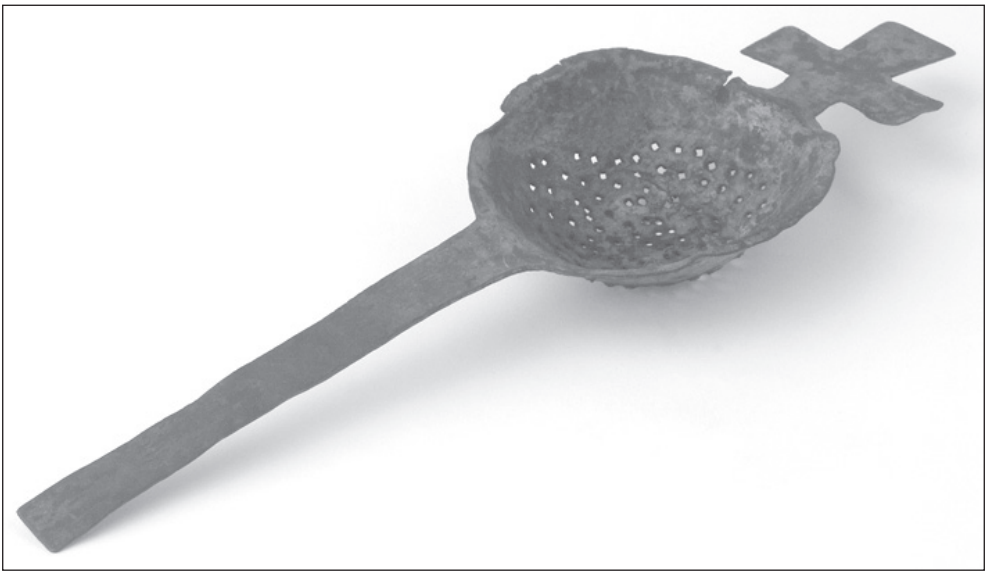

Обр. 31. *Литургични цедки от крепостта Картал кале до с. Руйно, Дуловско и с. Средище, Силистренско (X в.)*

5. Енколпиони

След покръстването у нас е възприет обичаят християните да носят различни лични апотропеи с кръстния знак и образите на светци върху гърдите си[188]. По тази причина е обяснимо, че тъкмо енколпионите са най-често срещаните християнски паметници в крепостите и селищата на Дръстърска епархия след средата на IX–началото на X век.

Медальони

Специфичното за Дръстър и североизточните български земи е, че в първите десетилетия след покръстването най-произвеждани и разпространени са кръглите медальони, докато кръстовете и иконките започват да се тиражират едва след първите десетилетия на X в.[189]

Преобладаващият тип медальони са кръгли оловни плочки с диаметър около 2 см и ухо за окачване. Ако съдим по добре датираните екземпляри, първо се появяват медальоните с ажурно оформен равнораменен кръст (по-точно малтийски тип), обрамчен от лъчист венец. Такива са намерени случайно и при археологически разкопки в крепостите Пъкуюл луй Соаре, Скала, Руйно, Брадвари (?) (обр. 32, табл. LVIII: 168, 172, LIX: 193, 203), а няколко образеца са с несигурно местонамиране в Добруджа (обр. 33, табл. LIX: 202, 204)[190]. Аналогични медальони от Голямата базилика до Плиска сочат един terminus post quem във втората половина на IX в.[191], но същевременно находки от датирани хоризонти в Скала и Окорш предполагат разпространение и през първата половина на X в. От друга страна, техни реалии от Византия (Коринт)[192] и Италия[193] подсказват откъде идват прототипите в България и в границите на Доростолска епархия.

Почти едновременно или малко по-късно от ажурните се появява един друг тип оловни медальони със сходни размери. Върху лицевата им страна обикновено е гравиран равнораменен (най-често разцъфнал) кръст, а върху другата – многолъчево соларообразно изображение. Десетки са медальоните от този тип, намерени при разкопки или случайно в Дръстър (обр. 37, табл. LVIII: 165–167), Пъкуюл луй Соаре (табл. LVIII: 169–170), Цар Асен (обр. 35, табл. LVIII: 178–182), Скала (обр. 36, табл. LVIII: 173–175), Руйно (табл. LIX: 186–192, 194), Окорш (табл. LIX: 197–199), Ветрен (обр. 38, табл. LVIII: 183, 184), Топола, Средище, Алфатар, Брадвари и др. (обр. 34, табл. LVIII: 185, LIX: 196, 200, 201)[194]. Сходни находки от християнските некрополи в Батин и Табачка, Русенско, и в ранносредновековното селище в Топола (табл. LIX: 195) са несъмнено свидетелство за разпространение през X в.[195] Калъпи от Пъкуюл луй Соаре (Кънлия) (табл. LIX: 205, 206), Плиска и Преслав[196]

Обр. 32. *Оловен медальон от крепостта да с. Скала (X в.)*

Обр. 33. *Оловен медальон от Добричко*

Обр. 34. *Оловен медальон от селището до с. Топола, Добричко (края на IX–X в.)*

Обр. 35. *Оловен медальон от крепостта до с. Цар Асен, Силистренско (X в.)*

Обр. 36. *Оловен медальон от крепостта до с. Скала (X в.)*

Обр. 37. *Оловен медальон от Дръстър (X в.)*

Обр. 38. *Оловен медальон от крепостта до с. Ветрен, (X–първата половина на XI в.)*

и модели от Дръстър, Пъкуюл луй Соаре и др. (табл. LVIII: 167, 170, LIX: 201)[197] предполагат, че по византийски образци (аналогични медальони са откривани в Коринт)[198] тези християнски апотропеи са лети в центровете на Североизточна България и Добруджа, респективно в границите на Доростолска епархия. Доказват го полуфабрикати и непробити и непочистени от стопилката по периферията екземпляри от Пъкуюл луй Соаре, Скала, Окорш и Руйно (табл. LVIII: 175, 177, LIX: 193, 195, 202, 204). Очевидно иде реч за масово производство през X в. в големите религиозни центрове и за разпространение чрез пътуващи занаятчии и търговци.

Известно затруднение срещаме при разгадаване съчетаването на християнски кръст със слънчевия символ. Известно е, че слънцето не е единствено езически символ. Още у евангелистите и средновековните писатели (между тях и българският ерудит Йоан Екзарх) слънчевият диск е едно от олицетворенията на Исус Христос[199]. Най-после неведнъж срещаме слънчевия диск (понякога в комбинация с кръст) върху десетки ранносредновековни християнски паметници.

Още по-големи са трудностите при изясняването семантиката на изображенията върху друг кръгъл оловен медальон от Дръстър, върху едната страна на който е изобразен кръст, а върху другата – стилизирано конче, над което е представено нещо като антропоморфно слънце с лъчи (табл. LX: 212)[200]. Обикновено се смята, че по този начин символично се представя езическият бог Тангра и като цяло медальонът отразява религиозния синкретизъм в България след покръстването[201].

Сходно тълкуване се предлага за друга група елипсовидни бронзови медальони, върху едната страна на които е гравиран двоен (патриаршески) кръст, а върху другата – най-разпространеният старобългарски знак IYI[202]. Освен в столиците Плиска и Преслав, такива са намерени още в Дръстър (два екземпляра) (обр. 40, табл. LX: 207, 208) и в други центрове на Дръстърска епархия като Средище (обр. 39, табл. LX: 209), Окорш и Апиария (табл. LX: 210, 211). Никак не е сигурно обаче, че фланкираният ипсилон е символ на Тангра, защото е засвидетелстван върху десетки безспорни християнски паметници. По-вероятно този знак символ е на владетелския род на хан Крум, който управлява Дунавска България от началото на IX до края на X в. Действително, най-рано фланкираният ипсилон се появява върху изолирани паметници от езическия период, най-голямото му разпространение е през втората половина на IX–X в. и излиза от употреба след края на X в.[203] Що се отнася до медальоните с двоен кръст и IYI, прави впечатление тяхната еднотипност, което предполага, че са давани от столичната администрация на висши държавни служители, за да се легитимират пред съответните провинциални власти. Това не е изолирана практика, защото подобни медальони с

Обр. 39. *Бронзов медальон от репостта до с. Средище, Силистренско (края на IX–средата на X в.)*

Обр. 40. *Бронзов медальон от Дръстър (края на IX–средата на X в.)*

двузъбец – знакът на Рюриковичите, имат разпространение в Киевска Русия приблизително по същото време (втората половина на X–XI в.)[204] Таксуват се като инсигнии на висши държавни служители, които ги легитимират пред обществото и местната власт.

Идеята, че върху медальоните не е гравиран кръст, а съчетание от знаците IYI, се опровергава от един елипсовиден медальон от Окорш (табл. LX: 211), патриаршеският кръст, върху който не може да се постави под съмнение[205]. За разлика от останалите той е по-голям, има различна форма и е от олово, което не изключва възможността за средновековен фалшификат. Подобен оловен медальон е открит в съседната крепост до с. Руйно (табл. LX: 216), но вместо знаци върху него е представена висока сграда с двускатен покрив, върху който е поставен кръст[206]. Най-вероятно става въпрос за алегория на известен мартириум, защото са известни подобни изображения на мартириуми от ранното Средновековие.

Рядък медальон с фигурални изображения от втората половина на X в. е намерен в крепостта до с. Цар Асен (обр. 41, табл. LX: 217)[207]. Върху едното лице е гравиран св. Георги като воин конник във вихрен галоп, промушил с копие звяр с неясни пропорции (точно тук периферията на медальона е отчупена) под копитата на коня. Върху другото лице е илюстриран старозаветният разказ за пророк Даниил в ямата с лъвовете. Пророкът е в поза орната, а от двете му страни се виждат два лъва. Убеден съм, че семантиката на изображенията трябва да се разисква според мястото на сцената спрямо други иконографски типове или според особеностите на всяко изображение само за себе си. Всъщност в Стария завет в книгата на пророк Даниил историята с ямата с лъвовете е разказана два пъти последователно в гл. 6 и 14, като първия път се свързва с царуването на Дарий, а втория път – на Кир. Гравираната буква К (печат на Кир) и топките над дланите на пророка пред-

Обр. 41. *Сребърен медальон с пр. Данаил и св. Георги от крепостта до с. Цар Асен (втората половина на X в.)*

полагат, че е илюстрирана апокрифната гл. 14. Там Даниил разкрива мнимата божественост на големия вавилонски змей, като го разбива с топка, омесена от смола, лой и четина. За наказание е хвърлен в ямата с лъвовете и запечатан с печата на Кир (KIPON), откъдето изглежда идва буквата К върху медальона. Обикновено тази сцена се тълкува като алегория на спасението, причастието или възкресението[208], но изображението върху паметника от Цар Асен предполага да я свържем със змееборството. В този смисъл тя се допълва с иконографията св. Георги змееборец върху другото лице на медальона. Така се прокарва идеята, че борбата със сатанинските сили, идентифицирани със змея, е извечна – започната още от старозаветните пророци, тя се продължава от воините светци и най-вече от св. Георги[209].

Датировката на медальона от Цар Асен е затруднена, тъй като той не е от затворен археологически комплекс. Тези иконографии на св. Георги и пророка Даниил се разпространяват през цялото Средновековие, а и крепостта е обитавана от началото на X до средата на XI в. По форма, размери и изображение най-близките аналози са сходни медальони от кримските некрополи, датирани сравнително точно към VII–VIII в.[210] Предполагам, че под кримско влияние започват да се разпространяват в България и Добруджа към края на IX–първата половина на X в.

Ще завърша параграфа за раннохристиянските амулети от Дръстър и Дръстърска епархия за периода IX–X в. с една група оловни пластинки, върху които са врязани апотропеични старобългарски текстове и молитви срещу болести и с пожелание за здраве. До момента такива са открити случайно и при археологически проучвания в Дръстър[211], Пъкуюл луй Соаре[212], Руйно-Картал кале (табл. LX: 215)[213] и Одърци[214]. Амулетите от Дръстър все още не са разчетени и публикувани, докато единият екземпляр от Пъкуюл луй Соаре

и находката от Руйно са с текстове срещу болестта *тресавица-огневица* (треска и висока температура), а вторият екземпляр от Пъкуюл луй Соаре и образецът от Одърци са срещу болестта *нежит*. Оловни амулети от други региони на средновековна България и множество старославянски книжни паметници свидетелстват[215], че става въпрос за една устойчива практика на заклинания срещу болести през Средновековието. Иначе тази традиция датира още от древен Вавилон, но се оказва много устойчива във времето и пространството. Въпреки съпротивата на официалната църква според някои коптски текстове се съхранява през Късната античност и продължава през Средните векове[216]. Затова може да се допусне, че в България, респективно в границите на Дръстърска епархия апокрифните молитви върху медальони се появяват известно време след покръстването, когато от Византия и Изтока у нас навлиза каноничната и неканоничната християнска литература.

Нагръдни кръстове

Успоредно с оловните медальони изглежда се появяват и разпространяват единичните оловни кръстчета. Откриват се случайно и при археологически разкопки както в Дръстър (обр. 42–43, табл. LXX: 295, 296, 304, 305, 309)[217], така и в другите крепости в епархията, като Пъкуюл луй Соаре, Цар Асен (обр. 45, табл. LXIX: 278, LXX. 300), Диногеция (обр. 46), Скала, Балик, Средище, Окорш (обр. 47, табл. LXIX: 275, 276, 290, LXX: 298, 299, 308) и Руйно (обр. 44, табл. LXX: 297, 306, 307)[218]. В продължение на една ранновизантийска традиция повечето са богато декорирани с геометрични и растителни орнаменти. Специално внимание заслужават двата екземпляра от крепостта Окорш, намерени в сигурно датиран хоризонт от първата половина на X в. (табл. LXX: 298, 299)[219]. Още повече че единият е с непочистено по периферията олово, просмукано от двустранния калъп, което е сигурно свидетелство за местно производство. Потвърждават го оловни кръстчета полуфабрикати и кръстчета с непочистена стопилка след изваждането от калъпа, намерени в Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Цар Асен и Руйно (табл. LXIX: 275, 277, 280, LXX: 296, 303)[220]. Изобщо, на фона на толкова много оловни кръстове и медальони от Дръстър и околните крепости можем да заключим, че оловото е предпочитан метал за изготвянето на енколпиони в първите десетилетия след покръстването и дори до средата на X в. От една страна, това може да се дължи на обстоятелството, че се моделира и лее много полеко и с по-опростена технология от медта, бронза, златото и среброто. Същевременно трябва да се има предвид, че оловните кръстчета и медальони се срещат често в Добруджа още през ранновизантийската епоха. Дали това не е резултат изобщо на голямата популярност на оловните ампули за светена

Обр. 42 и 43. *Оловни кръстчета от Дръстър (края на IX–X в.)*

Обр. 44. *Оловен кръст от крепостта Картал кале до с. Руйно, Дуловско (X в.)*

Обр. 45. *Оловен кръст от крепостта до с. Цар Асен (X в.)*

Обр. 46. *Оловен кръст от Диногеция – Гарван (X в.)*

Обр. 47. *Оловен кръст от крепостта до с. Окорш (X в.)*

вода, изработвани при мартириите на светците в Истока и разпространявани от поклонници и по всякакви други начини през Късната античност и Ранното средновековие[221]. По такъв начин за християните оловото придобива нова семантична натовареност, свързана със святост и апотропеична сила.

Вероятно след първите десетилетия и особено около средата на X в. редом с оловните кръстчета започват да се разпространяват и големите бронзови двойни реликварийни кръстове с разпятие върху лицевата половина и Богородица Оранта върху опаковата. Разпятието е съпроводено с фигурите на Богородица и Йоан Богослов, а фигурата на Богородица върху опаковата страна е допълнена с бюстове на евангелистите, обрамчени с медальони (обр. 48–50, табл. XIX.2, 3, 4, табл. LI: 219–225). И в двата случая релефните композиции са допълнени със стандартни пояснителни евангелски текстове на гръцки език, нанесени върху хоризонталните рамене: Ἰδοὺ ὁ υἱός σου

Обр. 48. *Реликвариен кръст енколпион от крепостта Пъкуюл луй Соаре (X–XI в.)*

Обр. 49. *Реликвариен кръст енколпион от Дръстър (X–XI в.)*

Обр. 50. *Реликвариен кръст енколпион от Диногеция – Гарван (X–XI в.)*

(това е твоят син) и Ἴδοὺ ἡ μήτηρ σου (това е твоята майка – Йоан, 19,27). Реликварии от този тип, открити в Дръстър (обр. 49, табл. XIX: 3, табл. LXI: 222–224), Пъкуюл луй Соаре (обр. 48, табл. LXI: 225), Диногеция (обр. 50), Цар Асен (табл. XIX: 4, LXI: 221), Мачин, Средище, Окорш (табл. XIX: 2, LXI: 219, 220) и Одърци[222], показват, че през X в. в големите центрове на Дръстърска епархия започва да навлиза качествена продукция от източните ателиета (този тип обикновено се нарича „палестински“) на империята[223]. Тук те се превръщат в прототипи, на базата на които местни майстори леят дубликати. Може би такова локално ателие е действало в Дръстър, защото са открити два местни дубликата на великолепните палестински образци,

Обр. 51. *Реликвариен кръст енколпион от Дръстър (X–средата на XI в.)*

Обр. 52. *Реликварийни кръстове енколпиони от Средище (X–началото на XI в.)*

Обр. 54. *Реликвариен кръст енколпион от крепостта Пъкуюл луй Соаре (X–средата на XI в.)*

Обр. 53. *Реликвариен кръст енколпион от Средище (X–началото на XI в.)*

Обр. 55. *Реликвариен кръст енколпион от Скала (X в.)*

Обр. 56. *Реликвариен кръст енколпион от Средище (X–началото на XI в.)*

изработени съответно от олово и бронз (обр. 49, табл. LXI: 222, 223)[224].

В границите на дръстърска епархия по-голямо разпространение има един вариант на палестинските реликварии със сходни размери, но с редукция в иконографските схеми и без съпътстващи надписи. Досега са публикувани над 30 екземпляра от Дръстър (табл. XX: 1, LXII: 234, LXIII: 235), Ветрен (табл.

Обр. 57. *Реликвариен кръст енколпион от Капидава (X–средата на XI в.)*

Обр. 58. *Реликвариен кръст енколпион от Средище (X–началото на XI в.)*

XX: 4, табл. LXII: 232), Пъкуюл луй Соаре (табл. XX: 5), Капидава, Исакча, Берое, Нуфъру (табл. XX: 6), Тулча, Диногеция, Цар Асен (табл. XX: 3, табл. LXXII: 227, 228, 229), Руйно (табл. XX: 2, табл. LXII: 233), Средище (табл. LXII: 226, 230), Окорш (табл. LXII: 231), Одърци, Беляковец[225] и др. Върху лицевата половина с висок релеф е представено разпятие, съпроводено с три бюста на светци без медальони в края на раменете, а върху лицевата половина е скулптирана Богородица Оранта, фланкирана от четири бюста на светци (евангелисти?). Определено това са най-разпространените голямоформатни реликварии на Балканите, като подавляващото мнозинство са от Дръстър и крепостите от X–XI в. в Дръстърска епархия. Същевременно, за разлика от т. нар. палестински енколпиони, те не се срещат в малоазийските, кримските и източните центрове на Империята. Поради това е предложена хипотезата, че този тип реликварии е формиран на Балканите и тиражиран с охота в границите на Дръстърска епархия през X в.[226]

В Дръстър (обр. 51, табл. LXIII: 235–237) и епархийските крепости Пъкуюл луй Соаре (обр. 54, табл. LXIII: 241), Диногеция, Капидава (обр. 57, табл. LXIII: 240), Исакча (табл. LXIII: 239, Средище (обр. 52, 56, 58, табл. LXIII: 243, 244), Брадвари (табл. LXIII: 245) и други се среща още един тип реликварии с големи размери, определяни като реплики на палестинските енколпиони[227]. За разлика от другите два типа върху лицето на този се вижда само релефно разпятие, а върху опаковото – Богородица Оранта без медальони и бюстове на евангелисти. За началната граница на разпространение особено важен е един екземпляр, намерен в хоризонт от X в. при разкопки на църква

Обр. 59. *Реликвариен кръст енколпион с надпис ANNA MONAXHNA от Дръстър (X–началото на XI в.)*

№ 2 в Скала (обр. 55, табл. LXIII: 242)[228]. Същевременно аналогичен оловен кръст полуфабрикат от Руйно (табл. LXIII: 238) е свидетелство за местно производство[229].

Засега е трудно да се прецизира кои от големите реликварии са от периода преди падането на Дръстър и региона под византийска власт през 971 г. и кои – след тази дата. Това с още по-голяма сила важи са малките единични и двойни кръстове, които са реплики на масивните двойни реликварии. Те са много по-семпли и изчистени, като върху лицевата страна с нисък релеф е представен (често схематично) Христос разпнат, а върху опакото – Богородица. Техният брой е най-голям (над 200 екземпляра) и се откриват в Дръстър[230] и в почти всички проучвани крепости в границите на Дръстърска епархия, но най-често се датират в XI в. Вероятно появата им е преди 971 г., защото такива образци със сходни и по-малки размери са намерени в селищата до Нова Черна и Дуранкулак (табл. LXIII: 246), където животът прекъсва в третата четвърт на X в.[231]

Ще завърша представянето на енколпионите и култовите предмети с един любопитен реликвариен кръст от Дръстър (обр. 59, табл. LXXVII: 416). Всъщност запазена е лицевата половина, върху която елегантно е гравирана Богородица (идентифицирането е несъмнено, защото има три звезди върху мафория, с който е облечена) с молитвено събрани пред гърдите ръце[232]. От двете страни на фигурата върху напречните рамене е врязан кирилски надпис ANNA MONAXHNA. Прецизното датиране на този любопитен паметник е затруднено, защото е случайна находка и защото иконографията „Богородица в молитвена поза с ръце пред гърдите“ има широки хронологически граници на разпространение. Палеографските особености на надписа (начертанието на буквите, липсата на лигатури и титули) насочват най-общо към X в.[233]

Освен това, въпреки схематичния рисунък (нещо обичайно за гравираните образи върху кръстовете), се долавя една подчертана монументалност на фигурата. Постигната е чрез скъсяване пропорциите на тялото, върху което главата се нанася четири пъти, вместо обичайните шест или седем. Забелязва се и стремеж за индивидуализиране на образа. Макар и с ограничени изразни средства, на лицето е вдъхнат живот, доловим най-вече в очите. Погледът е концентриран и изразителен. Освен това много пестеливо, само с няколко раздвижени линии, вярно са предадени гънките на мафория и хитона. Подчинени са на анатомичните особености на тялото и са съобразени с тежестта на материята. В тези особености на изображението са долавят елементи, характерни за т. нар. македонски неокласицизъм в изкуството, характерен за X и самото начало на XI в.[234] В стилово отношение най-близките аналози са еднотипни енколпиони с гравирани фигури от X в., открити в Плиска, Херсон и Враца[235], и образци, съхранявани в колекциите на музеи в Лондон (по стил на изпълнение този екземпляр от Британския музей се явява най-близък аналог на кръста от Дръстър), София и Москва[236]. Това предполага и паметникът от Дръстър да се датира в границите на X в. Следва да се допълни, че върху него за пръв път в старобългарската епиграфика от IX–XI в. е засвидетелствана думата „монахиня“. По всичко личи обаче, че няма пряка взаимовръзка между надписа и изображението върху кръста, защото не ни е известна светица Анна монахиня до X в., а и звездите върху мафория са приоритет единствено на Богородица. Затова допускам, че този кръст с лика на Богородица (изработен към първата половина на X в.) се озовава у монахиня на име Анна, която е пожелала името ѝ да се нанесе допълнително. При внимателно взиране върху реликвария отчетливо се вижда, че надписът е гравиран много по-непохватно в сравнение с фигурата на Богородица. В заключение само ще допълня, че към края на IX и през X в. Анна е най-често срещаното женско име в ранносредновековните източници. Впрочем Анна се казва сестрата на цар Симеон (тя също е монахиня) и съпругата на столичния аристократ Сондоке[237], което способства за разпространението на името и сред монашеските среди.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ст. Ангелова** с кол. Църква № 2 в Дръстър (Силистра). – Минало, 3, 1996, с. 28–40; **Ст. Ангелова.** Разкопки на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – Сборник Добруджа, 20, 2002, с. 16.

[2] **Ст. Ангелова**. Разкопки на…, с. 12.

[3] **Н. Чанева-Дечевска**. Църковната архитектура на Първата българска държава. София, 1984, с. 46, фиг. 21; **П. Георгиев**. Манастирската църква при село Равна, Провадийско. – ИНМВ, 21, 1985, с. 71 сл., табл. IX.

[4] **Ст. Ангелова**. Разкопки на…, с. 13–14, табл. X.

[5] **Н. Чанева-Дечевска**. Цит. съч., с. 78–83, фиг. 36–40.

[6] **T. Mathews**. The Early Churhes of Constantnople. Architectur and Liturgy. Pensilvania, 1972, p. 108–112: **T. Mathews.** Private Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Reappraisal. – CA, 30, 1982. 120–136; **Γ. Σωτηρίου**. Βυζαντινά μνημεῖα τήν Θεσλιας ΙΓ . και ΙΔ αιώνος. – EEBS, 6, 1929, p. 292–303

[7] **Кр. Миятев**. Кръглата църква в Преслав. София, 1932, с. 52 сл.; **В. Иванова.** Две църкви при чупката на източната стена на вътрешния град в Преслав. – ИАИ, XX, 1955, с. 463–482; **П. Георгиев.** Разкопки на Голямата базилика през 1978 и 1979 г. – Плиска–Преслав, 6. 1993, с. 65; **Р. Костова.** Кръглата църква и т. нар. родов манастир в Преслав. – В:Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 286. Специално трябва да се подчертае, че в новопостроени храмове след XI в. по принцип синтрони не се градят.

[8] **Ст. Ангелова, Р. Колева, Ел. Ангелова, Р. Иванова**. Знаци върху канцела на църква № 2 в Дръстър. – В: Българите в Северното Причерноморие, 6. В.Търново, 1997, с. 64–74, обр. 1–3.

[9] **Г. Атанасов**. За датировката, разпространението и семантиката на медальоните с IYI и двоен кръст. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1992, с. 163–171.

[10] **Γ. Σωτηρίου**. Op. cit., p. 292–303; **Кр. Миятев.** Цит. съч., с. 25–57, фиг. 3; **Ст. Бояджиев.** Архитектурата на Кръглата църква в Преслав. – В: Изследвания върху архитектурата на българското средновековие. София, 1972, с. 39, 97–98, обр. 13, 19.

[11] Подробно за този тип амвони, тяхната реконструкция и обширната литература по темата вж: Ih. Delvoye. Ambo. – RLBK, I. Stuttgart, 1966; **T. Mathews.** The Early Churches …, p. 108–112: **T. Mathews.** Private Liturgy …, p. 120–136; **Γ. Σωτηρίου.** Op. cit., p. 292–303; **A. Kazdan**. Note of the ‘Milde Byzantine“ Ambo. – Byzantion, 57, 1987, p. 423–425; **J.–P. Sodini**. L’ambon dans l’Eglises primitive. – In: La Maison-Dieu, 193. Paris, 1993, p. 39–51; **J.-P. Sodini.** Les ambons medievaux a Byzance: vestiges et problemes. – In: Μπενάκης Μ. Θυμῖαμα στη μνήμη της Λασκαρῖνας Μποαρα. Αθήνα, 1994, p. 303–307.

[12] **П. Георгиев**. Разкопки на Голямата базилика през 1978 и 1979 г. – В: Плиска–Преслав, 6. 1993, с. 55–65, обр. 3; **Р. Костова.** Още веднъж за …, с. 286; **J.-P. Sodini.** Les ambons medievaux…, p. 303–307.

[13] **Ст. Ангелова**. Разкопки на…, с. 16.

[14] **Ст. Ангелова**. Разкопки на…, с. 14, табл. I.

[15] **Ст. Ангелова**. Археологическото проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988, с. 42–45, обр. 7.

[16] **П. Георгиев**. Ранносредновековни български бани. Автореферат на дисертация. София, 1982, с. 7–8.

[17] **Г. Атанасов**. Силистра. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска–Преслав, 7, 1995, с. 374–276; **Г. Атанасов.** Средновековната патриаршеска резиденция в Дръстър и съдбините и през Османската епоха. – в. Нова Силистренска трибуна, 19 януари 1996, с. 3.

[18] Тази дата е добре аргументирана от ръководителя на проучванията. Вж: **Ст. Ангелова.** Разкопки на…, с. 12.

[19] Пак там, с. 13–14.

[20] **Н. Мавродинов**. Базиликата в Плиска и българският дворцов церемониал. – ИБАИ, XIII, 1939, с. 246–252; **J. Papadopoulos.** Le mitatorion des eglises bzantines. – In: Memorial Louis Petit: Melanges d'histoire et d'archeologique byzantines. Bucharest, 1948, p. 366–372: **T. Mathews**. The Early Churches …, p. 96, 134; Oxford Dictionary of Byzantium (Gen. Ed. Al. Kazdan), 3, New York–Oxford, 1991, col. 1353–1354 с цитираната литература по проблема. **G.Dagron.** Empereur et prêtre Étude sur le „césaropapisme" byzantin. 1996, p.115 etc., not. 15, 25; **Chz. Strube.** Die westliche Eingangsseite der Kirchen von Konstantinopee in justianischer Zeit. Wiesbaden, 1973. S.72–81, Not.14.

[21] Constantinus Porphyrogenitus. De cerimoniis aulae byzantinae, I–1, 9, 28, p. 16–18, 66–67; **A. Vogt.** Constantin VII Porphyrogénète. Le livre de cérémonies, II. Paris, 1939, I. 46 (37), p. 65.

[22] Constantinus Porphyrogenitus. De cerimoniis aulae byzantinae, I. 28; **Н. Мавродинов.** Базиликата в Плиска …, с. 249. Има предположение, че метаторионите в „Св. София" в Константинопол са били три: два малки (за преобличане и почивка на императора и патриарха) и един голям (метаторион – триклиниум, в който патриархът и императорът закусват и разговарят след службата). По този въпрос вж: Oxford Dictionary of …, col. 1352–1353; **Chr. Strube**. Op.cit. s.72–82, Not. 14.

[23] **Н. Мавродинов**. Базиликата в Плиска…, с. 246–252; **П. Георгиев**. За първоначалното седалище на българската архиепископия. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 67–70.

[24] **Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров.** Големият царски дворец във Велики Преслав, I: Преславската патриаршия през X в. София, 1991, с. 11–24, 116–128.

[25] **J.Papadopulos.** Op.cit. p. 367.

[26] Виж литературата по проблема по-горе в бел. 20, 21 и 22.

[27] **Ст. Ангелова**. Разкопки на…, с. 17, табл. X.

[28] **Ст. Ангелова**. Археологическото проучване…, с. 37–45, обр. 5; **Ст. Ангелова.** Разкопки на…, с. 14–16, табл. I.

[29] **Ст. Ангелова**. Разкопки на…, с. 13–14, табл. VIII–IX.

[30] **Г. Атанасов**. Средновековна скулптурна композиция с апокалиптичен сюжет от Дръстър (Силистра). – ГСУ, ЦСВПИД, 84–85 (4), 1990–1991, с. 101–111, обр. 1–2.

[31] **В. Иванова**. Разкопки на Аврадака в Преслав. – В: РП, 3, 1948, с. 13, 30–35, обр. 22–26.

[32] **Г. Атанасов**. Средновековна скулптурна…, с. 107–108.

[33] Пак там, с. 106–107.

[34] **Ст. Ангелова**. Разкопки на…, с. 14.

[35] **Ст. Ангелова**. Археологическото проучване…, с. 44, обр. 6.

[36] **Fr. Halkin**. Saint Emilien de Durostorum martyre sous Julian. – Analecta Bollandiana, 90, 1972, p. 30–35; **Г. Атанасов.** Св Емилиан Доростолски († 362 г.) – последният раннохристиянски мъченик в Мизия. – В: Civitas divino-humana в чест на професор Георги Бакалов. София, 2004, с. 203–218.

[37] **H. Delehaye.** Sanaxarium ecclesia Constantinopolitanae. Bruxelles, 1902, col. 739; Theophanis Confessori Chronographia. Ed. C de Boor. I. Lipsiae, 1883, I, 51; Menologium Graecorum Basilii Porphyrogeniti (PG, 117), col. 428–429.

[38] **Г. Атанасов.** Св. Емилиан Доростолски…, с. 203–218.

[39] **A. Grabar**. Martyrium. Recherches sur le cult de reliques et de l'art chrétien antique et Moyen age, I. Paris. 1946, p. 37–41, 49–51.

[40] **A. Grabar**. Op. cit., p. 39–42; **H. Horman.** Voriustinianische Kirchenanlage. – In: Forschungen in Ephesos, IV. Wien, 1951, S. 200–231.

[41] **Ст. Ангелова**. Археологически проучвания в Националния археологически и архитектурен резерват „Дуросторум–Дръстър–Силистра". – АОР през 2002 г. София, 2003, с. 129–130.

[42] **Д. Николов, К. Калчев**. Раннохристиянски комплекс в Августа Траяна–Берое. – ИМЮИБ, XV, 1992, с. 38–39.

[43] **P. Diaconu, L. Vilceanu.** Păcuiul lui Soare, I. Bucureşti, 1972.

[44] Идеите на български археолози, че крепостта е построена от хан Омуртаг в началото на IX в., както и на румънски учени, че е издигната при Йоан Цимиски в края на X в. са спорни. Най-ранните публикувани паметници от П. Дякону и находките, с които се запознах на място в музея в Кълараш се датират към края на IX–началото на X в.

[45] Корнизът се съхранява в археологическата база до Пъкуюл луй Соаре. Благодаря на П. Дякону за възможността да се запозная с този паметник.

[46] Надписът се съхранява в музея в гр. Кълараш. На място с него ме запозна П. Дякону.

[47] **P. Diaconu, S. Baraschi**. Păcuiul lui Soare, II. Bucureşti, 1977, p. 126, fig. 99–6, 10.

[48] **Г. Атанасов**. Средновековни църковни кръстове от Южна Добруджа. – ИНМВ, 27, 1991, с. 77–96. Кръстовете от Руйно-Аязмото и Балик се илюстрират тук за пръв път и предстои да бъдат публикувани.

[49] **Р. Рашев**. Средновековният път Плиска-Дръстър и крепостта Динея. – В: Дуросторум–Дръстър– Силистра. Силистра, 1988, с. 117–126.

[50] **В. Антонова, Цв. Дремсизова**. Църкви и каменни постройки в старобългарското селище при с. Цар Асен, Русенско. – ГМСБ, X, 1984, с. 62–63, обр. 5; **В. Димова**. Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – Сборник Добруджа, 10, 1993, с. 64, табл. 1; **Г. Атанасов.** Кримски реалии на еднокорабните едноапсиддни църкви без притвор в Добруджа. – В: Българите в Северното причерноморие, 3. В.Търново, 1994, с. 53–74.

[51] **В. Антонова, Цв. Дремсизова**. Цит. съч., с. 62–63, обр. 5; **В. Димова**. Цит съч., с. 64.

[52] **В. Антонова, Цв. Дремсизова**. Цит. съч. 62–66, обр. 15; **Д. Ил. Димитров.** Керамиката от ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско. –

Сборник Добруджа, 10, 1994, с. 112–113.

[53] **В. Антонова, Цв. Дремсизова.** Цит. съч., с. 66–68, обр. 10, 11; **В. Димова.** Цит съч., с. 65, табл. I.

[54] **Д. Ил. Димитров.** Цит. съч., с. 96.

[55] **В. Йотов, Г. Атанасов.** Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998, с. 5–7, обр. 2.

[56] Пак там, с. 20–32, обр. 1, 2; **Г. Атанасов.** Преславски белоглинени плочки от църква № 2 в крепостта до с. Скала, Силистренско. – ИНМВ, 30–31 (45–46), 1994–1995, с. 240–248.

[57] **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 23–26, 101–102, табл. CI–CV.

[58] **М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров.** Бизоне–Карвуна. – ИВАД, XIII, 1962, с. 57–58, 103–104, обр. 5.

[59] **Д. Гергова.** Сборяново. Священная земля гетов. София, 2004, с. 67–69.

[60] **M. Restle**. Studien zur frühbyzantininischen Architektur. Wien. 1979, S. 26–27, 55–57; **D. Talbot-Rice**. Arte Cristina in Asia. – In: Civilità dell'Oriente. Roma, 1962, p. 432–436; **G. Tchalenco.** Village antique de la Syrie du Nord, I. Paris, 1953, p. 337–338; III, 1958, pl. XIII; **G. Tchalenco.** Traveau en cours dans la Syrie. – Syria, L, 1973, p. 117; **Л. Г. Хрушкова**. Архитектурные связи Восточного Причерноморья в раннехристианское время. – ВВр, 52, 1991, с. 182–189; **А. Л. Якобсон.** Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Ленинград, 1983, с. 114 сл.; **Г. Атанасов.** Кримски реалии на…, с. 53–59; **С. Г. Бочаров.** Описание средневековых храмов региона Алушты в архивных материалах П. И. Кепена. – В: О древностях Южного берега Крыма и Гор Таврических. Киев, 2002, с. 43–46, рис. 8–12. Най-ранните храмове от този тип (примерно в „Баты Лиман") се датират още в VIII–IX в.

[61] **N. B. Teteriatnikov**. The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia. – Orientalia Christiana Analecta, 252, Roma, 1966, p. 140–160; RLBK, 23, 1978, Col. 982–986, Abb. 2. 5, 9. 1, 11.

[62] **И. А. Баранов**. Таврика в епоху средневековы. Киев, 1990, с. 133–139, рис. 52–54; **В. Г. Тур, И. А. Баранов.** Археологические исследования средневекового монастыря на г. Перчем-Кая. – Археология Крыма, 1, 1997, с. 217–225.

[63] **Г. Атанасов**. Кримски реалии на…, с. 53–59.

[64] **Г. Атанасов.** Преславски белоглинени плочки …, с. 240–248.

[65] **К. Миятев**. Кръглата църква в Преслав, с. 76 с. обр. 86–90; **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 23–24.

[66] **Н. Ангелов**. Старобългарски надпис от края на IX век от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, 2, 1980, с. 35–38.

[67] **К. Попконстантинов.** За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, 3–4, 1982, с. 43–49.

[68] **Г. Атанасов** с кол. История на Алфатар. Варна, 1994, с. 36–38.

[69] **Г. Атанасов**. Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. – ИНМВ, 20, 1984, с. 91–98.

[70] ЛИБИ, II, с. 220, 228, 233, 237, 319, 334; ГИБИ, IV, с. 46, 139; ГИБИ, V, с. 141–145.

[71] **В. Гюзелев**. Княз Борис I. София, 1969, с. 236.

[72] ЛИБИ, III, с. 11; Старобългарската литература, 2. София, 1982, с. 55; 4, София, 1986, с. 80.

[73] Старобългарската литература, 4, с. 80–81.

[74] **К. Попконстантинов**. Цит. съч., с. 46–48.

[75] **Г. Атанасов** с кол. Цит. съч., с. 30 сл.

[76] **Г. Атанасов**. За хронологията и монашеската организация в скалните обители през Първото българско царство. – В: Светогорска обител Зограф, II. София, 1999, с. 286–290, табл. II, IV; **Г. Атанасов**. Средновековни скални църкви... с. 91–98.

[77] **А. А. Медынцева**. О надписи на „кресте“ Манасии (с. Цар Асен, Болгария). – Советская археология, 4, 1990, с. 85–90.

[78] **Г. Атанасов**. Средновековни скални църкви …, с. 91–98; **Г. Атанасов**. Скални монашески обители в Добруджа (IV–XIV век). Автореферат на дисертация. София, 1990, с. 9–12; **Г. Атанасов.** Раносредновековни скални манастири по средното русло на сухоречието Канагьол (Дристра) в Добруджа. – ИНМВ, 29 (39), 1993, с. 122–143, обр. 1–1; **Г. Атанасов**. За хронологията и монашеската организация…, с. 286–290, табл. II, IV; **Г. Атанасов.** Скални култови паметници в Добруджа. Светилища, храмове, манастири. Силистра, 2004, с. 19–28.

[79] **Г. Атанасов**. Ранносредновековни скални манастири по средното…, с. 122–124, обр. 1–12; **Г. Атанасов**. За хронологията и монашеската организация …, с. 286–290, табл. II,

[80] **Г. Атанасов**. Средновековни скални църкви… с. 91–98; **Г. Атанасов.** За хронологията и монашеската организация…, с. 286–290, табл. II,

[81] Пак там.

[82] **Г. Атанасов**. За хронологията и монашеската организация …, с. 287, табл. II, VI–1, 2, VII–1–3.

[83] **Г. Атанасов**. Християнски паметници от ранносредновековната крепост до с. Руйно, Дуловско. – Сборник Добруджа, 8, 1991, с. 28–29, табл. I.

[84] **Г. Атанасов.** Няколко скални манастира в Южна Добруджа. – ИНМВ, 25 (40), 1989, с. 53–56.

[85] **C. Chiriac**. Un monument inedit: complexul rupestru de la Dumbrăveni (jud. Constanţa). – Pontica, XXI–XXII, 1988–1989, p. 149–168, fig. 2,3; **C. Chiriac, T. Papasima.** Un străvechi asezământ crestin dobrogeant – complexul monastic de la Dumbrăveni (judeţul Constanţa). – Privegind şi lucrând pentru mânture. Iaşi, 2000, p. 222–231.

[86] **Г. Атанасов**. Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. – Археология, 3, 1991, с.33–43; **Г. Атанасов**. Скални манастири в крайдунавска Добруджа. – Векове, 4, 1986, с. 9–11.

[87] **C. Chiriac, T. Papasima**. Op. cit., p. 221–231; **Г. Атанасов.** Скални култови паметници..., с. 14.

[88] **В. Йотов.** Балик. В: Материали за картата на средновековната българска държава. – В: Плиска–Преслав, 7, 1995, с. 161–162.

[89] **Г. Атанасов**. Ранносредновековни рисунки и знаци-графити от крайдунавска Добруджа. – Сборник Добруджа, 7, 1990, с. 193–214; **Г. Атанасов.** Ранносредновековни скални манастири по средното…, с. 120–124.

[90] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Din istoria Dobrodgei. 3. Bucureşti, 1971, p. 180 etc.; **I. Barnea**. Christian Art in Romania, 2. Bucureast, 1981, p. 17 etc.; **G. Atanassov.** Influences ethno-culturelles dans l'ermitage rupestres près de Murfatlar à Dobrudja. – Byzantinoslavica, LVII, 1996, p. 112–124.

[91] **G. Atanassov**. Influences ethno-culturelles…, p. 112–124.

[92] **L. Rodley.** Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia. Cambridge, 1985, p. 186–188, pl. 168–170.

[93] **N. Teteriatnikov**. Op. cit., p. 95–98, 154–155.

[94] **I. Barnea**. Christian…, p. 52, 59, pl. 15.

[95] **M. Restle**. Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, I. Recklinghausen, 1967, S. 15; **P. Verzone**. Le monastère de Acik serai in Cappadocia. – CA, XIII, 1962, p. 134, fig. 17, 18; **M. Restle.** Kappadokien. – RLBK, I-23, Stuttgart, 1978, Col. 1052, 1080.

[96] **G. Atanassov**. Influences ethno-culturelles…, p. 112–124.

[97] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu**. Op. cit., p. 202–221; **V. Beševliev.** Beobachtungen über die protobulgarischen Inschriften bei Basarabi – Murfatlar. – ИНМВ, XIII (XXVIII), 1977, с. 50–57; **K. Popkonstantinov.** Les inscription du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). Etat, théories et faits. – In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987. p. 115–146.

[98] **I. Barnea**. Christian…, p. 52–88, pl. 27–29.

[99] **Д. Овчаров**. Български средновековни рисунки – графити. София, 1982, с. 36–51, табл. I–XIV; **Д. Овчаров.** За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Мурфатлар. – Археология, 3, 1975, с. 2–7; **Г. Атанасов.** Ранносредновековни рисунки, с. 193–214.

[100] DACL, XII, Paris, 1935, col. 1007–1012.

[101] **I. Barnea**. Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (Dobrogea). – SCIV, 2, 1962, p. 349–371.

[102] Подробно за керамичния ансамбъл от края на X и началото на XI в. от затворени комплекси, датирани с монети, в крепостта Скала, Силистренско виж: **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 64–87.

[103] **K. Popkonstantinov.** Op. cit., p. 115–146.

[104] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu**. Op. cit., p. 181–190; **I. Barnea.** Christian..., p. 17–18.

[105] **G. Atanassov**. Influences ethno-culturelles…, p. 112–124. Р. Костова приема идеята ми, че Мурфатлар (сектор В) не е киновиален манастир, но основателно ме коригира с аргументи, че през X в. не само киновиите, но и другите монашески обители могат да се наричат манастири. Вж: **Р. Костова.** Скалният манастир при Басараби в Северна Добруджа: Някои проблеми на интерпретацията. – В: Българите в Северното Причерноморие, 7, 2000, с. 135–136.

[106] **G. Atanassov**. Influences ethno-culturelles…, p. 112–124. Р. Костова оспорва предположението ми, че четирите църквици са параклиси към килиите на четирима келиоти в лаврата и смята, че двата или три са погребални параклиси, а другите два параклиса са към килиите на двама монаси. (вж: **Р. Костова.** Цит. съч., с. 135–136). Така достига до заключението, че лаврата в Мурфатлар е включвала двама, най-много трима члена. Не приемам тази постановка по няколко причини: Има

достатъчно източници, които свидетелстват, че една килия обикновено се обитава от двама монаси (вж: **J. Patrich.** Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries. Washington, 1995, p. 16–17, 19). Още юстиниановото законодателство, основата на по-късните монашески устави не допуска формирането на манастир с по-малко от трима монаха (вж: Cod. Just. Nov. 67; **J. Patrich**. Op. cit., p. 32). Такава голяма структура като комплекса в сектор В, оформянето на която изисква много труд и средства, едвали е предназначена само за двама обитатели. Известно е, че още преживе някои монаси оформят своя гроб в или до собствената си килия (**L. Rodley**. Op. cit., p. 88 и по-долу бел. 227) – т. е. допустимо е някои от помещенията-гробници да са обитавани и като килии. Затова приемам, че е възможно в Мурфатлар да са обитавани едновременно четири килии, в което са живеел по един или двама монаха – т. е. лаврата в сектор В е включвала 7–8 членове.

[107] **G. Atanassov**. Influences ethno-culturelles…, p. 112.

[108] **Ив. Соколов**. Состояние монашества византийской церкви с половины IX до начало XIII вв. (842–1204). Казань, 1894, с. 316.

[109] Пак там, с. 339.

[110] Първоначалната ми идея, че Мурфатлар е обитаван от монаси идиоритми (**G. Atanassov**. Influences ethno-culturelles…, p. 112) изглежда е спорна и сам я коригирах в нарочно изследване, отпечатано през 1999 г. (**Г. Атанасов**. За хронологията и монашеската организация …, с. 282–284). Почти едновременно с мен в статия, публикувана през 2000 г. , още по-убедително подобно становище защити и Р. Костова (**Р. Костова**. Цит. съч., с. 135–136). Действително, според Л. Брейе и други автори идеоритмите се налагат през XIV в., но според Ив Соколов, идеоритмията като начин на монашески живот е позната още на П. Латърски през X в. (**Ив. Соколов**. Цит. съч., с. 339–340.)

[111] **J. Patrich**. Op. cit., p. 4–22; **L. Rodley**. Op. cit., p. 237–238; **L. Brehier**. Le monde Byzantin. – In: Les insttution de l'Empire byzantin. Paris, 1949, p. 530–532; DACL, IX. Paris, 1929, col. 1965–1976.

[112] DACL, IX, col. 1965–1966; **L. Rodley.** Op. cit., p. 237; **J. Patrich.** Op. cit., p. 11–16.

[113] **L. Brehier.** Op. cit., p 530–531, 547–551; **L. Rodley.** Op. cit., p. 237, not. 58–59; **J. Patrich.** Op. cit., p. 13–15, 26. Трябва да се уточни обаче, че монасите, които формират лавра (лавриоти), подобно на келиотите живеят автономно, имат общ ръководител, провеждат общи празнични литургии в общ храм, но доколкото ми е известно не разполагат с индивидулани църквици (параклиси) в съседство с килиите. **J. Patrich.** Op. cit., p. 13–15, 26, 122–138; **D. Papachrissanthou**. La vie monastique dans le champagne Byzantines de VIII-e au XI siècles. – REB, 45, 1987, p.165–168.

[114] **J. Patrich**. Op. cit., p. 15.

[115] **Ив. Соколов.** Цит. съч., с. 330; **L. Brehier.** Op. cit., p. 531, 539, 547–563; **L. Rodley.** Op. cit., p. 237–238.

[116] **Ив. Соколов**. Цит. съч., с. 313–314; **L. Brehier.** Op. cit., p. 547–563; **L. Rodley.** Op. cit., p. 237; **D. Papachrissanthou**. Op. cit., p.158–168.

[117] **Ив. Соколов**. Цит. съч., с. 216 сл.; **L. Brehier.** Op. cit., p. 547–551.

[118] **L. Brehier**. Op. cit., p 546, 560; **D. Papachrissanthou**. Op. cit., p.166–169; ГИБИ, V, с. 230.

[119] **G. Atanassov**. Influences ethno-culturelles…p. 113–124; **Г. Атанасов.** За хронологията и монашеската организация …, с. 282–284.

[120] **L. Brehier**. Op. cit., p. 560–562.

[121] **L. Rodley**. Op. cit., p. 188–192.

[122] **Р. Костова.** Цит. съч., с. 135–136.

[123] **I. Barnea, V. Bîlcurescu**. Santierul archeologic Basarabi. – MCA, V, 1959, p. 552–553.

[124] **W. Strabo Fuldensis**. Die rebus ecclesiasticis, VII. – In. PL, 114, col. 927; **W. Buchwald, A. Hohlweg, O. Prinz.** Tusculum-Lexicon. Műnchen, 1963, S. 527; **P. Diaconu, Petre N.** Quelques observation sur le complexe archèologique de Murfatlar (Basarabi). – Dacia, XIII, 1969, p. 448–449.

[125] **P. Georgiev**. L'écriture runiforme de Murfatlar. Une expériance de lire et de commenteur. – In: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani. Brăila, 2004, p. 425–436.

[126] Впрочем въз основа на анализ на житията на св. Йоан Рилски и изследвания на скалната обител в Крепча, вече е обърнато внимание, че съчетаването на лавриотските и киновиалните практики в българските манастири през X в. е обичайно явление. Вж: **Р. Костова.** Манастирът, основан от св. Йоан Рилски: археология на писмените свидетелства. – В: Културните текстове на миналото носители, символи и идеи. II. Текстовете на култа и религията. София, 2005, с.120–127; **Р. Костова.** Скалният манастир при с. Крепча: още един поглед към монашеските практики. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, с. 289–298.

[127] **Р. Рашев.** Старобългарските укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна 1982, с. 160, 174.

[128] Пак там.

[129] **J. Hussey**. Byzantine monasticium. – Hystory, 24, 1940, p. 5–62.

[130] **J. Patrich**. Op. cit., p. 30–31.

[131] **Г. Атанасов**. Ранносредновековни скални манастири по средното…, с. 122–140, обр. 1.11, 12; 2. 11; 4. 12–15.

[132] **L. Brehier**. Op. cit., p. 540–545; **V. Vorst.** La petite catéchése de Saint Théodore Studite. – AB, 31, 1914; **Ив. Гошев.** Правилата на Студийския манастир. – ГСУ, БФ, XVII, 1984, с. 165 сл.

[133] В спомената по-горе дискусионна статия Р. Костова напълно отхвърля наличието на общомонашески спални (**Р. Костова**. Скалният манастир при Басараби..., с. 144, бел. 45), но те са категорично наложени в юстиниановото законодателство и по-специално в новела № 123. (Вж: Cod. Just. Nov. 123; **J. Patrich.** Op. cit., p. 34; **L. Brehier.** Op. cit., p. 533–534; **R. Janin.** Le monasticium byzantine au Moyen Age: commende et typica (X^{e}–XIVe siècle). – REB, 22, 1964 с. 29–32) и са възприети през IX–XI в. в манастира на Теодор Студит. Вж: **А. П. Каждан.** Византийский манастырь XI–XII вв. как социальная группа. – ВВр, 31, 1971, с. 55; **Ив. Соколов**. Цит. съч., с. 236.

[134] **R. Janin**. Op. cit., p. 29–32.

[135] **L. Brehier**. Op. cit., p. 533–534; **А. П. Каждан**. Цит. съч., с. 55; **Ив. Соколов**. Цит. съч., с. 236.

[136] В по-автентичния рилски препис на житието е отбелязано, че първите последователи на св. Йоан Рилски си построили общо жилище (кѫщѫ), където живеели и се хранели заедно. **Й. Иванов.** Житията на св. Ивана Рилски с уводни бележки. ГСУ ИФ, XXXII, 13, 1936, с. 25; **Ив. Дуйчев**. Рилският светец и неговата обител. София, 1947, с. 135.

[137] **Н. Чанева-Дечевска**. Цит. съч., с. 165 сл.

[138] **L. Rodley**. Op. cit., p. 241 etc.

[139] **Г. Атанасов.** Ранносредновековни скални манастири по средното…, с. 122–140, обр. 1. 12–15; 4. 12–15; **Г. Атанасов.** За хронологията и монашеската организация …, с. 284–286.

[140] **Г. Атанасов**. Ранносредновековни скални манастири по средното…, с. 122–140, обр. 1. 11,12; 2. 11; 4. 12–15.

[141] **Г. Атанасов**. Християнски паметници…, с. 28–29, табл. I.

[142] **Г. Атанасов**. Ранносредновековни скални манастири по средното…, с. 122–140, обр. 1. 11,12; 2. 11; 4. 12–15.

[143] **Г. Атанасов**. Средновековни скални манастири по средното…, с. 140, обр. 4. 16.

[144] **Г. Атанасов**. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. – ИНМВ, 25 (40), 1989, с. 55–57; **Г. Атанасов**. Средновековни скални …, с. 97; **Г. Атанасов.** За хронологията и монашеската организация …, с. 284–286.

[145] **J. Patrich**. Op. cit., p. 17–18; **R. Janin.** Op. cit., p. 6–7.

[146] **Ив. Соколов.** Цит. съч., с. 236; **R. Janin.** Op. cit., p. 31–32.

[147] **Г. Атанасов**. Средновековни скални…, с. 91–96.

[148] **D. Ghity**. The Desert a City. Oxford, 1977, p. 2–7; **D. Hussey.** Op. cit., p. 59; **Ив. Снегаров.** Кратка история на съвременните православни църкви, I. София, 1944, с. 271; Жития на светиите. София, 1974, с. 50–51, 297.

[149] **L. Brehier**. Op. cit., p. 39, 540–564; **А. П. Каждан.** Цит. съч., с. 55; **Ив. Соколов.** Цит. съч., с. 91–95, 122–126, 219–220.

[150] **L. Rodley.** Op. cit., p. 185–192, 239.

[151] Ibidem, p. 249–250.

[152] **К. Константинов.** Два старобългарски надписа от скалния манастир до с. Крепча, Търговищки огръг. – Археология, 3, 1977, с. 26. **Р. Костова.** Скалният манастир при с. Крепча..., с. 289–297.

[153] **L. Rodley**. Op. cit., p. 186–192, 239.

[154] **L. Rodley**. Op. cit., p. 88; **I. Barnea, V. Bilcurescu.** Op. cit., p. 551, 558, fig. 8; **I. Barnea.** Christian…, p. 86; **К. Шкорпил.** Опис на старините по течението на река Русенски Лом. София, 1914, с. 102–104, фиг. 81; **Г. Атанасов.** Християнски паметници…, с. 28–29, табл. I; **Г. Атанасов**. Ранносредновековни скални манастири по средното…, обр. 2.6, 4.16.

[155] **Г. Атанасов**. Няколко скални манастира…, с. 55–56, обр. 2.

[156] **N. Teteriatnikov.** Op. cit., p. 69–78. Идеи в тази насока в: **Р. Костова.** Скал-

ният манастир при с. Крепча..., с. 292, бележка 9.

[157] **L. Rodley**. Op. cit., p. 252–253.

[158] **Ив. Дуйчев**. Цит. съч., с. 11.

[159] Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите. – В: Старобългарската литература. 2. Ораторска проза. София, 1982, с. 63; **Ив. Дуйчев**. Цит. съч., с. 99.

[160] Презвитер Козма. Цит. съч., с. 62–64.

[161] **Р. Костова.** Манастирът, основан от св. Йоан Рилски..., с. 120–127.

[162] **Ив. Дуйчев**. Цит. съч., с. 137.

[163] **H. Delehaye**. La vie de St. Paul le Jeune et la chronologie de Metaphraste. – Revue des Questions Historiques, X, 1893, p. 49–86.

[164] ГИБИ, V, с. 121; ГИБИ, IV, с. 103; **В. Гюзелев.** Цит. съч., с. 326.

[165] **Г. Атанасов**. Ранновизантийски скални…, с. 41; **C. Ciriac.** Op. cit., p. 249–267.

[166] **Ст. Ангелова**. Разкопки на…, с. 14.

[167] **Ст. Ангелова**. Археологическото проучване…, с. 44, обр. 6.

[168] **Г. Атанасов**. Преславски белоглинени плочки от църква …, с. 240–248.

[169] **Ст. Ангелова**. Разкопки на…, с. 14, табл. XIII; **Г. Атанасов.** Средновековни църковни кръстове …, с. 77–96, табл. I–2,4.

[170] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 29, табл. XXV–78; **Г. Атанасов.** Средновековни църковни кръстове …, с. 79–80, обр. 1.

[171] **Г. Атанасов.** Средновековни църковни кръстове …, с. 87–90, обр. 9; **К. Тотев.** Процесийни кръстове от крепостта при село Цар Асен, Русенско. – ИНМВ, 34–35 (49–50), 1998–1999, с. 192–196, обр. 1–4.

[172] **В. Йотов, Г. Атанасов**. Цит. съч., с. 101–102, табл. CI.

[173] **A. Bank, B. Bouvier, I. Djuric, L. Bouras.** Etudes sur les croix byzantines du Musées d'art et d'histoire de Genéve. – Genava, 26, 1980, p. 97–110, fig. 1, 2, 5; **L. Bouras.** Bronze Processional Cross. – In: Byzantine and Postbyzantine Art. Athen, 1968, p. 86–87, fig. 193; **А. Хусквидзе.** Византийский кресть из Мацхвариш. – Зограф, 15, 1984, с. 24, табл. XI; **L. Bouras.** The Cross of Adrianopolle. Athen, 1979, p. 22; **M. Ross.** Cathalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiqites in the Dumbarton oaks Collection, I. Waschington, 1962, p. 59–60, pl. CLI-68; **J. Cotsonis.** Byzantine Figural Procesional Crosses. Waschington, 1994, p. 8–34

[174] **Ж. Аладжов.** Разкопки и проучвания на ранната крепостна стена на Велики Преслав. – В: Плиска-Преслав, 4, 1985, с. 172, табл. V; Царевград–Търнов, 2. София, 1974, с. 260–262, обр. 83.

[175] **G. de Jerphanion**. Les églises rupestres de Cappadoce, I. Paris, 1925, p. 94, fig. 10; **M. Restle.** Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, II. Recklinghausen, 1967, fig. 61; **J. Lafontaine-Dosoge.** Pour une probléme de la peinture d'église byzantine à l'époque iconoclaste. – DOP, 41, 1987, p. 331–337, fig. 1–3.

[176] **P. Diaconu, S. Baraschi**. Op. cit., p. 126, fig. 99–10.

[177] **В. Йотов, Г. Атанасов**. Цит. съч., с. 101–102, табл. XCIX–331.

[178] **К. Тотев.** Процесийни кръстове…, с. 192–196, обр. 1–4.

[179] По този въпрос подробно в: **Г. Атанасов.** Средновековни църковни кръс-

тове…, с. 87–89.

[180] **К. Тотев.** Процесиен кръст от Трапезица. – Археология, 1–2, 1998, с. 71, бел. 15.

[181] **J. Cotsonis**. Op. cit., p. 8–34.

[182] **Г. Атанасов.** Култовата цедка ήθμός – colum в старобългарската литургика (по археологически данни). – Археология, 4, 1995, с. 42–44, обр. 1–3, 7,8.

[183] **В. Йотов, Г. Атанасов**. Цит. съч., с. 101, табл. XCIX–330.

[184] **S. Petrides.** Le couloir liturgique dans le rite gres. – Echos d'Orient, IV, 1900–1901, p. 320–328; DACL, III. Paris, 1948, col. 2103–2104.

[185] DACL, III, col. 2103.

[186] **Г. Атанасов.** Култовата цедка…, с. 43–45, обр. 6, 10.

[187] **Ст. Бонев**. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата. В. Търново, 1998, с. 64, обр. 24.

[188] **Kl. Wessel**. Encolpion. – In: RLBK, II–17, 1967, II–18, 1968, Col. 157–164.

[189] **Г. Атанасов**. Ранносредновековни оловни медалиони от Североизточна България. – Нумизматика, 2, 1988, с. 21–24; **Г. Атанасов.** Християнски медальони от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – Сборник Добруджа, 9, 1992, с. 150–156; **Г. Атанасов, В. Йотов.** Цит. съч., с. 96–98.

[190] **P. Diaconu, L. Vilceanu.** Op. cit., p. 145, fig. 58. 5; **Г. Атанасов**. Християнски медальони…, с. 150–152, табл. 1–7; **Г. Атанасов, В. Йотов.** Цит. съч., с. 96–98, табл. С-332. Екземплярите от Руйно и Окорш са открити при редовни археологически разкопки през 1998–2002 г. под ръководството на Г. Атанасов и В. Йотов.

[191] **П. Георгиев**. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993, с. 34, обр. 31.

[192] **G. Davidson**. Corinth, XII: The Minor Objects. Princeton-New Jersey, 1952, p. 295, № 2987–2988.

[193] **L. Bononi**. Cimiterii paleo-cristiani di Sofiana. – RAC, 40, 3–4, 1964, p. 178, fig. 8.

[194] **Г. Атанасов**. Ранносредновековни амулети от Дръстър. – ИНМВ, 24 (39), 1988, с. 79–80; **P. Diaconu, L. Vilceanu.** Op. cit., p. 145, fig. 58.1, 3; **Г. Атанасов, В. Йотов.** Кръстове-енколпиони и медалиони от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – Сборник Добруджа, 6, 1989, с. 92–93; **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 100; **Г. Атанасов.** Християнски паметници…, с. 32–33, табл. II: 4–8; **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Цит. съч., с. 30, табл. VIII: 80. Екземплярите от Руйно и Окорш, открити при археологическите проучвания на Г. Атанасов и В. Йотов предстои да бъдат публикувани. Медальоните от Средище, Брадвари и Алфатар се съхраняват във фондовете на музеите в Силистра и Дулово.

[195] **Д. Станчев**. Средновековен некропол до гара Табачка, Русенски окръг. – ИМСБ, X, 1984, с. 52–53; **Д. Станчев**. Ранносредновековен некропол до с. Батин, Русенски окръг. – ИМСБ, XI, 1985, с. 52–53, табл. IX.

[196] **P. Diaconu, L. Vilceanu**. Op. cit., p. 146, fig. 59; **Т. Михайлова.** Нови данни за производството на накити в Плиска. – В: Приноси към българската археология, I. София, 1992, с. 216, обр. 3; **Ст. Станчев.** Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, с. 192, обр. 12.

[197] **Г. Атанасов**. Ранносредновековни амулети…, с. 79, табл. I; **P. Diaconu,**

L. Vilceanu. Op. cit., p. 144, fig. 58. 3.

[198] **G. Davidson**. Op. cit., p. 260, № 2104.

[199] **Й. Екзарх.** Шестоднев. София, 1981, с. 151; **Г. Атанасов.** Християнски медальони…, с. 155–156.

[200] **Г. Атанасов**. Средновековни амулети от Силистра. – ИНМВ, 22 (37), 1986, с. 74–76, табл. I.

[201] Пак там.

[202] **Г. Атанасов**. За датировката, разпространението и семантиката на медальоните с IYI ...., с. 163–171, обр. 1–7.

[203] Пак там.

[204] **Н. Б. Кысласова**. Повеска со знаком Рюриковечей из Рождественного могильника. – Российская археология, 2, 1995, с. 192–194, рис. 2. Според авторката тези медалиони са давани от княжеската канцелария на лица натоварени с официални мисии.

[205] **Г. Атанасов**. За датировката, разпространението…, с. 163, обр. 6.

[206] **Г. Атанасов**. Християнски паметници…, с. 41, табл. II–10.

[207] **Г. Атанасов**. Сребърен медалион с образите на пророк Данаил и св. Георги от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – Археология, 3, 1990, с. 42–47.

[208] **Kl. Wessel.** Daniel. – RLBK, I. Stuttgart, 1966, Col. 1113–1114.

[209] **Г. Атанасов**. Свети Георги Победоносец. Култ и образ в Православния Изток през Средновековието. Варна, 2001, с. 193–194.

[210] **И. И. Репников**. Некоторые могильники крымских готов. – ИАК, 19, 1906, табл. XII. 4; **А. И. Айбабин.** Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. – МАЭТ, 1, 1990, с. 68–69, рис. 55. 3, 4.

[211] Находките предстои да бъдат публикувани от Ст. Ангелова и К. Попконстантинов.

[212] **К. Попконстантинов.** Молитва против нежит върху алулет от Пъкуюл луй Соаре. – В: Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997, с. 123–130; **К. Попконстантинов.** Два средновековни амулета от Добруджа. – В: Българите в Северното Причерноморие, 7, 2000, с. 182–183.

[213] **Г. Атанасов**. Християнски паметници…, с. 30–32, табл. VI.

[214] **Л. Дончева-Петкова, К. Попконстантинов**. За грамотността в средновековното селище при с. Одърци, Толбухинско. – Сборник Добруджа, 5, 1988, с. 96–99, табл. V.

[215] **А. И. Яцимирский**. К истории ложных молитв в южнославянской письменности. – ИОРЯСр 3, 1914, с. 12–24; **Ив. Дуйчев.** Апокрифни формули и заклинания против болести и страдания. – В: Естествознанието в средновековна България. София, 1954, с. 536–553.

[216] Старата българска литература. I: Апокрифи. София, 1981, с. 402.

[217] **Г. Атанасов**. Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – ИНМВ, 28 (43), 1992, с. 247–248, обр. 1.

[218] **P. Diaconu, L. Vilceanu.** Op. cit., p. 161, pl. XXVIII. 5, 6; **Г. Атанасов, В. Йотов**.

Цит. съч., с. 81–85, табл. I, 1-3; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Dinogeţia. I. Bucureşti, 1967, p. 357–360, fig. 1, 12, 15; **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 93–95, табл. XCVII: 304–306; **Г. Атанасов**. Християнски паметници …, с. 35, табл. III: 20–23.

[219] Кръстовете са открити при археологически разкопки на Г. Атанасов и В. Йотов в хоризонти от X в.

[220] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове-енколпиони…, с. 262, обр. 1–11; **O. Damian.** Despre un atelier pentru confecţionat piese plumb de la Păcuiul lui Soare. – Pontica, 25, 1994, p. 309–321; **Г. Атанасов, В. Йотов.** Цит. съч., с. 81–85, табл. I–3; **Г. Атанасов.** Християнски паметници …, с. 35, табл. II–16 л.

[221] **В. Н. Залесская.** Ампулы-эвлогии из Малой Азии (IV–VI вв.). – ВВр, 47, 1986, с. 186–188; **A. Grabar.** Ampoules de Terre Sainte (Monza–Boblio). Paris, 1958, p. 76.

[222] **G. Atanassov.** Croix-encolpions proche-orientales de la region de la Dobroudja du Sud (Bulgarie). – In: Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Bonn, 1995, p. 483–488, fig. 1, 2; **P. Diaconu, S. Baraschi.** Op. cit., p. 129, fig.100–109; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 362, fig. 193–641; **Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев.** Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. София, 1999, с. 122, табл. LVIII, № 789; **O. Damian, P. Damian.** Eléments chrétiens de l'époque byzantine au Bas Danube. – Pontica, XXVIII–XXIX, 1995–1996, p. 235, fig. 2:5.

[223] **К. Миятев.** Палестински кръстове в България. – ГНМ за 1921 (София, 1922), с. 70; **Н. П. Кондаков.** Иконография Богоматери, I. СПб, 1914, с. 260–262.

[224] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове-енколпиони…, с. 251, обр. 3. 34–35.

[225] **G. Atanassov**. Croix-encolpions…, p. 487–488, fig. 3. 1,2, pl. 58–4; **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове-енколпиони…, с. 252, обр. 3. 33, 4. 40; **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 27–28, табл. VI–66; **P. Diaconu, V. Vilceanu.** Op. cit., p. 161, pl. XXIX–1; **G. Mănucu-Adamesţeanu.** Elemente de cultură bizantină la gurile Dunării. – Peuce, IX, 1984, p. 375–381, pl. II–1, III–1, 4; **I. Barnea.** Christian Art.., p. 154, 158, fig. 63, 65; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 360, fig. 191–20, 193–199; **Г. Атанасов, В. Йотов.** Цит. съч., с. 81–85, табл. VIII–18, 19; **Г. Атанасов.** Християнски паметници …, с. 39, табл. IV–641; **Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев.** Цит. съч., с. 122, табл. LVIII, № 791.

[226] **Г. Атанасов, В. Йотов**. Цит. съч., с. 81–85; **Г. Атанасов.** Християнски паметници…, с. 39.

[227] **Г. Атанасов**. Средновековни кръстове-енколпиони…, с. 252, обр. 4. 37,38; **P. Diaconu, V. Vilceanu.** Op. cit., p. 161, pl. XXIX–3,4; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 360, fig. 191–18; **G. Mănucu-Adamesţeanu.** Op. cit., p. 375–380, pl. I–1, 3, III–3, VII–1, 2; **G. Atanassov.** Croix-encolpions…, p. 487–488, pl. 58–3.

[228] **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 96, табл. XCIX: 323.

[229] **Г. Атанасов**. Християнски паметници …, с. 41, табл. IV–35.

[230] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове-енколпиони…, с. 253–254 с цит. лит.

[231] **А. Милчев, Ст. Ангелова**. Археологически разкопки и проучвания в мест-

ността Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг през 1967–1969 г. – ГСУ ФИФ, LXVIII, 1970, с. 84–85, табл. XLII; **Х. Тодорова** с кол. Дуранкулак, 1. София, 1989, табл. VII: 2. За горната граница на обитаване на Дуранкулак в последната трета на X в. вж. **Г. Атанасов.** (Рецензия). Дуранкулак, том 1. София. Издателство на БАН, 1989. – ИНМВ, 27 (42), 1991, с. 246, 248.

[232] **Г. Атанасов**. Кръст-енколпион на ANNA MONAXHNA от Дръстър–Силистра. – Добруджа, 11, 1994, с. 43–51, табл. I.

[233] Пак там, с. 46–48.

[234] **Ch. Diechl.** Manuel d'art byzantin, I. Paris, 1925, p. 295–298; **В. Н. Лазарев.** История византийской живописи. Москва, 1986, с. 61–68.

[235] **L. Doncheva.** Une croix-reliquaire en or récemment trouvée a Pliska. – CA, 25, 1976, p. 59–66; **В. Н. Залесская.** Часть бронзового креста – складания из Херсонесса. – ВВр, XXV, 1964, с. 167–176, рис. 1; **Л. Дончева-Петкова.** Бронзов кръст от Враца. – Археология, 2, 1975, с. 60–65, обр. 1.

[236] **Kl. Wessel.** Die byzantinische Emailkunst. Rekulinghausen, 1967, S. 51–53, Abb. 8; **Л. Дончева-Петкова.** Два нагръдни кръста от Националния археологически музей. – ГНАМ, VIII, 1992, с. 261–268, обр 1; **Ю. Вълева.** Средновековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия. – Археология, 1–2, 1981, с. 75, обр. 6; **В. Н. Залесская.** Часть бронзового креста…, с. 169, обр. 2.

[237] **В. Гюзелев.** Коя е Ана от новооткрития двуезичен преславски надпис. – ИПр, 6, 1965, с. 82.

ГЛАВА СЕДМА.

Дръстър (Дристра) и Доростолската епархия през епохата на Византийското владичество (края на X–края на XII век)

През пролетта на 971 г. император Йоан Цимиски (969–976) започва агресивна кампания, при която завладява Преслав и Дръстър. Успява да плени българския цар Борис II (969–971) и семейството му и ги отвежда в Константинопол. С акта на детронацията и ликвидирането на българската царска институция за Византия de jure се обезсмисля битуването на българската патриаршия[1], защото е известна максимата „цар без патриарх не може“[2]. Междувременно обаче видяхме (най-вероятно при настъплението на Йоан Цимиски от Преслав към Дръстър през пролетта на 971 г., но не е изключено и при самата обсада), че Дамян напуска резиденцията си в Дръстър и се отправя към Триадица (Средец–София). Многократно е цитирана Втора грамотата на император Василий II, в която съвсем определено се твърди, че патриаршеският престол е преместен от Дръстър в Триадица. Този акт обаче може да бъде извършен само от легитимен патриарх[3]. Вероятно този избор е напълно съзнателен, защото по това време в Средец резидира Арон, големият син на комит Никола[4]. Той е нещо като пръв сред равни (спрямо братята си) и след пленяването на цар Борис II фактически стои начело на възстановяващата се българска държавност в Югозападните земи. Фактът, че патриарх Дамян се отправя тъкмо към Средец, редом с останалото, е нагледна илюстрация за съзнателно търсена приемственост. Нещо повече, след пленяването на царското семейство дръстърският патриарх остава най-високолегитимната личност в българските земи и затова от действията и поведението му зависи много. Мисля, че пристигането му в Средец дава ново самочувствие на комитопулите и специално на Арон, защото от въстаници Дамян ги легитимира като държавници. Най-после, с това си действие дръстърският патриарх легитимира и патриарсите на Самуилова България, а в по-далечна перспектива и автокефалната Охридска архиепископия.

Каква е съдбата на патриарх Дамян след пристигането му в Средец, не знаем. Явно възрастта (вече се коментира, че през 971 г. е около 80-годишен старец)[5], големите изпитания и напрежението, на което е подложен между 968 и 971 г., дават своето отражение и наскоро след това той почива. Извършва обаче най-важното – далновидно успява да пренесе патриаршеския престол от брега на Дунав до югозападните български земи, което има големи и

благоприятни последици за българската държава и българската църква. Мисля, че историята на Самуилова България и изобщо религиозният живот на българите щяха да изглеждат по друг, по-негативен начин, ако през 971 г. заедно с българския цар Йоан Цимиски бе сполучил да плени и патриарха в Дръстър.

Сега да се върнем отново в Дръстър и Североизточна България, където Йоан Цимиски твърдо е установил ромейската власт. Благодарение на писмените източници и многобройните моливдовули в значителна степен може да се реконструира административната организация в завоюваните земи за интересуващия ни период след 971 г.[6] Първоначално Йоан Цимиски създава тук две стратегии – Йоанопол-Преслав и Доростол. Малко след това двете стратегии са обединени в една голяма административна единица, обхващаща цяла Североизточна България и Добруджа, наречена стратегия Йоанопол и Доростол. Юридическата столица е в Йоанопол-Преслав, но ако се съди по движението на печатите, de facto стратегът резидира в поважния във военностратегическо отношение Дръстър. Въз основа на т. нар Ескуриалска тактика и някои моливдовули може да се твърди, че около 975 г. Йоан Цимиски предприема нова военноадминистративна реформа. Разделя стратегията Йоанопол и Доростол на две. Южната част с Йоанопол-Преслав присъединява към стратегия Тракия и образува голямата стратегия Тракия и Йоанопол, която може и да е просъществувала до превземането на Североизточна България от цар Самуил (997–1014) около 986 г. Добруджа и цялото Подунавие са включени в катепаната Западна Месопотамия, в който влиза и стратегията Дристра. Общата столица на катепаната и стратегията от около 975 г. до около 986 г. е Дръстър.

Спори се точно кога, но най-вероятно след голямата победа при Траянови врата през 986 г., цар Самуил присъединява Североизточна България и Добруджа към Българската държава.

При византийската офанзива през 1000–1001 г. ромейските пълководци Ксифин и Теодорокан отново възстановяват контрола на Империята в земите между Дунав, Стара планина и Черно море. Административно те са обединени с Тракия и сформират стратегията Тракия и Дристра, начело на която стои протоспатарият Давид, който резидира в Дръстър.

Когато през 1018 г. Василий II унищожава окончателно българското царство, се провежда нова административна реформа. Вероятно тогава цяла Северна България е включена в огромната тема Паристрион, чийто военноадминистративен център отново става Дръстър[7]. Последват серия печенежки нашествия, при които през 1036 и 1048 г. Дръстър е превзет от варварите, а през 70-те години на XI в. византийската власт в тази територия е силно компрометирана[8]. Според Михаил Аталиат *…местните жители*

(едно смесено население –миксоварвари, включващо българи, печенеги, узи и пр. – бел. Г. А.) *много малко или никак не обръщат внимание на византийския василевс и предават властта над крепостта* (Дръстър – бел. Г. А.) в ръцете на своя вожд Татуш.[9]

В края на XI и през XII в. Византия възстановява своето господство в Паристирион и Дръстър, но периодично е принудена да търпи кумански и руски нашествия. Искам да обърна внимание специално на факта, че по време на събитията от 968–971 г. почти всички неукрепени селища във вътрешността на Добруджа и Североизточна България са напуснати от обитателите си, но мнозинството от крепостите продължават да функционират (фиг. 4, 5). При печенежкото нашествие от 1036 г. обаче и те са опожарени и изоставени[10]. Така до края на византийското господство (а и до XVI в.) поселищната мрежа във вътрешността на Добруджа и Лудогорието не съществува. Животът продължава единствено в крайдунавските и крайморските градове и селища[11].

Съвсем съзнателно се спирам на политическите, административните и демографските процеси в Добруджа между края на X и края на XII в. Само на този фон по-релефно може да се очертае духовният живот и промените в църковната организация в региона и по-специално в Дръстър, наричан Дристра – най-големия административен и религиозен център през този период на север от Стара планина.

1. Съдбата на Доростолската епархия между 971 и 1020 г.

Бедността откъм писмени извори води до формулирането на две хипотези за църковния живот в Дръстър между 971 и 1020 г., които съжителстват повече от едно столетие. Първата, загатната от В. Златарски, се гради на предположението, че през 971 г. Йоан Цимиски унищожава българската патриаршия. Не е изяснено обаче дали ликвидира автономията на българската църква и не поставя ли в Дристра един архиепископ или митрополит[12]. Х. Гелцер и Б. Гранич споделят това мнение и още по-категорично застават зад твърдението, че през 971 г. василевсът поставя в Дръстър автокефален архиепископ[13].

Втората хипотеза, формулирана от Е. Голубински и възприета с някои нюанси от Ив. Снегаров, З. Лингентал, Й. Барня и други, гласи, че след като превзема Дръстър, Йоан Цимиски отнема автономията на българската църква и оставя в Дръстър един митрополит или обикновен архиепископ, пряко подчинен на Константинополския патриарх[14].

Последните двадесет години по проблема се разви една плодотворна дис-

кусия, която все още не е заглъхнала окончателно, но която в значителна степен спомага за осветляване на проблема. През 80-те години на XX в., благодарение на разработките на П. Георгиев и В. Зайбт, се наложи първата хипотеза[15], но преди десетина години почти едновременно няколко медиевисти я поставиха под съмнение.

Всичко започва с повдигнатите въпроси относно датировката и интерпретацията на оловните печати на архиепископа на България Георги. П. Дякону и Ив. Йорданов обръщат внимание, че иконографията на Богородица с бюста на Христос е позната още през IX–началото на X в., че археологическата среда е дискусионна и че палеографските особености не са надежден показател[16]. Особена стойност има наблюдението, че двата малки кръста, фланкиращи бюста на Богородица, са характерни за периода между VI и началото на X в., но няма случаи да се гравират върху сфрагистични паметници след средата на X в. В тази последователност П. Дякону и В. Тъпкова-Заимова[17] обръщат внимание, че Ж. Дарузе предатира т. нар. епархийски списък, свързван с император Йоан Цимиски, от края на X към втората половина на XI в. (след схизмата от 1054 г.)[18]. Това на практика означава, че отбелязаната в него автокефална архиепископия се отнася не към евентуалната архиепископия от края на X в., със седалище Дръстър, а за Охридската архиепископия от средата на XI в.

При така очертаните реалности очевидно на този етап трябва да се откажем от идеята, че след 971 г. в Североизточна България и Добруджа е учредена автокефална архиепископия с катедра в Дръстър. Този извод наскоро бе възприет и от П. Георгиев, който достойно отчете аргументите на опонентите си[19].

И все пак остава фундаменталният въпрос за църковната организация в Добруджа чрез един дълъг период (от 971 до 1020 г.) и за мястото на Дръстър в нея. Засега основните източници за разсъждение в тази насока са публикуваните през последните две десетилетия четири моливдовула. Първите два са на *Стефан, боголюбиво поставен митрополит на Йоанопол*, открити в Преслав и Плиска[20]. Другите два са на митрополитите на Томи – *Аникитос, митрополит на Томи* и *Василий, митрополит на Томи* (табл. LXVI: 258, 259), съхранявани в колекцията на Дъмбартън Оукс[21]. Въз основа на тях няколко медиевисти отново се опитват да възстановят църковната организация и да потърсят мястото на Дръстър в новите структури. Откривателят и издател на печатите на Стефан основателно допуска, че след като завзема Североизточна България през 971 г., император Йоан Цимиски учредява в града (вече с новото име Йоанопол) митрополитска катедра[22]. От своя страна първият интерпретатор на печатите на Аникитос и Василий – Й. Барня – заявява, че успоредно с Дръстър между края на X и началото на XIII в. в Томи (Констанца) съществува втора митрополитска катедра[23]. Тук ще оставя настрана факта, че няма документирана дръстърска

митрополия в края на X в. Няма да се спирам и на безпочвеното твърдение за непрекъснато действаща митрополия в Томи, както от края на VII до X в., така и от X до XIII в., защото тези хипотези не се приемат дори и от повечето сериозни румънски проучватели.

Много по-отговорно и задълбочено в две публикации, отпечатани съответно през 1991 и 1995 г., отношение по същата тема взе П. Дякону[24]. Първоначално, изхождайки от публикувания моливдовул на Стефан, митрополит на Йоанопол, и той прие, че през 971 г. под давлението на Йоан Цимиски в Преслав-Йоанопол е разкрит митрополитски престол. Същевременно, предвид високата легитимност на Дръстър във византийските църковни среди, П. Дякону допусна, че и тук, успоредно с Преслав, е поставен висш архиерей – епископ или митрополит. След смъртта на императора, между 976 и 986 г. митрополията в Преслав е закрита и катедрата е преместена в Дръстър. Като аргумент се привежда един надпис от Силистра, който М. Соломон датира след 976 г. и в който се разказва как император Василий II възстановява църквата в града. П. Дякону тълкува този текст като алегория, под която се крие възстановяването на Дръстър като църковен център на Североизточна България.

След като бяха публикувани печатите на митрополитите на Томи Аникитос и Василий, П. Дякону ревизира някои от първоначалните си хипотези и се опитва в нова светлина по-цялостно да очертае църковната организация и епархийската структура в Североизточна България, Добруджа и Дръстър между края на X и началото на XIII в. Според него през 971 г. заедно с катедрата в Йоанопол-Преслав под давлението на василевса е разкрита нова митрополитска катедра и в Томи. Поради малкото разстояние и ограничената територия вместо митрополит в Дръстър е поставен епископ, вероятно суфрагант на митрополита на Йоанопол-Преслав. Най-рано след смъртта на император Йоан Цимиски през 976 г., но по-вероятно около 986 г. (превземането на този регион от цар Самуил) митрополията в Йоанопол е закрита, но не е преместена в Дръстър. След като цар Самуил[25] завоюва днешна Североизточна България, според П. Дякону, Дръстър и другите църкви в Добруджа остават извън контрола на българския патриарх и попадат под юрисдикцията на митрополита на Томи. Изобщо, румънският медиевист твърди, че между 971 и 1020 г. в Дръстър непрекъснато резидира един епископ, подчинен на Константинополския патриарх посредством митрополита на Йоанопол-Преслав, а после чрез архиерея на Томи-Констанца. През 1020 г. катедрата е придадена към Охридския архиепископ, а византийската митрополия Томи се свива в границите на сегашните румънски окръзи Констанца и Тулча, което удивително съвпада с обхвата на днешна румънска Добруджа. Според П. Дякону най-рано през 1048 г. и най-късно през 1054 г. катедрата в Дръстър е извадена от диоцеза на автокефалния охридски архиепископ, повишена е в

ранг на митрополитска и е подчинена пряко на патриарха в Константинопол. Именно при тази реформа митрополитската катедра в Томи е закрита, а диоцезът ѝ е придаден към новосформираната Дръстърска митрополия, която съвпада с тема Паристрион, т. е. земите между Дунав, Стара планина и Черно море. По принцип е трудно да определим западната граница на Дръстърска епархия от средата на IX до XIII в. Тя най-вероятно минава някъде между реките Бели Лом и Вит (старата граница между провинциите и църковните диоцези Илирик и Тракия). Почти през целия период Дръстърската епархия граничи с Видинската (фиг. 5).

Напоследък темата за църковната организация в Добруджа, Североизточна България и Дръстър е подхваната от А. Маджару[26]. Той също е съгласен, че през 971 г. в Йоанопол-Преслав е учреден митрополитски престол, но смята, че под негова юрисдикция попада цялата територия между Дунав, Стара планина и Черно море. По проблематичната западна граница не взема отношение. Специално за Дръстър румънският учен твърди, че между 971 и 1020 г. там не резидира църковен йерарх – дори епископ, а още помалко митрополит. Авторът предполага, че след смъртта на император Йоан Цимиски и до 986 г. в Преслав продължава да действа митрополитска катедра. Видяхме, че сходна идея в този пункт прокарва и П. Дякону. Пак в синхрон с П. Дякону, А. Маджару заявява, че и след 986 г. (завоюването на тези земи от цар Самуил) император Василий II запазва под свой контрол Добруджа, включително Томи. Границата между България и Византия минава по добруджанския землен вал между Черна вода и Томи. В тази последователност се стига до съществения извод, че падането на Преслав в ръцете на българите през 986 г. е главната причина митрополитският престол да се пренесе в Томи, който остава в границите на Империята. Впрочем А. Маджару твърди, че царуването на Василий II е единственият период през Средновековието, в който Констанца изживява развитие и просперитет, но не за дълго. Селищата в границите на големия античен град са разорени при печенежкото нашествие от 1036 г. Това заключение авторът аргументира основно с монетната циркулация в Констанца през XI–XII в.

В резултат на реформите във византийската църква на Балканите през 1020 г. според румънския учен митрополията в Томи е закрита. За сметка на това е възстановена епископията в Дръстър, към която е придадена цяла Североизточна България и Добруджа. С този огромен диоцез дръстърският епископ е подчинен на автокефалния охридски архиепископ. Изобщо, според А. Маджару от 971 г. до средата на XI в. земите между Дунав, Балкана и Черно море остават под църковната юрисдикция само на един прелат без суфраганти – първоначално митрополита на Йоанопол, след 986 г. митрополита на Томи, а след 1020 г. – епископа на Дръстър. Около средата на XI в.

с формирането на провинция Паристрион епископът на Дръстър е въздигнат в ранг митрополит, подчинен на Константинополския патриарх, и получава петима епископи суфраганти.

Въз основа на посочените по-горе нови източници и изследвания тук ще направя още един опит за реконструкция на църковната организация в Североизточна България и Добруджа и най-сетне ще потърся мястото на Дръстър в нея.

Без всякакво съмнение след 971 г. в Йоанопол-Преслав е основан митрополитски престол, заеман от някой си Стефан, причислен към диоцеза на Константинополския патриарх. Първоначалната идея, че в същото време в Дръстър е утвърден втори митрополитски престол, е трудно защитима. От една страна, липсват ни сигурни извори, а от друга, Североизточна България е сравнително неголяма територия (на фона на византийските митрополии през X–XI в.) за битуването на две епархии. Освен това един от поддръжниците на тази версия, П. Дякону, сам се отказа от нея в последната си публикация по темата[27].

В новозавоюваните от император Йоан Цимиски през 971 г. земи действително може да е основана втора митрополитска катедра, но вероятно тя е поставена в Томи (Констанца) и обхваща днешна Централна и Северна Добруджа. Споменах, че първото хрумване за томиска митрополия през 971 г. е на Й. Барня и то бе развито от П. Дякону, но наскоро е категорично отхвърлено от А. Маджару. Още веднъж ще изредя основните аргументи на последния автор. Първият е, че между 971 г. и средата на XI в. в Добруджа и Североизточна България може да има само един митрополит. Вторият е, че Томи получава митрополитски престол, след като Североизточна България (до вала Черна вода–Констанца) е превзета от българите през 986 г. Третият е, че Томи изживява истински ренесанс точно при управлението на император Василий II и това се вижда от монетната циркулация.

Според мен обаче аргументите на А. Маджару не издържат сериозна проверка. Да вземем първо твърдението за ренесанса на Томи точно по времето на Василий II. Досега от Констанца са публикувани 87 монети от края на X до края на XI в., като 33 от тях (една милиаренсия и 32 фолиса клас A-2) са сечени при Василий II, което прави 38%, т. е. около средния за Добруджа процент фолиси на този император[28]. Оказва се, че за 52 г. разпространение на фолисите клас A-2 (976–1028 според Меткалф или 976–1035 според Гриерсън–Атанасов) в Констанца ежегодно попада около половин фолис клас A-2 (по-точно около 0,6). Същевременно от града са публикувани седем монети, сечени при управлението на Йоан Цимиски (2 милиаренсии и 5 фолиса клас A-1), което прави 8% от цялостната циркулация между края на X и края на XI в. Ако се вгледаме в циркулацията на другите градове

и крепости в Добруджа, ще установим, че относителният дял на монетите на Йоан Цимиски е под 1%[29]. Още по-показателен е фактът, че за петте години на неговото управление (971–976 г.) в Констанца годишно постъпват 1,5 монети, което е впечатляващо на фона на 0,6 монети при Василий II. Изобщо засега няма друго поселение в Добруджа и Североизточна България като Томи-Констанца, където монетите на Йоан Цимиски да заемат такъв голям процент в паричната циркулацията. И ако могат да се правят изводи на тази база (както прави А. Маджару), то просперитетът на Констанца през Средновековието е по-скоро при управлението на император Йоан Цимиски, отколкото на Василий II. Въпреки това и фолисите от клас А-2 (според Меткалф А-2 плюс А-3) не са малко и свидетелстват за активен живот в началото на XI в., но не по-интензивен от живота в края на X в.

На пръв поглед нямаше нужда да отделям специално внимание на безпочвеното твърдение на А. Маджару, че и след като Самуил възстановява властта си в България в Североизточните земи, Византия запазва контрола си в Добруджа на север от земления вал Черна вода–Констанца. На тази база обаче се прави констатацията, че през 986 г. Василий II премества митрополитската катедра от Преслав във византийската цитадела Томи-Констанца. Един от аргументите му, споделян отчасти от Г. Мънуку Адамещеану, е, че в Констанца и на север от вала Черна вода–Констанца има фолиси от клас А-2 (976–1000 г. по Меткалф)[30]. Тяхното количество обаче е незначително на фона на фолисите от клас А-3. Освен това процентно не по-малко фолиси от клас А-2 (по Меткалф) се откриват на юг от вала (според тях в пределите на Самуилова България), в Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Преслав, Скала, Варна и пр.[31]

Що се отнася до датата на земления вал, то някои стари тълкувания на румънските археолози (реанимирани от А. Маджару) са отдавна отхвърлени с достатъчно аргументи[32]. Впрочем не е ясно кой от двата вала има предвид А. Маджару, а и не посочва кой ги издига. Малкият землен вал е с фронт на юг, но той е много ранен, защото на няколко места попада под трасето на големия землен вал. Големият землен вал е с фронт на север (свързаните с него землени кастели са от юг) и не може да е построен от Византия за защита срещу България след 986 г. Няма никаква логика да е издигнат от Самуил срещу византийските владения в Северна Добруджа. От една страна, откритата керамика при разкопките е от IX в., а не примерно от края на X–XI в. От друга страна, е непонятно как император Василий II би допуснал българите да издигнат защитно съоръжение до стените на античния Томи особено на фона на твърдението, че този град е митрополитска резиденция и главна военна цитадела на византийската власт след 986 г. Същите разсъждения важат с пълна сила, ако се приеме, че каменният вал (той почти

следва трасето на земления) маркира границата между византийския плацдарм в Северна Добруджа и завзетата от цар Самуил Североизточна България. Впрочем тези изкуствени постановки на румънските колеги се опровергават и от други факти, които недвусмислено илюстрират пълното завладяване на Долнодунавските (а и част от отвъддунавските) земи от цар Самуил след битката при Траянови врата[33]. Действително няма никаква логика през 986 г. българската армия да стигне до линията Черна вода–Констанца и да остави в ръцете на Византия Северна Добруджа. Във военностратегическо отношение това е тилът на Самуилова България и обособяването на византийски плацдарм там е недопустимо с оглед на безпощадната война с ромеите. При това през 986 г. император Василий II не разполага с никакви ресурси, за да се противопостави на офанзивата на българите към делтата на Дунав. Най-после, ако Империята разполага с такъв удобен плацдарм в Северна Добруджа, то при повторното завладяване на Северна България през 1000–1001 г. пълководците Ксифий и Теодорокан щяха да приложат друга тактика. Нямаше да атакуват Преслав и Плиска през винаги опасния, непредвидим и наситен с отрицателни емоции за ромеите Балкан, а щяха без особени препятствия да напреднат от Северна Добруджа към Дръстър, Преслав и Видин[34]. Да не говорим, че винаги могат да използват военна флотилия по р. Дунав – нещо, което не е регистрирано в нито един извор.

На фона на установените археологически и исторически реалности в Добруджа може да се приеме, че относителният просперитет на Томи-Констанца е по времето на император Йоан Цимиски и че между 986 и 1000 г. Томи и Добруджа са извън всякаква юрисдикция на Константинопол. Това ме навежда на мисълта, че още през 971 г. в новозавоюваните територии Йоан Цимиски действително създава два митрополитски престола: първия – в Йоанопол-Преслав, а втория – в Томи-Констанца (фиг. 5). И това не е никак случайно. Така той материализира мечтата на няколко поколения византийски василевси за възстановяване статуквото в тези земи от IV–VII в., т. е. преди създаването на Аспарухова България. Известно е, че през IV–VI в. земите между Дунав, Балкана, Черно море и р. Вит попадат в границите на две провинции – Скития и Втора Мизия, в която се намира Доростол (фиг. 2)[35]. В почти същата територия, завладяна през 971 г., Йоан Цимиски създава отново две административни единици – стратегиите Доростол (приблизително в границите на Скития) и Йоанопол (приблизително в границите на Втора Мизия) (фиг. 5). Въпреки някои промени това разделение се запазва до около 986 г. Почти както през IV–VII в., през 971 г. в границите на двете административни единици са обособени два митрополитски диоцеза – южен (в границите на стратегия Йоанопол) с катедра в Йоанопол и северен (стратегия Доростол – т. е. Добруджа) с катедра в Томи[36]. Действително през

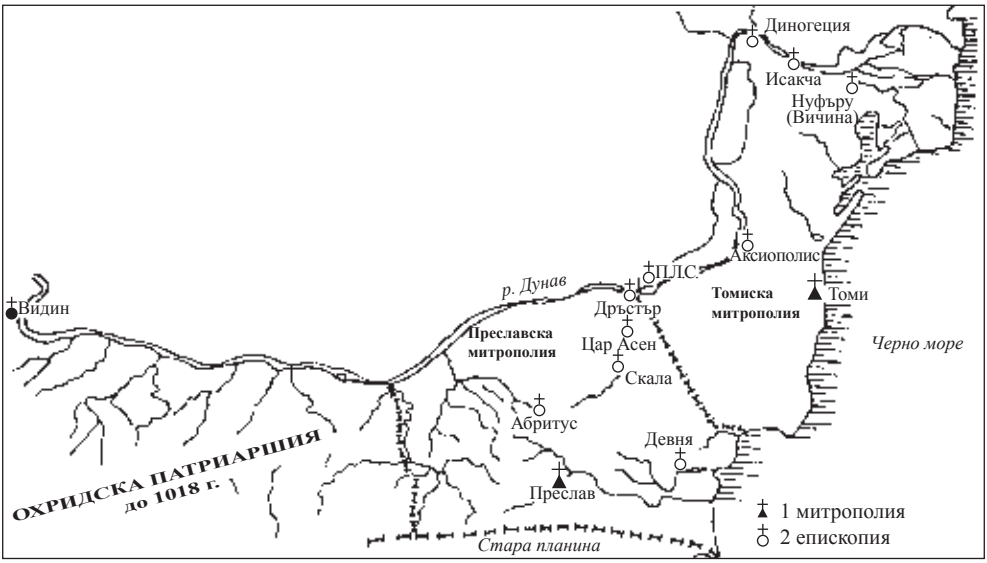

Фиг. 5. *Църковната организация*
в Добруджа и Североизточна България в края на X в.

IV–VI в. Томи е епархийски център на Малка Скития, а Марцианопол е епархийски център на Втора Мизия, като митрополитските диоцези почти съвпадат с административните граници на двете провинции[37]. Има известна, но незначителна разлика, защото през 971 г. вместо Марцианопол – град, носещ името на сестрата на император Траян, административен и митрополитски център на Североизточна България става Йоанопол – град, носещ името на император Йоан I.

Все пак остава принципният въпрос защо, след като бившият Марцианопол е пренебрегнат, митрополитският престол е поставен в Йоанопол-Преслав, а не примерно в Дръстър – най-големия град в тези земи в края на X–XI в., много по-известен като административен и религиозен център в Константинопол. Обяснението може да се търси в няколко направления. Наистина през X в. Марцианопол-Девня е едно малко укрепление[38], което не може да се сравни с Преслав и Дръстър, но е напълно съпоставимо с Томи[39] и подобно на Томи формално може да получи митрополитската катедра. В случая тежката дума си казват личното предпочитание и сантиментите на самия император Йоан Цимиски.

Неговото пораснало след знаменателните победи самочувствие очевидно го прави суетен и го кара да мери ръст с древните си предшественици – Траян, Константин Велики, Юстиниан Велики и Ираклий. Освен че прекръщава на името си един от най-важните градове на север от Стара планина (бившата българска столица Преслав), в духа на своята епоха той решава да повиши

легитимността му. В християнския свят това става чрез удостояването му с епископска (още в по-голяма степен с митрополитска) катедра, която между другото също получава неговото име – Йоанополска. Освен това по такъв начин формално се спазва обичайната за Византия практика епархийският престол да е в административния център на провинцията. Най-после, разстоянието между Йоанопол и древната митрополитска катедра Марцианопол е само 60 км и по този начин Йоанопол може да се представя и разглежда като еманация на Марцианопол. Дори и в имената им има нещо общо – градове, носещи имената на най-издигнати персони от ромейските управляващи фамилии. Не знам в случая дали се има предвид, но константинополският патриарх някога също допуска преместването на митрополитския престол от Марцианопол. Според Епархийски списък № 3 по Ж. Дарузе (редактиран през VIII в., но отразяващ реалностите след средата на VI–VII в.) от Марцианопол (вероятно след изоставянето му около 620 г.) митрополията се пренася на около 30 км, в съседния Одесос[40]. Така че след като вече съществува прецедент, формално нищо не пречи в края на X век да се появи друг. По внушение на императора патриархът може да даде съгласие катедрата да не е в древния Марцианопол, а в съседния Йоанопол. Има и обстоятелства, които освен разстоянията и сантиментите на василевса позволяват Йоанопол да бъде предпочетен и пред по-легитимния в Константинопол Доростол. Споменах за практиката митрополитските резиденции общо взето да съвпадат с административните столици на провинциите. А през 971 г. Доростол става център на провинция Доростол, обхващаща Добруджа (бившата Малка Скития), докато Йоанопол и Марцианопол са в друга административна единица – стратегията Йоанопол (бившата Втора Мизия). Това снижава възможността Доростол да получи митрополитския престол в съседната стратегия Йоанопол. Въпреки че е военноадминистративен център на едноименната стратегия, в която влиза и Томи, Доростол не получава митрополитския престол и в собствената си провинция. Административен център Доростол става по необходимост, защото в края на X в. заема най-важно стратегическо положение и съответно е най-многолюдният и най-здраво укрепеният град в Добруджа. В този смисъл компромиси със сигурността на управителя и изобщо на Дунавския лимес не може да се правят, въпреки сантиментите по миналото. За да се демонстрира обаче формално възстановяването на статуквото от IV–VII в., се прави една колкото парадна, толкова и формална стъпка. През 971 г. митрополитският престол е поставен в неголямото поселение Томи, там, където при нашествието на българите Византия го изоставя в края на VII в. Също така в Константинопол добре знаят, че през периода, в който ромеите владеят тези земи, в Доростол–Дуросторум и в съседство с него е имало епископски, но не митрополитски престол.

Поднесените факти до голяма степен опровергават написаното от А. Маджару, че в новозавоюваните от Византия земи (днешна Добруджа и Североизточна България) между 971 и 1020 г. съществува само един митрополитски престол. Според поднесените по-горе факти още през 971 г. тук до голяма степен съзнателно е възстановена църковната организация от IV–VII в. Тя повелява да има два митрополитски престола – северния в Томи, а южния в Йоанопол, заел мястото на късноантичния Марцианопол.

След като се видя, че след 971 г. в Дръстър не е интронизиран митрополит, естествено е да се запитаме дали е поставен поне епископ. А. Маджару отхвърля и тази възможност, но трябва да се има предвид, че както през IV–VI, така и през X–XI в. по принцип митрополитите във Византия имат епископи суфраганти. Така например от епархийските списъци се вижда, че специално между V и VI в. митрополитът на Марцианопол има от петима до седмина епископи суфраганти, първият между които е доростолският (фиг. 2)[41]. Как се процедира в края на X и началото на XI в., обаче не знаем със сигурност. Склонен съм да се присъединя към хипотезата на П. Дякону, че Дръстър получава епископски престол, но се колебая да определя на кого от двамата митрополити е подчинен. Ако се има предвид духът на реставраторската политика, логично е подобно на IV–VII в. доростолският епископ да е суфрагант на митрополита на Йоанопол, явяващ се еманация на Марцианопол. Ако пък диоцезите на новоучредените през 971 г. две митрополии съвпадат напълно с границите на новоучредените две стратегии (това е по-вероятно), е възможно епископът на Дръстър да е подчинен на митрополита на Томи.

Определено досега няма яснота относно броя на евентуалните епископи суфраганти на митрополитите в Томи и Йоанопол. Ако се има предвид древната традиция (видяхме, че през VI–VII в. те имат по 5–7 суфраганти) и реалностите през X в., то едва ли Дръстър е единствената епископска катедра в двата митрополитски диоцеза. Според археологическите проучвания и монетната циркулация в края на X в. активизиран стопански и духовен живот (църкви и култови предмети) в границите на митрополия Йоанопол-Преслав е установен още в Абритус-Разград (през VI в. тук също има епископ, суфрагант на Марцианопол), Цар Асен, Девня (древния Марцианопол), Скала и др. (фиг. 5). В границите на митрополия Томи изявен религиозен живот в края на X в. е регистриран в Пъкуюл луй Соаре, Исакча (древния Новиодунум, епископска катедра през VI–VII в.), Нуфъру-Вичина, Диногеция, Аксиополис (също епископия от VI в.) и др.[42] И все пак въпросът за евентуалните епископии, суфраганти на митрополитите на Томи и Йоанопол, не може да се реши задоволително без нови наративни или сфрагистични източници.

Другият съществен проблем, който касае църковната организация в Се-

вероизточна България и Доростолска епархия, е съдбата на митрополитския престол в Йоанопол, след като градът възвръща старото си име Преслав. Мнозинството изследователи приемат, че промяната на името е извършена след смъртта на император Йоан Цимиски през 976 г., но допускат, че градът се запазва като митрополитски център до 986 г., когато цар Самуил отвоюва тази територия. Знае се обаче, че император Василий II и особено паракимоменът Василий (той де факто управлява империята между 976 и 985 г.) никак не са във възторг от деянията и иновациите на Йоан Цимиски, поради което целенасочено се опитват да заличат всичко, свързано с името му[43]. Фактът, че отхвърлят ромейското име Йоанопол и предпочитат да върнат чисто българското име на Преслав, е показателен. Правят го не от преклонение към българската историческа памет, а защото омразният им предшественик дава на града собственото си име. Нещо повече, те решават съзнателно да снижат високата легитимност, която получава Преслав при император Йоан Цимиски и във военноадминистративно отношение. Ако през 973 г. императорът обединява стратегиите Доростол и Йоанопол и поставя центъра в Йоанопол, то при император Василий II става тъкмо обратното. Същите територии са обединени в катепаната Западна Месопотамия, но вместо Йоанопол-Преслав за негов главен град е избран Дръстър[44]. В тази последователност и при тези действия малка е вероятността василевсът Василий II и паракимоменът Василий да съхранят митрополитската катедра с име Йоанопол. Спорно е дали изобщо оставят в Преслав епархийски престол. Ако е така, логично е успоредно с промяната на името през 976 г. Йоанополската митрополия да е закрита. По това време василевсът започва безкомпромисна война с българите и е малко вероятно да легитимира катедра с името на Преслав – символ на българската държавност. Също така досега няма нито един факт (писмен, археологически или сфрагистичен), който да свидетелства за преславска митрополия по това време. Най-после, засега е открит печат само на един архиерей на Йоанопол (и само в два екземпляра), което подсказва, че този епархийски център функционира много кратко, вероятно между 971 и 976 г.

Много повече са въпросителните относно положението на митрополита на Томи след смъртта на император Йоан I. Като знаем, че император Василий II продължава политиката на предшественика си за възстановяването на статуквото от IV–VII в., естествено е да предположим, че запазва катедрата в този древен епархийски център. Печатите на двама митрополити на Томи предполагат едно по-дълго битие на престола от петте години, през които градът е в границите на империята, управлявана от Йоан Цимиски. Дали обаче Василий II продължава древната традиция в тези земи да функционират едновременно две митрополии, не знаем. Ако е така, може да се предположи, че след смъртта на император Йоан I и промяната на името на Йоанопол

митрополитският престол е пренесен в административния център на тези земи – Дръстър. Това обаче е само една хипотеза, изведена от логиката на събитията, хипотеза, която ще се доказва или отхвърля при наличието на нови източници.

Без съмнение между 986 и 1000–1001 г. цялата територия между Дунав, Стара планина и Черно море попада в границите на Самуилова България. Стана дума за пълната несъстоятелност на хипотезата, че Византия запазва властта си в Северна Добруджа, където без прекъсване действа византийската митрополия Томи. Дали цар Самуил и българският патриарх (по това време той резидира в Преспа или Охрид) възстановяват старите и емблематични за българската църква епархийски престоли в Дръстър и Преслав, не е известно. Знаем обаче за настоятелните искания на охридския архиепископ Йоан през 1019–1020 г. епископията Дръстър да се върне в границите на диоцеза му, както е било при цар Петър и цар Самуил[45]. Затова допускам, че по причини от различно естество Дръстър е възстановен като българска епископска катедра при цар Самуил след 986 г. От една страна, градът има висок авторитет пред охридските патриарси в Самуилова България, защото се явява техен прототрон. От друга страна, малко е вероятно огромната територия на Североизточна България и Добруджа да бъде оставена без епископ. Връщането на патриаршеския престол в Дръстър е невъзможно, а запазването на евентуален митрополитски статут (ако изобщо е получен през 976 г.) е недопустимо, защото суфрагантите на българския патриарх както преди 971 г., така и по-късно вероятно са само епископи. За съжаление в списъка на епископските катедри в патриаршеската катедрала „Св. Ахил“ в Преспа не е отбелязан санът на предстоятелите им[46]. От една страна, това може да се обясни с факта, че от символично представените в „Св. Ахил“ 18 престола са съхранени имената на 11. Допустимо е един от заличените от времето седем престола да е дръстърският. Не е изключено обаче той изобщо да липсва, защото е установено, че изображенията са от 1002–1003 г. По това време в резултат на успешния поход на Ксифий и Теодорокан през 1000–1001 г. Дръстър и Североизточна България са вече в границите на Византия.

Положението на Дръстър, Добруджа и Североизточна България между 1000 и 1020 г. е още едно бяло петно в историята на църковната организация, поради което и тук разсъжденията засега могат да бъдат само хипотетични. Предвид византийската практика, може да се допусне, че през времето, когато цар Самуил владее тези земи, евентуалните архиереи на Томи и Доростол вдовстват в Константинопол, а след 1000–1001 г. отново може да са заели титулярните си места. Не е изключено обаче при новата административната реформа след 1000–1001 г., когато целият регион (до 1020 г.) е включен в границата на една стратегия Тракия и Дристра, с център Дристра, в града да

е поставен епископ, чийто диоцез съвпада с границите на стратегията. На това предположение отново навежда косвено текстът във втората грамота на император Василий II от 1020 г., от чийто контекст оставаме с впечатлението, че Дръстър е присъединен към Охридската архиепископия като действаща до този момент византийска епископия[47]. Ето защо по-вероятна ми се струва възможността след 1000–1001 г. Византия да е закрила напълно функциониралите де юре до около 976–986 г. два митрополитски престола и диоцезите им да са предадени под юрисдикцията на дръстърския епископ. Именно с този огромен диоцез, по настояване на архиепископ Йоан (българин по произход), император Василий II отделя Дръстър от Константинополската патриаршия и го предава на Охридската архиепископия. Ако обаче между 1001 и 1020 г. Дръстър е епископия, то предвид традиционната практика тя едва ли е била подчинена директно на Константинопол. На фона на историческата традиция и църковната география на Балканите е логично да е поставена под юрисдикцията на патриаршеския престол чрез някоя от географски близките митрополии (Месемврия, Берое, Адрианопол) или, следвайки традицията от V–VII в. – чрез митрополита на Хераклея[48]. Податки за това черпим пак от Втората грамота на император Василий II, в която се казва, че през 1020 г. към Охридския архиепископ се присъединяват нови епископии и на първо място Дръстър, защото преди това *…съседните митрополити ги били заграбили от българската област*[49].

2. Дръстърска епископия в границите на автокефалната Охридска архиепископия

Относно религиозния живот в Дръстър и църковната организация в Добруджа много по-определено и на базата на автентични извори може да се разсъждава за периода след 1020 г. За пореден път ще започна с Втората грамота на император Василий II за устройството на Охридската архиепископия от 1020 г., в която се казва: *Прочее, заповядаме, щото епископът на Дристра да има в градовете на своята епархия и в другите градове около нея 40 клирици и 40 парици. Защото при царуването на Петър в България тя блестяла с архиепископско достойнство, а след това архиепископите □ се премествали от едно място на друго, единият в Триадица, другият във Воден и Мъглен, а след това ние намерихме сегашния архиепископ в Охрид. Затова* (заповядаме – бел. пр.) *самият Охрид да има архиепископ, а за Дристра да бъде ръкоположен епископ.*[50]

В Първата грамота за устройството на Охридската архиепископия от 1019 г. Доростолската епархия липсва, което означава, че тя продължава да е под

юрисдикцията на Константинополския патриарх. Вероятно обаче има голяма дипломатическа офанзива от страна на Охридския архиепископ (българинът Йоан) за присъединяването към катедрата му на всички епископии от времето на цар Петър I. Воден от различни съображения, император Василий II се съгласява и действително диоцезът на Охридската архиепископия от 1020 г. почти съвпада с диоцеза на българската патриаршия при цар Петър след 927 г. След пълното покоряване на България, за да бъдат доведени нещата докрай в юридическо и канонично отношение, е логично както през 927 г., така и през 1020 г. начело на българската църква да застане дръстърският, а не охридският архиерей. Ако се следва буквата на закона, предпочитането на Охрид е сериозно нарушение от страна на императора предвид декларираната в грамотата философия за пълна приемственост. Наистина, както пише, той заварва (пленява) българския архиепископ в Охрид, но юридически Византия не признава реалностите в българската църква от падането на Дръстър през 971 г. до падането на Охрид през 1018 г. За да придаде някаква законосъобразност на решението Охрид да стане катедра на архиепископията, във Втората грамота Василий II записва, че възстановява положението не само от времето на цар Петър, но и от времето на цар Самуил. Това обаче е по-скоро измъкване от конфузната ситуация с делегитимирането на Дръстър, защото някои новопридобити епархии при Самуил, като Лариската, Пелската и други, не са включени в диоцеза на Охрид нито в първата, нито във втората или третата грамота[51]. С трите грамоти на Василий II до голяма степен се възстановява диоцезът на българската църква от времето на цар Петър, а споменаването на Самуил редом с останалото се прави, за да се аргументира правото на Охрид да стане религиозен център, какъвто действително е той в края на Самуиловото управление. Не изключвам това да е и реверанс към съглашателската позиция на последния Охридски патриарх при превземането на Охрид през 1018 г.[52] Допустимо е при предаването си във византийски плен той да поставя условия тъкмо в тази насока. Впрочем Василий II високо цени колаборационизма на някои епископи при превземането на българските земи. Сам записва във втората грамота, че за сътрудничество с ромеите при превземането на Видин епископът на този град получава икономически придобивки колкото охридския архиепископ[53]. Съвсем друго е положението с дръстърския епископ, получил клирици и парици колкото охридския архиепископ. Четейки за привилегиите, с които, за разлика от другите епископи, го отрупва Василий II, оставаме с усещането, че това е малка компенсация заради отнетото историческо право на Дръстър да оглави автокефалната българска църква. С това си действие императорът на практика ревизира законното решение на предшественика си Роман I (920–944) и императорския съвет (в него участва и Константинополският патриарх),

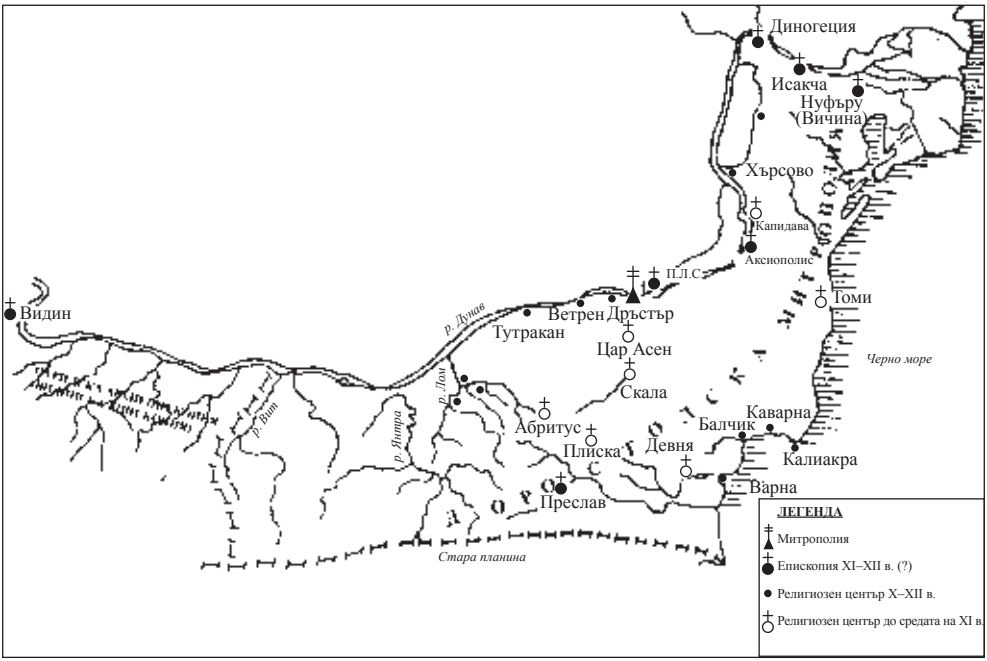

Фиг. 6. *Доростолската епархия през XI в.*

с което през 927 г. Дръстър е поставен начело на независимата българска църква. Затова мисля, че имат основания предположенията за напрежение, дори конфликт между прелатите на Дръстър и Охрид по въпроса кой от двамата да стане български автокефален архиепископ след 1018 г.[54]

Засега не знаем името на дръстърския епископ, оглавил епархията през 1020 г., но приблизително можем да очертаем границите ѝ – на север р. Дунав, на юг Стара планина, на изток Черно море. По-трудно е да се определи западната граница, с Видинската епархия (фиг. 6). Вече споменах, че най-вероятно минава по някои от реките между Вит и Бели Лом. Ако направим сравнение с останалите епархии в Охридската архиепископия, ще установим, че както през IX–X в. (между 870 и 971 г.), така и след 1020 г. това е епископията с най-голям диоцез. Дори през 1020 г. тя се разширява на юг за сметка на закритата още около 976 – 986 г. Преславска епархия. Не е ясно кога точно е формирана Видинска епархия, но ако действително е създадена към края на X в., то тя отнема западните територии на Дръстърската епископия[55]. В тази връзка съм провокиран от цитирания по-горе пасаж от грамотата от 1020 г., където се казва, че дръстърският епископ има парици и клирици както в градовете на своята епархия, така *и в други градове около нея*. Странно е това решение василевсът да даде на епископа от една епархия градове от друга епархия, защото това е рядко явление във византийската практика и защото

липсва аналог в текстовете за другите епископии в същата грамота. Може би император Василий II има предвид, че към Дръстърска епархия минават градовете на вече закритите епархии в Томи и Преслав. Контекстът обаче по-скоро подсказва, че са визирани градове извън границите на оформения през 1020 г. диоцез на Дръстърския епископ. Прочее, този прецедент още веднъж загатва за сложното положение, в което изпадат в Константинопол заради решението да лишат Дръстър от полагащия му се автокефален архиепископски престол. За да бъде компенсиран, епископът на града получава най-големия диоцез, най-много клирици и парици и най-сетне, градове от съседните епархии. Не е изключено да се има предвид Видинската, която при формирането си заема западните покрайнини на Дръстърска епархия. Изглежда група от крепостите по източната ѝ периферия се предават под юрисдикцията на дръстърския владика. Имената им не са отбелязани, но може да се допусне, че са някои от укрепленията по Ломовете или р. Янтра, в които действително е регистриран живот през втората половина на X и XI в.[56]

Втората грамота от 1020 г. засяга най-вече интересите на Дръстърска епархия и изглежда епископите ѝ никога не са се примирявали с това положение. Някакви конкретни размишления в тази посока обаче не могат да се правят, защото след 1020 г. и до втората половина на същото столетие липсват писмени извори за религиозния живот в Дръстър и региона. Специално искам още веднъж да отбележа печенежките нашествия от 1036 и 1048 г., при които градът е превзет от варварите, а Добруджа – опустошена[57]. Дали дръстърският епископ емигрира временно, не знаем, но знаем, че големите християнски центрове в Добруджа и Лудогорието – като Цар Асен, Скала, Руйно, Беляковец, Преселенци, Балик, Окорш, Средище, Одърци и други, са разрушени, църквите са опожарени, а обитателите им християни заедно с монасите от околните скални манастири напускат вътрешността. Животът продължава единствено по периферията на епархията – Подунавието (тук са най-многобройните и най-важните градове и крепости), Черноморското крайбрежие, по бреговете на Ломовете (Бели, Черни, Русенски) и в Източния Предбалкан (Провадийско, Преславско)[58]. Явно предизвиканите от печенежките нашествия сътресения отслабват икономически и духовно (рязко намалява броят на християните и монасите) епархията. Освен това по всички личи, че още през 1020 г. и след това за епископи са избирани ромеи. За тях е много по-престижно да са подчинени на патриарха в Константинопол, отколкото на архиепископа на един далечен град като Охрид, който при това като наследство не надминава с нищо Дръстър. Такова е обаче желанието на високолегитимния и почти сакрализиран император Василий II и то трудно може да се отмени от слабохарактерните и отстъпващи му във всичко негови наследници.

И все пак дългогодишните тежнения на дръстърските епископи не могат безкрайно да се пренебрегват, а и времето работи за тях, защото отдалечава спомена за делата и желанията на император Василий II. Най-после през 1056 г. Македонската династия, чийто знаков представител е Василий II, пада от власт. Това почти съвпада с Великата схизма през 1054 г. и управлението на своенравния, но с големи позиции и влияние патриарх Михаил Керуларий[59]. Може би тези събития и някои предположения, че Дръстър става столица на тема Паристирион през 50-те години на XI в.[60], водят група изследователи до идеята, че Дръстър получава митрополитска катедра и е присъединен към Константинопол около средата на XI в., между 1049 и 1054 г.[61] Най-често се греши, като се посочва, че дръстърският митрополит участва на събора от 1054 г.[62], защото при внимателно взиране в актовете от заседанията на този събор такова нещо не се забелязва[63].

3. Дръстърската митрополия от втората половина на XI до края на XII в.

Благодарение на корелацията между писмените извори и сфрагистичните паметници неотдавна в значителна степен се осветли проблемът за промяната в статута на дръстърския епископ. При археологически разкопки в архитектурния ансамбъл, разположен западно от катедралния храм на Дръстър, е открит добре запазен моливдовул[64]. Върху лицевата страна е изобразен бюст на Богородица Одигитрия, около който е нанесена формулата Θ(εοτο)κε βοητ(ει) τω σω δουλ(ω), а върху опаковата се чете Λεωντιω (μον)αχ(ω) και επισκοπ(ω) Δρ(ισ)τρ(ας), т.е. *Богородице, помагай на твоя роб. Леонтий, монах и епископ на Дристра*. (обр. 60, табл. LXVI: 256). Това име съвпада с името на един друг Леонтий, митрополит на Дристра, който като член на Синода на Цариградската патриаршия участва в заседанията на 6 ноември 1071 г. и на 14 май 1072 г.[65] На тези заседания под председателството на патриарха Йоан VIII Ксифилин се обсъжда въпросът за запълването на овакантените епархийски катедри – може би резултат от селджукското и печенежкото нашествие през 70-те години на XI в. Благодарение на тези два сигурни ориентира Ив. Йорданов стига до извода, че най-вероятно епископ Леонтий от печата и митрополит Леонтий от заседанията на Синода са едно и също лице, тъй като са прелати на Дръстър приблизително по едно и също време[66].

Това означава, че известно време преди 6 ноември 1071 г. Леонтий все още е епископ, което предполага, че Доростолска епархия продължава да е в границите на Охридската архиепископия. Действително и сега стои въпросът кога Дръстър е повишен от епископия в митрополия, защото с този

Обр. 60. *Моливдовул на епископа на Дристра Леонтий, открит в Силистра (средата на XI в.)*

акт се свързва отделянето му от Охрид и минаването му под юрисдикцията на Константинопол. П. Дякону продължава да настоява, че това е резултат от големите реформи в църквата около 1054 г. и така стига до заключението, че епископ Леонтий от печата и митрополит Леонтий от заседанията на Синода през 1071–1072 г. са две различни лица – първият оглавява Дръстърската епископия преди 1048–1054 г., а вторият – между 1054 и седемдесетте години на XI в.[67] Впрочем сходна идея хипотетично разглежда Ив. Йорданов, но с основание я оставя на по-заден план[68].

Според мене идентифицирането на Леонтий от печата и Леонтий от заседанията на Синода е по-основателно, което означава, че Дръстър става митрополитска катедра и се присъединява към Константинопол известно време преди 1071 г. Колко време преди 1071 г. обаче, може само да се гадае. Дори да се взрем по-подробно в историята на Вселенската църква и Охридската архиепископия през 60-те години на XI в., не забелязваме конкретно събитие, което може да предизвика отделянето на Дръстърската епархия.

Затова може да се разгледа още една възможност. Примерно епископ Леонтий и митрополит Леонтий наистина да са един и същи архиерей, оглавил Доростолска епархия след 1054 г. (споменах, че името му липсва сред имената на митрополитите, участвали на събора в Константинопол през 1054 г.) и управлявал до 70-те години на XI в. Вече посочих, а по-надолу ще приведа още примери, когато един владика управлява епархия, включително Дръстърската, повече от 20 и даже над 30 години. Затова е допустимо при промените във византийската църква през и след 1054 г. под давлението на амбициозния патриарх Михаил Керуларий и по настояване на дръстърския епископ Леонтий статутът на епархията да е променен. Тя е отделена от Охридската архиепископия, повишена е в ранг митрополия и е подчинена директно на Вселенската патриаршия в Константинопол. Вероятно по времето на заседанията на Синода в Константинопол през 1071 г. Леонтий е

Обр. 61. *Моливдовул на Христофор, митрополит на Дръстра, открит в Анхиало – Поморие (втора половина на XI в.)*

сравнително възрастен йерарх (това увеличава вероятността да е оглавил епархията малко след 1054 г.), защото след края на 70-те години на XI в. не е между живите. Последното доказва списъкът на митрополитите, участвали в заседанията на Синода в Константинопол от 20 до 21 март 1082 г., на които се обсъжда ереста на Йоан Итал[69]. Сред подписалите решенията е доростолският митрополит Христофор, което означава, че към тази дата Леонтий вече е покойник. Името на същия Христофор стои върху три оловни печата, открити в Силистра, Преслав и Поморие (средновековния Анхиало)[70]. Върху лицевата им страна е представена Богородица на трон, държаща в ръце медальон с младенеца Христос, а от двете ѝ страни са гравирани сиглите ΜΡ-ΘV – Майка Божия. Околовръст между два зрънчати кръга е изписан текст, който се разчита Θ(εοτο)κε β(οη)υ(ει) Χρυστοφορ(ω) μ(η)τρο(πολιτη). Върху опаковата страна на печата е изобразен бюст на Симеон богоприемник, държащ младенеца Христос в пелени, а от двете му страни е изписано Ὁα(γιος) Συμεων. Околовръст, подобно на лицевата страна, е нанесен текстът Δρισ(τ)ρας και (προο)συγκελλω. Разгънат и преведен на български, надписът гласи: *Богородице, помагай на Христофор, митрополит на Дръстра и протосингел* (обр. 61, табл. LXVI: 257). По иконографски, метрични и палеографски белези моливдовулите се определят към края на XI в., т. е. съвпадат по дата с писмените извори за доростолския митрополит Христофор. В сведението за участието на Христофор в заседанията на Синода е изписана само митрополитската титла, докато върху печатите се отбелязва и положението му на протосингел (изглежда на патриарха в Константинопол). Затова приемам твърдението, че моливдовулите са сечени след 1082 г., защото екземплярът от Преслав е в археологическа среда с други печати, чийто terminus ante quem е 1092 г.[71]

Определено Христофор оглавява Доростолската епархия по времето на василевса Алексий I Комнин (1081–1118), с чието управление се свързват

два епархийски списъка. В реда на митрополиите, подчинени на константинополския патриарх, съответно под № 42 (нотиция 11 по Ж. Дарузе) и № 71 (№ 12 по Ж. Дарузе) е записана митрополия Доростол[72]. Ако изходим от изброените в списъците други митрополитски, архиепископски и епископски престоли на Балканите, то установяваме, че диоцезът на Доростолска епархия е както през първата половина на XI в. На север границата продължава да бъде р. Дунав, на изток – Черно море, на юг – Стара планина (тук границата е с митрополия Месемврия), а на запад достига някъде между р. Вит и Ломовете, откъдето започва Видинска епископия в диоцеза на Охридската архиепископия (фиг. 6).

Забележително е, че Леонтий и Христофор оглавяват Доростолската митрополия в бурен и наситен със събития период от историята на Добруджа и Дръстър. Споменах, че между 1074 и 1091 г. градът и епархията фактически са извън политическата юрисдикция на Константинопол. Тук властват печенегите, които в съюз с местните българи изграждат квазидържавно обединение, а местните управители (Татуш, Нестор) леят собствени монети[73]. Тази близост между двата етноса (тя има корени още през X в.) води до смесени бракове, трайно усядане на част от варварите и накрая – до християнизирането им[74]. Вече споменах за този процес, така ярко описан от Михаил Аталиат. Очевидно в толкова несигурната политическа обстановка митрополитите на Дръстър преживяват ред несгоди. Откритите печати и редките им присъствия на заседанията на Синода в Константинопол подсказват, че не напускат задълго катедрата и отговорностите си. Допускам още, че те са основен фактор за поддържане на духа на местните християни и дори че провеждат мисионерска дейност, като инициират покръстването на инфилтрираните сред българите печенеги. Изобщо, приобщените към уседнал живот в градска среда варвари няма да бъдат таксувани от скрупульозните византийски хронисти като „миксоварвари“, ако не са приели християнската вяра. Фактът, че същите тези миксоварвари се противопоставят на прииждащите по-късно техни сродници от север, е красноречив в тази насока[75]. Впрочем в отговорната и трудна задача за покръстването на печенегите в границите на Доростолска епархия местните прелати и клирът получават помощ пряко от Константинопол. Известно е, че през 1048 г. боголюбивият монах Евтимий е изпратен да покръсти Каген и племето му, които са се разположили някъде в околностите на Дръстър[76]. Много поетично се описва покръстването на печенегите на юг от Дунав в средата на XI в. от видния ромейски книжовник и проповедник Йоан Мавропус. Според житието на св. Кирил Филеот този процес обхваща бреговете на Дунав и Черно море точно където се намират крепостите и селищата на Доростолска епархия, в които се установяват варварите[77]. Накрая ще спомена и за археологическите проучвания в Дръстър, в чийто некропол са

установени печенежки погребения, следващи християнския обред[78]. Подобни наблюдения имаме и за други некрополи от XI в. в границите на Доростолска епархия – като Одърци, Исакча, Диногеция, Истрия и Плиска[79].

Трудните условия за живот и несгодите на доростолските митрополити, клира и обикновените християни продължават и през XII в., когато Паристрион е подложен на периодични кумански нашествия[80]. Това се долавя от един първокласен източник, какъвто са петте писма на известния византийски писател ерудит Йоан Цец до дръстърския митрополит Лъв Хрисианит[81]. От тях получаваме сведения за Дръстър и епархията през един период, много оскъдно осветен в писмените извори.

Впрочем няма друг архиерей на Дристра през Средновековието като Лъв Хрисианит, за когото да знаем толкова много от толкова автентични източници. Но преди да се спра на кореспонденцията му с Йоан Цец и по-специално на податките за религиозния живот в Дръстър през XII в., които се съдържат в тези писма, ще кажа предварително няколко думи за личността на Лъв Хрисианит. Според някои византинисти той произхожда от константинополска аристократична фамилия, издигнала се при първите Комнини[82]. Вероятно е роден в столицата не по-късно от 1115 г. (Вендел се опитва с пределна точност да отнесе раждането му към 1112 г.[83]), защото според Юстиниановото законодателство за митрополит може да бъде избран монах не по-млад от 30 г.[84] Не знаем къде се замонашва, но след като на младини поддържа редовни приятелски контакти със столичния интелектуалец Йоан Цец, най-вероятно е да приема монашески обет в някои манастир във или около Константинопол[85]. Очевидно напредва бързо в духовната йерархия, защото, преди да бъде ръкоположен за митрополит, е дякон на „отговорно място“. Изглежда това „отговорно място“ е отдалечената от столицата дръстърска епархия, защото Йоан Цец е принуден да осъществява контактите с Лъв Хрисианит чрез писма. Може да е дякон и на дръстърския митрополит и след смъртта на последния да оглавява епархията около 1145 г.[86] Между 40-те и 80-те години на XII в. името му се среща често в списъците на митрополитите, присъствали на синодалните заседания в Константинопол. Те са свиквани по инициатива на патриарха или василевса Мануил I Комнин (1143–1180 г.) по различни административни и догматични проблеми. За пръв път подписът на Леон, митрополит на Дръстър, стои под официално решение на Синода, прогласяващо интронизацията на Козма II Атикос за константинополски патриарх на 26 февруари 1147 г.[87] Дълго време след тази дата Лъв изглежда не участва на заседанията на Синода. Оставаме с впечатление, че в продължение на две десетилетия (едва през 1155 г. е за кратко в столицата) не напуска за дълго границите на епархията и навярно отдава най-активната си възраст на духовните дела в Доростолска митрополия. Затова единственият контакт,

при това рядко осъществяван, с приятеля му Йоан Цец, живеещ постоянно в Константинопол, си остава кореспонденцията.

За втори път срещаме подписа на Лъв Хрисанит под решение на Синода в Константинопол от 1166 г. относно интерпретацията на евангелския текст „Моят Отец е по-висш от Мен“[88]. Първоначално Лъв поддържа становището на атинския митрополит, че действително в някои отношения Бог-Отец стои по високо от Христос. След това обаче на заседанията на 2 март (сряда), на 6 март (неделя) и на 6 април (сряда) 1166 г. той подписва решения, прогласяващи тъждеството на Отца и Сина[89]. Следващата седмица на 11 април подписва ново синодално решение, с което се осъжда брака между роднини до седмо коляно[90].

Следващата документирана визита на Лъв Хрисанит в Константинопол е през 1169 г. Той е сред участниците на заседанието на Синода на 10 март, на което се разисква проблемът за имуществото на епископите след смъртта им[91] и на 19 ноември 1169 г. подписва окончателното решение по този казус.[92] Не се знае кога се завръща в Дръстър, понеже от март до ноември 1169 г. вероятно е непрекъснато в столицата. Навярно там прекарва и зимата, защото присъства на синодалните заседания на 30 януари и на 20–21 февруари 1170 г., на които епископите Константин от Корфу и Йоан от Йерихикос са обвинени в ерес[93]. Може през пролетта да се е прибрал временно в Дръстър, но през зимата на 1170–1171 г. е отново в Константинопол и участва в работата на синодално заседание на 13 януари 1171 г.[94] Подписът му стои и под решение на Синода от 24 март 1171 г., предписващо полагане на клетва за вярност от наемниците на Мануил I Комнин[95]. Следващата пролет Лъв е отново в Константинопол, защото е сред митрополитите, подписали отговор до императора, относно законността на брака му[96]. Последните документи с неговия подпис са от заседанията на 5 май 1172 г. и 11 юни 1173 г. по повод преместването на епископите на Анкира и Реросонт[97].

От поднесените факти се вижда, че между 1166 и 1173 г. Лъв Хрисанит е често в Константинопол и почти не пропуска синодално заседание. Изобщо, оставам с впечатлението, че през този период той престоява повече в столицата, отколкото в Дръстър, и дори се питам дали между 1169–1173 г. въобще се задържа в епархията си. Ето защо е основателно предположението на А. Шепърд, че тъкмо Лъв Хрисанит е сред главните мишени на специалния синодален декрет от септември 1173 г. (посочих, че през лятото на същата година той е в Константинопол), осъждащ епископите, които забравят своето паство, като се задържат задълго в Константинопол[98]. Като се припомня новела № 123 от кодекса на Юстиниан, се постановява, че епископът (митрополитът) може да отсъства не повече от 6 (по изключение 12) месеца от епархията си[99]. Може би тъкмо в резултат на това решение засегнатият Лъв Хрисанит се завръща в

Дръстър, понеже подписът му липсва под синодални решения от 1175–1177 г.[100] Разбира се, по това време той вече е близо 70-годишен старец, който физически трудно издържа дългите преходи от Дунав до Босфора и обратно. Впрочем не е изключено и да е умрял към края на 70-те години на XII в. Наскоро след това започва освободителната война на Асеневци, която слага край на византийско присъствие в Дръстър. Дали обаче Лъв Хрисанит е последният византийски митрополит на Дръстър, засега не може да се каже.

Нека отново се върнем на кореспонденцията на Йоан Цец с Лъв Хрисанит и по-специално на съдържащите се в нея податки за религиозния живот в Дръстър и Дръстърска митрополия.

Първото писмо на Йоан Цец, датирано около 1143–1145 г., е адресирано до Лъв Хрисанит в качеството му на дякон, а останалите четири (между 1145 и 1150 г.) – в качеството му на митрополит на Дръстър[101]. В едно от тях се описват мъченията и загубите, които претърпява Лъв при нападение на варварите[102]. Явно иде реч за куманското нашествие, което засяга градовете на юг от Дунав в границите на Доростолската митрополия. От контекста се разбира, че Лъв е пленен, ограбен и изтезаван от варварите по време на обиколка из епархията, защото по това време Дръстър не е превземан. По повод нападението през 1148 г. Йоан Кинам пише: *Куманските пълчища преминали Дунава, опустошили и плячкосали всичко, което се изпречело напреде им, а при това завладели и един доста забележителен град, който се мие от водите на Дунава…нямаше да бъде превзет Демничик, така се наричала крепостта, която куманите превзели, както вече се спомена*.[103]

Отдавна се спори кой е този забележителен град Демничик на брега на Дунава, като се локализира при Зимница, Свищов, Турну Мъгуреле, Тутракан и Диногеция[104]. Според мен е правилно да се търси на юг от Дунав (Турну Мъгуреле твърдо отпада), в Добруджа, защото Йоан Кинам пояснява, че вътрешността на региона, в който се намира Демничик, представлява *Съвсем пусти и отдавна необитаеми равнини, в които живеят огромни стада диви животни.* Такъв регион през този период на юг от Дунав е само вътрешността на Добруджа, където досега не са открити стационарни селища след печенежкото нашествие от 1036 г. [105] (фиг. 6). Ето защо Зимница и Свищов трябва да се изключат (впрочем те са в диоцеза на Видинския епископ, подчинен на Охридския архиепископ) и Демничик трябва да се търси по южното добруджанско дунавско крайбрежие. Едва ли този забележителен град може да бъде добруджанското пристанище Тутракан или град Диногеция, защото при археологическите проучвания в Тутракан не е регистриран активен живот в средата на XII в., а монетната циркулация в Диногеция прекъсва напълно след куманското нашествие през 1122–1123 г.[106] Това важи за Пъкуюл луй Соаре, Ветринон-Ветрен, Нуфъру (Вичина или

Преславец). Изключено е да е Дръстър, защото името му е добре познато на всички хронисти от XI–XII в. Ако отчитам по монетната циркулация, то в средата на XII в. активен икономически живот има в Исакча и донякъде в Хърсово-Карасум[107]. Забележително е, че в Хърсово са открити две монети на император Алексий I Комнин (1081–1118), няма монети на неговия наследник Йоан II (1118–1143), има пет монети на император Мануил I (1143–1180) и само една на василевс Андроник I (1183–1185). Явно има някакво активизиране на живота след император Йоан II, което прекъсва след неговия приемник Мануил Комнин. При археологически разкопки е открита и керамика от X–XII в., но липсват материали след средата на XII–началото на XIII в.

Интересна е ситуацията в Исакча, един от петте най-големи града по добруджанския дунавски бряг (редом с Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Диногеция и Нуфъру) през XI–XII в. и със сигурност обитаван по време на куманското нашествие през 1148 г. При разкопките досега са открити 386 монети на император Алексий I Комнин (1081–1118), 79 монети на император Йоан II (1118–1143), 102 монети на император Мануил I (1143–1180) и само 11 монети на император Андроник I и Исак II[108]. Очевидно е рязкото спадане на монетната циркулация тъкмо около средата на XI в., което съвпада с превземането на Демничик. В града са намерени и няколко съкровища, както и голямо количество керамика от XI–XIV в. Ако изхождаме от монетната циркулация, може да стигнем до хипотезата, че Демничик следва да се локализира при Хърсово или Исакча, защото според проучванията само в тези две крепости (тук изключвам Дръстър по обясними причини) има документиран живот през 1148 г. Ако градът крепост (първо Йоан Кинам го нарича πόλεος) действително е забележителен град, то по-скоро ще да е Исакча, защото по това време Хърсово е бедно и рядко населено укрепление със слаб икономически живот. Впрочем най-лесният за преминаване брод на р. Дунав по добруджанския бряг е тъкмо при Новиодунум – Исакча.

Отделям толкова място за локализацията на град Демничик, защото неговото превземане съвпада по време с пленяването на дръстърския митрополит Лъв Хрисанит. Разбира се, куманите са могли да изненадат и пленят духовника Лъв по време на пътуване из епархията, но фактът, че понася загуби, може да означава, че е пленен в някой от големите епархийски центрове извън Дръстър. Действително Демничик е такъв център, за който знаем с положителност, че е превзет и ограбен от куманите през 1148 г. Същевременно според археологическите проучвания около средата на XII в. най-богатият и най-изявен в духовно отношение след Дръстър град на Долния Дунав е именно Исакча.

Много коментирано е четвъртото писмо, където се говори за един роб,

изпратен от Лъв Хрисианит в Константинопол, за да обслужва Йоан Цец, и за който става въпрос и в последното писмо[109]. Името му е Всеволод, но след кръщението го наричат Теодор. Освен това не знае гръцки език, но въпреки името си не е руснак, а мизиец. Произходът на този Всеволод-Теодор занимава специално А. Шепърд, който твърди, че под мизиец през този период хронистите визират маджарите[110]. И все пак, въз основа на чисто славянското име известният византолог предполага, че този Всеволод е от руснаците, заселени по границата на Югоизточна Унгария (Банат), пленени при похода на Мануил I Комнин срещу маджарите през 1151–1152 г. Ако проследим внимателно писмените извори от XI–XII в., касаещи Подунавието, ще видим, че почти винаги под мизи хронистите разпознават *българите*, а не *маджарите*[111]. По този повод още веднъж ще припомня, че през XI–XII в. в долнодунавските земи и по-специално тези в близост до Делтата, попада изцяло в диоцеза на Доростолския митрополит. В тях живее смесено население – българи, печенеги, узи, кумани, даже руснаци и сродни с тях етнически групи[112]. След като живеят на българска (мизийска) територия и след като българите (мизите) са преобладаващи, то името им става нарицателно за всички обитатели в региона. Затова предполагам, че ако съдим по името, Всеволод все пак има руски произход (или близките до русите берладници, черни калпаци и др.)[113], но е пленен или продаден в робство в Подунавието, поради което е наречен мизиец. Впрочем Йоан Цец едва ли е запознат в детайли с истинското състояние на нещата, защото на практика не може да разпита Всеволод, тъй като не знае езика му, а Всеволод не знае гръцки. Най-после, сам Йоан Цец твърди, че Всеволод е мързелив, изменчив (направо лъжец), което загатва, че може да го заблуждава и относно произхода си. В случая обаче повече ни касае закодираното в двете писма сведение за мисионерската дейност на дръстърския митрополит и клира от епархията, които християнизират инфилтрираните на юг от Дунав варвари. Наистина, от написаното остава впечатлението, че след като е откупен от Лъв Хрисианит, Всеволод е покръстен в Дръстър и приема името Теодор[114]. Впрочем по-горе приведох достатъчно примери за активно мисионерство в Доростолска епархия през XI–XII в.

Без да е открито заявено, контекстът на писмата оставя впечатление за добро материално състояние на митрополита и митрополията. Фактът, че Лъв притежава роби (очевидно прислуга), че понася големи загуби при куманското нашествие и че праща ценни продукти (редки видове риби) и подаръци на приятеля си в Константинопол, дава основание за размишление в тази насока. Йоан Цец е особено впечатлен от мастилницата, която получава от Лъв Хрисианит – една ювелирна творба, изваяна от бивна на морж, върху която са скулптирани подвизите на Дедал[115]. Вероятно в Дръстър има художествени ателиета, чиято продукция задоволява рафинирания вкус

на митрополита и местния клир и дори впечатлява един изискан столичен аристократ. Обикновено през тази епоха подобни работилници са в косвена зависимост от митрополита и най-често функционират в манастирите и епископските резиденции. Действително, при археологическите проучвания на митрополитската резиденция в Дръстър се установяват следи от производствена дейност (включително обработка на кост) и много художествени произведения на култовата пластика[116].

В първите писма долавяме още една любопитна подробност за религиозния живот на епархията. Там се споменава, че в Доростолска епархия има духовенство, *подчинено и намиращо се на едно ниво* с митрополита Лъв Хрисианит[117]. Присъствието на подчинено духовенство е напълно разбираемо. Относно духовенството, което формално е на едно ниво с митрополита в епархията, най-вероятно става въпрос за епископи суфраганти (митрополитът също е епископ). Впрочем настаняването на Лъв Хрисианит в Дръстър почти съвпада по време с епархийския списък на Нийл Доксопатър, изготвен около 1143 г., в който са посочени епископи – суфраганти на дръстърския митрополит[118]. В продължение на традицията от епархийските списъци от времето на Алексий I Комнин Доростолският митрополит пак е подчинен на Константинополския патриарх, но има някои детайли, които са повод за разнопосочни тълкувания. Нийл Доксопатър отбелязва, че митрополията Дръстър се намира в провинция Хиемонт и има пет епископии. Изхождайки от факта, че Хиемонт е в Тракия, някои проучватели предполагат, че става въпрос за грешка и късна интерполация на Нийл Доскопатър, който прехвърля реалности от VI–VII в. (тогава митрополитът на Марцианопол действително има петима епископи суфраганти) към XII в. Вече няколко пъти обаче споменах, че както през V–VIII в., така и през XI–XII в. по правило митрополиите във Византия имат подчинени епископии, които не винаги се вписват в епархийските списъци. Най-после, има изричен автентичен източник, който недвусмислено посочва епископ-суфрагант в границите на доростолска митрополия от края на XI–началото на XII в. През 1984 г. Ж. Дарузе публикува един документ на гръцки език, в който е записано: Τώ ’Αξιοφπόλεως σχολάζοντι έδόυη πρότερον Αβυδος υπερον βέ καί ό Απρος – *На* (епископа – б. пр.) *на Аксиополис се дава в началото Абидос, а после Апрос“*[119]. Документът се датира по времето на Константинополския патриарх Николай II Граматик (1084–1111) и свидетелства как епископът на Аксиополис (Черна вода) напуска катедрата си (по неизяснени в текста причини), за да приеме овакантения епископски престол на Абидос. Според Е. Попеску и П. Дякону причината за това е куманското нашествие от 1094 г., когато Добруджа е разорена, а Аксиополис е пострадал сериозно[120]. Впрочем по-горе отбелязах, че доростолският митрополит Лъв Хрисианит поставя

подписа си под сходно решение на Синода от 11 юни 1173 г., регламентиращо преместването на епископа на Анкира в Реросонт. Както и да е, документът, визиращ Аксиополис, свидетелства, че далеч преди средата на XI в. доростолският митрополит има епископи суфраганти. Това право навярно получава още с отделянето на епархията от Охридската архиепископия и повишаването ѝ от епископия в митрополия след 1054 г., по-вероятно около 1070 г.

Засега е трудно да се прецени къде в границите на Доростолска митрополия има епископски катедри, освен в Аксиополис. Следи от активно обитаване и представителни християнски паметници между средата на XI и средата на XII в. са регистрирани в Преслав, Варна, Нуфъру, Исакча, Никулицел, Ветрен, Хърсово, Пъкуюл луй Соаре, Балчик и Каварна[121] (фиг. 6). Видя се обаче, че през 1094 г. епископията в Аксиополис е закрита. Според археологическите проучвания Диногеция е изоставена през 1122 г., а в Пъкуюл луй Соаре, Ветрен, Балчик и Каварна има прекъсване на живота през XII в. Затова се съмнявам, че между средата на XI и края на XII в. броят на епископиите и престолните им градове са твърдо установени. Знаем вече, че епископията на Аксиополис е закрита при определени негативни събития, това е могло да се случи и с другите четири катедри в митрополията. Допустимо е дори вътрешно разместване, т. е. преместване на катедрата от един град в друг. В една от предните глави обърнах внимание, че подобни промени в броя и разположението на епископиите в митрополия Марцианопол са документирани през периода IV–VII в. Най-накрая, не изключвам възможността при определени обстоятелства и за определен период от време митрополитът на Дръстър да е без епископи суфраганти. Това се долавя в някои от епархийските списъци от XII в., но вече се отбеляза, че в тях не винаги са посочени епископиите в границите на митрополиите. И все пак, има и случаи (във Византия), когато митрополити с намален диоцез остават без суфраганти. Диоцезът на доростолския митрополит през XI–XII в. не е малък по територия и не е съкращаван, но вследствие на варварските нашествия броят на поселенията и населението са силно редуцирани.

В края на 70-те години на XII в Лъв Хрисанит излиза от полезрението на писмените източници и ние изпадаме в пълен информационен вакуум относно духовния, политическия и икономическия живот в Дръстър и епархията. И все пак може да се приеме, че поредният доростолски митрополит продължава да ръководи своето паство до освободителната война на Асен и Петър от 1185–1188 г. Това доказва един епархийски списък, датиран към края на XII–началото на XIII в., според който Доростолска митрополия продължава да се води на отчет към Константинополската патриаршия[122].

БЕЛЕЖКИ

[1] **В. Златарски**. История на българската държава през Средните векове. I, 2, София, 1971, с. 596–600; **Г. Атанасов**. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999, с. 102–104.

[2] Inocentius III Papa – Kaloiohannes Rex. Epistolae. – In: PL, CCXIV, col. 155 (=ЛИБИ, III, с. 319.)

[3] Грамоти на Василий II. – ГИБИ, VI, с. 44–45; **Г. Атанасов**. Църковната организация в Североизточна България и Добруджа между 971–1020 г. – Преслав, 6, 2004, с. 325–340.

[4] **М. Войнов**. Преслав–Средец–Охрид – три средновековни престолни града на българските царе и патриарси. – ИПр, 4, 1968, с. 72–76.

[5] **Г. Атанасов**. Дръстър и патриаршията на Първото българско царство. – Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988, с. 143–144. **Г. Атанасов.** Първата българска патриаршеска катедра в Дръстър и патриарх Дамян (927–971). – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново, 2006, с.179–196.

[6] **Ив. Йорданов**. Печатите на стратегията в Преслав. София, 1993, с. 117 сл. с цитираната литература и **A. Madgearu**. The Military Organization of Paradunavon. – BSl, XL, 1999, p. 421–430 с цитираната литература.

[7] Отдавна се спори кога е създадена тема Паристрион, но като че ли надделява мнението, че това е станало след 1018 г. За споровете и литературата по този проблем вж: **Г. Литаврин.** България–Византия (XI–XII век). София, 1987, с. 195–201; **Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 143; **A. Madgearu.** Op. cit., p.422–423, 430.

[8] **В. Тъпкова-Заимова**. Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи в края на X–XII в. София, 1976, с. 55–65; **P. Diaconu.** Les petchénègues au Bas Danube. Bucarest, 1979, p. 44–49.

[9] **Михаил Аталиат.** История. – ГИБИ, VI, с. 183.

[10] **Г. Атанасов.** Откога започва сеченето на анонимните византийски фолиси клас В и кога печенегите опустошават Добруджа. – Нумизматични изследвания, 3–4, 1999, с. 33–53.

[11] **Г. Атанасов**. Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. – В: Изследвания в чест на чл. кор. проф. Страшимир Димитров (=Studia balcanica, 23). София, 2001, с. 185–214 с цитираната литература по проблема.

[12] **P. Georgiev.** L'organitation religeuse dans les terres bulgares du nord-est après l'an 971. – In: Dobrudza. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, p. 155–160 с всички цитирани мнения по проблема.

[13] **H. Gelzer**. Ungedruckte und wenig bekannte Bistumverzeichnisse der orientalischen Kirche. – BZ, II, 1893, p. 55–56; **B. Granic.** Kirchengeschichtliche Glossen. – Byzantion, XII, 1937, p. 398.

[14] **Е. Голубинский**. Краткий очерк истории православный церквей. Москва, 1871, с. 48; **Ив. Снегаров.** История на Охридската архиепископия, 1. София, 1995, с. 9; **Z. Lingenthal.** Beiträge zur Geschichte der bulgarischen Kirche. – Mémories de l'Academie de St. Peterbourg, VIII, 1898, p. 10; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Din istoria Do-

brodgei, 3. Bucureşti, 1971, p. 73; **H. Gelzer**. Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum. – Abhandlungen der königlichen Bayerischen Academische. 21, Bd. III, 1901, S. 572.

[15] **W. Seibt**. Zur Identifizierung des bulgarischen Erzbischofs während der Herrschaft des Johannes Tzimisces mit Hilfe zwei Siegeltypen. – JÖB, 24, 1975, S. 55–60; **P. Georgiev**. Op. cit., p. 155–170.

[16] **P. Diaconu**. Sur l'organisation ecclésiastique dans région du Bas Danube (dernier tiers du X-e–XII-e siècle). – Etudes byzantines et Post-byzantines, II, 1991, p. 73–81; **Ив. Йорданов** Още веднъж за моливдовулите на Георги, архиепископ на България. – Преслав, 4, 1993, с. 315–324.

[17] **P. Diaconu.** Sur l'organisation ecclésiastique..., p. 77; **В. Тъпкова-Заимова.** Превземането на Преслав в 971 г. и проблемите на българската църква. – В: 1100 години Велики Преслав, I. Шумен, 1995, с. 174–176.

[18] **J. Darrouzès**. Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Paris, 1981, p. 136, 151–153.

[19] **П. Георгиев, Ст. Витлянов**. Архиепископията-манастир в Плиска. София, 2001, с. 199–201.

[20] **Ив. Йорданов.** Нови данни за Преслав през X в. – Преслав, 3, 1983, с. 110–111.

[21] **J. Nesbit, N. Oiconomides**. Catalogue of Byzantines Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum at Art, I. Washington, 1991, p. 180–181.

[22] **Ив. Йорданов**. Нови данни…, с. 111.

[23] **I. Barnea**. Noi date despre mitropolia Tomisului. – Pontica, XXIV, 1991, p. 279–82.

[24] **P. Diaconu**. Sur l'organisation ecclésiastique..., p. 73–83; **P. Diaconu**. Points de vue sur l'organisation ecclésiastique au Bas-Danube (X-e–X-e siècles). – Dacia, XXX-VIII–XXXIX, 1994–1995, p. 449–452.

[25] Прецизността налага да се уточни, че de jure Самуил става цар през 997 г. след смъртта на цар Роман. Въпреки това de facto управлява българската държава след насилствената смърт на брат си Арон през 976 г.

[26] **A. Madgearu.** The Church Organization at the Lower Danube Between 971 and 1020. – Etudes byzantines et post-byzantines, 4, 2001, p. 71–85.

[27] **P. Diaconu**. Point de vue…, 449–452.

[28] **G. Mănucu-Adameştesnu**. Istoria Dobrogei in perioada 969–1204. Contribuţii arheologice şi numismatice. Bucureşti, 2001, p. 68–69, 425, tabl. 17.

[29] Ibidem, tabl. 26–28.

[30] Ibidem, p. 474.

[31] Внимание на това ми обърнаха колегите Е. Търновяну-Оберлендер и В. Йотов.

[32] **Р. Рашев**. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). София, 1981, с. 77–95, 152–173.

[33] **Ив. Божилов**. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X век. София, 1979, с. 117–130.

[34] **В. Златарски**. Цит. съч., с. 679–680.

[35] **В. Велков**. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. София, 1959, с. 55–56.

[36] **Г. Атанасов**. Църковната организация в Североизточна България и Добруджа

между 971–1020 г. – Преслав, 6, 2004, с. 325–338.

[37] **J. Darrouzès.** Op. cit., p. 7–8, 205–227.

[38] **В. Плетньов**. Девина, Девня. (В: Материали за картата на средновековната българска държава.) – Плиска–Преслав, 7, 1995, с. 200–201.

[39] **G. Mănucu-Adameşteanu**. Tomis-Constantina-Constanţa. – Pontica, XXIV, 1991, p. 317–327.

[40] **J. Darrouzès**. Op. cit., p. 241.

[41] **J. Zeiller**. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain. Paris, 1918, p. 166–167; **J. Darrouzès.** Op. cit., p. 213, 241.

[42] **Г. Дзанев**. Епископията в края на X в. в Абритус. – В: Българските земи през средновековието. Международна научна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Варна, 2002 (=AMV III-2, с. 95–106); **В. Антонова, Цв. Друмева.** Църкви и каменни постройки в старобългарското селище при с. Цар Асен, Русенско. – ГМСБ, X , 1984, с. 59; **Г. Атанасов** с кол. История на Алфатар. Варна, 1994, с. 35–42; **В. Йотов, Г. Атанасов**. Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998, с. 21–32; **В. Плетньов.** Цит. съч., с. 200–201; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Din istoria Dobrogei. p. 233–234, 316–323.

[43] **G. Schlumberger.** L'Èpopée byzantine a la fin du dixièm siècle. Paris, 1896, p. 327 etc.; **Г. Острогорски**. История на византийската държава. София, 1998, с. 391–393.

[44] **Ив. Йорданов**. Печатите на стратегията…, с. 117.

[45] Грамоти на Василий II, с. 44.

[46] **Й. Иванов**. Български старини в Македония. София, 1970, с. 57; **N. Μουτσόπουλος.** Η"βασιλικητοναγιου Αχίλλείυστην Πρέσπα. Θεσσαλονικι, 1988, σ. 65, εικ. 51–54.

[47] Грамоти на Василий II, с. 45.

[48] **П. Георгиев**. Първият български архиепископ. – В: Преславска книжовна школа, 3. Шумен, 1998, с. 129–138; **П. Георгиев, Ст. Витлянов**. Цит. съч., с. 194–200.

[49] Грамоти на Василий II, с. 44.

[50] Пак там, с. 43–44.

[51] За тези епархии в диоцеза на българския патриарх при Самуил съдим от изобразените 18 епархийски тронове в базиликата „Св. Ахил". Вж: **Й. Иванов.** Цит. съч., с. 57; **N. Μουτσόπουλος.** Op. cit. 65, εικ. 51–54.

[52] **Ив. Снегаров**. Цит. съч., с. 30–31. Тук няма да влизам в подробности относно името на последния охридски патриарх – Давид или Йоан. По този въпрос вж. **С. Пириватрич.** Цит. съч., с. 234, бел. 70.

[53] Грамоти на Василий II, с. 44.

[54] **Г. Литаврин**. Цит. съч., с. 253.

[55] **Б. Николова**. Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIV в.). София, 1997, с. 54–55.

[56] **Г. Атанасов**. Нов поглед към демографските…, с. 195, обр. 9.

[57] **Ст. Ангелова**. Археологическо проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988, с. 38; **Г. Атанасов**. Откога започва…, с. 45–46.

[58] **Г. Атанасов**. Нов поглед към демографските…, с. 195–198, обр. 9.

[59] **Г. Острогорски**. Цит. съч., с. 415–416, 436–448.

[60] **В. Златарски**. История.., II,София, 1972, с. 154.

[61] **P. Diaconu.** Sur l'organisation ecclésiastique…, p. 83–84; **P. Georgiev.** Op. cit., p. 157.

[62] **P. Georgiev.** Op. cit., p. 157. Първоначално Ив. Йорданов се дистанцира от твърдението на П. Георгиев за участието на дръстърски митрополит на църковния събор в Константинопол през 1054 г. (**Ив. Йорданов**. Печати на архиереи на Дръстър от XI век. – Сборник Добруджа, 9, 1992, с. 164, 168, бел. 8), но по-късно се присъединява към тази идея (Ив. Йорданов. Печатите от стратегията..., с. 186). За участието на Дръстърски митрополит на събора през 1054 г. в последно време твърдо настоява и П. Дякону (**P. Diaconu.** Points de vue sur l'organisation…, p. 452.).

[63] При внимателно взиране в таблицата със списъка на участниците в събора през 1054 г. публикувана от Н. Икономидис (**N. Oikonomidès**. Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin concernant l'élection des évêaques. – REB, XVIII, 1960, p. 60–61), на който се уповават П. Георгиев и Ив. Йорданов (втората публикация), обаче е записано, че номерацията на митрополиите (там под № 26 е Дристра) е изготвена по списъка на участниците в синодалното заседание на 14 март 1072 г. Същевременно в първата графа, в която са изредени участниците на събора през 1054 г., липсва представител на Дристра. Такъв отсъства и в публикуваните актове на събора през 1054 г. от **V. Grumel**. Les regestres des actes du patriarcat de Constantinople, I, 3. Paris, 1947, p. 7–8.

[64] **Ив. Йорданов**. Печати на архиереи…, с. 163–164, табл. I–1.

[65] **N. Oikonomidès.** Un décret synodal…, p. 59, 61.

[66] **Ив. Йорданов**. Печати на архиереи…, с. 163–164.

[67] **P. Diaconu**. Points de vue sur l'organisation…, p. 452.

[68] **Ив. Йорданов**. Печати на архиереи…, с. 164.

[69] **N. Oikonomidès**. Un décret synodal…, p. 61–62.

[70] **Ив. Йорданов**. Печати на архиереи…, с. 164–167, табл. I–2, 3, 4.

[71] Пак там, с.165–167.

[72] **J. Darrouzès**. Op. cit., p. 127, 132, 244, 350.

[73] **P. Diaconu**. Les petchénègues…, p. 44 etc.; **В. Тъпкова-Заимова.** Долни Дунав – гранична зона…, с. 89 сл.

[74] Според някои учени името печенег-пачанак е транскрипция на баджанак и е резултат на родството между българи и печенеги, породено от многото смесени бракове. **Н. Тельнов, В. Степанов, Н. Руссев, Р. Рабинович.** Разошлись славяне по земле. Кишинев, 2002. с. 103.

[75] **В. Тъпкова-Заимова**. Долни Дунав – гранична зона…, с. 89–97, 117; **Г. Атанасов.** Поглед към Добруджанския дунавски бряг от XI до XV в. – ИПр, 8–9, 1992, с. 25–26.

[76] **Йоан Скилица.** Кратка история. – ГИБИ, VI, с. 314–315.

[77] **В. Гюзелев**. Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI век в житието на Кирил Филеот. – ИИБИД, XXVIII, 1972, с. 318 сл.

[78] **Ст. Ангелова**. Средновековен некропол край южната стена на Дръстър (Силистра). – ГСУ ИФ, 86, 1993, с. 64.

[79] **Л. Дончева-Петкова**. Средновековен некропол при село Одърци, Добричко (предварително съобщение). – Сборник Добруджа, 10, 1993, с. 134–142; **Al. Suceveanu.** Un mormint din secolul XI e.n. la Histria. – SCIV, 3, 1973, 495–501; **G. Ştefan,**

I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa. Dinogeţia, I. Bucureşti, 1967; **I. Vasiliu.** Cimitirul feudal-timpurii de la Isaccea. – Peuce, IX, 1984, p. 107–142; **Л. Дончева-Петкова.** Плиска и печенезите. – Плиска–Преслав, 9, 2003, с. 250–255.

[80] **P. Diaconu**. Les Coumans au Bas-Danube aux XI-e et XII-e siècles. Bucarest,1978, p. 26 etc; **П. Павлов.** България, Византия и куманите (Седемдесетте години на XI-началото на XIV в.). Автореферат на дисертация В. Търново, 1991, с. 7–10.

[81] **Ioannis Tzetzae.** Epistulae, recensius P. A. M. Leone. Lipsiae, 1972; **A. Shepard.** Tzetzes' Letters to Leo at Dristra. – Byzantinische Forschrungen, VI, 1979, p. 192–197; **Ил. Илиев**. Четири писма на Йоан Цец от средата на XII в. – Плиска–Преслав, 9, 2003, с. 21–25.

[82] **А. П. Каждан**. Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII вв. Москва, 1974, с. 96–129, 140, 151; **A. Shepard.** Op. cit., p. 229. Не е изключено един печат на Леон дякон да принадлежи на Лъв Хрисианит, сечен преди избора му за дръстърски митрополит. Вж: **V. Laurent**. Le corpus des sceau de l'empire Byzantin, I. Paris, 1972, № 131, p. 106.

[83] Paulus Real-Encyclopädie. VII – A. Stuttgart, 1948, Col. 162 (статията е на C. Wendel).

[84] **H.-G. Beck**. Kirche und theologische Literatur in Byzantinischen Reich. München, 1959, S. 79–80; PG, CXXXVII, col. 565.

[85] Не е изключено това да е Константинополския манастир Пантократор, в който Йоан Цец пребивава по време на кореспонденцията си с Лъв Хрисианит. Това се долавя в писмо под № 39, в което Йоан Цец предава специалните поздрави на монасите от Пантократор до Лъв Хрисианит. Paulus Real-Encyclopädie. Op. cit., col. 163–164.

[86] **A. Shepard**. Op. cit., p. 229.

[87] **F. Dölger**. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, 2 : Regesten von 1026–1204, № 1351, S. 65.

[88] **J. Darrouzès**. Listes synodales et notitiae. – REB, 28, 1970, p. 78, tabl. II; **V. Grumel.** Les regestres des actes du patriarcat de Constantinople, I, 3. Paris, 1947, № 1059, p. 119. Трябва да се уточни, че в повечето случаи при превода на документите на френски В. Грюмел не посочва имената на подписалите ги митрополити. Така например подписът на Лъв Хрисианит е отбелязан само по повод заседанието на Синода в Константинопол на 5 май 1172 г. (**V. Grumel.** Op. cit. , № 1125, p. 155). А. Шепърд обаче засича присъствието на дръстърския митрополит по първото издание на тези документи в PG. Въпреки всичко тук цитирам изданието на В. Грюмел, защото от там става ясно точно какви проблеми обсъжда Синода с участието и на Лъв Хрисианит.

[89] **V. Grumel**. Op. cit., №1067, p. 122–123; **A. Shepard.** Op. cit., p. 230. Подробно за този събор и изявите на Лъв Хрисианит в хода на заседанията вж: **L. Petit**. Documents inèdits sur le concile de 1166 et ses derniers adversaries. – BBp, XI, 1904, p. 465–493. За участието на митрополит на Дристра на този събор споменава В. Иванова, но бърка името му – вместо Леон пише Николай, вж. **В. Иванова.** Стари църкви и манастири в българските земи (IV–X в.). – ГНМ, 4, 1922–1925, с. 462.

[90] **V. Grumel**. Op. cit., №1068, p. 123–124; **A. Shepard.** Op. cit., p. 230.

[91] **V. Grumel**. Op. cit., №1085, p. 132–133; **A. Shepard**. Op. cit., p. 230.

[92] **V. Grumel**. Op. cit., №,1086, p. 132–133; **A. Shepard.** Op. cit., p. 230.

[93] **J. Darrouzès.** Listes synodales…, p. 71–73, 79, tabl. III; **V. Grumel.** Op. cit., №1111, p. 145.

[94] **V. Grumel**. Op. cit., №1119, p. 149; **A. Shepard.** Op. cit., p. 231.

[95] **V. Grumel**. Op. cit., №1120, p. 151; **A. Shepard.** Op. cit., p. 231.

[96] **V. Grumel.** Op. cit., №1120, p. 151; **A. Shepard.** Op. cit., p. 231.

[97] **V. Grumel**. Op. cit., № 1125, 1126, p. 155, 156; **A. Shepard.** Op. cit., p. 231.

[98] **A. Shepard.** Op. cit., p. 232.

[99] **J. Darrouzès**. Decret inédit de Manuel Comnène. – REB, 31, 1973, p. 309–314.

[100] **V. Grumel.** Op. cit., № 1131–1134, p. 161–162; **A. Shepard.** Op. cit., p. 232.

[101] **A. Shepard**. Op. cit., p. 191–220.

[102] Ibidem, p. 193–195.

[103] **Йоан Кинам.** История. – В: ГИБИ, VII, с. 226.

[104] Подробно и с литература за локализациите на Демничик вж: **P. Diaconu.** Les Coumans au Bas-Danube…, p. 82–88.

[105] **Г. Атанасов**. Откога започва сеченето на…, с. 33–53; **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 195–198, обр. 9.

[106] **G. Mănucu-Adameştesnu**. Istoria Dobrogei…, p. 54–55, tabl. 11.

[107] Ibidem, p. 45–47, 55–59, tabl. 5, 12.

[108] Ibidem, p. 55–59, tabl. 12.

[109] **A. Shepard.** Op. cit., p. 196–197.

[110] Ibidem, p. 221–228.

[111] Виж за сравнение справочника в ГИБИ, VI (маджари и мизи на с. 350 и 351) и съответно в ГИБИ, VII, с. 281.

[112] **П. Павлов.** За руското присъствие на Долни Дунав и българо-руските връзки XI–XII в. – Сборник Добруджа, 3, 1986, с. 11–20.

[113] **П. Павлов.** За руското присъствие на ..., с. 11–20. П. Дякону предполага, че Всеволод е куманин (**P. Diaconu.** A. Shepard. Tzetzes' Letters to Leo at Dristra. – Byzantinische Forschrungen, VI, 1979 (recensia). – RESEE, XVIII, 4, 1980, p. 785–786), но трудно е да се повярва битуването на едно славянско по звучене име сред тюркоезичните кумани.

[114] **A. Shepard.** Op. cit., p. 223–229.

[115] Ibidem, p. 219–221.

[116] **Г. Атанасов.** Средновековни костни изделия от Силистра. – ИНМВ, 23 (38), 1987, с. 101–114. За един великолепен костен гребен от Дръстър, върху който, подобно на мастилницата описана от Й. Цец, са изобразени римо-елинистични мотиви вж: **К. Тотев.** Костен гребен с релефни изображения от Силистра. – В: Приноси към българската археология, I. София, 1992, с. 236–239.

[117] **A. Shepard**. Op. cit., p. 222–233.

[118] **J. Darrouzès**. Notitiae episcopatuum…, № 14, p. 375.

[119] **J. Darrouzès**. De Traité des transferts. Edition, critique et commentaire. – REB, 42, 1984, p. 147–214.

[120] **E. Popescu.** Notes on the History of Dobrudja in the 11th Century. The Bischopric of Axiopolis. – Byzantina, 15, 1989, p. 237–240; **P. Diaconu**. Sur l'organisation ecclésiastique…, p. 87–88.

[121] **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 195–198, обр. 9.

[122] **J. Darrouzès**. Notitiae episcopatuum…, № 15, p. 171, 382.

ГЛАВА ОСМА.

Християнски паметници от Дръстър–Дристра и Доростолска епархия от епохата на византийското владичество (края на X–края на XII век)

От предната глава стана ясно, че това е твърде динамичен период, в който настъпват съществени промени в юридическото положение и в диоцеза на Доростолска епархия. От епископия (?) в границите на Йоанополска (или Томиска) митрополия след реформите на император Василий II, през 1020 г. тя остава единствената епархия в днешна Североизточна България и Добруджа, пряко подчинена на Охридския архиепископ (фиг. 6). Между 1054 и 1071 г. е повишена в ранг митрополия и с диоцеза си от 1020 г. преминава под юрисдикцията на Константинополския патриарх. Поради огромния териториален обхват (между Дунав и Хемус и между Черно море и р. Янтра?) на епархията през втората половина на XI в. (фиг. 6). Доростолският митрополит вероятно получава петима епископи суфраганти. И все пак голямата територия не означава многобройни градове, селища и църкви. От средата на XI в. до края на византийското владичество (всъщност до края на XV в.) е регистрирано обитаване и християнско население единствено в крепостите по р. Дунав (*Тутракан, Попина, Ветрен, Дръстър-Дристра, Кокони, Пъкуюл луй Соаре, Черна вода, Хърсово, Диногеция, Исакча, Тулча, Нуфъру*), Черно море (*Килия, Енисала, Констанца, Калиакра, Балчик, Каварна, Кранево, Варна и Галата*) (фиг. 6), Предбалкана (крепостите около Провадия, Преслав и Шумен) и поречието на Русенски, Бели и Черни Лом (крепостите около Червен, Пиргово и Красен)[1]. Въпреки споменатите сериозни трусове в края на X и средата на XI в. археологическите проучвания в някои от посочените крепости свидетелстват за ускорен приток на християнски паметници, както и на документирано местно производство на култови предмети.

С включването на североизточните земи в границите на Византийската империя се премахват последните формални бариери за навлизането по тези места на занаятчии, продукция и търговци от всички краища на империята, включително от водещите ателиета на столицата, големите градове и манастирите.

1. Църкви и манастири

Църквата в Дръстър-Дристра

Има основания да се предполага, че куполната базилика на брега на р. Дунав продължава да изпълнява ролята на катедрален храм, след като патриарх Дамян напуска града и тук се установяват епископи ромеи (табл. IX: 1, табл. XXXVIII: 66, 67). Според изнесените досега резултати археолозите не регистрират сериозни разрушения, повреди и преправки на храма и резиденцията по време на бурните събития от 970 до 1036 г.[2] Едва ли е възможно обаче при обсадите и сраженията в Дръстър-Дристра през 970, 971, 986 и 1000–1001 г. епископският комплекс с храма, доминанта в архитектурния облик на града, да не понасят никакви щети. Според резултатите от последните проучвания църквата е съхранена и достига до нас на височина до около 1,30 м. Поради това евентуални повреди по фасадата, покрива и купола през Средновековието действително не могат да се доловят от запазената археологическа субстанция. Въпреки всичко едва ли сградата е напълно опожарена и срутена, защото подобни катаклизми остават ярки археологически следи. Да не забравяме още, че руско-варяжкият княз Светослав проявява толерантност към християнските светини, защото майка му е християнка, а и защото в изворите няма податки за религиозна нетърпимост по време на военните действия. Същевременно войските на император Йоан Цимиски, Самуил и Василий II Македонец едва ли съзнателно биха посегнали на църквите при случаите, когато влизат като победители в Дръстър и другите епархийски крепости.

Все пак има един паметник, свидетелстващ за евентуални ремонти и промени в катедралния храм. В предната глава споменах, че в Силистра е намерен гръцки надпис върху каменен блок, на който с големи букви на нов гръцки унициал е нанесен четириредов текст (обр. 63). Първоиздателят В. Бешевлиев прави следния прочит: *Поднови се и украси този храм във времето на император Константин и августа Зоя с приходите…*[3]. Според този учен надписът е поставен от император Константин IX Мономах и императрица Зоя, които управляват заедно от 1042 до 1055 г. При внимателно вникване в текста И. Шевченко установява, че името на императрица Зоя липсва и че в надписа за подновяването и украсата на храма се четат имената на Василий и Константин, порфирогенетни василевси на ромеите, т. е. от Василий II и Константин VII, чието съвместно управление е между 976 и 1025 г.[4] На фона на историческите събития през този период той датира надписа между 1018 и 1025 г. По разчитането и тълкуването на този любопитен паметник взе отношение и М. Соломон. Подобно на И. Шевченко и той чете имената на

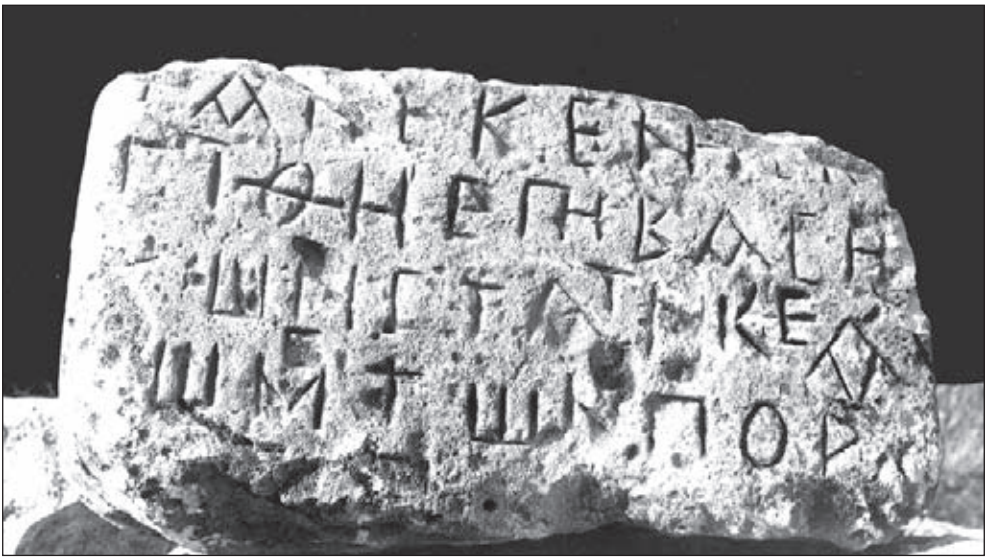

Обр. 63. *Надпис за обновяване на църква в Дръстър с имената на порфирогенетните василевси Василий II и Константин VIII (края на X–началото на XI в.)*

порфирогенетните василевси Василий II и Константин VII, но доверявайки се на Н. Икономидис за историческите реалности в Дристра, го датира между 976 и 981.[5] Следвайки датировката на М. Соломон, П. Дякону смята, че надписът е изсечен по повод възстановяването на Дръстър като епархийски център след смъртта на Йоан Цимиски, една теза, която оспорих в предната глава[6].

Тук отново ще подчертая, че най-вероятно надписът трябва да се чете буквално *Поднови се и украси този храм във времето на василевсите Василий и Константин, порфирогенетните автократори на ромеите*. Навярно отразява преправки и разкрасяването на катедралния храм след възстановяването на византийската власт в Дръстър при управлението на василевсите Василий II и Константин VII. Това може да се е случило след повторното завладяване на града през 1000–1001 г. или по повод предаването на Дръстърска епархия на Охридската архиепископия около 1020 г. Впрочем от контекстът се долавя, че не става въпрос за повторно изграждане или възобновяване из основи, а само за разкрасяване на вече функционираща църква. Също така този надпис едва ли се отнася за друг храм в Дръстър освен за голямата катедрална базилика. Действително, височайша императорска благотворителност в провинцията може да бъде провокирана и материализирана приоритетно спрямо епископския храм, който редом с останалото има знаково значение за

империята. Ако се привържем към археологическите реалности, то (както подчертах и по-горе) между 971 и 1036 г. бившата патриаршеска базилика в Дръстър действително е съхранена като обем. През този период дори има намеси, те изглежда са в посока козметични ремонти и разкрасяване. На този фон може да се предположи, че тогава става повторното стенописване на храма[7] – една дейност, котирана много високо през Средновековието и оценявана почти като изграждане из основи.

С ремонти и преизползване на катедралната базилика в началото на XI в. могат да се свържат четири варовикови блокчета с размери около 30х40 см, върху които старателно са врязани все още не напълно разчетени гръцки надписи.[8] Напоследък се налага идеята, че това са християнски надгробни паметници с криптографски текстове, тъй като върху единия надпис е разтълкувана думата гроб[9]. Предполага се, че са вградени върху фасадата на църква над разположени около нея гробни камери. Около базиликата в Дръстър действително са разкрити десетки гробове от XI в.[10], като над един от тях върху камък от външното лице на апсидата се чете името СТАВРАКІ.

Според публикуваните резултати от археологическите разкопки сериозни конструктивни нарушения, съпътствани от пожар, се датират към времето на печенежкото нашествие от 1036 г., когато градът е плячкосан от варварите[11]. Следи от тяхното разрушително присъствие са регистрирани както в катедралния храм, така и във верижните помещения на епископската резиденция, разположена в западна посока. Не приемам обаче твърдението, че след превземането на Дръстър от печенегите през 1036 г. църквата е изоставена като култова сграда[12]. Известно количество печенежка керамика, монети и нарушения на подовата настилка навеждат проучвателите на мисълта, че сградата е използвана за живеене. Споменах, че Дръстър е превзет от варварите, които наистина може да са осквернили храма и сградите в резиденцията (в подовете на някои помещения има вкопани огнища)[13]. Доказано е обаче, че през 1036 г. печенегите се задържат тук много кратко и още през есента на същата година се изтеглят на североизток, отвъд Дунав[14]. Ето защо е напълно закономерно след възстановяването на византийската власт в Дръстър храмът да е почистен и осветен наново, още повече че се касае за катедрална епископска базилика. Най-после самите проучватели твърдят, че и след печенежката окупация обемът на сградата е съхранен[15].

След нашествието през 1048 г. печенегите на няколко пъти остават подълго в Паристрион и Дръстър и е допустимо църквата наново да е осквернена и използвана кратко време за живеене. Забележително е, че през този период многобройните погребения и жилища са извън храма и запълват цялото пространство около него[16]. Ако е изоставен след 1048 г., логично би било подът да е перфориран от десетки гробни ями, но това не се случва.

Показателно е, че през XI в. има препогребвания в каменните гробни камери от X в.[17] Най-сетне, ако храмът не е използван по предназначение през втората половина на XI в. и началото на XII в., то големият пожар от 1242 г. (татарското нашествие) нямаше да опали силно подовата каменна настилка от X и началото на XI в.[18] Иначе запускането на църквата или запълването ѝ с жилища между 1036 и 1242 г. би довело до натрупването на дебел културен пласт (става дума за две столетия!) и през 1242 г. огънят в никакъв случай не би могъл да гори върху въпросния ранен плочник. Ето защо твърдя, че през целия период на византийското владичество това е катедралният храм на дръстърските епископи и митрополити. Най-сетне в посочените по-горе източници изрично е документирано реалното присъствие в града на епископ (Леонтий) около средата на XI в.

Още повече са неяснотите около съдбата на резиденцията на дръстърските първосвещеници, оформена през X в. като затворени верижни комплекси западно от църквата[19]. Според досегашните наблюдения на археолозите тя продължава да функционира след големите сътресения и промени от 971 до 1036 г. Следи от пожари и огнищата, вкопани в подовете на няколко помещения в западния сектор, загатват, че е пострадала сериозно при печенежките нашествия от 1036 или 1048 г.[20] Дали обаче е възстановена и ползвана по предназначение след 1048 г., не може да се каже с положителност. Намереният именно тук (в рушевините на верижните помещения № 7–8) печат на Леонтий, епископ на Дристра след средата на XI в. (обр. 60)[21], е косвено свидетелство, че заедно с храма е възстановена и резиденцията.

В шеста глава специално коментирах, че след средата на XI в. пред олтарната преграда (по-точно пред светите двери) е иззидан и гроб № 98 (табл. XXXIX: 69). Отхвърлих идеята, че през втората половина на X в. там е погребан патриарх Дамян, но допуснах, че е изграден за някои от дръстърските архиереи, заемали епископската кадедра през втората половина на XI–първата половина на XII в.[22]

Църква № 1 в Скала

Намира се приблизително в центъра на крепостта до с. Скала, Силистренско, на около 50 м северно от църква № 2, която е построена в X в. и разрушена към края на същото столетие (табл. XLII: 87)[23]. По план църква № 1 е еднокорабна, едноапсидна, без притвор, с максимална дължина 8,50 м и максимална ширина 4,65 м (табл. XXI: 1, табл. LXIV: 249). Апсидата е издължена полуелипса с вътрешни размери 2,30x1,80 м. Зидовете са от полуобработени камъни на кална спойка с ширина 0,70–0,80 м и лягат направо върху терена, въпреки че здравата скала е само на 0,15 м дълбочина.

Построяването на храма се отнася след началото на XI в. благодарение на един анонимен византийски фолис клас А-2 (1028–1034/1036 по Гриерсън–Атанасов), намерен под южния зид. Разрушаването ѝ е съпътствано от силен пожар, датиран към 1036 г. благодарение на обгорели фолиси клас А-2 и клас В (1034/1036–1042 по Гриерсън–Атанасов). В наоса на църквата и около нея са открити кръст, писало, закопчалка за книга и други дребни предмети. Тухли и покривни керемиди не са намерени. Олтарната маса вероятно е по средата на апсидата.

Църква № 4 в Цар Асен

Построена върху рушевините на църква № 3 от X в. като еднокорабен едноапсиден храм без притвор с максимална дължина 9,60 м и максимална ширина 6,30 м.[24] Иззидана е от добре обработени камъни с гладки лица на кална спойка, като зидовете на църква № 3 са послужили за цокъл. Фасадите завършват с профилиран корниз с торус (обр. 23, 64, табл. XLI: 82, 83). Върху опожарения под са намерени два процесийни кръста и обгорени византийски фолиси клас А-2 и В, датиращи разрушаването на храма към 1036 г. Според находките и през XI в. продължава да функционира масивната сграда с жилище на духовно лице в югозападна посока (обр. 65, табл. XLI: 82, 84).

Църква № 1 в Цар Асен

Тя е издигната в жилищен квартал западно от църкви № 3 и 4 (табл. XLI: 82)[25]. Представлява едноапсиден еднокорабен храм без притвор с максимална дължина 10,20 м и максимална ширина 5,20 м (табл. XLI: 82, LXIV: 247). Стените са широки около 0,90 м, като при апсидата са запазени на височина 1,00 м. Градежът е двулицев, от грубо обработени камъни, споени с бял хоросан. Фасадите под покрива са завършвали с профилиран варовиков корниз, сходен с този на църква № 4. Покривът е покрит с керемиди (тегули и имбрици), върху някои от които са нанесени релефни знаци, най-често под формата на буквата К. Подът е застлан с разноформатни тухли, върху една от които има печат на XI Клавдиев легион. Отвътре стените са измазани с хоросан и покрити със стенописи. Църквата е опожарена и разрушена заедно с църква № 4, защото върху пода ѝ са открити анонимни фолиси клас А-2 и клас В.

Църква № 2 в Цар Асен

Намира се югоизточно от църкви № 3–4 (табл. XLI: 82), недалеч от главната порта на крепостта[26]. И тя е от типа еднокорабен едноапсиден храм без притвор с дължина 9,50 м и ширина 6,20 м (обр. 66, табл. LXIV:

Обр. 64. *Рушевини на църкви № 3 и 4 в Цар Асен с паднал корниз (средата на XI в.)*

Обр. 65. *Жилището на свещеника до църква № 3 и 4 в Цар Асен*

Обр. 66. *Църква № 2 в Цар Асен и тръбопроводът към наоса*

248). Стените са градени от грубо обработени камъни на кална спойка, но отвътре са измазани с бял хоросан, съдържащ нарязана слама. Върху пода има хоросанова подложка за тухлено покритие. В насипа около църквата са открити варовикови плочи, украсени с релефни и врязани кръстове. Върху горелия под има фолиси клас А-2 и В, което подсказва, че е разрушена заедно с другите храмове в крепостта при печенежкото нашествие през 1036 г.

Църквата в Каварна

Построена е върху руините на ранносредновековната църква от X в., а югозападният ѝ ъгъл попада върху апсидата на ранновизантийската базилика от V–VI в.[27] Тя също спада към типа еднокорабни едноапсидни храмове без притвор с дължина 11,20 м и ширина 7,10 м (табл. LXIV: 250). Стените са от ломени обработени камъни на кална спойка, широки около 0,75 м. Покрита е с керемиди (тегули и имбрици).

Около църквата се развива некропол от XI–XII в. Вероятно тя е разрушена към втората половина на XI или XII в., защото през XIII–XIV в. върху нея са построени масивни каменни постройки, използвани за жилищни и стопански нужди.

Църквата в Диногеция

Тя е построена в централната част на крепостта като кръстокуполен едноапсиден храм с формата на вписан кръст без притвор[28]. Апсидата отвън е петостенна, а входът е от север (обр. 67, табл. LXV: 251). При ъглите има външни и вътрешни пиластри, които подсилват конструкцията и образуват квадрат – необходимо условие за издигане на купол с диаметър около 3,40 м. Вероятно поради кръстокуполния план стените са сравнително дебели – с ширина около 0,80 м. Градени са от ломени камъни и тухли (взети от късноантичните сгради) на хоросанова спойка. Отвътре храмът е измазан и богато стенописан. Покрит е с керемиди, върху които са нанесени релефни знаци. Църквата се датира добре благодарение на голям фрагмент от гърне от края на X–началото на XI в., вложен в зидарията. Ако долната граница най-общо може да се отнесе към средата на XI в., то опожаряването и разрушаването на храма трябва да се свърже с варварското нашествие от 1122–1123 г., след което животът в Диногеция замира задълго[29]. В наоса са разкрити три гробни камери, а извън църквата се развива християнски некропол от XI–XII в. В този смисъл тя е ползвана едновременно като селищен храм и гробищен параклис[30].

Обр. 67. *Църквата в Диногеция (XI–XII в.)*

Църквата и скитът до Никулицел

Разположени са в най-издигнатата част, приблизително по средата на голямата цитадела в земленото укрепление при Никулицел[31], свързвано с прабългарската отбранителна система от края на VII и началото на VIII в.[32] Църквата е силно разрушена, като на места суперструкцията липсва (обр. 68, табл. LXV: 252). Все пак се долавя, че е триконхална, без притвор, с дължина около 5, 50 м и максимална ширина около 4,50 м. Стените са плитко фондирани на дълбочина 0,10–0,15 см и лягат на скалата. Иззидани са от преизползвани римо-византийски тухли и камъни на хоросанова спойка.

Почти всички църкви от XI–XII в. в границите на Дръстърска епархия се датират сравнително добре благодарение на системните археологически проучвания и намерените монети. Това в най-голяма степен важи за едно-корабните едноапсидни храмове без притвор при Скала, Цар Асен и Каварна. Те заместват разрушените при събитията от 968–1001 г. църкви от X в. и почти запазват техния план, размери и начин на градеж[33]. Редом с останалото това свидетелства, че са построени, за да удовлетворяват религиозните нужди на същото българско население, което обитава посочените крепости и през X в. Ако бяха дело на строители ромеи от XI в., то едва ли последните щяха да следват стриктно архитектурния план, литургичните особености (апсид-ните олтарни маси) и строителната техника на сторобългарските зидари

Обр. 68. *Църквата в Никулицел (XII–XIII в.)*

от X в. Въпреки всичко долавят се и някои иновации. Въпреки че копират плановете от X в., църквите от XI в. нямат подковообразните извивки на апсидите и последните не са така обширни. Подобни специфики липсват и в по-късните кримски храмове от X–XI в., които са най-близки аналогии на църквите в Добруджа[34]. Подковообразните апсидни извивки обаче продължават да битуват в кападокийските скални и зидани църкви, където се търсят първообразите на този архитектурен тип. Явно с отдалечаването във времето и пространството от малоазийските прототипи местните строители започват да пропускат този ранен детайл, който, от една страна, затруднява градежа, а от друга – е избледнял споменът за предназначението му.

Без изключение всички едноапсидни еднокорабни църкви без притвори в Добруджа, изградени в самото начало на XI в., са разрушени и изоставени при печенежките нападения от средата на XI в. Това се доказва от намерените в рушевините им обгорени византийски фолиси клас А-2 и В. Съчетани с други източници, тези данни свидетелстват, че специално храмовете в Цар Асен и Скала са разрушени при голямото печенежко нашествие от 1036 г.[35] Тогава впрочем се слага край на живота във всички крепости във вътрешността на Добруджа и Доростолска епархия[36]. Що се отнася до църквата в Каварна, подобно на църква № 4 в Цар Асен, вероятно е построена върху деструкциите на по-ранната църква, свързвана с българското Средновековие. Трудно е да се прецени кога е разрушена, но най-вероятно това става около средата на XI в., когато селището е опожарено и временно изоставено.

В архитектурно отношение църквата в Диногеция спада към кръстокуполните храмове с вписан кръст без свободни подпори[37]. Този план има ограничено разпространение в България през X–XIII в., като прототипите навярно идват от Преслав. Тук през втората половина на X и XI в. голяма популярност имат сходни малки едноапсидни църкви с вписан кръст и външни пиластри, но за разлика от Диногеция са допълнени с притвор[38]. Традицията продължава през XII–XIII в., като най-известните примери са църквата „Св. Пантелеймон“ в Бояна (XIII в.), „Св. св.Петър и Павел“ в Никопол и църквата на Раковишкия манастир до Кулата от XII–XIII в.[39] По размери, наличието на пиластири и отсъствието на притвор най-близките аналози са църквиците в Сапарева баня, Бобошево и Мърводол, Кюстендилско, датирани в широките хронологически граници XI–XIII в.[40] Сравнително запазената църква в Сапарева баня (по план и размери стои най-близо до паметника от Диногеция) дава възможност за пълна реконструкция на интериора и екстериора. От своя страна църквата в Диногеция дава един прецизен terminus post quem на този архитектурен тип във втората половина на XI в.

Забележително е, че подобно на храмовете в Дръстър–Дристра и Цар Асен (№ 3), зографисване е регистрирано и в църквата в Диногеция[41]. До-

като стенописите в Дръстър и Цар Асен могат да се отнесат към първите десетилетия на XI в., църквицата в Диногеция е изписана към втората половина на XI–началото на XII в. Впрочем тези три паметника спадат към най-рано стенописаните средновековни храмове на север от Балкана.

От досега откритите църкви хронологически най-късна е построената през XII в. триконха в Никулицел. Около нея са проучени три монашески жилища, което води на мисълта, че става въпрос за малък манастир (скит)[42]. Триконхалният план през тази епоха започва да се прилага масово за манастирските църкви на Балканите, като прототипите идват от Атон. Най-близките по план и размери аналози са църква № 28 в Плиска и църква № 4 в Перник, датирани около втората половина на XI в.[43] Има противоречия за датата на разрушаването и изоставянето на църквата и скита в Никулицел, защото намерените в рушевините монети според П. Дякону са на Мануил I Комнин (1143–1180)[44], а според Е. Оберлендер са латински константинополски имитации от първата половина на XIII в.[45] По-важно е, че засега това е единственият документиран зидан манастир в Доростолска епархия от периода XI–XIII в. Не е изключено да е имало и други, защото в източник от втората половина на XII в., публикуван от Ж. Дарузе, се говори за един „скитски" монах, който пристига от горните манастири на Дунав[46]. Специално за тези паметници и събития в края на византийското владичество в Добруджа ще стане въпрос в една от следващите глави. Църквата в Никулицел и обителта около нея ме провокират да заостря вниманието върху каменната ограда и жилищното помещение до църкви № 3 и 4 в Цар Асен (обр. 65, табл. XLI: 82, 84). Според проучвателите този комплекс от X в. е възстановен през XI в., но едва ли може да се идентифицира с градски манастир[47]. По-скоро става въпрос за жилището на свещеника[48].

Подобно явление наблюдаваме в Скала, където до самата църква № 1 от XI в. е вкопано жилище с каменна суперструкция (табл. XLII: 87)[49]. В него са намерени енколпион и монетно съкровище с фолиси от клас A-2, приписвани на местния свещеник. Действително комплексът в Цар Асен е по-представителен, но в началото на XI в. (за разлика от останалите от тази група) крепостта все повече започва да наумява средновековен град с цитадела, подградия, павирани улици, квартални църкви, манастири в близката околност и документирана производствена дейност. Впрочем според досегашните археологически проучвания в началото на XI в. Цар Асен е най-укрепената и уредена крепост в Доростолска епархия след Дръстър, Преслав, Пъкуюл луй Соаре, Нуфъру и Исакча. Ето защо никак не изключвам както през X, така и през XI в. тук да резидира лице, издигнато в църковната йерархия[50].

Скалните манастири в Доростолска епархия

В шеста глава представих подробно скалните манастири по р. Канагьол, Суха река, Синебирска река, Думбравени и Мурфатлар, възникнали или възобновени около и след началото на X в. Все още не може да се изясни задоволително съдбата им след падането на Североизточна България и Добруджа под византийско господство. Стана дума, че в периода 971–1000/1 г. почти всички неукрепени селища във вътрешността са напуснати. Животът обаче продължава в мнозинството укрепления, включително в Скала, Цар Асен, Руйно и Балик, около които са съсредоточени скалните монашески колонии (фиг. 4). Това предполага обитаване и на скалните манастири в първите десетилетия на византийското владичество. Вече споделих, че при печенежкото нашествие от 1036 г. животът секва в укрепленията във вътрешността на Добруджа и Лудогорието, а това поставя въпроса за съдбата на монашеските колонии по Канагьол, Суха река, Синебирска река, Табан и Мурфатлар. Засега в нито една от тях не са открити надписи или подемен материал (например керамика на бързо колело, сграфито или амфори), които могат да се датират след средата на XI в. От друга страна, знае се, че скалните

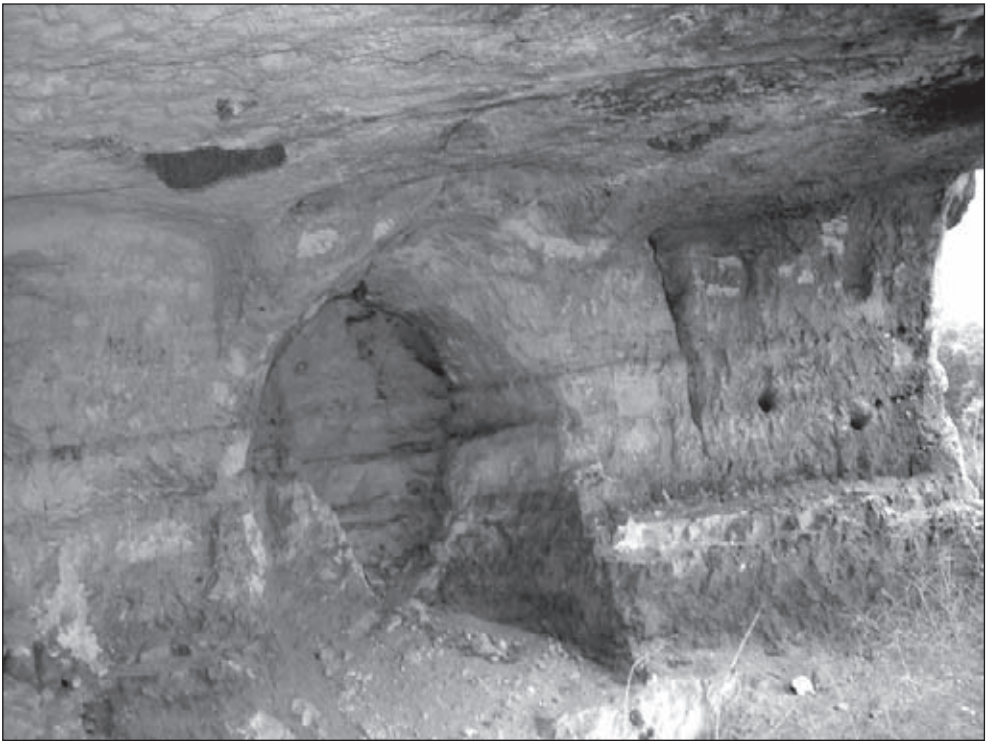

Обр. 69. *Скална църква от X–началото на XI в. по р. Канагьол до гр. Алфатар*

обители трудно задържат хомогенен културен пласт, а архитектурата не е така изразителна. Това допълнително затруднява прецизирането на датата на напускането им – събитията през 969–971, 1000–1001 или 1036 г.? Керамиката от Мурфатлар, Алфатар и Думбравени загатва, че това може да става още към края на X в. – времето, през което руско-варяжкият княз Светослав атакува и преодолява добруджанския каменен вал, в непосредствена близост до който се намира скалната обител до Мурфатлар (обр. 70). За разлика от Мурфатлар в манастирите по р. Канагьол, Суха и Сенебир няма толкова много керамика и находки за прецизни наблюдения и оценки. Някои от обителите по трите сухоречия може и да са пострадали при събитията от 969–971 г., но взаимовръзката им със съседните крепости Скала, Цар Асен, Руйно и Балик, които продължават да се обитават от старото българско население до средата на XI в., предполага живот и през първите десетилетия на XI в. Действително при проучвания през 2005 г. под големия манастир в Гяур Евлери по Суха река (табл. V: 3, XVIII, XXXV: 55) успоредно с керамиката от IV–VI в. и IX–X в. бяха открити in situ и фрагменти от края на X и началото на XI в. Керамика от X–XC в. бе открита и под манастирчето до Руйно. На този фон съдбата на монасите от манастирите може да се обвърже със съдбата на цивилното християнско население от крепостите във вътрешността на Добруджа[51].

Вече изложих достатъчно факти, подсказващи, че местните българи и ромейските гарнизони претърпяват тежки поражения при нахлуванията на печенегите през пролетта на 1036 г., но едва ли обитателите и защитниците на тези крепости са изтребени поголовно. Според проучванията оцелялото християнско население (било в резултат на периодичните нашествия, било в резултат на климатични промени) напуска вътрешността на Добруджа и Лудогорието и се концентрира край бреговете на р. Дунав и Черно море, в Предбалкана и Подбалкана и по поречието на Ломовете (Русенски, Бели и Черни)[52]. Забележително е, че тъкмо по бреговете на Ломовете и в Предбалкана (по р. Провадийска) и по Черноморието се регистрирани колонии скални манастири, датирани XII–XV в. В няколко манастира по р. Бели и Черни Лом са открити рисунки и знаци графити, датирани в X и най-късно към началото на XI в.[53] Знаци графити с аналози от центровете на Първото българско царство и добруджанските скални манастири от X в. са регистрирани в скални манастири до с. Ботичени в Централна Молдова[54]. Ето защо може да се разсъждава дали при събитията през 971 г. под напора на византийските армии групи българско цивилно население, съпроводено от монаси, не се изтеглят на север. По това време Бесарабия и Централна Молдова са под доминацията на печенегите, които са съюзници на българските царе[55]. Дори има сведения за близки контакти (включително смесени бракове) между двата етноса. Изобщо, в резултат на подобни демографски промени може да се слага

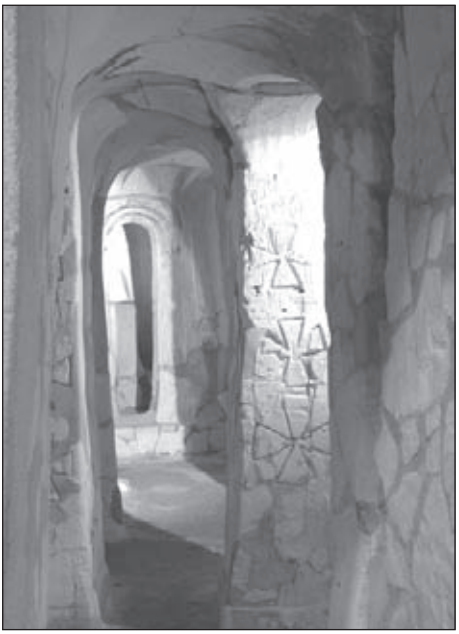

Църква В-4

Църква Е-3

Обр. 70. *Скална обител от X в. в Мурфатлар*

Църква В-2

началото на скалното манастирско строителство далеч на север от Долния Дунав. Около 971 и основно през 1036 г. други групи може да емигрират на запад или юг, като основават нови или умножават вече съществуващи монашески колонии по Ломовете и р. Провадийска. Отново ще подчертая, че тъкмо по р. Провадийска и Ломовете е най-голямата концентрация на селища, крепости и скални манастири в Североизточна България за периода XII–XIV в.

2. Църковна утвар, принадлежности и украси

Църковни кръстове

В предните глави стана въпрос, че има проблеми при прецизното датиране на подвижните култови паметници и по специално при определянето кои от тях са от периода на Първото българско царство и кои от периода на византийското владичество. Докато някои процесийни кръстове от Окорш, Руйно–Картал кале, Средище и Скала[56] навярно са от епохата на Първото българско царство, то тези от Балик, Руйно–Аязмото и Ветрен и няколко екземпляра от Дръстър-Дристра (повечето с гръцки надписи) са произведени или поне ползвани след началото на XI в. Специално искам да заостря вниманието върху църковните кръстове от крепостите Ветрен, Руйно–Аязмото и Балик, защото се явяват косвено свидетелство за наличието на храмове – белег за важни християнски средища през X–XI в. Специално в Балик заедно с кръста (табл. XIX: 1) е открит фрагмент от печат, който по иконографски белези (поспециално формата на Голготския кръст с две напречни рамена) може да се датира към края на X–XI в. Върху опаковата му страна сравнително добре са чете ┼ NIKOΛAW EПIC(KOПW) (обр. 62, табл. LXVI: 260). За съжаление долната половина на печата, където обикновено е изписано името на митрополитската катедра, липсва. Въпреки всичко самото му наличие редом с други моливдовули на военни и граждански лица[57], както и процесийният кръст, са важно свидетелство, че крепостта в Балик е сред значителните християнски центрове в Доростолска епархия през XI в.

Колекцията църковни кръстове от Дръстър-Дристра е най-голямата и включва три образеца от XI–XII в. Сред най-добре запазените е кръстът, намерен върху пода на горялото помещение № 7 в епископската резиденция[58]. Пожарът, датиран с анонимни византийски фолиси от клас B (вероятно е свързан с печенежкото нашествие от 1036 г.) се явява terminus ante quem за този паметник. Върху лицевата му страна е гравиран Христос Разпнат, фланкиран от Богородица и св. Йоан, над фигурите на които са врязани сигли (обр. 71,

Обр. 62. *Моливдовул на Николай, епископ на ...(?), открит в Балик (първа половина на XI в.).*

табл. LVII: 162). Върху опаковата страна е изобразена Богородица Оранта, а в края на раменете – бюстове на светци. По иконографски белези и надписа В/ ACIΛEIOC/ идентифицираме само единия от тях. Малките размери на кръста (запазена височина 12,6 см и ширина 13,8 см) и късият шип предполагат, че не е ползван като самостоятелен процесиен кръст, а по-скоро е красял върха на църковна хоругва[59]. Теоретично може да е още надолтарен или кръст от малък параклис. Преоформянето на раменатa (страничните първоначално са разклонени, а след това са скосени) предполага, че е преизползван след някаква повреда. Иконографските белези и по-специално представянето на Христос с перизома също сочат една долна граница на производство и ползване след началото на XI в.

Второ рамо от църковен кръст е намерено в сходна културна среда с аналогична дата в съседно помещение № 4 на епископската резиденция[60]. Ширината на рамото е 8,6 см, което предполага голям по размери процесиен кръст. По средата на лицевата страна са врязани сиглите M/HTEP/ Θ/EO/Y – Майка Божия, което подсказва, че става въпрос за дясно рамо (табл. LV: 155). Аналогично разцъфнало оформление в края на раменете и гравирани надписи имат кръстове, датирани в XI в. от Търново, Кърджали и Видинско[61].

По сходен начин са оформени раменете на третия кръст от Дръстър-Дристра (табл. XXI: 3, LVII: 161), който е изцяло запазен и е намерен в гроб № 389 от X–XI в.[62] Неговите неголеми размери отново предполагат, че стават въпрос за хоругвен кръст.

Вероятно към втората половина на X и първата половина на XI в. трябва да се датира споменатият по-горе кръст от подножието на крепостта до с. Балик, намерен надребнен на около 12 фрагмента[63]. Изглежда е превърнат в суровина за леене на метални предмети, защото заедно с него са открити счупени оловни печати и други повредени дребни находки. При реконструкцията се оказа, че това е един от най-големите процесийни кръстове, откривани в българските земи, чиято височина достига около 90 см (табл. XIX.1, табл. LVI. 157). Върху

Обр. 71. *Църковен процесиен (хоругвен ?) кръст от Дръстър (XI в.)*

по-запазеното дясно рамо вторично и не особено сръчно е нанесен сгрешен гръцки надпис, който четем АРХНСТРАТТСС (АРХНСТРАТ/ЕГО/С ?). Ако това четене е вярно, и след като знаем, че архистрагегът е Архангел Михаил, то не е изключено процесийният църковен кръст да е ползван при военна кампания. Тогава вторично може да е нанесен текст, призоваващ намесата на предводителя на небесното войнство. По повод сходни по размери и с близка гравирана украса бронзови кръстове от Плиска и Преслав К. Тотев стига до извода, че те са сред най-ранните литийни кръстове, внесени в България след покръстването, и са дело на константинополско ателие от края на IX–началото на X в.

В нарочна статия ще споделя вижданията си относно реконструкцията, възстановката на размерите и технологията на тези паметници. Тук ще се съсредоточа върху твърденията за ранната датировка и константинополската им изработка. Ако съдим по кръста от Балик и екземпляра от Плиска, бронзовите ленти са прикрепени към дървена основа с гвоздеи, чиито гнезда личат по периферията. В долния край действително може да има припоен железен шип за подсилване. Ако се вгледаме внимателно в неравномерно, често неточно гравираните растителни и геометрични орнаменти върху бронзовата плоскост, едва ли ще оценим като достатъчно обоснована идеята, че пред нас е изделие на елитно константинополско ателие. Действително има столични образци със сходни размери и растително-геометрична украса, но обикновено тя е изящно изпълнена с равномерен и точен рисунък, често с ниело и предимно върху сребърна основа. Ето защо по-реално е да се предполага, че в провинциалните ателиета на Византия и в България през втората половина на X и в първата половина на XI в. се правят ими-

тативни копия на великолепни столични прототипи, или най-малкото такива прототипи стават образци за местни занаятчии. Кръстът от Балик, а навярно и образците от Плиска и Преслав може и да са работени в границите на X в., но паметникът от Балик определено е ползван в началото на XI в., за което подсказва допълнително гравираният гръцки надпис. Ако обаче надписът е нанесен заедно с растителните и геометрични орнаменти, датировката се прецизира към края на X–началото на XI в. Едва ли е ползван по-късно от средата на XI в., защото монетите, керамиката и другите находки свидетелстват, че животът в Балик прекъсва след печенежкото нашествие от 1036 г. Най-вероятно тогава или малко по-рано кръстът заедно с други оловни и бронзови предмети е разтрошен и превърнат в суровина за леене на бронзови предмети.

Близка датировка и вторични надписи наблюдаваме и при кръста от Ветрен[64]. Той е изцяло запазен, с височина 25 см (без шипа за прикрепване) и ширина 19,2 см (табл. XXI: 2, табл. LV: 149). Излят е от бронз и е покрит с тънък слой сребро. Върху лицевата страна е нанесена фина геометрична украса от розети и кръстове, затворени в кръг, които имат реалии сред украсата на кръстове от IX–X в. При кръстачката не много вещо е врязан вторично надпис ΟΑΓΗΟС ΓΕWΡΓΗΟS, който по палеографски особености (по-специално лигатурите WP и OS) се датира към XI в.[65] Може да се предполага, че надписът е нанесен вторично при осветяването на кръста като процесиен за църква с патрон св. Георги. Допустимо е още при вражеско нашествие да е изнасян от църквата и трансформиран във воинска хоругва. При втората възможност чрез изписването на името му св. Георги е призван като войн светец и победоносец да покровителства войската.

По сходен начин може да се тълкува и един малък процесиен кръст от Диногеция, датиран XI–XII в. (табл. LVII: 158), върху който св. Георги е изобразен в застъпническа поза, а над него е изписано името му[66]. Тук надписът изглежда е врязан от художника, който е гравирал образа на кападокийския мъченик. Вероятно този кръст няма нищо общо с войнските кампании (светецът е показан в поза оранта и патрициански одежди, а не с офицерски костюм и оръжия) и е изработен и ползван като хоругвен или напрестолен, защото е висок само 21 см.

В рушевините на църква № 4 от XI в. в Цар Асен са намерени други два кръста (табл. LV: 151, 152), единият от които изглежда е процесиен (той е железен с апликирани медни орнаменти), а другият навярно е красял билото на храма[67]. Вече посочих, че не е изключено отново да става въпрос за презползвани кръстове от X в., защото църква № 4 е изградена върху основите на църква № 3 от X в.

При редовни археологически проучвания в ранносредновековната крепост

Руйно–Аязмото е открит още един железен кръст с медни апликации при кръстачката и върху пъпките в края на раменете (табл. LVI: 156)[68]. Според археологическата среда (повърхностния хоризонт на укрепление, разрушено и окончателно напуснато през 1036 г.) и аналози от Преслав и Плиска[69] този екземпляр може да се датира между втората половина на X и първата трета на XI в.

Ключалка

Условно към култовите предмети може да се причисли един катинар с форма на риба и гълъби над подвижния механизъм (табл. LXVI: 255), открит при археологически разкопки в Силистра[70]. Сходни зооморфни ключалки имат голямо разпространение в бита през X–XIII в., но екземплярът от Силистра е по-специален. Забележително е, че известните досега катинари от този тип са обикновено под формата на четириноги зверове пазители, докато рибата и гълъбът са древни християнски символи[71], актуални и през Средновековието. Ето защо предполагам, че специално този образец е използван през XI–XII в. за затваряне на касета, реликварий или някакъв друг предмет с култово съдържание или предназначение.

Литургични гребени

През 1988 г. на брега на р. Дунав в Силистра недалеч от катедралната базилика е открит фрагмент от великолепно изваян костен гребен, върху едната страна на който релефно са скулптирани лъвове, а върху другата е представено единоборство (табл. LXVI: 261)[72]. Сходен по форма, размери и иконография на релефния лъв гребен е открит и в Диногеция (табл. LXVI: 262), но погрешно е датиран в VI в.[73] За определянето на тези паметници сме улеснени от близки аналози от X–XI в., върху които също са скулптирани животни и воински сцени[74]. Не са доизяснени произходът, датата и приложението на художествено изработените костени гребени. Изхождайки от сравнително добре датираните находки от Коринт и Саркел, открити при археологически проучвания, следва да отнесем и гребените от Дристра–Силистра и Диногеция-Гарван към втората половина на X–XI в. Ако пък се вгледаме в начина, по който са моделирани лъвските фигури в псевдоперлени арковидни рамки върху екземплярите от Дристра, Диногеция и Коринт (в известна степен този стил се проявява при гребените от Нюрнберг и Мюнхен), ще доловим белези на продукция от едно ателие. Не изключвам и възможността да са работени в близко време и в различни ателиета, но по няколко сходни прототипа[75].

Що се отнася до предназначението им, още А. Банк обърна внимание, че

през Средновековието кралски особи и видни личности имат индивидуални гребени с високи художествени качества[76]. По-малко позната е ролята на гребените в християнската символика и литургика[77]. Известни са примери от времето на ранното християнство за поставяне на гребени в мартириумите на мъчениците като символ на страданието[78]. Тази сакрализация получава развитие и след V в. – в епископските храмове на олтарната маса задължително стои гребен[79]. С него епископът се сресва преди началото на литургията – т.е. символично отстранява всичко нечисто. Тази семантична натовареност предопределя и обичая с литургичните гребени да се сресват заболелите с цел прогонване на злите духове и болестите[80]. По правило литургичните гребени са изящно изваяни и украсени с резбовани фигури и сцени. Преобладават изображения на библейски и митологични сюжети, птици, зверове, растителни орнаменти, но има и воински сюжети, както при литургичния гребен от манастира в Ебинген, съхраняван понастоящем в Мюнхен[81]. Върху него, подобно на гребена от Силистра, са скулптирани митологични сюжети и единоборства. В този контекст гребените от Диногеция и Дристра може да са на видни светски особи, но по-вероятно е да са изработен по поръчка на висши аристократи за подарък на предстоятелите на църквите в Дристра и Диногеция.

Повдига се въпросът възможно ли е гребените да са изваяни в работилница в Дристра (Дръстър), като се има предвид, че вече локализираното ателие за костени изделия е недалеч от катедралния храм[82]. Многозначително е и твърдението на Йоан Цец, че около средата на XII в. Доростолският митрополит Лъв Хрисанит му изпраща костена мастилница, върху която изящно са скулптирани „Деянията на Дедал“[83]. На фона на множеството костени предмети от Дристра (Дръстър) може да се твърди, че в града наистина са работили майстори на костната резба. Предвид очевидната близост във формите, украсата и художествения стил на гребените от Дристра, Диногеция, Коринт, Нюрнберг и Мюнхен[84] обаче е по-вероятно първоизточникът да е някое от елитните византийски ателиета с големи творчески възможности във водещ имперски град или манастир. Излишно е да се коментира възможността по столични образци, опитни занаятчии в големи центрове като Дристра да изработват успешни копия.

3. Енколпиони

През XI–XII в. в Дристра (Дръстър) и крепостите в границите на Доростолска епархия по различни пътища се разпространяват преносими култови предмети. Най-многобройни са енколпионите – индивидуални култови паметници, носени от християните увесени на врата като апотропеи. По форма и изработка се делят на иконки, медальони и кръстове.

Иконки

Откритите в Дристра (Дръстър) и в крепостите от Дръстърска епархия иконки са с малки размери и са изработени от камък (стеатит), бронз и най-вече от олово. По-ценни и с по-висока художествена стойност са стеатитовите иконки. Те са дело на водещи имперски ателиета (основно в Константинопол), което обяснява рядкото им попадане в североизточните български земи. Действително досега в границите на Доростолска епархия от XI–XII в. са открити и публикувани само три стеатитови иконки – две от Дристра и една от Исакча. Върху изцяло запазената иконка от Дристра е представен св. Георги като войн пешак, но вторични повреди не позволяват детайлни иконографски наблюдения (табл. XXIII: 2)[85]. По видими стилови характеристики този паметник най-вероятно трябва да се отнесе към втората половина на XI–XII в. Втората стеатитова иконка, намерена в Дристра, също представя войн пешак, но горната половина не е намерена, което прави невъзможно идентифицирането на светеца[86]. Третата иконка произхожда от Исакча и представя св. Тодор Тирон като войн (табл. XXIII: 1)[87]. Това е най-качествената в художествено отношение иконка, откривана в Добруджа, и вероятно е дело на константинополско ателие. Светецът е представен живо и раздвижено, с висок релеф, което насочва към стила на късния македонски неокласицизъм от края на X и началото на XI в.

Най-голямо разпространение в Дристра (Дръстър) и Доростолска епархия през XI в. имат оловните иконки. Върху пет от тях, открити в Дръстър и околните крепости Скала, Средище и Попина, е представен св. Георги (обр. 72, табл. XXII. 1, 2; LXVII. 263–267)[88], а върху една с несигурно местонамиране – св. Пантелеймон (табл. XXII: 3, табл.LXVIII: 268)[89]. За прецизиране на датировката от най-голямо значение са екземплярите от Скала, намерени при редовни археологически разкопки (табл. LXVII: 266, 267)[90]. Вече се спомена, че укреплението възниква по средата на средновековния път Преслав–Дръстър след началото на X в., а опожаряването и окончателното му напускане се свързва с печенежкото нашествие от 1036 г. Най-общо тогава прекъсва животът и в другите две ранносредновековни крепости до Попина и Средище.

Обр. 72. *Оловна иконка от края на X–началото на XI в., открита в крепостта до с. Средище, Силистренско*

Следователно датировката на оловните иконки може да се прецизира между втората половина на X век и 1036 г.[91] Върху лицевите страни на първите пет е представен св. Георги с ризница, брониран набедреник, хламида и нимб. С лявата ръка придържа при нозете голям кръгъл щит с подчертан умбон, а в дясната държи копие, забито в широко разтворената паст на гърчещ се под краката му еднорог змей. От двете страни на нимба с нов гръцки униициал е изписано ОА(ГНОС) ГЕОРГНОС. Върху двойно рамкираното правоъгълно поле на опаковата страна е гравиран тристъпален голготски триумфален кръст. Върховете на раменете са разцъфнали във формата на три сферични пъпки. Изпод тристъпалния подножник се извиват противоположно два симетрични акантови листа със силно раздвижени ластари, които почти запълват долните междурамия на кръста. В горните междурамия с нов гръцки инициал са нанесени сиглите $\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$ $\overline{\text{NH}}$ (в лигатура) $\overline{\text{KA}}$ („Иисус Христос побеждава“).

Иконките от Силистра, Попина и Средище (и фрагмента от Скала) имат еднакви размери, изображения и надписи. Съвпадат детайли от облеклото, елементи от въоръжението, начертанието на буквите, дори извивките на ластарите и броят на псевдоперлите по периферията. Това предполага, че всички те са излезли от едно ателие, а не е изключено да са лети в една и съща матрица. Не са намерени модел и калъпи за изработването им, поради което можем само да гадаем за местонахождението на ателието. Предпочитанията са за Дръстър, който е сред най-значителните балкански политически и религиозни центрове през X–XI век. При това там има работилница за оловни култови предмети, както прочее загатват няколко модела

и калъпи, енколпиони полуфабрикати, множество оловни слитъци и готова продукция – кръстове и медальони[92].

Оловни култови предмети са лети и в други крепости в Доростолска епархия като Пъкуюл луй Соаре, Средище, Руйно, Окорш, Цар Асен и Скала, където са открити полуфабрикати, недовършени или непочистени оловни предмети, стопилки и пр.[93] Най-сетне в крепостта до с. Цар Асен (разположена между Дръстър и Скала), редом с полуфабрикатите кръстове и медальони, е открита оловна плочка с гравиран змей, промушен от копие (табл. LX: 218)[94]. Като отчетем и наличието на пътуващи занаятчии през Средновековието, става ясно, че не може да се определи еднозначно ателието, изработило иконките, но пък категорично може да се твърди, че има сериозни податки за съществуването на майстори на култовата оловна пластика в Доростолска епархия по онова време. При това гравьорите са добри рисувачи и опитни майстори, за което свидетелстват качествените отливки и умелият и точен контур при пресъздаването на композициите върху двете лица на находките. Видими са и някои стилови специфики, насочващи към времето, когато са работени. Във фигурата на св. Георги се долавя особена възвишеност и застинала тържественост, граничеща със спиритуализъм. Като добавим към това изваяния с тънки и издължени пропорции образ, се очертават някои характерни особености на византийското изкуство от времето на късния македонски стил, насочващи датировката към края на X–началото на XI век[95].

Същата дата има и запазената иконка от Скала (табл. XXII: 2, LXVII: 266), но тя е дело на друго ателие, в което работи по-посредствен майстор. Иконографските схеми са еднакви, размерите – сходни, но надписите са изписани огледално, тялото е с нарушени пропорции, дрехите изглеждат като декорирани, пропусната е рамката около голготския кръст. Явно местен занаятчия се е опитал да копира иконка от типа на дръстърската, но си казват думата неговите ограничени технически умения. По време на разкопките тук е намерен фрагмент от още една иконка с много по-грамотно изпълнени изображения (табл. LXVII: 267). Не е изключено тя или друг екземпляр да е използван за модел. Трябва да се спомене, че в Скала се леят масово оловни култови предмети, както подсказват множеството оловни слитъци, стопилки и няколко медальона полуфабрикати.

Специално внимание заслужава семантиката на сцената св. Георги войн пешак и змееборец, защото няма реалии в средновековното изкуство от X–XI в. Същевременно обаче тази иконография има ранен произход, тъй като е запечатана върху тъкан от Ахмим, датирана към V в., керамична иконка от Виница (Македония) от VI в., леярска форма от Смирна (VI–VII в.), стенопис от Фарас (Нубия) от VIII в. и релеф върху т. нар. Арка на Айнхард от IX в.[96] По всичко личи, че разглежданият сюжет възниква в Изтока, но по време на

иконоборството отпада от византийския културен кръг. В идейно отношение пряко влияние върху формирането на иконографията оказват библейските текстове (Апокалипсиса), а в изобразително – портретите на Христос, Архангел Михаил и императорите след Константин Велики, представяни като войни пешаци и змееборци[97]. Смята се, че подобно на раннохристиянските паметници от V–VIII в. св. Георги е представен като победител над злите сатанински сили и в X–XI в.

Податки за прецизна датировка и доизясняване на смисъла на иконографията носи и изображението върху опаковата страна на добруджанските иконки. Голготският кръст с разцъфнали краища и акантизирани палметни листа върху подножник е твърде популярен в християнското изкуство през Средновековието. Открива се върху множество ставротеки, печати, стенописи, миниатюри, иконки и пр.[98] Предполага се, че композиран по този начин, той символизира християнския триумф, всепобеждаващата християнска вяра, даваща дихание на всички живи същества. Впрочем сиглите $\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$ $\overline{\text{NH}}$ $\overline{\text{KA}}$ („Иисус Христос побеждава“) потвърждават тази семантика и сочат една долна граница към началото на X в.[99] Докато през VI–VIII в. палметните листа са относително къси и опростени, към X–XI в. те се уголемяват, раздвижват и напълно акантизират[100]. Точно в такъв вид и сравнително често те допълват голготските триумфални кръстове върху ставротеки от края на X–XI в.[101] Това ме кара да предполагам, че именно някоя ставротека с мощи на св. Георги е прототип на иконки от този тип[102].

Що се отнася до популярността на змееборческата иконография в региона, трябва да изходим и от местните добруджански реалности през втората половина на X и първата половина на XI в. Това столетие е сред най-драматичните в съдбата на българския Североизток – непрестанни войни, силни духовни брожения и еретически движения (богомилството) и периодични нашествия на варвари езичници като руско-варяжките дружини на Светослав и печенежките пълчища. В този смисъл местното българско население и настанените тук за кратко през 971 г. и за дълго след 1000 г. византийски гарнизони имат остра необходимост от закрилата на светец войн, който да победи езичниците и еретиците, олицетворени от змея. Така ситуиран хронологически и географски, сюжетът св. Георги войн пешак и змееборец придобива съвсем конкретно съдържание и точен адрес.

Сходна по размери и изпълнение е една друга иконка от Североизточна България, чието местонамиране не е сигурно, но по всички личи, че е работена в същото ателие, в което са направени иконките с образа на св. Георги змееборец. Тя също е излята от олово, висока е 3,4 см и е широка е 2,2 см[103] (табл. XXII: 3, LXVIII: 268). Върху лицевата страна е представено допоясно изображение на св. Пантелеймон с хитон и химатион. В дясната си

ръка, изнесена пред гърдите, той държи медицински инструмент (шпатула или τυφλάγκιστρον – кука за вадене на стрели), а в лявата придържа кутия за медикаменти с висок полусферичен капак. От двете страни на светеца е изписано ΟΑ(ΓΗΟS) ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝ. Върху опаковата страна е гравиран голготски кръст в композиция с ластари и сигли – добре позната и почти идентична с тази от оловните иконки със св. Георги (табл. LXVIII: 268).

Забележително е, че въпреки голямата популярност, с която се ползва в християнския свят през Средновековието, портретът на св. Пантелеймон изключително рядко се среща върху индивидуални енколпиони като медальони, иконки и нагръдни кръстове. Най-ранните му изображения са от V–VI в. върху глинени релефи в Северна Африка, но иконографският тип „младеж без брада“ е регистриран едва през VIII–IX в. върху фрески в римските църкви „Санта Мария Антиква“ и „Санта Мария Егициака“[104]. Явно тук са съхранени предиконоборските иконографии на светеца лечител, които са заличени по време на иконоборческата истерия във Византия през VIII–IX в. През X–XI в. източната иконография на светеца (голобрад, бухнала коса, в хитон и химатион) е разпространена върху паметници в източните провинции на Империята – малоазийски архитрав, керамична иконка от Никомедия, стенописи в Кападокия и пр.[105] Същевременно намира прием и в официалното столично изкуство, за което загатват портретите му върху десетки моливдовули на представители на висшата аристокрация и клира от X–XI в.[106] и един изящен константинополски триптих от слонова кост, съхраняван в Лувъра[107]. Според атрибутите се разграничават два иконографски типа – св. Пантелеймон като мъченик с кръст пред гърдите и св. Пантелеймон като лечител с кутия за медикаменти и медицински инструмент. Има и трети компилативен тип, където е показан с кръст и кутия за медикаменти. Определено върху иконката от Добруджа св. Пантелеймон е представен като лечител. Тази иконография несъмнено се появява в следиконоборския период и най-рано (поне засега) върху паметници от втората половина на X и началото на XI в. В стилово и иконографско отношение най-близо до разглежданата оловна иконка стоят изображенията на св. Пантелеймон като лечител с кутия с полусферичен капак и медицински интрумент върху печата на Леон Триаконкафилос – протоспатарий при хрисотриклиниума в началото на X в.[108], и стеатитовата икона (константинополска изработка), съхранявана във Ватикана и датирана XI–XII в.[109] В този смисъл иконката от Добруджа е сред най-ранните паметници, възпроизвеждащи портрета на св. Пантелеймон с лечителски атрибути, защото е доказано, че сходните оловни иконки със св. Георги са лети в Дръстър и околните крепости между втората половина на X в. и тридесетте години на XI в.

Освен от иконката със св. Пантелеймон култът към лечителите в Доро-

Обр. 73. *Бронзов медальон с Богородица Никопея и арх. Михаил от Ветрен (XI в.)*

столска епархия се илюстрира от керамична иконка (или модел за матрица) от XI–XII в., открита в Исакча. Върху нея са представени св. Козма и св. Дамян с характерни лекарски атрибути (табл. XXIV: 1)[110]. Стиловите характеристики и изработката предполагат провинциално произведение от XI–XII в.

Провинциално изпълнение е и малката бронзова иконка от Ветрен, върху едното лице на която е изобразена Богородица Никопея на трон, държаща медальон с фигурата на малкия Христос[111], а върху другото – Архангел Михаил с глобус и лабарум (обр. 73, табл. LXVIII: 273). Специално трябва да отбележа иконографските прилики на двете фигури с десетки изображения върху серия моливдовули, датирани предимно в XI в.[112] Съпътстващите гръцки надписи около образите на Богородица и арх. Михаил също повтарят молитвените формули върху печатите.

Медальони

В края на X и началото на XI в. почти заглъхва традицията от предходното столетие да се носят оловни кръгли медальони с кръстния знак. Един екземпляр от крепостта Скала (табл. LVIII: 176), намерен пред огнището на землянка от началото на XI в., е единственото сигурно свидетелство, че макар и инцидентно, подобни енколпиони продължават да се ползват[113]. За разлика от образците от X в., върху него кръстният знак и соларният символ са врязани на ръка след отливането на предмета. Така е украсен и един медальон от Ветрен (табл. LVIII: 183), който също може да е от XI в.[114]

Много по-голямо разпространение в границите на Доростолска епархия през XI в. имат оловните медальони с изображение на светци. Илюстрира го кръгъл енколпион от първата половина на XI в., намерен в гроб № 235 на некропола в Одърци[115]. Подобно на останалите медальони върху едното лице

Обр. 74. *Оловен медальон със св. Георги и св. Теодор, открит в Апиария (първа половина на XI в.)*

е гравиран кръст, но върху другото лице виждаме допоясен портрет на св. Георги – войн (табл. LXVIII: 269). От олово са излети и няколко медальона с форма на четирилистник от Апиария (обр. 74, табл. LXVIII: 271)[116], Одърци (табл. LXVIII: 270)[117] и два с неизвестно местонахождение от Добричко (табл. LXVIII: 272)[118], върху които са гравирани допоясни войнски портрети на св. Георги и св. Тодор. Схождат си размерите, орнаменталната палметна украса, иконографските специфики и атрибутите при представянето на светците. В последно време се прокрадва идеята, че са работени през XII–XIII в., но тя е несъстоятелна[119], защото Аппиария и Одърци не са обитавани след средата на XI в. Нещо повече медальонът от Одърци е намерен в затворен археологически комплекс, какъвто безспорно е гроб № 160 в некропола на крепостта, датиран към втората четвърт на XI в.[120]

Подобно на оловните иконки тези еднотипни медальони изглежда също са лети в границите на Доростолска епархия през XI в., защото се откриват изключително в североизточните български земи. Предполагам, че и в този случай прототипите са висококачествени византийски образци. От XI–XII в. са известни няколко сходни по форма и размери четирилистни медальони от благородни метали с емайлови портрети, обточени с бисери и свързвани с константинополски ателиета[121].

Сред находките от Добруджа по-определено с водещите имперски ателиета може да свържем един бронзов медальон от Диногеция, върху който много умело е изваян допоясен портрет на Архангел Михаил (табл. XXIV: 2)[122]. В иконографско и стилово отношение най-близък аналог се явява сходен медальон, апликиран върху византийски процесиен кръст, изработен в Константинопол през втората половина на X в.[123] Затова и образецът от Диногеция трябва да се постави плътно до художествените произведения на византийското изкуство

от времето на зрелия македонски неокласицизъм – втората половина на X–началото на XI в. Аналогични са заключенията по повод на друг бронзов кръгъл медальон, на който е представено допоясно изображение на св. Теодор Стратилат, обрамчен в псевдоперлен кръг (обр. 75, табл. LXVIII: 274). Тази творба на малката пластика съперничи по стил и изпълнение с медальона от Диногеция и не е изключено също да е била апликирана върху голям процесиен кръст или друг култов предмет. Безспорно към постиженията на водещи имперски ателиета от XI в. трябва да се сравнят двата емайлови медальона от Исакча с допоясни портрети на Христос Пантократор и Богородица (табл. XXIV: 3, 4)[124].

Обр. 75. *Бронзов медальон със св. Теодор от Североизточна България (XI в.)*

Кръстове енколпиони

Няма друг такъв период в историята на българските земи като XI–XII в., в който да регистрираме такова изобилие и разнообразие от нагръдни кръстове. Откриват се практически във всички обитаеми места в границите на Доростолска епархия. Най-много са в крепостите край брега на р. Дунав и във вътрешността около главния път Преслав–Дръстър, където е регистрирано присъствие на византийски гарнизони. Според наложената вече класификация кръстовете енколпиони се делят на единични и двойни – реликвиарийни. От своя страна единичните са без изображения (основно оловни), с геометрични орнаменти и с фигурите на Христос и Богородица. Двойните са съответно с релефни и гравирани сцени и портрети.

Единични кръстове

През XI–XII в. продължава разпространението на оловни кръстове, за което свидетелстват находки от Дръстър, Диногеция, Пъкуюл луй Соаре, Цар Асен, Руйно – Картел кале, Средище, Окорш и др. (табл. LXIX)[125]. Това са обикновени семпли кръстчета, но е трудно да се определи кои са от втората половина на X в., а кои – от края на X–XI в. От сигурна археологическа среда, датирана в XI в., са няколко екземпляра от Скала (табл. LXIX: 288–290)[126]. Около средата на XI в. започва производството на профилирани оловни

кръстове с конични уширения в края на раменете. По правило те липсват в крепостите тип Скала–Цар Асен с горна граница на живот втората четвърт на XI в. Срещат се предимно в дунавските крепости, активно обитавани през XI–XIII в., като Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Диногеция и Исакча (табл. LXXXII: 448–457)[127]. Важни репери за определяне на появата им са находки от некрополите на Одърци (табл. LXXXII: 452) и Исакча. Екземплярът от Одърци е от гроб № 223, датиран добре във втората четвърт на XI в.[128], а този от Исакча е от гроб № 166 от XI в.[129] По всяка вероятност въпросният тип енколпиони се леят по модели, внесени от Византия. За това свидетелстват образци от Коринт и подобен изящно изработен сребърен кръст, открит отново в Одърци в гроб № 156 от втората четвърт на XI в. (табл. LXXXII: 451)[130].

Най-масово разпространение през XI в. имат малките бронзови кръстчета с трапецовидни или елипсовидни уширения в края на раменете, разграничени с пъпки и с гравирана украса наричана птиче око. Регистрират се в главните крепости на Доростолска епархия през XI в., като Дръстър-Дристра, Пъкуюл луй Соаре, Одърци, Цар Асен, Диногеция и Исакча (обр. 79, 81, 84, 85, 86, 87, табл. LXXII: 325–337)[131]. От особено значение за определяне долната граница на разпространение са пет кръста от Скала, намерени в датирана среда от началото на XI в. (обр. 81, табл. LXXII: 326, 327, 331, 332)[132]. И тези енколпиони имат византийски произход, за което свидетелстват аналогични екземпляри от Коринт, Херсонес и други византийски центрове[133].

Другият основен тип единични бронзови кръстчета, които имат голямо разпространение през XI–XII в., са с двойно или тройно разцъфнали в края рамене. Срещат се и варианти с допълнително гравирана украса в затворени комплекси от XI в. Открити са при проучвания в Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Скала, Одърци, Диногеция (обр. 76–78, 80, 82, 83, табл. LXXII: 334, 335, 338–341)[134]. Тук няма да коментирам цели серии други единични кръстчета, които се явяват инцидентно в крепости в границите на Доростолска епархия. Те само подсказват голямата популярност на нагръдните енколпиони и разнообразната продукция на местните занаятчии, често и на по-сръчни обикновени християни, с която задоволяват голямото търсене на християнски апотропеи.

Най-разпространените единични кръстове в Дръстър–Дристра и Доростолска епархия са тези с релефни изображения на Христос Разпнат и Богородица Оранта. Определено иконографските схеми се заемат от византийските реликварии, които започват да навлизат масово в средновековна България още около средата на X в. Засега не може да се прецени дали успоредно с импорта на реликварии от византийски ателиета се внасят и единични кръстове, дали реликвариите са само модели за местни занаятчии, работили единични кръстове, или и двете заедно. Няма проучен център в

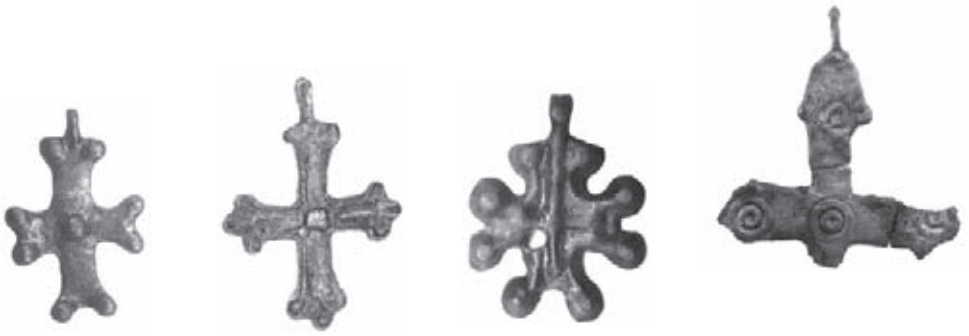

Обр. 76, 77, 78, 79.
Единични бронзови кръстчета от Дръстър (X–XI в.)

Обр. 80, 81. *Единични бронзови кръстчета от Скала (X–началото на XI в.)*

Обр. 82. *Единични бронзови кръстчета от Диногеция (X–XI в.)*

Обр. 83. *Единично бронзово кръстче от Балик (X–начало на XI в.)*

Обр. 84. *Единично бронзово кръстче от Диногеция (X–XI в.)*

Обр.85. *Единично бронзово кръстче от Цар Асен (X–начало на XI в.)*

Доростолска епархия (Дръстър–Дристра, Ветрен, Попина, Средище, Балик, Цар Асен, Скала, Руйно–Картал кале, Руйно–Аязмо, Окорш, Одърци, Диногеция, Нуфъру, Исакча и др.), където да се откриват единични кръстчета с релефните фигури на Христос и Богородица (обр. 92–102, табл. LXXII: 342–

Обр. 86. *Единично бронзово кръстче от Исакча (X–XI в.)*

Обр. 87, 91. *Единични бронзови кръстчета от Руйно – Картал кале (X–началото на XI в.)*

Обр. 88, 89. *Единични бронзови кръстчета от Беляковец, Разградско (X–началото на XI в.)*

Обр. 90. *Единично бронзово кръстче от Скала (X–XI в.)*

Обр. 92. *Единично бронзово кръстче от Дръстър (X–XI в.)*

Обр. 93. *Единично бронзово кръстче от Беляковец (X–началото на XI в.)*

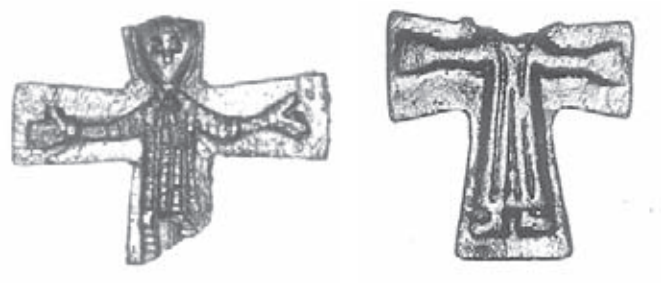

Обр. 94, 96. *Единични бронзови кръстчета от Средище (X–началото на XI в.)*

Обр. 95. *Единично бронзово кръстче от Руйно – Картал кале (X–началото на XI в.)*

Обр. 97, 100. *Единични бронзови кръстчета от Пъкуюл луй Соаре (X–XI в.)*

Обр. 98, 99. *Единични бронзови кръстчета от Средище (XI в.)*

Обр. 101. *Единично бронзово кръстче от Ветрен (X–XI в.)*

Обр. 102. *Единично бронзово кръстче от Попина (X–XI в.)*

350, LXXIII: 351–371). Обикновено изображенията са едностранни, като вариантите (особено при представяне на Разпятието) са разнообразни. Някои образци копират схемата от големите реликварии, но при други забелязваме схематизъм, стигащ често до наивитет и предполагащ местна продукция (обр. 94, 101, 102, табл. LXXII: 345, 347, 348, 350, LXXIII: 356–357, 358, 360, 366–371)[135].

Най-вероятно повече от представените тук типове единични енколпиони не се произвеждат и разпространяват през XII в., защото по правило липсват или са рядкост в датирани комплекси от XIII в.

Двойни реликварийни кръстове

По-горе споделих, че според наложената класификация те се делят на кръстове с релефни изображения и кръстове с гравирани изображения От своя страна кръстовете с изображения се делят съответно на кръстове с големи и с малки размери. Само ще маркирам една група реликварии без изображения от Дръстър–Дристра, Средище, Цар Асен, Диногеция, Исакча и други крепости в Доростолска епархия (табл. LXXIV: 372–375)[136]. Те определено нямат връзка с иконоборската идеология, защото се откриват на сигурно датирани обекти от X–XI в. Същевременно илюстрират почитането на кръстния знак и натоварването му с апотропеични сили без непременното му обвързване с изобразяването на Христос, Богородица и светци закрилници. Показателен е фактът, че повечето единични кръстчета са също без изображения.

Реликварии с релефни изображения и големи размери

В шеста глава отделих специално внимание на появата и разпространението на тези любопитни паметници на християнската металопластика в границите на Доростолска епархия. Приведоха се факти, илюстрирани с находки, че най-представителните енколпиони със съпътстващи гръцки надписи са произведени в ателиета в Близкия изток, поради което са наречени палестински[137]. Има сигурни податки, че вносът им в нашите земи започва преди падането на Североизточна България под византийска власт. Докато единия екземпляр от Дръстър–Дристра и образците от Окорш действително могат да се датират в рамките на X в. (табл. XIX: 2, 3, LXI: 219, 220, 224) [138], то другият екземпляр от Дръстър (табл. LXI: 223) и находките от Диногеция (обр. 50) са от комплекси с монети от втората половина на XI в.[139] Най-общо към края на X и началото на XI в. се датират реликвариите от Пъкуюл

луй Соаре, Одърци, Цар Асен и Средище[140]. Като изключим единия кръст от Окорш, който е съхранен изцяло и в добро състояние (табл. XIX: 2, LXI: 219), останалите са изтрити от дълго носене, а някои са с вторично пробити отвори за окачване. Очевидно това са много ценени паметници, ползвани и преизползвани в продължение на цяло столетие. Действително, ако кръстовете от Окорш и Преслав са от средата и втората половина на X в.[141], то аналогични образци от Дръстър и Диногеция са намерени заедно с монети, сечени при императорите Роман IV Диоген (1068–1071); (фолис от клас D, 1065–1070) и Алексий I Комнин (1081–1118). Големият интерес към този тип енколпиони се илюстрира и от опитите на местни занаятчии да изготвят техни контактни дубликати. Потвърждават го два дубликата от олово и бронз (много несръчна изработка), открити при археологически проучвания в Дръстър (табл. LXI: 222, 223)[142].

В шеста глава подробно се коментира друг тип големи реликварии с релефни изображения на Христос Разпнат и Богородица Оранта, допълнени с бюстове на светци (табл. XX). Акцентира се на голямата им популярност в долнодунавските земи и особено в границите на Доростолска епархия през X в. Някои екземпляри в датирани хоризонти от първата половина на XI в. в Дръстър и Диногеция[143] обаче свидетелстват, че разпространението и преизползването им продължава след края на X в. Това се потвърждава от силно износени екземпляри и такива с допълнително пробити отвори за окачване от Дръстър, Берое, Исакча, Капидава и др.[144] Най-сетне, върху аналогичен по форма, размери и иконографски схеми реликварий от Ветрен вместо с обичайния дълъг колобиум Христос се представя с къса перизома (табл. XX: 4, LXII: 232), наложена в изобразителното изкуство след края на X в.[145]

Третият тип реликварии с големи размери представя сходни иконографии на Хрисос и Богородица, но липсват медальоните в краищата на раменете и съпътстващите надписи (обр. 51–58, табл. LXIII). Находка от затворен комплекс до църква № 2 (обр. 55, табл. LXIII: 242) в Скала и екземпляр от погребение с трупоизгаряне в Преслав предполагат появата на този тип в североизточните български земи още към края на IX–първата половина на X в.[146] Подобно на другите типове големи реликварии, разпространението им продължава през XI в. Откриват се в повечето центрове на Доростолска епархия, обитавани в годините на византийското господство – Дръстър-Дристра, Пъкуюл луй Соаре, Средище, Одърци, Исакча, Нуфъру, Руйно и др.[147] Специално ще спомена екземпляра от Руйно, който е оловен полуфабрикат (табл. LXIII: 238) и свидетелство за местно производство по вносни образци. След края на XI в. и този тип реликварии се срещат рядко и почти липсват в комплекси от XIII–XIV в.

Ще продължа представянето на големите реликварии с един тип, чиято

датировка, за разлика от останалите, се вмества изцяло и единствено в границите на XI в. Това са енколпиони, чиято форма наподобява единичните бронзови кръстове от XI в. с трапецовидно уширени рамене, завършващи с кръгли медальони (табл. LXXII: 325–337). Тези обаче са двойно по-големи и украсата им е от филигранни геометрични и растителни орнаменти, допълнени с вградени камъни вместо от врязания орнамент „птиче око“. Откриват се в по-големите крепости на Доростолска епархия като Пъкуюл луй Соаре (табл. LXXVI: 410, 411)[148], Цар Асен (табл. XXIII: 5, табл. LXXVI: 414)[149] Скала (табл. XXIII: 4, табл. LXXVI: 413)[150], Одърци[151], Диногеция (табл. XXIII: 6, табл. LXXVI: 408, 409)[152], Чобану (до Констанца) и Дервент (табл. LXXVI: 412)[153]. За прецизиране на датировката много важен е екземплярът от Скала (табл. XXIII.6, табл. LXXVI: 413), намерен в рушевините на наземно жилище с terminus post quem в началото на XI в., разрушено и опожарено при печенежкото нашествие от 1036 г. Най-общо в XI в. се датират останалите екземпляри. Този тип енколпиони се срещат в два варианта. Първият включва кръстовете от Цар Асен и по един от намерените в Диногеция и Дервент. Те са изработени под формата на касета, в която се полагат реликви. Вторият вариант включва изцяло запазения кръст от Скала и фрагменти от Пъкуюл луй Соаре и Диногеция, които имат аналогична форма, размери и украса, но са единични кръстове с орнаментирано лице и опаки. Откриването на подобни образци в други епархии на Балканите и по Средния Дунав предполага наличието на византийски прототипи[154]. Не е изключено въз основа на тях в североизточните български земи (тук техният брой е най-голям) да се изготвят дубликати, като например единичните кръстове от този тип. Определено към тези енколпиони спада и един великолепен реликварий от Диногеция[155], намерен в хоризонт с монети от средата на XI в. Изработен е от позлатено сребро под формата на касета. Върху лицето с висок релеф е представено Разпятие (Христос е гол, с перизома), около което със златни филигранни нишки са изплетени растителни орнаменти (табл. XXIII: 6, LXXVI: 408). В медальоните в края на раменете са инкрустирани камъни. Определено този реликварий е дело на водещо византийско ателие от XI в. и се носи от лице, издигнато в църковната, военната или гражданската йерархия.

Реликварийни енколпиони с малки размери

Без съмнение това са най-многобройните култови паметници, открити в Дръстър–Дристра и крепостите в диоцеза на Доростолска епархия. Обикновено те претворяват в миниатюрен вид иконографските схеми, които заемат от представените по-горе големи реликварии. Поради малките размери (височината им е около 3–4 см) реализирането на разгърнатата иконографска схема от палестинските реликварии е трудна задача. Затова и образците с Разпятие и Богородица Оранта, допълнени с бюстове на евангелисти, са изключително рядко явление, регистрирано върху екземпляри от Пъкуюл луй Соаре, Исакча, Руйно, Цар Асен, Балик, Беляковец и Средище (обр. 103, 105, 109, 110, табл. LXXV: 402–405)[156]. Подавляващото мнозинство малки реликварии представят единствено Христос Разпнат в колобиум върху лицевата половина и Богородица Оранта върху опакито. Откриват се масово в Дръстър–Дристра (обр. 112, табл. LXXV: 390–394) и в почти всички крепости в епархията – Пъкуюл луй Соаре, Ветрен, Цар Асен, Капидава, Диногеция, Нуфъру, Средище, Руйно, Окорш, Беляковец, Балик, Одърци, Исакча и др. (обр. 104, 106, 107, 108, 111, табл. LXXV:395–401)[157]. Находки от селищата до Нова Черна и Дуранкулак (табл. LXXV: 400), които не са обитавани след 40-те години на X в.[158], свидетелстват, че появата им в българските земи е преди тяхното попадане под византийска власт в края на X в. И тук обаче остава открит въпросът на източниците за този тип реликварии, т. е. дали се работят изцяло по модел на големите енколпиони в българските земи, дали успоредно

Обр. 103. *Двоен реликвариен кръст енколпион от Средище (XI в.)*

Обр. 104*. Двоен реликвариен кръст енколпион от Балик (?) (X–началото на XI в.)*

Обр. 105. *Двоен реликвариен кръст енколпион от Пъкуюл луй Соаре (X–XI в.)*

Обр. 106. *Двоен реликвариен кръст енколпион от Исакча (X–XI в).*

Обр. 107. *Двоен реликвариен кръст енколпион от Диногеция (X–XI в.)*

Обр. 112. *Двоен реликвариен кръст енколпион от Дръстър (X–XI в.)*

Обр. 108, 109. *Двойни реликварийни кръстове енколпиони от Цар Асен (X–началото на XI в.)*

Обр. 110, 111. *Двойни реликварийни кръстове енколпиони от Беляковец (X–началото на XI в.)*

с тях се внасят от Византия, или и двете заедно. Ако се съобразим с аналогични малки реликварии от Коринт и други византийски центрове, вероятно някои типове с добре моделирани и канонично издържани изображения са внос[159]. Тук трябва да акцентирам върху една група реликварии с великолепно реализирано релефно Разпятие, където Христос се представя с перизома, а над главата му отчетливо се вижда дъската с титули (обр. 104, 108, табл. LXXIV: 385–388). Прототипите им определено произхождат от византийски

ателиета, защото имат аналози в Коринт[160]. Липсват в селища и крепости с terminus ante quem в края на X в., а и иконографията „Христос с набедреник перизома“ се утвърждава към края на X–XI в.[161] Откриват се в по-важните крепости от XI в. като Дръстър–Дристра, Цар Асен, Руйно, Окорш, Средище, Исакча, Капидава, Одърци и др.[162]

В границите на Доростолска епархия и Североизточна България се срещат и други типове реликварии, които очевидно са местни реплики на византийските енколпиони. Някои са със стилизирани, понякога схематизирани до наивитет фигури на Христос и Богородица[163] (табл. LXXIV: 378, 379, 384, LXXV: 394, 400), а при други долавяме и канонични отклонения от византийските образци, като например високата корона над главата на Богородица (табл. LXXIV: 381, 382)[164]. По брой те не отстъпват на образците, внесени от византийските ателиета. Това е още едно свидетелство за големия интерес и търсенето на кръстове апотропеи през XI–XII в., за чието задоволяване се налага активизиране на местното производство. Ако през X в. това става чрез лесните за моделиране и леене оловни енколпиони, то през XI–XII в. определено наблюдаваме овладяването на бронзолеенето.

Реликварийни кръстове с врязана украса

Тази любопитна група енколпиони, известни в литературата повече като сирийски, имат ограничено разпространение в границите на Доростолска епархия. Откриват се обикновено в големите крепости като Дръстър–Дристра (обр. 115, 117, табл. LXXVII: 417–419)[165], Ветрен (табл. XXIII: 3, табл. LXXVII: 424, 245, LXXVIII: 431)[166], Попина (табл. LXXVII: 423)[167], Пъкуюл луй Соаре (обр. 118, табл. LXXVII: 420, 421)[168], Калиакра (обр. 116, табл. LXXVII: 426)[169], Кранево[170], Балчик[171], Одърци (обр. 113, табл. LXXVIII: 432, 433)[172], Капидава (табл. LXXVIII: 429)[173], Виктория[174], Диногеция (табл. LXXVIII: 428)[175] Брадвари (табл. LXXVIII: 430) и Енисала[176]. За разлика от други типове реликварии тук изображенията са статични и силно схематизирани до наивитет, а дрехите изглеждат като декорирани. Това затруднява идентифицирането на персонажите, които без съпътстващи текстове (виж екземплярите от Пъкуюл луй Соаре) трудно се разграничават. Докато при реликвариите с релефни изображения задължително върху лицевата половина се представя Разпятие, а върху опакито – Богородица, тук репертоарът се разширява. Върху кръстове от Ветрен, Диногеция и Дръстър-Дристра е гравиран св. Георги, върху екземпляри от Калиакра и Енисала – св. Йоан, а върху реликварии от Ветрен – св. Параскева и Архангел Гавраил.

Обр. 113. *Реликвариен кръст енколпион от Одърци (първата половина на XI в.)*

Обр. 114. *Реликвариен кръст енколпион от Нуфъру (XI–XII в.)*

Обр. 116. *Реликвариен кръст енколпион със св. Йоан от Калиакра (XI–XII в.)*

Обр. 115, 117. *Реликвиарийни кръстове енколпиони от Дръстър (XI–XII в.)*

Обр. 118. *Реликвариен кръст енколпион от Пъкуюл луй Соаре (XI в.)*

Естествено преобладават енколпионите със сцените Разпятие и Богородица, регистрирани върху находки от Дръстър, Ветрен, Попина, Одърци, Пъкуюл луй Соаре, Капидава, Диногеция, Кранево и др. При всички наблюдаваме

сходство при пресъздаването фигурите на Христос и Богородица, но за разлика от релефните енколпиони те никъде не съвпадат в подробности. Явно тук липсва тиражирането на един и същ модел, което е резултат от различната технология на изработка.

В заключение ще предложа някои по-общи разсъждения за произхода, появата, разпространението и датировката на реликвариите с релефни изображения (т. нар. палестински) и с гравирани изображения (т. нар. сирийски), защото при двата типа се сблъскваме с близки проблеми. Откриването на сходни образци върху голяма територия (Гърция, Мала Азия, Италия, България, Южна Русия, Унгария, Сърбия, Македония, Румъния и дори в Западна Европа)[177] действително предполага общ източник на влияние и разпространение, каквито са Светите земи в Близкия изток. Впрочем при строителни работи в района на Смирна (сега Измир в Мала Азия) в началото на XX в. са намерени десетки подобни реликварии, но датата на археологическата среда, от която произхождат, не е уточнена[178]. Въпреки всичко на базата на безпаспортни образци от колекции реликвариите от двата типа се датират предимно през VI–VIII в. При системните археологически проучвания през последните десетилетия на десетки ранновизантийски крепости, селища и затворени комплекси от V–VIII в. в границите на Доростолска епархия и въобще в Източна Европа подобни екземпляри не са открити in situ. На тази база да се твърди, че те изобщо не се произвеждат между V и VIII в., обаче все още е рисковано. Находки от ранни комплекси от Египет и Мала Азия, реликварии от Род Айлънд, Дъмбартън Оукс и Плиска, както и исторически факти, свързани с кръста от Монца, предполагат производство и разпространение между VI и IX в.[179] Иконографските типове и някои специфики в представянето на Разпятието (аналози с Рабула кодекс, Хлудовия псалтир и т. нар. Фиеши-Морган ставротека), Богородица, св. Йоан, св. Георги (върху гравираните кръстове с аналози от Сирия и Мала Азия) също насочват към предиконоборския период[180]. Въпреки това археологическите проучвания свидетелстват, че дори да са лети в Истока през VI–VIII в., те не успяват да получат разпространение на Балканите и по Средния и Долния Дунав и Северното Черноморие през ранновизантийската епоха. Сблъсквайки се с този проблем относно находки от Унгария, Кл. Весел предполага, че все пак става въпрос за екземпляри, работени през VI–VIII в., но които поради голямата им ценност се запазват и носят до X–XI в.[181] Наистина някои реликварии от Унгария и България, респективно от Дръстър и епархията, са износени. Същевременно екземпляри от Окорш, Преслав, Одърци, Средище, Войвода и други са напълно запазени и почти неизносени, което поставя под въпрос идеята на Кл. Весел. Освен това в Средище и Окорш, както и в

близките им околности липсват хоризонти и обитаване по-рано от края на IX в. Това снижава възможността обитателите от X в. да попаднат на култови предмети от VI–VIII в. Явно има друга, по-сериозна причина изделията на източните ателиета да получат осезаем достъп до българските земи през ранновизантийската епоха. Може би това е резултат от отпадането на Сирия и Палестина от границите на Византия в края на VI–началото на VII в., което локализира и свива дейността на тамошните ателиета. Това съвпада по време с овладяването на Среден и Долен Дунав и големи части от Балканите от авари и славяни, което ограничава византийското присъствие и рязко съкращава християнското население през втората половина на VI и началото на VII в. Иконоборството във Византия и езичеството в България се оказват още по-голяма пречка за разпространението на реликварийните енколпиони на Балканите през VIII и първата половина на IX в. Едва след серия победи на императорите от Македонската династия над арабите през първата половина на X в. се отвоюват светите места в Мала Азия, Сирия и Палестина. Те се съпътстват с усилен поток на поклонници към Божи гроб и мартириумите в Близкия Изток. Редом с останалото това възражда с нова сила тлеещите традиции за производство на реликварии в източните ателиета през X в.[182] Предполагам, че по запазени стари реликви и иконографски сюжети, както и в резултат на засилено търсене започва тяхното усилено тиражиране и масирано проникване в земите на източноправославния свят, включително в България. Вече бяха приведени достатъчно примери за появата на релефни реликварии в границите на Доростолска епархия още около средата на X в. Този процес се ускорява след края на X в. и през XI в., когато тези земи се включват в границите на Византия. С това отпадат последните ограничителни бариери за разпространението на енколпионите в Добруджа.

С достатъчно примери се илюстрира как източните образци се превръщат в прототипи за местни ателиета, които със своята масова продукция задоволяват нарасналите потребности на християните в Дръстър-Дристра и епархията. В селищата и десетките крепости от групата Скала–Цар Асен, обитавани през X и до 30-те години на XI в., са открити стотици палестински и други типове (включително местни реплики) енколпиони с релефни изображения, но реликвариите с гравирани изображения по правило липсват. Регистрирани са предимно в крепости (Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Ветрен, Попина, Диногеция, Енисала, Кранево и Калиакра), в които без съмнение животът продължава през целия XI и дори през XII–XIV в. За прецизиране долната граница на появата и разпространение в диоцеза на Доростолска епархия от особено значение са няколко екземпляра от Одърци и Капидава – крепости, надживели нашествията от 1036 г., но окончателно разрушени и изоставени при печенежките нахлувания в средата на XI в.[183] Това предполага,

че енколпионите с гравирани изображения започват да се разпространяват в Дръстър–Дристра и границите на епархията около и след средата на XI в., т. е. повече от един век след реликвариите с релефни изображения.

Въз основа на досегашните археологически проучвания и наблюдения има основание да се предполага, че разпространението на източните реликварии (и с релефни, и с гравирани изображения) престава към края на XII и началото на XIII в. Действително те липсват в хоризонти и затворени комплекси от епохата на Второто българско царство, както и в селища и крепости с долна граница на обитаване в XIII–XIV в. На първо място това може да се свърже с възстановяването на българското царство през 1185–1188 г., чиито отношения с Византия са крайно изострени. Краят на XII–XIII в. обаче се явява terminus ante quem в разпространението на разглежданите типове реликварии в самата Византия, Унгария, Сърбия, Македония, Румъния и Северното Черноморие. Затова може да се допусне, че падането на Константинопол и Светите земи под ударите на кръстоносците и създаването на Латинската империя през 1204 г. ограничава връзките на ателиетата в Източните провинции с Балканите и долнодунавските земи. Не е изключено при острата конфронтация между християнските и ислямските армии, съпроводени с повсеместни разрушения, кръвопролития и религиозна нетърпимост, близкоизточните ателиета постепенно да са прекратили производствената си дейност.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Г. Атанасов**. Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. – В: Изследвания в чест на чл. кор. проф. Страшимир Димитров (=Studia balcanica, 23). София, 2001, с. 185–214, с цитираната литература по проблема.

[2] **Ст. Ангелова** с кол. Църква № 2 в Дръстър (Силистра). – Минало, 3, 1996, с. 28–40; **Ст. Ангелова**. Разкопки на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – Сборник Добруджа, 20, 2002, с. 14–15.

[3] **V. Beševliev.** Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, S. 51–52, Nr. 78; **В. Бешевлиев.** Нови откъслеци от първобългарски и други средновековни надписи от Плиска и Силистра. – ИАИ, XX, 1955, с. 288–290, обр. 5.22.

[4] **I. Ševčenko**. A Byzantine Inscription from Silistra. Reinterpreted. – RESEE, VII, 4, 1969, p. 591–598.

[5] **M. Salamon**. Some Notes on an Inscription from Medieval Silistra. – RESEE, IX, 3, 1971, p. 487–496.

[6] **P. Diaconu**. Sur l'organisation ecclésiastique dans région du Bas Danube (dernier tiers du Xe–XIIe siècle). – Etudes byzantines et Post-byzantines, II, 1991, p. 83, not. 54.

[7] По време на археологическите разкопки убедително са установени два стеноописни слоя. Вж: **Ст. Ангелова**. Разкопки на църква…, с. 14

[8] **В. Бешевлиев.** Цит. съч., с. 285–288, обр. 4. 19; 5. 20, 21.

[9] **Р. Рашев**. За една група „прабългарски надписи". – В: Проф. д.и.н. СтанчоВаклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, с.159–162.

[10] **Ст. Ангелова**. Разкопки на църква …, с. 14.

[11] **Ст. Ангелова**. Археологическото проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988, с. 42–43.

[12] **Ст. Ангелова**. Разкопки на църква …, с. 14–15.

[13] **Ст. Ангелова.** Археологическото проучване...с. 42.

[14] **Г. Атанасов**. Откога започва сеченето на анонимните византийски фолиси клас В и кога печенегите опустошават Добруджа. – В: Нумизматични изследвания, 3–4, 1999, с. 47–48.

[15] **Ст. Ангелова**. Разкопки на църква …, с. 14.

[16] Пак там, с. 14.

[17] Пак там, с. 14.

[18] Пак там, с. 15.

[19] **Ст. Ангелова**. Археологическото проучване на…, с. 42–45, обр. 5; **Ст. Ангелова.** Разкопки на църква…, с. 14–15, табл. I.

[20] **Ст. Ангелова**. Археологическото проучване на…, с. 42–43.

[21] **Ив. Йорданов**. Печати на архиереи на Дръстър от XI век. – Сборник Добруджа, 9, 1992, с. 164.

[22] По-подробно по този въпрос в: **Г. Атанасов**. Първата българска патриаршеска катедра в Дръстър и патриарх Дамян (927–971). – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново, 2006, с. 179–195.

[23] **В. Йотов, Г. Атанасов**. Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998, с. 21, обр. 28.

[24] **В. Антонова, Цв. Дремсизова** Църкви и каменни постройки в старобългарското селище при с. Цар Асен, Русенско. – ГМСБ, X, 1984, с. 63–64, обр. 5; **В. Димова.** Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – Сборник Добруджа, 10, 1993, с. 64, табл. I; **Г. Атанасов.** Кримски реалии на еднокорабните едноапсидни църкви без притвор в Добруджа. – В: Българите в Северното причерноморие, 3, 1994, с. 53–74.

[25] **В. Антонова, Цв. Дремсизова** Цит. съч., с. 59–61, обр. 1; **В. Димова.** Цит. съч., с. 64, табл. 1.

[26] **В. Антонова, Цв. Дремсизова**. Цит. съч., с. 61–62, обр. 4; **В. Димова.** Цит. съч., с. 64, табл. I.

[27] **М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров**. Бизоне-Карвуна. – ИВАД, XIII, 1962, с. 57–58, 103–104, обр. 5.

[28] **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Dinogeţia, I. Bucureşti, 1967, p. 550–556.

[29] **P. Diaconu.** Les Coumans au Bas-Danube aux XI-e et XII-e siècles. Bucureşti, 1978, p. 62–77; **G. Mănucu-Adameşteanu.** Istoria Dobrogei in perioada 969–1204. Contribuţii arheologice şi numismatice. Bucureşti, 2001, p. 55–56.

[30] **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa**. Op. cit., p. 367–373.

[31] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Din istoria Dobrodgei, 2. Bucureşti, 1971, p. 238–242, fig. 74; **I. Barnea.** Christian Art in Romania, II. Bucarest, 1981, p. 96–97; **G. Ştefan, I. Barnea B. Mitrea, M. Chişvasi, E. Comşa, Şt. Constantinescu.** Şantierul archeologic. – SCIV, 3–4, 1955, p. 735–743, fig. 23, 28, 29.

[32] **Р. Рашев**. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна, 1982, с. 20–32; **Г. Атанасов.** Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност от края на VII до средата на IX век. – В: Българи и хазари през ранното средновековие. София, 2003. с. 100–103.

[33] **Г. Атанасов**. Кримски реалии на…, с. 60–74.

[34] Пак там.

[35] **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с.21; **Г. Атанасов.** Откога започва..., с. 33–48.

[36] **Г. Атанасов**. Откога започва..., с. 33–48.

[37] **Н. Чанева-Дечевска**. Църковната архитектура на Първата българска държава. София, 1984, с. 101–107.

[38] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu**. Op. cit., p. 237; **Н. Чанева-Дечевска.** Цит. съч., с. 101–107.

[39] **Н. Чанева-Дечевска**. Църковната архитектура в България през XI–XIV век. София, 1988, с. 94–105.

[40] Пак там, фиг. 69–71.

[41] **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa**. Op. cit., p. 553–555, fig. 190.

[42] **G. Ştefan, I. Barnea B. Mitrea, M. Chişvasi, E. Comşa, Şt. Constantinescu.** Op. cit., p. 741–743, 747; **I. Barnea, Şt. Ştefănescu.** Op. cit., p. 239.

[43] **Н. Чанева-Дечевска**. Църковната архитектура на Първата…, с. 151–158, фиг. 100; Перник, 2. София, 1983, с. 96, обр. 8.

[44] **P. Diaconu.** Despre datarea „circumvalaţiei“ şi „bisericii treflate“ de la Niculiţel. – SCIV, 2, 1972, p. 307–319.

[45] **E. Oberländer-Târnoveanu.** Pentru o nouă datare a bisericuţei cu plan treflat de la Niculiţel. – Peuce, VIII, 1980, p. 451–458.

[46] **J. Darrouzès.** Un recueil épistolaire du XIII-e sièile. – REB, 20, 1972, p. 224.

[47] **В. Антонова, Цв. Дремсизова.** Цит. съч., с. 61–62, обр. 4; **В. Димова.** Цит. съч., с. 64, табл. I.

[48] **Г. Атанасов** с кол. История на Алфатар. Варна, 1994, с. 36.

[49] **В. Йотов, Г. Атанасов**. Цит. съч., с. 44–45, обр. 46, табл. XXV.

[50] **Г. Атанасов** с кол. Цит. съч., с. 36.

[51] Отдавна е доказано, че пълната изолация на монасите от обществото е мит. Вж: **D. Hyssey.** Byzantine Monasticism. – Hystory, 93, 1939, p. 59–62.

[52] **Г. Атанасов**. Нов поглед към демографските …, с. 185–214.

[53] **Г. Атанасов**. За хронологията и монашеската организация в скалните обители през Първото българско царство. – В: Светогорска обител Зограф, II. София, 1999, с. 289–290, табл. I.

[54] **Г. Атанасов.** За един старобългарски скален манастир в Централна Молдова. – Българите в Северното Причерноморие, 2, 1993, с. 61–73.

[55] **Г. Атанасов**. Нов поглед..., с. 189–190.

[56] **Г. Атанасов**. Средновековни църковни кръстове от Южна Добруджа. – ИНМВ, 27 (42), 1991, с. 77–96, обр. 3, 5, 6, 4, 7, 8. В Окорш е намерен само връх от рамо на кръст, което е идентично с фрагментирания кръст от X в., открит в Скала. За фрагмента от Скала вж: **В. Йотов, Г. Атанасов**. Цит. съч., табл. CI. 342.

[57] **I. Jordanov**. The Byzantine Administration in Dobroudja (10th–12th century). According to Sphragistic Data. – Dobroudja, 12, 1995, p. 222.

[58] **Г. Атанасов.** Средновековни църковни…, с. 90, 93, обр. 2.2, табл. I. 2.

[59] Твърденията на К. Тотев (Константинополски процесийни кръстове от средновековна България. – Проблеми на изкуството, 3, 2002, с. 32, обр. 6.), че този кръст е непубликуван, че е непочистен, че фигуралната украса е с ниело, че е дело на ателие в Константинопол и най-после, че е процесиен, са неоснователни. Този кръст е подробно публикуван още през 1991 г. със снимки и рисунки, а според археологическата среда и аналози е датиран в XI в. (**Г. Атанасов**. Средновековни църковни…, с. 90, 93, обр. 2: 2, табл. I: 2.). Впрочем, тази публикация е позната на К. Тотев, защото я цитира многократно в няколко по-ранни свои статии. Кръстът е почистен и консервиран е в ателието на НИПК–София още през 1986 г. Не се забелязват следи от ниело. Фигурите са гравирани сравнително грубо и това дистанцира паметника от първокласните творби на константинополските ателиета, които работят или допълват процесийните кръстове с обковки от благородни метали. Освен това К. Тотев не е разчел някои от надписите и по-специално инициалите около бюста на св. Василий. Най-сетне скромните размери на този кръст (висок е около 20 см и широк около 14 см) на фона на огромната епископска куполна базилика, до която е открит, предполагат по-скоро да е навершие на хоругва, отколкото литиен (процесиен) кръст.

[60] **Г. Атанасов**. Средновековни църковни…, с. 85, 94, обр. 3, 4.

[61] **К. Тотев**. Константинополски процесийни..., с. 31, обр. 6–8.

[62] **Ст. Ангелова**. Разкопки на църква № 2…, табл. XIII.

[63] **Г. Атанасов**. Два процесийни кръста от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа (под печат).

[64] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 29, табл. XXV. 78.

[65] Идеите на К. Тотев (Още веднъж за процесийния кръст от средновековния Ветрен на Дунав. – В: Българите в Северното Причерноморие, 7, 2000, с. 197–189), че този кръст е навершие на хоругва и че текстът е врязан в ателието, където е изработен, са недоказуеми. Грубо врязаният надпис върху фино нанесената украса опровергават неговата хипотеза. Интересно защо твърди, че бронзово рамо със сходна, но по-грубо врязана украса от Плиска, е дело на константинополско ателие (**К. Тотев.** Константинополски процесийни ..., с. 26–27, обр. 1), а оставя без коментар много по-изящно изработения и украсен кръст със сребърно покритие от Ветрен. Ако кръст от този тип и с такава украса от българските земи донякъде

може да претендира за творба на класно ателие (не непременно столично), това е именно кръстът от Ветрен.

[66] **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 364–366, fig. 192. 15.

[67] **Г. Атанасов.** Средновековни църковни…, с. 87–88, обр. 4: 9, 5: 10; **К. Тотев.** Процесийни кръстове от крепостта при село Цар Асен, Русенско. – ИНМВ, 34–35, 1998–1999, с. 192–196.

[68] **Г. Атанасов**. Два процесийни кръста… (под печат).

[69] **К. Тотев**. Три византийски процесийни кръста от Преслав. – Археология, 3, 2002, с. 60–61, обр. 6.

[70] **G. Atanassov.** Cadenas en bronze de Drastar (Silirstra). – CCBD, X, 1993, p. 226–227, tabl. I. 8, III. 8.

[71] **F. Dölger.** ΙΧΘΥΣ. – In: Antike und Christentum, I. Münster, 1929, S. 5; DACL, III. Paris, 1948, col. 2197–2203; DACL, XIV. Paris, 1953, col. 1246.

[72] **К. Тотев**. Костен гребен с релефни изображения от Силистра. – В: Приноси към българската археология, I. София, 1992, с. 236–239.

[73] **R. Vulpe, I. Barnea.** Din istoria Dobrogei, II. Bucureşti, 1969, p. 500, pl. 64: 2.

[74] **G. Davidson.** Corinth, XII: The Minor Objects. Princeton-New Jersey, 1952, № 1301–1303; **А. В. Банк.** Гребень из Саркела-Белой Вежи (=МИА, 75). Москва–Ленинград, 1959, с. 333–339. Изследванията за гребените от Нюрберг и Мюнхен са ми недостъпни. За тях съдя по изображенията и описанията в цитираната статия на А. Банк и по-специално от рис. 4–7.

[75] **А. В. Банк**. Цит. съч., рис. 1–10.

[76] Пак там, с. 334.

[77] DACL, XII. Paris, 1935, col. 614, fig. 8640; XIV, col. 2932.

[78] DACL, XIV, col. 2932.

[79] DACL, XII, col. 614

[80] Ibidem.

[81] **А. В. Банк**. Цит. съч., с. 335, рис. 4–5.

[82] **Г. Атанасов.** Средновековни костни изделия от Силистра. – ИНМВ, 23 (38), 1987, с. 101–114.

[83] **A. Shepard.** Tzetzes' Letters to Leo at Dristra. – Byzantinische Forschrungen, VI, 1979, p. 219–221.

[84] **К. Тотев.** Костен гребен…, с. 236–239, обр. 1–2; **А. В. Банк.** Цит. съч., с. 335, рис. 1–10.

[85] **К. Тотев**. За една творба на стеатитовата пластика от Силистра. – ИНМВ, 24 (39), 1988, с. 104–106.

[86] Тази иконка е загубена при пренасяне фондовете на музея. За нея съдим по описанието ѝ в старата инвентарна книга, направено от Р. Рашев.

[87] **G. Mănucu-Adameşteanu**. Descoperiri mărunte de la Isaccea. – Peuce, IX, 1984, p. 246-247, pl. V. 46, VI. 13.

[88] **Г. Атанасов.** Свети Георги Победоносец. Култ и образ в Православния Изток през Средновековието. Варна. 2001, с. 165–170, обр. 149–151, 153, 155–156; **Г. Атанасов.** Ранносредновековни оловни иконки със св. Георги воин от Южна

Добруджа. – Археология, 3, 1992, с. 36–44.

[89] **Г. Атанасов.** Ранносредновековна оловна иконка със св. Пантелеймон. – Археология, 2, 1994, с. 48–51, обр. 1.

[90] **В. Йотов, Г. Атанасов**. Цит. съч., с. 98–100, обр. 75.

[91] Тук няма да коментирам необоснованите предположения на К. Тотев, че тези иконки са от XII–XIII в., защото нито една от тях не е открита на обекти или в хоризонт, датиран след средата на XI в. К. Тотев. Средневековые византийские свинцовые иконы из Северо-восточной Болгарии. – В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, VII, 2000, с. 366–368. Подробно за това виж **Г. Атанасов**. Свети Георги Победоносец – спорни иконографии и датировки. – Археология, 3–4, 2004, с. 82–88.

[92] **Г. Атанасов.** Ранносредновековни амулети от Дръстър. – ИНМВ, 24 (39), 1986, с. 79–80; **Г. Атанасов**. Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – ИНМВ, 28 (43), 1992, с. 247–248, обр. 1. 10

[93] **O. Damian**. Despre un atelier pentru confecţionat piese plumb de la Păcuiul lui Soare. – Pontica, 25, 1994, p. 309–321; **Г. Атанасов, В. Йотов**. Цит. съч., с. 81–85, табл. I–3; **Г. Атанасов**.Християнски паметници …, с. 35, табл. II–16.

[94] **Г. Атанасов**. Свети Георги Победоносец, култ и …, с. 195, обр. 183.

[95] **Ch. Diechl.** Manuel d'art byzantin, I. Paris, 1925, p. 295–298; **В. Н. Лазарев.** История византийской живописи. Москва, 1986, с. 61–68.

[96] **R. Forrer**. Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer, VIII. Berlin, 1907, S. 158, Taf. 46: 3; DACL, III, col. 3113; **К. Балабанов.** Теракотни иконки од Виница. Скопје, 1991, с. 15–16; **E. Dimitrova.** The Relief Terracotta Plaques from Vinica. – Starinar, XLIII–XLIV, 1992–1993, p. 64–65, fig. 12; **O. Dalton**. Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East Departament of the British Museum. London, 1901, p. 112, No 557; **A. Janseen, R. Saviginac, H. Vinsent.** Abdeh. – Revue biblique, II. Paris, 1905, p. 78; DACL, I, Paris, 1925, col. 1497; **S. Jakobielski.** Faras, III. Warszawa, 1972, p. 62–72; **K. Michailowski.** Faras. Die Wandbilder in den Sammlungen des Nationalmuseums zu Warszawa. Warszava – Dresden, 1974, p. 126–128; **B. Montesquiou-Fezensac.** L'arc triomphale d'Eginhard. – CA, IV, 1949, p. 79–98, fig. 1; VIII, 1956, p. 147–155.

[97] **Г. Атанасов**. Свети Георги Победоносец, култ и …, с. 152–158.

[98] **G. Schlumberger.** L'épopé Byzantine, II. Paris, 1910, p. 236, 516; **A. Grabar.** Quelques reliqaires de Saint Demétrios et le martyrium du saint a Salonique. – In: L'art de la fin de l'antiquite et du Moyen âge, I. Paris, 1968, p. 437–439; **А. В. Банк.** Прикладное искусство Византии IX–XII вв. Москва, 1978, с. 31–33, рис. 9, 11–13; **M. Restle**. Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, II. Recklinghausen, 1967, S. 55–56, fig. 8, 23, Abb. 436; **I. Spatharakis.** The Portrait and the Date of Codex Par. Gr. 510. – CA, XXIII, 1974, p. 98, fig. 1; **V. Laurent.** Le corpus des sceau de l'empire Byzantin. V. 2. L'administration. Paris, 1981, No 52, 56, 249, 463, 770, 779, 888.

[99] **A. Frolow**. IC XC NI KA. – Byzantinoslavica, XVII, 1956, p. 98–113; **I. Spatharakis.** Op. cit., p. 98–103; **J. C. Cheynet.** Quelques remarques sur la culte de la croix en Asie Mineure. – In: Histoire et culture chrétiènes. Paris, 1992, p. 67–68.

[100] **G. Millet**. Les iconoclasts et la croix à propos d'une inscription de Cappadoce. – BCH, XXXIV, 1910, p. 104–106, fig. 1–5; **D. Talbot Rice.** The Leaved Cross. – In: Byzantine Art and its Influences. London, 1973, p. 72–81.

[101] **G. Schlumberger.** Op. cit., p. 236, 516; **A. Grabar.** Quelques reliqaires ..., p. 437–439; **А. В. Банк.** Прикладное искусство …, p. 31–33, рис. 9, 11–13.

[102] **Г. Атанасов.** Свети Георги Победоносец, култ и …, с. 167–168.

[103] **Г. Атанасов**. Ранносредновековна оловна иконка със св. Пантелеймон…, с. 47–50.

[104] **K. Welker**. Pantaleon (Pantalaemon). – In: Lexikon der christlichen Iconographie, 8. Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1976, Col. 112–113; **L. Réau**. Iconographia de l'art Chrétien, III–3. Paris, 1958, p. 1024.

[105] **D. Talbot Rice.** Byzantine Polychrome Pottery, a Survey of Recent Discoveries. – CA, VII, 1954, p. 74, pl. XXX, fig. 2; **G. de Jerphanion**. Les églises rupestres de Cappadoce, II. Paris, 1925, tab. 97: 2;

[106] **G. Zacos**. Byzantine Lead Seals, II. Berne, 1984, p. 234, pl. 41. 391, p. 291, pl. 43. 424, p. 322, pl. 66. 665, p. 338, pl. 70. 710, p. 378. pl. 80. 820, p. 397, pl. 85. 875; **V. Laurent.** Le corpus des sceau de l'émpire Byzantin. L' église. V-3. Paris, 1973, pl. 27. 203; V. 2, p. 152, pl. 156. 1228, p. 241, pl. 171. 1344, p. 264. No. 1398

[107] **K. Welker.** Op. cit., col. 113

[108] **J. Neisbitt, N. Oikonomidis.** Catalogue of Byzantine Seals of Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, 1. Waschington, 1992, p. 179, pl. 71: 12.

[109] **I. Kalavrezou-Maxeiner**. Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985, pl. 20. Nr. 35.

[110] Paleochreştinism şi chreştinism pe teritoriul României – secolele III–XI. Bucureşti, 2000, p. 64, Nr. 123; **Г. Мэнуку-Адамештяну, И. Полл.** Медальон со светыми Космой и Дамианом из Исакчи. – Stratum plus, 6, 2000, с. 285–289.

[111] За иконографията Богородица Никопея и по-специално тронния вариант вж: **Н. П. Кондаков.** Иконографии Богоматери. Петроградь, 1915, с. 126–127; **В. С. Шандровская.** Печати и монеты византийских императоров с изображениеем Богоматери. – ВВр, 58, 2000, с. 196–198. За някои нови идеи относно този иконографски тип вж: **W. Seibt.** Der Bildtypus der Teotokos Nikopoios. – BYZANTINA, 13, 1985, S. 555–557; **W. Seibt.** Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11. Jahrhundert. – SBS, 1, 1987, S. 35–36; **В. Степаненко**. Культы Богоматери Никопеи и Одигитрии в Византии X–XII вв. (по материалам Преславского архива). – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. (= Acta musei Varnaensis, II, Варна, 2001), с. 279–282.

[112] **V. Laurent.** Op. cit. V-3, p. 6–8, pl. 3. 1631–1636; V. 2, p.30, pl. 3. 68, p. 44, pl. 4. 103, p. 48, pl. 4. 112, p. 96, pl. 8. 208, pl. 25.680, p.469, pl. 34. 893, p. 626, pl. 40. 1127, p. 618, pl. 44. 1115; **J. Neisbitt, N. Oikonomidis.** Op. cit., p. 68, №18. 46, p. 80, № 18. 85, p. 102, № 35.1, p. 141, № 56. 2, p. 142, № 57. 4, p. 150, № 64. 2, p. 169, № 73. 3.

[113] **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 98, табл. С. 336.

[114] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Цит. съч., табл. VIII. 80.

[115] **Л. Дончева-Петкова**. Култови предмети от некропола при с. Одърци, Добричко. – В: Studia protobulgarica ej mediaevalia europensia в чест на проф. Веселин

Бешевлиев. София, 2003, с. 221, обр. 5. б.

[116] **Г. Атанасов.** Ранносредновековен енколпион със св. Георги и св. Тодор Стратилат от Апиария. – ГНИМ, X , 1994, с. 67–73.

[117] **Л. Дончева-Петкова**. Култови предмети от некропола…, с. 218, обр. 5а.

[118] **Г. Атанасов.** Ранносредновековен енколпион…, с. 70–72; **К. Тотев.** Средневековые византийские свинцовые ..., с. 362–364, рис. 1. 5–7.

[119] **К. Тотев**. Средневековые византийские свинцовые…, с. 368–369.

[120] **Л. Дончева-Петкова**. Култови предмети от некропола…, с. 218.

[121] **S. Amiranaschwili.** Kunstchate Georgiens. Prague, 1971, S. 68–69, 71, No. 41, 42; **Б. И., В. Н. Ханенко.** Древности русские, I. Киев, 1899, с. 16, 19, табл. VI, VIII; **А. В. Банк.** Цит. съч., с. 136, рис. 120; Исскуство Византии в собраниях СССР, 2. Москва, 1977, с. 123, № 636; **M. Ross.** Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, II. Washington, 1965, p. 77, pl. LVI: 105.

[122] **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 366, fig. 193. 4.

[123] **M. Ross**. Op. cit., p. 25, pl. XXII. 21.

[124] **F. Topoleanu**. Um medaillon byzantin en émail cloisonné découvert à Noviodunum. – RESEE, XXVI, 4, p. 311–317.

[125] **Г. Атанасов**. Средновековни кръстове-енколпиони…, с. 262, обр. 1. 3–6; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 358, fig. 191. 16; **P. Diaconu, S. Baraschi**. Păcuiul lui Soare, II. Bucureşti, 1977, p. 126, fig. 99. 13–18; **Г. Атанасов, В. Йотов.** Цит. съч.,, с. 81, табл. I, 1–3; **Г. Атанасов.** Християнски паметници …, с. 35, табл. II: 15, 16. Кръстовете от Окорш и Руйно, придобити при археологически разкопки и случайните находки от Средище и Балик, съхранявани във фонда на музеите в Силистра, Дулово и Добрич, се представят за пръв път.

[126] **В. Йотов, Г. Атанасов**. Цит. съч., с. 94, табл. XCVII. 300–304.

[127] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове… с. 217, обр. 1. 9, 10; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa**. Op. cit., p. 358, fig. 191. 1; **P. Diaconu, S. Baraschi**. Op. cit., p. 133, fig. 100. 4, 102. 3; **O. Damian, P. Damian.** Eléments chrétiens de l'époque byzantine au Bas Danube. – Pontica, XXVIII–XXIX, 1995–1996, p. 239, fig. 1. 4,5; **G. Mănucu-Adameşteanu**. Descoperiri mărunte de la Isaccea (sec. X–XIV). – Peuce, IX, 1984, p. 245, pl. IV. 37, 38.

[128] **Л. Дончева-Петкова**. Култови предмети от некропола…, с. 218, обр. 5б.

[129] **I. Vasiliu.** Cimitirul feudal – timpuriu de la Noviodunum. – Peuce, IX, 1984, p. 135, pl. VIII, XI: 5.

[130] **G. Davidson.** Corinth, XII: The Minor Objects. Princeton-New Jersey, 1952, p. 258, Nr. 2075–2077; **Л. Дончева-Петкова.** Култови предмети от некропола …, с. 218, обр. 5д.

[131] **Г. Атанасов**. Средновековни кръстове…, с. 248, обр. 2. 29; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 358, fig. 191. 10, 11; **P. Diaconu, S. Baraschi.** Op. cit, p. 131. fig. 100. 4, 101. 16; **O. Damian, P. Damian.** Op.cit., p. 239, fig. 1. 4,5; **G. Mănucu-Adameşteanu.** Descoperiri mărunte ..., p. 245, pl. IV. III. 31, IV. 34; **Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев.** Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. София, 1999, с. 169, табл. LIX, № 814; **Г. Атанасов, В. Йотов**. Цит. съч., с. 85, табл. I: 4.

[132] **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 94, табл. XCVII. 307–309, XCIII. 311–313.

[133] **G. Davidson.** Op. cit., p. 258–259, № 2071–2074, 2080–2082; **А. Л. Якобсон.** Средневековый Крым. Москва, 1964, табл. XIV: 3б.; **A. Orlandos**. Epoque byzantine et post-byzantine. – In: Collection Hélène Sthathatos, III. Strasbourg, 1963, p. 289, pl. XLIV. 233.

[134] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове…, с. 247, обр. 2, 17, 18; **P. Diaconu, S. Baraschi**. Op. cit., p. 126–128, fig. 99: 1, 21; **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 94, табл. XCVII; **Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев.** Цит. съч., с. 169, табл. LIX, № 815, 816; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 358, fig. 191: 9, 12.

[135] Виж например две кръстчета от Ветрен: **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 26, табл. VIII: 74, 75.

[136] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове…, с. 250, обр. 2: 25; **Г. Атанасов, В. Йотов**. Цит. съч., с. 86, 88, табл. VI: 12; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 362, fig. 192: 10; **G. Mănucu-Adameşteanu**. Elemente de cultură bizantină la gurile Dunării. – Peuce, IX, 1984, p. 379, pl. IV. 2

[137] **G. Atanassov.** Croix-encolpions proche-orientales de la region de la Dobroudja du Sud (Bulgarie). – In: Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Bonn, 1995, p. 480.

[138] **Г. Атанасов**. Средновековни кръстове…, с. 251–252; **G. Atanasov.** Croix-encolpions…, p. 487–488.

[139] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове…, с. 252, обр. 3: 35; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 360, fig. 193: 6.

[140] **P. Diaconu, S. Baraschi**. Op. cit., p. 129, fig. 100: 9; **Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев.** Цит. съч., с. 122, 167, табл. LVII, № 789; **Г. Атанасов, В. Йотов.** Цит. съч., с. 89–90, табл. VII: 17; **G. Atanasov.** Croix-encolpions…, p. 487–488.

[141] **Ж. Аладжов.** Нов бронзов кръст от Велики Преслав. – Векове, 2, 1979, с. 73–75.

[142] **Г. Атанасов**. Средновековни кръстове… с. 251–252, обр. 3: 34, 35.

[143] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове… с. 250, обр. 3. 36; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 362, fig. 193: 9.

[144] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове… с. 251, обр. 3: 33; **G. Mănucu-Adameşteanu**. Elemente de…, p. 376–378, pl. II: 1, III: 1; **I. Barnea.** Christian…, p. 158, pl. 65.

[145] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 27-28, табл. VI: 66.

[146] **В. Йотов, Г. Атанасов**. Цит. съч., с. 96, табл. XCIX: 323.

[147] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове… с. 252, обр. 4. 37, 38; **P. Diaconu, L. Vîlceanu.** Păcuiul lui Soare, I. Bucureşti, 1972, p. 161, pl. XXIX. 3, 4.; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 360, fig. 191–18; **G. Mănucu-Adameşteanu.** Elemente de…, p. 375–380, pl. I–1, 3, III–3, VII–1,2; **G. Atanassov.** Croix-encolpions…, p. 487–488, pl. 58–3; **O. Damian, P. Damian**. Op. cit., p. 235, fig. 2. 4; **Г. Атанасов.** Християнски паметници …, с. 41, табл. IV. 35.

[148] **P. Diaconu, S. Baraschi**. Op. cit, p. 129, fig. 99. 16.

[149] **Г. Атанасов, В. Йотов**. Цит. съч., с. 86, табл. IV: 10.

[150] **В. Йотов, Г. Атанасов**. Цит. съч., с. 95, обр. 73.

[151] **Л. Дончева-Петкова**. Кръстове-енколпиони с филигранна украса. – Преславска книжовна школа, 5. 2001, с. 121, обр. 1.

[152] **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 360, fig. 192. 13.

[153] **P. Diaconu**. Documente veci crestine in Dobrogea. – Pontica, XVII, 1984, p. 161, fig. 2

[154] **Н. Овчаров, Д. Хаджиева**. Средновековният манастир в гр. Кърджалии – център на архиепископията Ахридос. – РП, XXIV, 1992, с. 119, обр. 78; **М. Вакли-нова.** Археологията и някои проблеми на етногенезиса на българите. В: Проблеми на развитието на българския народ и нация. С., 1988, с. 96; **Л. Дончева-Петкова.** Кръстове-енколпиони от Варненския музей. – ИНМВ, 19 (34), 1983, с. 114–115, табл. I. 2, 3; **M. Bárâny-Oberschall.** Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden. – Forschungen zur Buhstgeschichte und christlichen Archäologie, 2, 1953, S. 232, Abb. 74e.; **Л. Дончева-Петкова**. Кръстове-енколпиони с филигранна..., с. 121–129.

[155] **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa**. Op. cit., p. 362, fig. 194.

[156] **P. Diaconu, L. Vîlceanu**. Op. cit., p. 161, pl. XXIX: 2; **G. Mănucu-Adameşteanu.** Elemente de…, p. 378, pl. III. 1; **Г. Атанасов.** Християнски паметници …, с. 41, табл. IV. 38; **Г. Атанасов, В. Йотов.** Цит. съч., с. 89–90, табл. III: 15; **К. Меламед.** Колекции средновековни предмети (Хисар кале, с. Балик, Добричко). – ГНАМ, IX, 1993, с. 163, табл. IV. 1.

[157] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове…, с. 253, обр. 2: 27–31; **P. Diaconu, L. Vîl-ceanu.** Op. cit., p. 161, pl. XXVIII: 4, 7; **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Op. cit., p. 360, fig. 193: 1, 2, 5; **G. Mănucu-Adameşteanu.** Elemente de…, p. 375–380, pl. I–2, III. 1, VII–1,2; **G. Atanassov.** Croix-encolpions…p. 487–488, pl. 58–3; **O. Damian, P. Damian.** Op. cit., p. 235, fig. 2. 2, 3; **Л. Дончева-Петкова**. За някои типове кръстове-енколпиони от Добруджа. – Сборник Добруджа, 8, 1991, с. 62; **Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев.** Цит. съч., с. 167, табл. LIX, № 793–795; **Г. Атанасов, В. Йотов.** Цит. съч., с. 89–90, табл. III: 13, 15; **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 96, табл. XCVIII: 321, 322; **Г. Атанасов.** Християнски паметници …, с. 41, табл. IV. 36 – 39; **К. Меламед.** Цит. съч., с. 163, табл. IV: 2. Екземплярите от Средище и Ветрен не са публикувани.

[158] **А. Милчев, Ст. Ангелова.** Археологически разкопки и проучвания в местността Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг през 1967–1969 г. – ГСУ ФИФ, LXVIII, 1970, с. 84–85, табл. XLII; **Х. Тодорова** с кол. Дуранкулак, 1. София, 1989, табл. VII: 2.

[159] **G. Davidson**. Op. cit., p. 268, № 2068.

[160] Ilidem.

[161] **К. Миятев**. Палестински кръстове в България. – ГНМ за 1921. София, 1922, с. 71.

[162] **Г. Атанасов, В. Йотов**. Цит. съч., с. 89, табл. 27–31; **I. Barnea.** Christian…, p. 360, pl. 193. 5; **G. Mănucu-Adameşteanu**. Elemente de…, p. 378, pl. III. 3; **Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев.** Цит. съч., с. 167, табл. LIX, № 796–798; **Г. Атанасов, В. Йотов**. Цит. съч., с. 89, табл. III: 14; **Г. Атанасов.** Християнски паметници …, с. 41, табл. IV: 34. Находките от Окорш и Средище не са публикувани.

[163] **Г. Атанасов, В. Йотов.** Цит. съч., с. 89, табл. VIII: 16; **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове…, с. 253, обр. 2. 28, 31; **G. Mănucu-Adameşteanu.** El-

emente de…, p. 378, pl. II: 2, III: 5; **К. Меламед.** Цит. съч., с. 163, табл. IV: 3.

[164] **Г. Атанасов.** Християнски паметници …, с. 36, 39. IV: 37.

[165] **G. Atanasov.** Op. cit., p. 488–490, fig. 4. 3, 6; **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове… с. 254–256, обр. 4. 42–44.

[166] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Цит. съч., с. 27–28, табл. VII: 70–73.

[167] **G. Atanasov**. Op. cit., p. 488–490, fig. 5: 3.

[168] **P. Diaconu, S. Baraschi.** Op. cit, p. 131, fig. 100: 1, 131: 1.

[169] **Л. Дончева-Петкова**. За някои типове кръстове-енколпиони от Добруджа. – Сборник Добруджа, 8, 1991, с. 58, табл. III: 4.

[170] **Л. Дончева-Петкова.** Кръстове-енколпиони от Варненския..., с. 120, табл. V: 1.

[171] Колекцията енколпиони от Балчик, в която има екземпляри с гравирана украса не е публикувана.

[172] **Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев**. Цит. съч., с. 122–167, табл. LIX, № 784–788; **Л. Дончева-Петкова.** За някои типове..., табл. III

[173] **G. Mănucu-Adameşteanu.** Elemente de cultură bizantină la gurile Dunării. – Peuce, IX, 1984, p. 376, pl.V: 1, VI: 3.

[174] Ibidem, p. 379–380, pl. V: 2.

[175] **G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa**. Op. cit., p. 362, fig. 192: 14.

[176] **T. Dragomir**. Citatea medievala de la Enisala. – Danubius, VI–VII, 1972–1973, p. 42, fig. 18: 20.

[177] **A. Frolov**. Le cult de la relique de la Vraie Croix à la fin du VI-e et au début du VII-e siecles. – Byzantinoslavica, 2, 1961, p. 322–323; **O. Wulff.** Altchristlische und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, I. Berlin, 1909, S. 195–199; **J. Werner.** Zwei byzantinische Pektoralkreuze aus Ägypten. – Semenarium Kondakovianum, VIII, 1936, S. 183–185; **Kl. Wessel**. Encolpion. – In: RLBK. II–17, 1967, II–18, 1968, Col. 157–164; **Н. П. Кондаков.** Цит. Съч., I. Санкт Петербург, 1914, с. 260–262; **A. Lipinsky.** La croce di bronzo nel Museo Provinciale Campano di Capua. – Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata, XV, 1961, p. 69–76; **I. Barnea**. Christian…, p. 24–27; **G. Davidson.** Op. cit., p. 257, № 2058–2060; **Z. Lovag.** Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian National Museum. – Folia Archaeologia, 22, 1971, p. 143–162; **Г. Ф. Корзухина**. О паметников корсунского дело на Русси. – ВВр, XIV, 1958, с. 132–135; **К. Миятев.** Цит. съч., с. 59–72; **M. Bárány-Oberschall.** Op. cit., p. 225–227.

[178] **Н. П. Кондаков**. Цит. съч., I, с. 260.

[179] **Kl. Wessel.** Die Entstehung des Crucifixus. – Byzantinische Zeitschrift, 53, 1960, S. 95–97.

[180] **A. Frolov.** Le cult de la relique…, p. 324–325, fig. 1; **M. Bárány-Oberschall.** Op. cit., p. 225, fig. 70; **Kl. Wessel.** Die entstetehung des…, S. 98–99 , Abb. 1; **M. Ross.** Op. cit., p. 74–75, pl. LIII, No. 98 (този кръст е по-скоро от VII–IX, отколкото от XII в.); **L. Donceva-Petkova.** Croix d'or reliquairie de Pliska. – ИАИ, XXXV, 1979, с. 90.

[181] **Kl. Wessel**. Die Entstehung des…, S. 98–99.

[182] **V. Zalesskaia.** Nouvelles découvertes de bronzes byzantins à Chersonese. – ΑΡΧΕΙΟΝ ΠΟΝΤΟΥ, 31, 1984, p. 162.

[183] **Г. Атанасов.** Нов поглед към демографските…, с. 185–214.

ГЛАВА ДЕВЕТА.

Дръстър и Доростолска епархия през епохата на Второто българско царство (края на XII–края на XIV век)

Освободителната война на Асеневци през 1185–1188 г. започва и основно се разгръща във византийската тема Паристрион с главен град Дристра (Дръстър), чиято територия донякъде съвпада с диоцеза на Доростолската митрополия[1] (фиг. 6). Няма обаче изрични сведения кога точно армията на Асен и Петър завладява Дръстър. Може би това става през есента на 1186 г., когато братята се завръщат с наемна руска войска и подчиняват окончателно Североизточна България и Преслав[2]. След това единствената византийска цитадела на север от Балкана остава Варна[3].

Резултатите от досегашните археологически проучвания сочат недвусмислено, че освобождаването на Добруджа съвпада с активизирането на живота в областта към края на XII–началото на XIII в. След известно прекъсване през XII в. в началото на XIII в. се възстановява монетната циркулация в Пъкуюл луй Соаре, Ветрен и Тутракан, а в Нуфъру (Вичина?) и Дръстър тя бележи рязък скок и отчетлив ръст[4]. Същевременно в други центрове като Исакча и Тулча се забелязва рязко спадане на постъпващите византийски монети след император Мануил I Комнин (1143–1180) и Исак II Ангел (1185–1195), но тези крепости продължават да се обитават в края на XII и XIII в.[5] Това може да означава единствено, че след освобождението на Паристрион (Подунавието) животът се активизира там, където линее през XII в., но същевременно притокът на монети от имперките ателиета намалява поради отпадането на Североизточна България от орбитата на Византия.

Често се спекулира с факта, че и след 1185 г. византийски монети все пак постъпват в Дръстър, Исакча, Пъкуюл луй Соаре, Нуфъру, Тулча, Ветрен и други, като на тази база се прокарват внушения за непрекъснат византийски контрол в Добруджа до 1203 г.[6] Прочее, голям е процентът на византийските монети от края на XII и началото на XIII в. в Преслав и Търново[7], но означава ли това ромейско присъствие в българските столици? Също така (ако владее Добруджа) защо император Исак II Ангел (1185–1195) напада Северна България през опасния Балкан и никога не се възползва от един толкова голям и удобен плацдарм в тила на Асен и Петър. Изобщо, теорията за непрекъснатото византийско присъствие в Подунавието и Добруджа между 1185 и 1203 г. е сшита с бели конци, и не тук трябва да бъде обсъждана. До голяма степен

спекулациите се дължат и на оскъдните писмени извори, в чието полезрение Дръстър и Добруджа почти не попадат в края на XII и първата половина на XIII в. Това важи с пълна сила и за Дръстърската епархия, която отсъства продължително (до XIV в.) от документите, засягащи историята на българската църква през епохата на Второто царство.

1. Доростолска митрополия в границите на царство България и в диоцеза на Константинополската патриаршия (1185–1235 г.)

Единственият автентичен извор за църковната организация в България след Освобождението е писмото на българските владици до папа Инокентий III от есента на 1203 г., в което името на Дръстърския митрополит липсва[8]. Формираната българска архиепископия в Търново включва отцепените от Охридската архиепископия епархии Велбъжд, Скопие, Призрен, Ниш, Браничево, Видин и новоучредения (по-скоро възстановен) Преславски митрополитски престол[9]. Малко по-късно (вероятно след подписване на унията с Рим) към Търновска архиепископия е присъединен Белград, Видин е повишен в митрополия, а в Ловеч и Червен са разкрити нови катедри[10]. В два по-късни ватикански списъка от XIII и XIV в. отново не се упоменава дръстърски митрополит, но изглежда съставителите на тези документи се влияят основно от фактите, посочени в писмото от есента на 1203 г.[11]

Въпреки очевидния недостиг от извори, проблемът Дръстърска митрополия между края на XII и средата на XIII в. е неколкократно коментиран, но засега задоволително и общоприето мнение по него няма. Още П. Мутафчиев се занимава с този казус и допуска, че след като Търново е без всякакво църковно минало, то за да разкрият архиепископия в столицата си, Асен и Петър закриват най-голямата и високоавторитетна митрополия в царството си, каквато е Дръстърската. По такъв начин те пренасят историческите права на дръстърските патриарси, епископи и митрополити от IX–XII в. върху Търново, за да го легитимират пред външния свят[12]. На пръв поглед тази идея изглежда логична и в контекста на водената от цар Калоян (1197–1207) политика. Знаем, че в кореспонденцията си с папата той извежда на челен план царското (императорското) достойнство на владетелите от времето на Първото българско царство[13]. По същия начин, извеждайки на челен план наследството на дръстърските патриарси, той може да претендира за патриаршеско достойнство на българския първосвещенник в Търново. В тази насока Царевград Търнов действително се нуждае от висока духовна легитимност, защото в миналото си не е имал архиерейски престол. В този смисъл един от начините да се

легитимира е чрез приемане на историческото наследство на Дръстър или Охрид. След като по ред причини автокефалната Охридска архиепископия не може да се закрие, остава единствено достойнството на Дръстърския престол да се прехвърли в Търново. Впрочем подобна стъпка вече е направена веднъж. По-горе вече споменах, че на практика патриарсите в Самуилова България получават достойнството си с пристигането на патриарх Дамян от Дръстър в Средец и установяването на наследниците му в Охрид[14].

Въпреки че на пръв поглед е логична, тази реконструкция си остава твърде хипотетична. Вече е обърнато внимание на факта, че ако Асеневци са закрили Дръстърската митрополия и са прехвърлили правата ѝ върху Търново, напълно излишно е те да свикват поместен събор, да призоват трима епископи и да принудят видинския епископ да ръкоположи Василий за йерарх в Търново[15]. Освен това ако действително държи и разчита на патриаршеското достойнство на дръстърските архиереи, цар Калоян непременно щеше да подчертае това в преписката си с папата, както прави по адрес на българските царе (императори) Симеон, Петър I и Самуил. На този фон идеята на П. Мутафчиев може да продължи да битува в историческото пространство, но само като хипотеза.

Сходни, но в друга посока са разсъжденията по същия проблем на Ал. Кузев, който написа едно от най-добрите проучвания за епархиите на Второто българско царство[16]. Впечатлен от липсата на Дръстърска епархия в българската църква от края на XII и началото на XIII в., той допуска, че след успешния край на въстанието Петър и Асен пренасят митрополитската катедра от Дръстър в Преслав. Причината е, че Дръстър се асоциира с омразното византийско владичество (действително е столица на византийската провинция Паристрион), докато Преслав носи идеята за българската държавност и за приемствеността между Първото и Второто царство. За Византия това обаче е едно неканонично решение и затова продължава, както през XI–XII в., да води (формално) Дръстърската митрополия на отчет към Константинополската патриаршия. Действително, тя е отбелязана в три епархийски списъка, датирани към времето на император Андроник II (1282–1328) и Андроник III (1328–1341)[17]. Най-после, в писмото на българските прелати до папата от есента на 1203 г. е споменат митрополитът на Преслав, но засега не знаем кога е учредена катедрата му[18].

По-горе, в седма глава специално място отделих на възможността един от петимата суфрагени на Дръстърския митрополит от края на XI–XII в. да е преславският епископ. Не е сигурно обаче дали тази предполагаема епископия се запазва до края на XII в. и не е известно кога Преслав се сдобива с митрополитски престол. Ако следваме идеята на Ал. Кузев, българска Преславска епархия може да е учредена, след като Асен и Петър завладяват Преслав през 1186–1187 г., но по-вероятно е това да е станало през 1190 г.,

когато цар Петър IV се установява тук като старши съвладетел[19]. Същевременно правилата за църковната организация през Средновековието повеляват подвластни митрополити да има единствено патриархът и това право е отказвано дори на автокефалния Охридски архиепископ. Във всеки случай през 1187 г. Василий не е патриарх, а е спорно предположението, че бил признат и се разпореждал като автокефален архиепископ[20]. Такъв той става след Ловешкия мир (1188 г.) или след победата през 1190 г., когато българската държава е достатъчно укрепнала и може да се пристъпи към оформяне на диоцез на българския архиепископ. За целта от Охридската архиепископия се откъсват седем епархии (Велбъжд, Ниш, Призрен, Скопие, Видин, Браничево и Белград), които са на българска територия[21]. Същевременно към Търново не се придава нито една катедра, подчинена на Константинопол, въпреки че в края на XII и особено след началото на XIII в. Асеневци владеят византийските епархийски центрове Дръстър, Филипопол, Месемврия, Берое и Анхиало. На какво се дължи това явление, не може да се отговори аргументирано. Една от причините може да е обстоятелството, че Дръстър, Берое, Филипопол и Месемврия са митрополии, а архиепископът (дори автокефалният, за какъвто се възприема Василий) няма право на суфраганти митрополити[22]. По късно обаче (вероятно при цар Калоян) Преслав, Велбъжд и Видин се въздигат в митрополии, но Дръстър, Филипопол, Месемврия и Берое продължават да са извън църковния диоцез на търновския архиерей.

Истинската причина за това явление е трудно да се установи. Най-логичното обяснение може да е дипломатичното поведение на първите Асеневци, които не желаят открито противопоставяне на високолегитимния Константинополски патриарх. Въпреки конфронтацията по време на въстанието и след него, нямаме сведения българската църква да влиза в остър конфликт с Вселенската патриаршия. Ако своеволно, без санкция на църковен събор, се закриват знакови византийски митрополитски катедри, като Дръстърската, Месемврийската и Филипополската, това би предизвикало продължителен конфликт и дори търновският архиепископ може да бъде отлъчен. Подобна опасност при сходни действия на Търново спрямо Охрид обаче няма. От една страна, често приплamват недоразумения между цариградския патриарх и охридския архиепископ, което намира израз и в периодичното откъсване на епархии от Охрид и подчиняването им на Константинопол[23]. Факт е, че през 1021 г. диоцезът на Охридския архиепископ включва 30 епископии, а към средата на XII в. остават 23, т. е. вселенският патриарх си присвоява седем епархии[24]. След като вече има прецедент в тази насока, нищо не пречи той да бъде повторен. И действително между 1188 и 1203 г. отново седем епископии се откъсват от Охрид, но този път те са преподчинени на търновския архиепископ[25]. Няма сведение Константинополският патриарх да реагира на отнема-

нето на Охридски епархии от Търново, защото така постъпват и неговите предшественици. Охридският архиепископ също има ограничени възможности за реакция. Загубените епархии са на българска територия, а и след 1190 г. войската на Асен и Петър трасира българо-византийската граница недалеч от Охрид. Най-после, предшествениците му допускат или поне не успяват да се противопоставят на подобни действия на Константинопол през XI–XII в.

На така очертания фон има основание да се твърди, че от 1185 г. и до управлението на цар Иван Асен II (1118–1241) византийските епархии, които за по-дълго или по-кратко време влизат в границите на България (Дръстър, Филипопол, Месемврия, Анхиало, Берое, Филипи, Серес и др.), остават под юрисдикцията на Константинополския патриарх. Това доказва един епархийски списък от началото на XIII в., където всички тези епархии, начело с Дръстър, действително са в диоцеза на Вселенската църква[26]. В този смисъл идеите за закриването на Дръстърската митрополия и прехвърляне на катедрата в Търново или Преслав не почиват на силни аргументи. Не мога да приема и твърдението, че катедрата в Дръстър е закрита, защото градът се асоциира с омразното византийско господство. Асеневци нямат никакво основание да го дискриминират, защото до втората половина на XII в. в църковните среди битува споменът (виж списъка на Дюканж), че Дръстър е патриаршеска резиденцията на българите при цар Петър I, чието име и историческо наследство приема ръководителят на освободителната война от 1185–1186 г. цар Петър IV. Що се отнася до Преслав, той може би наистина получава катедра при превръщането му в резиденция на цар Петър IV около 1190 г., но тя по-скоро е епископска, отколкото митрополтска. Митрополитска катедра вероятно е обявена там, след като през пролетта на 1203 г. Цариградският патриарх Йоан Каматир предлага на цар Калоян да даде патриаршески статут на българската църква[27]. На пръв поглед Василий се възползва от това предложение и въздига в митрополии двете водещи епископии в диоцеза си – Преславската и Велбъждската. Така те се представят и в писмото до папа Инокентий през есента на 1203 г.[28] След тези събития огромният диоцез на Доростолската митрополия се разделя на три. Земите на изток (вероятно от р. Бели Лом) влизат в границите на новосформираните Търновска и Червенска епархия. Южната половина, т. е. градовете и крепостите в Предбалкана от Овеч (Провадия) до р. Бели Лом, влизат в границите на Преславска митрополия (фиг. 6). На север до Дунав се простира огромна необитаема територия. В началото на XIII в. диоцезът на Дръстърския митрополит включва градовете и крепостите в Подунавието на изток от Русе чак до Делтата, както и пристанищата и поселенията по добруджанското Черноморие. Специално за Варна и региона не може да се прецени дали са в границите на Доростолска или (по-скоро) на Месемврийска митрополия.

По всичко личи, че Дръстър и останалите митрополии, подчинени на Константинопол, но в границите на България, не се присъединяват към Търново, респективно към унията с Рим и след сключването ѝ в края на 1203 г. Това се вижда както от цитираното по-горе писмо на българските прелати до папата от 1203 г., така и от ватиканските списъци от XIII и XIV в. и византийски епархийски списък от XIII в.[29] Впрочем, ако се вгледаме в историческата карта на България при цар Калоян, ще видим, че Унията обхваща епархиите, които в голямата си част спадат към диоцеза Западен Илирик, който до VIII в. по право принадлежи на папския престол в Рим. Действително, през 733 г. византийският император Лъв III (717–741) го предоставя на Константинополския патриарх, но Ватиканът никога не се примирява с това решение и периодично упорито го оспорва до Схизмата от 1054 г.[30] В този смисъл папа Инокентий III и цар Калоян имат аргумент пред източните патриарси, защото юридически към папската Курия преминават територии (респективно епархии), които по право ѝ принадлежат още от IV до VIII в.[31] Единствено новоучредената Преславска митрополия в исторически план влиза по-дълбоко в древния диоцез на Константинополския патриарх, но този град и тази катедра нямат нищо общо с духовното наследство от ранохристиянската епоха. Вече споменах, че Преслав се въздига в епископия (митрополия) от чисто вътрешнополитически мотиви, за да легитимира старата столица като втора резиденция на Асеневци. Освен това, за разлика от Дръстър, Месемврия, Берое, Анхиало и Филипопол, Преслав не е епархия в диоцеза на Константиполския патриарх през IV–X в. Най-сетне, многократно се отбелязва, че Калоян сключва унията с Рим не поради духовни потребности и по убеждения, а поради чисто политически и дипломатически подбуди. Впрочем известно е, че унията се приема съвсем формално от духовенството и народа на България. Факт е, че въпреки действието ѝ при управлението на цар Борил (1207–1218) (църквата продължава да се оглавява от униатския примас Василий), в Синодика, носещ неговото име, той се нарича православен цар, организирал православен събор[32].

Изобщо, предвидливият цар Калоян, един от най-надарените дипломати в многовековната българска история, съзнателно не хвърля себе си, царството и църквата изцяло и безрезервно в обятията на Рим. Обстоятелството, че не задължава епархиите от древния диоцез на Константинополския патриарх да подпишат унията, е показателен пример. В тази насока дори се представя по-демократичен и привързан към църковното право, отколкото всъщност е. От една страна, той не оставя никакво право на избор на епископите от западната половина на България, които безалтернативно и насилствено са откъснати от диоцеза на Охридския архиепископ и de jure са подчинени на Рим чрез примаса в Търново. Същевременно зачита изконното право на

древнопросиялите епархии от източната половина да останат извън диоцеза на папството. В този смисъл съзнателно не унизява в максимална степен Константинополския патриарх и така оставя открита възможността за бъдещи контакти, чрез които да държи в напрежение Курията. Именно по тези причини смятам, че Дръстърският митрополит остава извън унията. А не например защото катедрата се закрива или прехвърля в Търново или Преслав или пък защото успешно се противопоставя на униатската политиката на цар Калоян. Като знаем поведението и твърдите, дори жестоки похвати на този владетел, е илюзорно да се мисли, че той би търпял своеволията на един духовник. Истинските (по-скоро формалните) мотиви за това по-скоро са, че Дръстърската и съседните епархии в Източна България винаги са извън историческите и каноничните граници на Източен Илирик. Това впрочем се илюстрира и от цитираните по-горе епархийски списъци от края на XII и XIII в. на Константинополската патриаршия и документи на Римската църква.

2. Дръстърска митрополия в диоцеза на Търновската патриаршия

По всичко изглежда, че промени в статута на Дръстърската митрополия не настъпват както до края на царуването на Калоян, така и при управлението на неговия приемник Борил. Реалностите в българската църква се променят едва след скъсването на унията с Рим през 1235 г. Тогава, на събора в Лампсак, съвсем по каноничен начин със санкцията на Константинополския патриарх (временно резидиращ в Никея) и източните патриарси българската църква се въздига в патриаршия[33]. Очевидно там се решават и някои по-второстепенни въпроси, като диоцеза и митрополитските катедри на вече легитимираната Търновска патриаршия. В желанието си да имат за съюзник всесилния в Югоизточна Европа български цар Иван Асен II (1218–1241) и да го привлекат в лоното на православието, василевсът и източните патриарси са готови на максимални отстъпки. Поради това, за разлика от 927 г., утвърждаването на българска патриаршия през 1235 г. става в много по-благоприятна обстановка и юридически е много по-добре обосновано. Актът е резултат не само на волята на ромейския василевс и императорския синклит (както през 927 г.), а е следствие от решение на православен събор, председателстван от вселенския патриарх Герман и в работата на който активно участват източните патриарси чрез упълномощени от тях лица. Косвени податки за големия диоцез, който получава българската патриаршия, добиваме от житието на св. Петка, в което се казва: *Иван Асен присъединил към българската държава…цяла Македония, Сер, … Света Гора, славния Солун и цяла Тесалия… както и Далмация…*

дори до Драч. В тези земи той тържествено и благочестиво поставил митрополити и епископи.[34] Подобни сведения за разширения диоцез на българската църква се съдържат и в житието на Теодосий Търновски[35]. По-определено за тези придобивки съдим от допълненията към „Синодика на цар Борил“[36]. Освен митрополиите и епископиите, принадлежали към Търново по времето на цар Калоян, се споменават още митрополиите Дръстър, Средец, Овеч, Сяр, Филипи, Месемврия, Охрид и Филипопол.

Направих отклонение от основната тема, но то е важно, за да се разбере, че през 1235 г. към Търново се предават онези епархии, които и дотогава са в границите на българската държава, но продължават да са под църковната юрисдикция на вселенския патриарх. Излизането на България от унията с Рим премахва догматическата преграда митрополиите извън границите на диоцеза Източен Илирик да се присъединят към българската православна църква. Още повече че през епохата на Първото българско царство повечето от тях и специално Дръстър вече са били в диоцеза на българската патриаршия. Изобщо, през 1235 г. в границите на Търновската патриаршия се включват почти всички епархии, които влизат в границата на българското царство. Забележително е, че след смъртта на цар Иван Асен II през 1241 г. от юрисдикцията на Търновския патриарх започват да отпадат точно онези епархии, които излизат от политическите граници на държавата – Филипопол, Сяр, Филипи, Охрид, Месемврия[37]. Това обаче не се отнася до Дръстър, който със сигурност до около 1369–1370 г. е в пределите на Търновското царство. Впрочем това личи от Синодика, редактиран окончателно по времето на патриарх Евтимий (около 1370 г.), където се изброяват шестима Дръстърски митрополити – Кирил, Аверкий, Теодул, Йосиф, Дионисий и Калиник[38]. Вероятно има и малки пропуски, защото от житието на Теодосий Търновски (писано от константинополския патриарх Калист!) със сигурност се знае, че на събора срещу еретиците в Търново през 1359–1360 г. участва дръстърският митрополит Захарий[39], но името му липсва в Синодика. Както и да е, очевидно между 1235 и 1370 г., за около 130 години, Дръстърският престол се заема от седем-осем йерарси, т. е. всеки от тях свещенодейства средно около 15–20 г. Впрочем, ако се доверим на Синодика, през приблизително същия период Ловешка епархия се оглавява от 6 митрополити[40].

Въпреки че според „*Синодика на цар Борил*“ и *„Житието на Теодосий Търновски*“ Дръстър е към диоцеза на Търновската патриаршия, в няколко епархийски списъка от времето на василевсите Андроник II (1282–1328) и Андроник III (1328–1341) той продължава да е под юрисдикцията на Константинополския патриарх[41]. Вече е обръщано внимание, че тези документи в голямата си част са автоматични преписи на списъците от XI–XII в. Редом с останалото това се долавя и от факта, че в тях липсва Варненската

митрополия, която е безспорно регистрирана в решения на Синода на същата Константинополска патриаршия след 1325 г.[42]

За съжаление през целия период от началото на XIII до втората половина на XIV в. Дръстър и регионът остават малко встрани от големите политически събития на Балканите и рядко попадат в полезрението на хронистите. Със сигурност знаем, че през 1242 г. при голямото татарско нашествие Дръстър и останалите крепости в епархията (Тутракан, Ветрен, Хърсово, Тулча, Исакча, Нуфъру и Килия) понасят загуби и разрушения[43]. След това животът в митрополията се възстановява, но малко по-късно от диоцеза ѝ отпада североизточната половина. Установено е, че около 70-те години на XIII в. татарският темник Ногай (1275?–1299) поставя под пряко администриране градовете в Дунавската делта (според археологическите проучвания и монетните находки това са Исакча, Нуфъру (Вичина?), Енисала, Тулча и Килия), които на практика отпадат от юрисдикцията на българските владетели[44]. Тъкмо тогава започва да функционира татаро-византийски съюз, скрепен около 1271 г. с брака на Ногай с дъщерята на император Михаил VIII Палеолог (1261–1281). Впрочем в едно похвално слово за Михаил VIII се казва, че присъединява към Империята паристрионските острови. В. Лоран отнася събитието към 1273 г. и смята, че става дума за островите в делтата на Дунава и околните територии[45]. Най-вероятно по това време с благоволението на Ногай Византия разкрива нова митрополитска катедра във Вичина[46]. Отдавна се спори по локализацията на този загадъчен средновековен град, но изглежда, че той е в Дунавската делта и вероятно трябва се идентифицира с Нуфъру или Исакча. Очевидно както в края на XII в., така и през 70-те години на XIII в. Дръстърската митрополия наново загубва половината от диоцеза си и по-специално крепостите и пристанищата приблизително северно от линията Хърсово–Констанца. Реално в края на XIII и началото на XIV в. архиереят на Дръстър има юрисдикция над Тутракан, Ветрен, Пъкуюл луй Соаре, Черна вода, Калиакра, Каварна, Балчик, Кранея и може би Варна с околните селища, които са още в границите на българското царство.

3. Дръстърска епархия в орбитата на Варненската митрополия

Неизвестно точно кога, но след началото на XIV в. последва ново редуциране на диоцеза на Дръстърската епарх и то определено се свързва със създаването на Варненска митрополия. През последните десетилетия на XIV в. най-тясно обвързана с нея е съдбата на Дръстърския престол, което налага да се вгледаме по-подробно в историята ѝ[47]. В епархийските списъци,

синодалните решения и изобщо в писмените извори от IX–XIII в. и до първата четвърт на XIV в. няма сведения за Варна като духовен център. За пръв път в разследване на Синода на Цариградската патриаршия относно обвиненията в богомилство на йеродякон Симеон от 30 май 1325 г. се регистрира подписът на митрополита на Варна и Карвуна Методий[48]. В друго разследване от септември 1327 г. се среща името на Варненския митрополит Маркел[49].

Забележително е, че първите сведения за Варненска епархия съвпадат по време със смъртта на цар Георги II Тертер (1321–1322) през 1322 г. и слизането на Тертеровата фамилия от владетелския трон в Царевград-Търнов[50]. Засега не може да се определи с точност кога точно, но около 1340 г. потомци на Тертеровци вече управляват своето феодално владение около Карвуна като полунезависимо от Търново княжество[51]. Вероятно този процес започва още след смъртта на цар Георги II Тертер, защото иначе няма как да си обясним битието на митрополит на Варна и Карвуна в диоцеза на Цариградската патриаршия през 1325 г. Известно е, че още с формирането на независимата българска патриаршия през 1235 г. влиза в действие класическият принцип на св. Фотий: *Обичайно е църковните неща да се променят заедно с променянето на гражданските области и диоцези*[52]. Същевременно липсват всякакви сведения, че Варна, а в още по-голяма степен Карвуна, са в политическите граници на Византия през периода 1322–1335 г., а и няколко десетилетия след това. Ето защо приемам, че Тертеровци еманципират феодалното си владение в автономно княжество непосредствено след 1322 г. и в синхрон с тази политика управляваната от тях територия в духовно отношение се поставя под юрисдикцията на Константинополската патриаршия.

Впрочем с подобен акт се сблъскваме при сходни обстоятелства половин столетие по-късно. С цел да демонстрира своята независимост от Търново, през 1381 г. цар Иван Срацимир (1356–1396) извежда Видинския митрополит от диоцеза на Търновската патриаршия и го подчинява на Цариградския патриарх[53]. Вероятно Балик или неговият предшественик в Карвуна по сходен начин извеждат управляваната от тях територия (крепостите и селищата по черноморския бряг между Калиакра и Варна) от диоцеза на Търновската патриаршия и ги подчиняват на Цариградския патриарх. За целта в границите на тяхното феодално княжество се формира църковен диоцез с митрополитска катедра във Варна. Изборът се прави съзнателно, защото в Константинопол знаят добре, че древният Одесос е сред водещите епархийски центрове през IV–VII в. в Добруджа и Североизточна България. По конюнктурни съображения за задоволяване амбициите на добруджанските князе, чиято столица е Карвуна, отначало митрополитът там се титулува *Варненски* и *Карвунски*, но в документите след 1327 г. остава само *Варненски*. Това означава, че около 1322–1325 г. не само Карвуна, а и Варна попада в границите на Добруджанското

полунезависимо княжество. Действително, малко вероятно е през този период градът да е пряко под властта на търновския цар и едновременно с това там да се учредява византийски митрополитски престол. Такъв случай не ми е известен, а и цитираното по-горе правило на патриарх Фотий става практика в българо-византийските отношения през XIV в.[54] Най-вероятно дистанцирането на Каварна и Варна от Търновската патриаршия става около 1323 г., когато и останалите черноморски градове на юг от Балкана се отцепват и доброволно преминават под византийско духовно управление[55]. Първопричината обаче ще да е началото на полунезависимото феодално княжество в Карвуна, чиито основи са положени от Тертеровци след смъртта на цар Георги Тертер II през 1322 г. Както и да е, разкриването на Варненска митрополия около 1323–1325 г. довежда до ново рязко съкращаване на територията на Доростолска епархия. Най-вероятно точно тогава от диоцеза ѝ отпадат градовете и крепостите по добруджанското Черноморие и той реално се е свива в дунавската крайбрежна ивица между Тутракан и Черна вода. Това ще да е накърнило положението на дръстърските архиереи в Синода на Търновската патриаршия. Това се долавя от по-задното място, на което са записани в *Синодика на цар Борил.*

Събитията в Добруджанското деспотство, чиято територия формира диоцеза на Варненската митрополия, както и взаимоотношенията между Търново и Карвуна имат още по-големи последици за съдбата на Дръстърската митрополия през 70-те и 80-те години на XIV в.

През 1368–1369 г. добруджанският деспот Добротица оказва сериозна военна, дипломатическа и морална помощ на цар Иван Александър (1331–1371) в замяна на което търновският цар му отстъпва крепостите Варна, Емона, Козяк, най-важния дунавски град Дръстър и (вероятно?) Овеч[56]. Тогава или малко по-късно в Дръстър се установява синът на Добротица Иванко (Йоан) Тертер. Изглежда след 1379 г. той започва да води собствена политика и превръща града и околността му в автономно спрямо Търново и Калиакра феодално княжество[57]. Като израз на претенциите си за независимост Иванко започва да сече в Дръстър свои сребърни и бронзови монети (и печати?), върху които гравира своя монограм и деспотския символ под формата на двуглав орел (обр. 120, табл. LXXIX: 438)[58]. По разпространението на монетите (Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Ветрен, Кокони, Тутракан и Черна вода) установяваме, че границите на Дръстърското княжество (деспотат?) приблизително съвпадат с границите на Доростолска митрополия[59].

След няколко десетилетия мълчание, по същото време (1369–1370 г). в писмените извори отново започва да се говори за Варненска митрополия и Дръстър. В два списъка от юни 1370 г. на подчинените на Варненската митрополия крепости са изброени Карвуна, Кранея, Килия или Ликостомо, Геранея, Дръстър (в единия списък е изписано Δρύστρα, а в другия – Τριστρεα)

и Калиакра[60]. Месец по-късно с писмо на Цариградската патриаршия от 14 юли 1370 г. Варненският митрополит получава екзархийски права и право *за управление на Калиакра, Тристрея* (Дръстър – бел. Г. А.), *Карнава* (Карвуна – бел. Г. А.), *Кранея и Геранея, да закриля намиращите се там свещеници, монаси и останалия христоименен народ*.[61] Имаше съмнения, че *Тристрея* не е *Дръстър*, а някоя друга крепост по черноморското крайбрежие[62]. Изхождаше се от презумпцията, че авторите на документите не са добре запознати с реалностите в Добруджа, защото например смесват (приравняват) Килия и Ликостомо. Накрая се стигна да заключението, че Иванко Тертер не резидира в Дръстър, а в укрепление около Калиакра, където през 1376 г. убива шурея си, деспота на Месемврия Михаил Палеолог. Преди няколко години обаче П. Дякону доказа, че без съмнение Килия е идентична с Ликостомо[63]. Освен това наскоро при разкопки на митрополитската църква в Силистра се откриха два гроба на знатни дами, сродници на Иванко Тертер. Върху златните им обеци, намерени in situ, са гравирани собственият му монограм и двуглав орел (табл. XXIV: 5, табл. LXXIX: 437), познати от един печат (обр. 120) и монетните емисии (табл. LXXIX: 438), сечени в Дръстър[64]. Най-после, в първия документ от 1370 г. е изписано Δρύστρα, а не Τριστρεα.

На този фон със сигурност може да се приеме, че цитираните по-горе три епархийски документа от 1370 г. са автентични и че действително в духовно и административно отношение Дръстър се подчинява на варненския митрополит. Забележително е обаче, че според документа от юни 1370 г. под жезъла на Варненския архиерей се поставя крепостта Дръстър, а не Дръстърската митрополия. Същевременно трябва да се има предвид, че не може към една митрополия да се придаде град, а резидиращият в нея владика да е под друга юрисдикция. На пръв поглед се получава труден за решаване казус, защото по това време и Варна, и Дръстър са митрополии, а не може един митрополит да е суфрагант на друг митрополит. Според друго правило обаче, когато дадена митрополия се обезглавява (овдовява или по други причини) за по-кратко или за по-дълго време, тя трябва да се предаде на предстоятеля на съседна или близка митрополия. Явно османското нашествие, сепаратизмът на Балканите и гражданските войни във Византия нанасят тежки загуби на кадровата банка на православната църква и практиката на съвместяване на няколко митрополитски катедри става често срещано явление. Тук ще приведа само няколко примера, касаещи този регион. През февруари 1354 г. вакантната митрополия Созопол се предава за администриране на митрополита на Пиги[65]. През април 1369 г. пък митрополитът на Несебър, който преди това се натоварва да управлява и Анхиалската епархия, получава същите права върху овдовялата Варненска митрополия[66]. По-рано, през 1327 г. Синодът на Константинополската патриаршия натоварва Варненския митрополит Мар-

Обр. 119. *Печат с монограм МТ (митрополит ?) от Дръстър*

Обр. 120. *Печат (свързан с Иванко Тертер ?) с двуглав орел от Дръстър*

кел да администрира още митрополията Христополис (Кавала) и архиепископията Лопадион[67]. По сходен начин през 1380 г. епископ Матей се въздига в сан митрополит и управлява едновременно Керница, Созопол и Варна[68].

Въз основа на поднесените по-горе източници ще се опитаме да възстановим хронологията на събитията и последиците за църковната организация в Добруджа, респективно съдбата на Дръстърската митрополия през втората половина на XIV в.

След смъртта на цар Георги II Тертер между 1322 и 1325 г. Варна и Черноморието навярно се извеждат от прякото духовно администриране на Търново и тук се разкрива митрополитска катедра, пряко подчинена на Константинополския патриарх. С това диоцезът на Дръстърска митрополия се намалява, но тя продължава да съществува в границите на Търновската патриаршия. Участието на Дръстърския митрополит Захарий на събора срещу богомилите в Търново през 1360 г. е показателно. Има документи, от които се вижда, че след 1347 г. Варна отново попада под властта и прякото управление на българския цар Иван Александър[69]. Това вероятно води до временно закриване на Варненската митрополия, защото споменах за практиката земите, които владее българският цар, да преминават под юрисдикцията на търновския патриарх. В тази връзка симптоматична е пълната липса на източници за физическо присъствие на митрополит във Варна между 1327 и 1369 г. Същевременно няма и сигурни сведения, които да свидетелстват, че във Варна е интронизиран български митрополит, подчинен на Търновския патриарх, или че диоцезът е преподчинен на българските архиереи на Дръстър или Овеч. Вече се установи, че когато българските царе завладяват черноморските градове (особено на юг от Балкана, където процентът на ромейското население е висок), те обикновено не подчиняват епархиите на Търновския патриарх, но принуждават гръцките митрополити да напуснат катедрите си[70].

Рязка промяна на статуквото се регистрира през 1366–1369 г. Опитът

на граф Амадей Савойски, съюзник на византийския император, да превземе Варна през есента на 1366 г. среща непреодолимата съпротива на гражданите, лоялни на българския цар[71]. На следващата година обаче, в желанието си да си върне Видин, според П. Хъмфри, цар Иван Александър декларира готовност да отстъпи Варна[72]. При преговорите през 1369 г. с посредничеството на Добротица цар Иван Александър възстановява сина си на престола във Видин. Като благодарност за оказаното съдействие добруджанският деспот се възнаграждава с Варна, Емона, Козяк, най-важния дунавски град Дръстър, а навярно и Овеч[73]. Вероятно още по време на преговорите, като израз на добра воля, Варна и околните крепости преминават под управлението на Добротица. В съответствие с традицията на Балканите тези градове и в духовно отношение трябва да се върнат в границите на Варненска митрополия, респективно към Константинополската патриаршия. Може би реакцията е незабавна, защото през април 1369 г. Св. синод в Константинопол натоварва митрополита на Месемврия да поеме като добавка управлението над Варна, Карвуна и останалите градове[74]. По всичко личи, че въпросът със съдбата на Дръстър все още не е окончателно решен и затова този град не се споменава в това решение. След окончателното сключване на договора и юридическото придобиване на Дръстър и останалите крепости (след август 1369 г.) Добротица вероятно е поставил пред Константинопол въпроса за овакантения варненски митрополитски престол, който, видяхме, се дава като добавка на съседния митрополит на Несебър. Това му желание очевидно се изпълнява, защото през май 1370 г. се интронизира Варненски епископ[75], който след месец се въздига за титулярен митрополит[76]. Всъщност тези стъпки могат да се разглеждат като своеобразен акт на възстановяване на една закрита над 30 години (между 1337 и 1369 г.) византийска епархия.

Междувременно през 1369–1370 г. Добротица поема управлението на Дръстър, където от негово име след време започва да администрира синът му Йоан (Иванко) Тертер. Вероятно извеждането на Дръстър от границите на Търновското царство незабавно се е отразило и върху положението на Дръстърския митрополит, който дотогава се подчинява на Търновския патриарх. След като през 1369 г. във Варна се назначава титулярен митрополит и при положение, че в религиозно отношение деспотатът на Добротица съвпада с диоцеза на варненския митрополит, то спешно трябва да се реши и статутът на дръстърския митрополит. Съобразно промените и традициите на Балканите, доброволно или под натиск, последният трябва да ованти катедрата си, която се придава към Варна и това се регистрира в решението на Синода от юни 1370 г. Дръстърската митрополия обаче не се закрива[77], а само се преподчинява. Това косвено се долавя от следващото решение на Синода от 24 юли за екзархийските права на Варненския митрополит с

важните допълнения *...да не се възкачва на светия синтрон* във въпросните градове и още *ако някой му противоречи, ще получи заслужено наказание*[78]. Вероятно решението се взема спешно (само месец сред първото) специално заради казуса Дръстър. Нарочната забрана за възкачване на епископски тронове означава само временно управление на епархията, респективно на катедралната църква със синтрон. Многозначително е, че от изброените градове в решението (Каварна, Кранеа, Герания, Килия, Калиакра и Дръстър) митрополитски престол и митрополитски катедрален храм има единствено Дръстър. Сиреч тази част от решението действително може да визира единствено Дръстър и тя свидетелства за запазения митрополитски престол. Очевидно той се предоставя като добавка на Варненския митрополит, без да му се делегират права на титуляр. По същия начин през 1354 г. вакантната митрополия Созопол се предава на митрополита на Пиги. По аналогичен начин в решението на Синода му се вменява да ръкополага и да служи, но не и да се възкачва на свещения престол, защото не е титуляр, а катедрата му се дава в добавка, макар и пожизнено[79]. Впрочем това е честа практика през XIV в., регистрирана в други синодални решения на Константинополската патриаршия.

Вероятно промяната в статута и преподчиняването на Дръстърската митрополия от Търново на Константинопол чрез Варна, съпроводено с евентуалното отзоваване на титулярния митрополит, предизвикват брожения сред гражданите и клира в Дръстър и региона. Именно затова синодалното решение от 24 юли 1370 г. завършва с назидателния текст: *ако някой му* (т. е. на варненския митрополит – б. а.) *противоречи*, *ще получи заслужено наказание* – рядък случай сред многобройните синодални решения и писма на Константинополската патриаршия през XIV в.

Определено разширяването и специалният статут на Варненска митрополия през 1369–1370 г. е временно и конюнктурно явление вследствие на високата легитимност, която получава Добротица на Балканите. Това личи от следващо решение на Синода в Константинопол от юни 1372 г. (след смъртта на Добротица) за връщане под юрисдикцията на Месемврийския митрополит на крепостите Емона и Козяк, които преди две години са отнети и предадени на Варненският архиерей[80]. Изрично се посочва, че причина за предното решение е завладяването на двете крепости от Добротица. Ако се следва цитираното по-горе правило *църковните неща* (диоцези – б. а.) д*а се променят заедно с променянето на гражданските области*, отпадането на Емона и Козяк от диоцеза на Варненския митрополит може да се свърже с присъединяването им към деспотата на Михаил Палеолог през 1369 г., когато той се настанява задълго в Несебър[81]. За съдбата на Дръстър не знаем нищо положително до 1377 г., когато в този град същият Михаил Палеолог е убит от шурея си Йоан (Иванко) Тертер[82].

Най-вероятно след тези събития Йоан Тертер поема открито на самостоятелна политика, която се изразява и в собствено монетосечене. Дали обаче подобна дистанцираност от баща му, деспота на Добруджа, се отразява върху религиозния статут на Дръстър, не знаем. Ако това се случва, то може да става факт най-рано след смъртта на Добротица през 1385 г., когато Йоан Тертер напуска Дръстър и се установява в Калиакра (после във Варна), за да поеме управлението на Добруджанското деспотство[83]. Със сигурност преди 1388 г. Дръстър е в границите на Търновското царство[84] и не се изключва тази промяна да става веднага след като Йоан Тертер напуска града. Логично е административната промяна да води след себе си и преминаването на епархията под юрисдикцията на Търновския патриарх, както е било преди 1369–1370 г., но сведения за това засега липсват. В епархийски списък на Константинополската патриаршия, съставен непосредствено след окончателното падане на българските земи под османска власт в края на XIV–началото на XV в., липсва дръстърски митрополит. През периода 1385–1405 г. Дръстърски митрополит не е регистриран и в многобройните решения на Синода в Константинопол[85]. Очевидно според документите от края на XIV и началото на XV в. вселенският патриарх не поставя митрополит на овакантения (но не закрит) още през 1370 г. Дръстърски митрополитски престол. Това не се случва нито след като през 1388 г. Дръстър попада под властта на османските турци, нито след окончателното падане на България под османска власт в края на XIV в. Причината за това най-вероятно е обстоятелството, че през този период Дръстър е извън диоцеза на Константинополската патриаршия. Вече посочих, че между 1385 и 1388 г. (ако не и малко преди това), Дръстър е в границите на Търновското царство. Неколкократно се спомена за твърдо установеното правило в българо-византийските отношения през XIV в. за препокриване на духовната и административната власт. Това на практика означава, че около 1385 г. Търновският патриарх си възстановява духовната юрисдикцията над Дръстър, което предполага и въдворяването на митрополит в този град.

Сведенията за религиозния живот и религиозната организация в България след ликвидирането на Търновското царство са крайно ограничени. Предполага се, че след падането на Търново, през 1394 г. българската патриаршия със своята структура е запазена, но предадена за администриране на молдовския митрополит Йеремия[86]. Изглежда това положение не се запазва продължително и както Търновската, така и другите български митрополии, включително Доростолската, минават под пряото управление на вселенския патриарх в Константинопол. Във всеки случай до края на XIV в. този проблем не е решен, защото според епархийски списък, датиран около 1400 г. (№ 20 по Ж. Дарузе), Търново, Дръстър и другите български епархии, за разлика от Варна, все още не са включени в границите на Кон-

стантинополската патриаршия[87]. В следващия списък, изготвен след падането на Константинопол през 1462 г. (№ 21 по Ж. Дарузе), Дръстър и Търново, подобно на Варна, вече са митрополии в диоцеза на Вселенския патриарх[88]. Дори на Флорентинския събор през 1439 г. търновският митрополит (а не патриарх!) Игнатий и Дръстърският митрополит Калист са в делегацията на Константинополската църква[89]. Очевидно някъде между 1400 и 1439 г. (най-вероятно около 1416 г.)[90] Доростолската митрополия е преподчинена на Вселенския патриарх и това административно положение се запазва до 1870 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] **В. Златарски.** История на българската държава през средните векове, II. София, 1972, с. 410 сл.; **Ив. Дуйчев.** Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. – В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. София, 1981, с. 38 сл.; **Г. Литаврин.** България–Византия (X–XII век). София, 1978, с. 323 сл.; **П. Петров.** Възстановяването на българската държава 1185–1197 г. София, 1985, с. 112.

[2] **П. Петров**. Цит. съч., с. 150, бел. 7, с. 242.

[3] **А. Кузев**. Варна. – В: Български средновековни градове и крепости, 1. Варна, 1981, с. 296.

[4] **P. Diaconu, L. Vîlceanu.** Păcuiul lui Soare, I. Bucureşti, 1972, p. 181–185; **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 42, 51; **G. Mănucu-Adameşteanu.** Istoria Dobrogei in perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice. Bucureşti, 2001, p. 259,339, 399, 413, tabl. I, 15.

[5] **G. Mănucu-Adameşteanu.** Op. cit., p. 410, 412, tabl. 12–14; **Ив. Йорданов.** Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081–1261. София, 1984, с. 128–129.

[6] **G. Mănucu-Adameşteanu**. Op. cit., p. 200–209.

[7] **Ив. Йорданов**. Цит. съч., с. 122–126; **К. Дочев**. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. Велико Търново, 1992, с. 31–64.

[8] Inocentius III Papa-Caloiohannes Rex. Epistolae. – In: PL, CCXV, col. 289–290 (=ЛИБИ, III, с. 337); **Ив. Дуйчев**. Приписката на папа Инокентий III с българите. – ГСУ ИФФ, XXXVIII, с. 1942, с. 22–32.

[9] **А. Кузев.** Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град. БИД. Научни конференции, 2. София, 1980, с. 81–85.

[10] **Б. Николова.** Устройство и управление на българската православна църква (X–XIV век). София, 1997, с. 231–233.

[11] **V. Gjuzelev.** Das Papstum und Bulgarien im Mittelalter (IX–XIV Jh.). – BHR, 1, 1977, S. 43–44; **A. Kuzev.** Drei falsche topographische Identifizierungen. – In: Studia in honorem Veselini Beşevliev. Sofia, 1978, S. 525–526; ЛИБИ, IV, с. 9–10.

[12] **П. Мутафчиев.** Съдбините на средновековния Дръстър. – В: Избрани произведения, II. София, 1973, с. 90–92.

[13] Inocentius III Papa-Caloiohannes Rex. Epistolae. – In: PL, CCXCV, col. 1112–1113 (=ЛИБИ, III, с. 309–310); **Г. Атанасов.** Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999, с. 130–146.

[14] **М. Войнов.** Преслав–Средец–Охрид – три средновековни престолни града на българските царе и патриарси. – ИПр, 4, 1968, с. 72–76; **Г. Атанасов.** Църковната организация в Североизточна България и Добруджа между 971–1020 г. – В: Преслав, 6, 2004, с. 325–338; **Г. Атанасов.** Първата българска патриаршеска катедра в Дръстър и патриарх Дамян (927–971). – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборнк в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново, 2006, с. 179–196.

[15] **Б. Николова.** Цит. съч., с. 229.

[16] **А. Кузев.** Цит. съч., с. 81–83.

[17] **J. Darrouzès.** Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Paris, 1981, p. 172, 186, 189–191, 401 (№106), 407 (№106), 414 (№115).

[18] Inocentius III Papa-Caloiohannes Rex. Epistolae. – In: PL, CCXV, col. 289–290 (=ЛИБИ, III, с. 337); **Б. Николова.** Цит. съч., с. 236–237.

[19] **П. Петров.** Цит. съч., с. 240–243.

[20] **Б. Николова**. Цит. съч., с. 196–198.

[21] **Ив. Дуйчев.** Преписката…, с. 22–23; **Ив. Снегаров.** История на Охридската архиепископия, I. София, 1995, с. 89–92.

[22] Действително между суфрагантите на автокефалния Охридския архиепископ няма митрополити. Вж. Грамоти на Василий II. – В: ГИБИ, VI, с. 44–45.

[23] **Ив. Снегаров.** Цит. съч., с. 63 сл.

[24] Грамоти на Василий II, с. 44; **J. Darrouzès.** Op. cit., p. 368–371.

[25] **Ив. Снегаров.** Цит. съч., с. 89–90.

[26] **J. Darrouzès.** Op. cit., p. 382.

[27] **П. Ников.** Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската държава. – СпБАН, 20, 1921, с. 54–56; **П. Петров.** Цит. съч, с. 99, 288; **Б. Николова**. Цит. съч., с. 198.

[28] Inocentius III Papa-Caloiohannes Rex. Epistolae. – In: PL, CCXV, col. 289–290 (=ЛИБИ, III, с. 337).

[29] **V. Gjuzelev**. Op. cit., p. 43–44; **A. Kuzev**. Op. cit., s. 525–526; ЛИБИ, IV, с. 9–10; **J. Darrouzès**. Op. cit., p. 368–371.

[30] **Ф. И. Успенский.** История Византийской империи. Период II: VI–IX вв. Москва, 1997, с. 583.

[31] **Б. Николова.** Цит. съч., с. 200.

[32] **М. Г. Попруженко**. Синодик царя Борила. София, 1928, с. 92.

[33] **В. Златарски**. Цит. съч., с. 385 сл.; **Т. Събев**. Самостойна народна църква в средновековна България. София, 1987, с. 314 сл.; **Б. Николова.** Цит. съч., с. 203; **Б. Николова.** Неравният път на признаването. София, 2001, с. 105–113.

[34] Старата българска литература. 4: Житиеписни творби. София, 1986, с. 198.

[35] Пак там, с. 87–88.

[36] **М. Г. Попруженко.** Цит. съч., с. 92.

[37] **Б. Николова.** Устройство..., 224–226, 238–244.

[38] **М. Г. Попруженко.** Цит. съч., с. 92.

[39] **В. Златарски.** Житието на св. Теодосия. – СбНУ, XX, 1904, с. 25; Старата българска литература. 4. с. 458; **Д. Гонис.** Състав на Търновския събор от 1359 г. – ИПр, 1, 1989, с. 40–54.

[40] **М. Г. Попруженко**. Цит. съч., с. 92; **Б. Николова.** Цит. съч., с. 233–234.

[41] **J. Darrouzès.** Op. cit., p. 172, 186, 189–192, 338, 401, 407, 413.

[42] **B. Nicolova**. The Church of Odessos-Varna Between Byzantium, the Bulgarian Tsardom and the Patriarchate of Constantinopole. – Etudes balkaniques, 1–2, 1998, p. 102; **J. Darrouzès.** Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople, I. Les actes des patriarches, fac. 5. Les Régestes de 1310 à 1376. Paris, 1974, Nr 2124, p. 93–94.

[43] **G. Atanassov, P. Pavlov.** Sur l'itineraire de l'armée tatare à travers la Bulgarie du Nord (Mesie et Dobroudja) en 1242. – Dobroudja, 12, 1995, p. 235–239; **Вл. Пенчев.** Колективна находка от медни монети (XIII в.) от Силистра. – Нумизматика, 2, 1986, с. 31–37; **Вл. Пенчев.** Към историята на Дръстър през XIII в. (по нумизматични данни). – Нумизматика, 2, 1987, с. 26–29.

[44] **G. Atanasov.** La Vicina medievale et la forteresse de Nufăru. – EB, 1, 1994, p. 122–128.

[45] **V. Lauremt.** La domination byzantine aou bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue. – RESEE, 22, 1945, p. 188.

[46] **G. Atanasov**. La Vicina medievale…, p.123–127.

[47] **Д. Гонис.** Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месембрия, Созопол и Анхиало) през XIV век. – В: Търновска книжовна школа, 5, 1989, с. 455–457; **B. Nicolova.** Op. cit., p. 101–104.

[48] **J. Darrouzès.** Les Régestes des actes…, Nr 2124, p. 93–94; **В. Гюзелев.** Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските сбирки и архиви. С., 1994, с. 138–140, № 31.

[49] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Nr 2135, p. 101; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 32, с. 140–142.

[50] **Ал. Бурмов**. История на България през времето на Шишмановци (1323–1330). – В: Избрани произведения, I. София, 1968, с. 231–232; **Ив. Божилов**. Фамилията на Асеневци (1186–1640). Генеалогия и просопография. София, 1985, с. 121.

[51] **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII–началото на XV век.). София, 1995, с. 31–32, 49 сл.; **В. Игнатов.** Към историята на Карвунската средновековна област (XIII–XIV в.). – Сборник Добруджа, 4, 1987, с. 19–26.

[52] **Φωτίυ πατριάρου.** Έπιστολή γ¸ Νικολάω πάπα τής πρεσβυτέρος Ρώμης έκδ. Ί. Ν. Θαλέττα, έν Λονδίνω 1864, с. 162 (по: **Д. Гонис.** Търново и…, с. 463, бел. 54).

[53] **Ив. Божилов.** Цит. съч., с. 199 сл.; **Б. Николова.** Устройство..., с. 215.

[54] През XIV в., когато българите завладяват черноморските градове, по правило Византия изтегля митрополитите, но запазва катедрите като вдовстващи. В църковно отношение градовете започват да се подчиняват на търновския патриарх, който обаче много рядко (Несебър) поставя подвластни нему български митрополити. Вж: **Д. Гонис.** Търново и крайбрежните…, с. 455–466.

[55] ***Ioannes Cantacuzenus.*** Historia, I, p. 175 (=ГИБИ, X, с. 223); **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 31.

[56] **Е. Тодорова.** Отношенията на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 112–114; **В. Гюзелев.** Очерци...., с. 59; **Ив. Билярски**. Деспот Йоан Тертер (40-те–90-те години на XIV столетие.). – ИПр, 10, 1992, с. 3–12; **Л. Лазаров**. Данни за монетосеченето на Провадийската крепост. В. Търново, 2001, с. 33.

[57] **P. Diaconu**. O formaţiune statală la Dunărea de Jos la sfirşitul secolului XIV-lea, neconoscută in prezent. – SCIVA, 2, 1978, p. 188–198; **Ив. Билярски**. Цит. съч., с. 3–12.

[58] **P. Diaconu.** Op. cit., fig. 1–3; **Ив. Йорданов**. Монетосеченето на българските владетели в Добруджа. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 120 сл.

[59] Тъкмо в тези крепости между Тутракан и Черна вода са открити подавляващото мнозинство монети, сечени от Йоан Тертер в дръстърската монетарница. Вж: **P. Diaconu.** Op. cit., p. 188–198; **Ив. Йорданов.** Монетосеченето на българските…, с. 120–133; **Й. Юрукова, Вл. Пенчев**. Български средновековни печати и монети. София, 1990, с. 182–184; **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 52,68; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Un tezaur de monede feudale dobrogene din secolul al XIV–leadescoperit la Cernavoda (jud. Constanţa). – CN,VI, p. 85–87.

[60] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Nr 2102. За прецизиране на датата на този документ вж: **В. Гюзелев**. Извори за…, № 52, с. 195–196.

[61] **J. Darrouzès.** Les Régestes des actes…, Nr 2586, p. 496; **В. Гюзелев**. Извори за…, № 53, с. 195–196.

[62] **В. Гюзелев.** Cronica Mesembriae. Бележки върху историята на българското Черноморие за периода 1366–1448 г. – ГСУ ИФ, 66, 1975, с. 153–155; **Б. Николова**. Устройството..., с. 230.

[63] **P. Diaconu.** „Kilia et Licostomo“. Un faux problème de géographie historique. – In: Il Mar Negro, II. 1995–1996, p. 235–262.

[64] **Ст. Ангелова.** Един тип средновековни обици от Силистра. – В: Πιτύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, с. 593–398; **Г. Атанасов.** Относно принадлежността и датировката на бронзовата плочка (матрица) с двуглав орел и кръст от Дръстър–Силистра. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 322–330.

[65] **В. Гюзелев.** Извори за…, № 39, с. 166–167.

[66] **J. Darrouzès.** Les Régestes des actes…, Nr 2547, p. 461–462; **В. Гюзелев.** Извори за…, №50, с. 192.

[67] **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Nr 2135, p. 101; **В. Гюзелев.** Извори за…, №32, с. 140–142, 272.

[68] **J. Darrouzès.** Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople, I. Les actes des patriarches, Fac. 6. Les Régestes de 1377 à 1410. Paris, 1979, Nr 2704, p. 24.

[69] Това ще да е станало по време на събитията от 1346–1347 г., когато Добротица е в Мидия и затъва в междуособиците на империята. **П. Мутафчиев**. Добротич–Добротица и Добруджа. – В: Избрани произведения, II. София, 1978, с. 104 сл; **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 49 сл.

[70] **Д. Гонис**. Търново и…, с. 463–466.

[71] **Л. В. Горина**. Походът на Амадей VI Савойски против България през 1366–1367 г. – ИПр, 6, 1970, с. 71–78; **А. Кузев.** Варна…., с. 300–301; **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 54–60.

[72] **Ив. Божилов.** Цит. съч., с. 157; **В. Гюзелев.** Очерци върху…, с. 57–58.

[73] **А. Кузев.** Дръстър. – В: Български средновековни градове и крепости, 1. Варна, 1981, с. 188–189; **Ив. Божилов.** Цит. съч., с. 157; **Л. Лазаров.** Цит. съч., с. 33.

[74] **J. Darrouzès.** Les Régestes des actes…, Nr 2547, p. 461–462; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 50, с. 192

[75] **J. Darrouzès.** Les Régestes des actes…, Nr 2572, p. 481.

[76] **J. Darrouzès.** Les Régestes des actes…, Nr 2586, p. 496; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 52, 53, с. 194–196.

[77] Поради намалелите ресурси и резерви през XIII–XV в. Византийската патриаршия прилага тази практика многократно и това се долавя от много синодални решения. Вж: **J. Darrouzès**. Les Régestes des actes…, Nr 2547, 2572, 2649,

[78] **J. Darrouzès.** Les Régestes des actes…, Nr 2586, p. 496; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 53, с. 195–196, 277–279.

[79] **В. Гюзелев.** Извори за…, № 39, с. 166–167.

[80] **J. Darrouzès.** Les Régestes des actes…, Nr 2652, p. 545; **В. Гюзелев.** Извори за…, № 54, с. 196–197.

[81] **В. Гюзелев**. Очерци върху историята на град Несебър в периода 1352–1453 г. – ГСУ ФИФ, LXIV, 3, 1970, с. 60–64; **В. Гюзелев.** Несебър. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 348–349.

[82] **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на българския Североизток…, с. 63.

[83] **Ив. Билярски**. Цит. съч., с.3–12; **В. Гюзелев.** Очерци върху историята на българския Североизток…, с. 74.

[84] **П. Мутафчиев.** Съдбините…,, с. 95–97; **А. Кузев.** Дръстър…, с. 190.

[85] **J. Darrouzès.** Les Régestes des actes…, fac. VI, Nr 3270, p. 487.

[86] **J. Darrouzès.** Les Régestes des actes…, fac. VI, Nr 2961, p. 240–241; **Ю. Трифонов.** Унищожаването на Търновската патриаршия и заменянето ѝ с автономно митрополитство – архиепископство. – СбНУ, 22–23, 1906–1907, с. 11–22; **Б. Николова.** Устройство…, с. 205.

[87] **J. Darrouzès**. Notitiae episcopatuum…, p 192–193, 416–417.

[88] Ibidem, p. 197–198, 419–420.

[89] **M. le Quien.** Cristianus in quatuor patriarchatus digestus, quo exihentur ecclesiae, patriarchae, cactercritque praesules totius Orientis, I. Parisiis, 1740, col. 1095–1096. **Ив. Тютюнджиев.** Митрополит Игнатий Търновски и българското присъствие на фераро-флорентинския събор (1438–1439). – В Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, с. 485–717.

[90] **Ю. Трифонов.** Цит. съч., с. 22.

ГЛАВА ДЕСЕТА.

Християнските паметници от Дръстър и Доростолска епархия през епохата на Второто българско царство (края на XII–края на XIV век)

През Освободителната война на Асеневци, около 1186 г. Дръстър и регионът влизат трайно в границите на Възстановеното (Второто) българско царство. Стана ясно, че с възобновяването на Преславска епархия (края на XII в.) и с формирането на Червенска (началото на XIII в.), Вичинска (края на XIII в.) и Варненска (първата половина на XIV в.) епархия диоцезът на Доростолска митрополия намалява няколко пъти. Според археологическите проучвания след началото на XIV в. той е редуциран до една тясна ивица по десния бряг на р. Дунав и освен Дръстър включва още градовете и крепостите Пъкуюл луй Соаре, Тутракан, Ветрен, Попина (?), Черна вода, Хърсово (?) и няколко малки селища в околностите им (фиг. 6)[1].

1. Храмове и манастири

Църква № 2 в Дръстър

Въз основа на археологическите разкопки може да се приеме, че след Освобождението през 1186 г. продължава да действа старият катедрален храм на дръстърските архиереи, построен още през IX в. и неколкократно реконструиран през X и XI в.[2] До външното лице на северния кораб е долепено на фуга голямо помещение (външни размери около 7х7 м) с масивни стени, дебели около 1,50 м, което по кота, стратиграфия и техника на градеж (от обработвани камъни на пилоти и дървени сантрачи) се датира най-рано в XIII в. (табл. IX: 1; LXXIX: 434). Многобройните находки и монети също свидетелстват за активното използване на храма през XIII в. По аналогия с патриаршеската катедрала в Царевград-Търнов, катедралния храм в Мелник и църква № 4 в Шуменска крепост, не е изключено това да е кула звънарница[3]. Дебелите стени, фундирани върху пилоти, действително подсказват строеж на извисена структура. Същевременно вътрешните размери (около 5х 5 м) позволяват развиване на стълбище тип „охлюв“ към по-горни етажи. Сходни

размери и конструктивни особености имат кулите звънарници в Търново (6,80х7,00 м), Мелник (6х6,50 м) и Шумен (4,50х4,50 м). Впрочем вече е забелязано, че през XIII–XIV в. кулата звънарница става неотменим елемент, дори своеобразна емблема специално за архитектурата на епископските храмове и католиконите на големите манастири в Сърбия и Гърция[4]. Дори има случаи, когато се пристрояват звънарници към по-стари църкви от XI–началото на XIII в. след превръщането им в катедрални епископски храмове през втората половина на XIII–XIV в.[5] Обикновено се издигат пред западните им фасади, но немалко са случаите, когато се апликират към южната (Търново, Шумен, Мелник, митрополията в Мистра и пр.) или северната (Станичане, „Св. София“ в Мистра) фасади на църквите. Най-вероятно по сходен начин стоят нещата с архитектурния обем, допълнително прилепен към северната фасада на църквата в Дръстър. Дебелите стени, сантрачната система на градеж и котата на фундиране (на около 1,70 м над котата на фундиране на храма през IX в.) действително предполагат кула звънарница, издигната при възстановяването на храма след средата на XIII или в началото на XIV в.

При разрушаването на града[6] по време на татарското нашествие през 1242 г. сериозни поражения понася и катедралната църква. Свидетелство за това е силно горелият хоризонт върху каменната настилка, датиран с монети и едно съкровище[7]. Тук още веднъж ще напомня, че силно горелият хоризонт лежи направо върху плочника от X–XI в., а това подсказва, че храмът периодично е почистван и функционира без големи прекъсвания до 1242 г.

Според досегашните наблюдения на проучвателите от средата на XIII в. до началото на XIV в. катедралата и комплексът около нея са запуснати и едва ли са ползвани по предназначение[8]. Твърди се обаче, че успоредно с църквата през първата половина на XIII в. функционира сравнително обширна двупространствена каменна сграда, изградена западно от притвора върху верижните помещения от X в.[9] Размерите, градежът, находките и луксозната керамика свидетелстват за представителни функции. Затова приемам за основателно предположението на Ст. Ангелова, че това е резиденцията на дръстърските митрополити от XII и първата половина на XIII в. Симптоматично е, че тя попада върху помещения на старата резиденция от X–XI в., разрушена при печенежките нашествия от 1036 или 1048 г. Според мен обаче топографската приемственост на резиденцията от XII–XIII в. спрямо тази от X–XI в. се предопределя и от факта, че разположеният пред нея храм запазва ролята си на катедрална църква на Дръстър през целия период от края на IX до средата на XIII в. Затова не мога да приема идеята на проучвателите, че през първата половина на XIII в. храмът губи представителните си функции и се трансформира в най-обикновена квартална църква[10]. И то на фона на твърдението, че до същата квартална

църква и по същото време функционира представителната митрополитска резиденция. Известно е древното правило, стриктно спазвано през цялото Средновековие, че епископският дворец трябва да бъде в непосредствена близост до катедралната епископска църква[11]. Подобно на Дръстър, западно и в непосредствена близост до входа на катедралните църкви се издигат епископските дворци от XI–XII в. в Христианополис и в XIII–XIV в. в Мистра (Пелопонес)[12]. Сходно е разположението на епископионите в сръбските епископски манастири от XIII в. до Топлица, Ариле, Дабар и пр.[13] В по-малките провинциални епархии (Сърбия е класически пример) обикновено постоянните резиденции на епископите са в манастирите, докато митрополитските дворци в големите центрове, подобно на Дръстър са обособени комплекси, включващи катедралната църква, жилището на митрополита и няколко спомагателни помещения. Показателни в това отношение са митрополитските дворци в Мистра от XIII–XIV в. и Белград през XIV–XV в.[14], които могат да ни дадат възможността приблизително, но достатъчно точно да очертаем структурата на митрополитската резиденция в Дръстър.

Документирано е, че след разрушаването през 1242 г. през втората половина на XIII в. митрополитският храм и митрополитската резиденция в Дръстър се занемаряват. Върху натрупан културен пласт и рушевини, на около 0,80 м над пода на църквата (застлан още през XI в. и опожарен през 1242 г.), се полага трета настилка от каменни плочи, тухли и архитектурни детайли[15]. Повдигане на подовото ниво и преустройства се регистрират и в притвора. Вероятно към края на XIII или в началото на XIV в. църквата се ремонтира и възстановява като митрополитски катедрален храм. Проучвателите не приемат тази възможност, но същевременно отбелязват, че епископската резиденция западно от притвора се изгражда наново през XIV в. и се ползва до края на столетието[16]. А по-горе специално обърнах внимание на винаги спазваното през Средновековието правило епископът да живее до самата катедрална църква.

Според представената ни археологическа картина в края на XIV в. централният и северният кораб на базиликата са съборени частично, а върху останките на протейзиса и презвитерия е построена от камък на калова спойка голяма правоъгълна каменна сграда със сутерен[17]. Същевременно южният кораб и специално диакониконът се съхраняват и трансформират в параклис. Пред него са погребани знатни граждани, но по-специално внимание заслужават гробовете на две аристократки от фамилията на местния феодален управител (деспот?) Иванко Тертер[18]. Споменах, че върху златните им обеци са гравирани неговият монограм и двуглав орел (табл. XXIV: 5, табл. LXXIX: 437, 438).

Приема се, че каменната сграда върху двете апсиди е представителна по-

стройка от края на XIV в., свързвана с резиденцията на самия господар (господин, деспот?) Иванко Тертер (табл. LXXIX: 434)[19]. Не бива да се изключва и възможността частичното разрушаване на храма и издигането на сградата да е станало известно време след превземането на Дръстър от османските турци, защото поне досега не се посочва безспорен terminus post quem за изграждането ѝ. Има и чисто логически основания да се усъмним в идеята, че един православен християнски владетел като Иванко Тертер може да се реши да си построи жилище върху олтара на митрополитския храм. С други думи, изправени сме пред хипотетичната възможност построената през втората половина на IX в. епископска базилика в Дръстър с малки прекъсвания да се използва за катедрален храм на дръстърските патриарси и митрополити до края на Второто българско царство. За това косвено загатва фактът, че в митрополитската резиденция, разположена западно от базиликата, се намират представителни находки (включително печат с двуглав орел, обр. 120) и монети от втората половина на XIV в.[20] Тя е разрушена при нахлуването на османските турци, за което свидетелстват монети на султан Баязид I (1389–1402) и цар Иван Шишман (1371–1393) от опожарения хоризонт[21].

Църква № 1 в Дръстър

В югоизточната част юна укрепената територия на средновековния Дръстър, недалеч от източната порта, през 1959 г. е разкрита малка средновековна църква (табл. XXXVIII: 66, LXXX: 439–441)[22]. Въз основа на предоставените ми археологически заснемания и архитектурни планове с разрези и детайли направих извода, че става въпрос за еднокорабна едноапсидна кръстокуполна църква без притвор от типа „стегнат кръст“ (табл. LXXXI: 445, 446) с дължина 6,50 м и ширина 5,30 м. Апсидата отвън е тристенна, а отвътре е полукръгла с диаметър 1,70 м, като от двете ѝ страни се оформят (?) полукръгли протейзисна и диакониконна ниша (табл. LXXXI: 445). Градежът е старателно изпълнен от варовикови блокчета на хоросанова спойка, като за вертикално и хоризонтално подравняване, а често и обрамчване, се използват тухли (табл. LXXX: 442). Подът е покрит с тухли (табл. LXXX: 443), а намерената пред протейзиса мраморна колона вероятно е от постамент на палмообразна олтарна маса. Входът на западната фасада е фланкиран от пиластри, което предполага, че вратата е обрамчена с висока арка. Има несигурни податки за пиластри и на северната и южната фасада. Стените са дебели около 0,85–0,90 м и са фундирани на дълбочина около 0,50 м. Това предполага монолитно изградена покривна конструкция, която може да поеме купол чрез подкуполен барабан. Големината му се определя благодарение на четирите вътрешни пиластъра с

дължина 1,00 м и дебелина 0,55 м, затварящи подкуполен квадрат, в който се вписва кръг с диаметър 1,70 м.

Доскоро тази църква се датираше към X в.[23], без да се държи сметка, че кръстокуполните храмове от типа „стегнат кръст“ се появяват на Балканите най-рано в XII в. и имат най-голямо разпространение в българските земи през XIII–XV в.[24] Свидетелство за това са църква № 4 на Трапезица, църквата до манастира „Св. Троица“ в Търново (най-близка по план), църкви № 2 в Червен и № 5 в Перник, църквите „Св. София“ в Сливен, „Св. Арахангели“ в Бачково, „Св. Георги“ в Будимле (Сърбия), „Св. Георги“ в Охрид, църквата на манастира Куманица до Лим (първи етап), църквата „Св. Атанас“ в Никулицел и църква № 3 в Калиакра (най-близка по размери и начин на градеж)[25]. Очевидно архитектурният план дава един terminus post quem, но способства за прецизиране на датировката, защото някои от аналозите като църквите в Перник и „Св. Георги“ в Будимле са от XII в., а „Св. София“ до Сливен, № 3 в Калиакра, „Св. Георги“ до Охрид и храмът на манастира Куманица са от XIV в. Затова и при първичната публикация на този важен паметник имах съмнения относно датата на строителство – преди или след татарското нашествие от 1242 г.[26] Преди десет години обаче имах възможност да проуча частично средновековна църква № 3 от XVII–XVIII в. в Силистра, разположена само на около 60 м източно от църква № 1[27] (табл. XXXVIII: 66). Там се направи отчетлив стратиграфски разрез на културните напластявания от VI до XIX в. в тази част на града. От документацията, предоставена ми от Ц. Хаджидимитрова, се вижда, че основите на църква № 1 са фундирани на 2,60 м от съвременния терен – т. е. на кота 16,30 м. Ако прехвърлим котата върху профилите при църква № 3, установяваме, че кота 16,30 е на 0,10 м под нивото на подовото покритие (плочника) на църква № 3 (храма „Отсичане главата на Йоан Кръстител“ от XVII в.), което е на кота 16,40 м. Ако обаче вземем предвид денивелацията на терена, който при църква № 1 е по-висок в сравнение с църква № 3, то котата на фундиране на църква № 1 се проектира върху профилите на кота 16,00 и попада на около 0,40 м под нивото на плочника. Същевременно котата на строителния хоризонт от X в. (когато някои смятат, че е строена църква № 1) е на около 1,50 м по-ниско (около кота 14,50), а пожарът от XI в. е на кота 15,40 м, т. е. на около 0,60 м по-ниско от основите на църква № 1! Освен това кота 16,00 м попада над пожара от 1242 г. и над деструкциите на каменен градеж от XIII в., които се виждат добре на западния профил. На този фон с още по-голяма сигурност може да се твърди, че църква № 1 е построена през епохата на Второто българско царство и най-вероятно след татарското нашествие през 1242 г. Същите резултати и дати се получават при съпоставяне с културните напластявания при южната стена на Дръстър, разположена на около 120 м в югозападна посока. Най-

после, размерите и псевдоклетъчният градеж (без използването на глазирана декоративна украса) имат своите най-близки аналогии в добруджанските църкви в Калиакра и Никулицел, убедително датирани в XIV в.

Най-вероятно с украсата на средновековна църква от XII–XIV в. трябва да се свърже един каменен релеф, намерен в Силистра в края на XIX в., но понастоящем съхраняван във фондовете на Русенския музей (табл. XXIV: 6, табл. LXXX: 444).)[28]. Всъщност релефите са три, датирани са в XIX в. и се смята, че са красели крепостните стени на Силистра. Двата действително може да са възрожденски творби, но третият, който свързвам с украсата на храм, най-вероятно е средновековен. Той представлява варовикова плоча с размери 0,63x0,48x0,19 м, върху лицето на която е скулптиран релефно лъв, обърнат надясно, чиято грива е загатната като растителен орнамент. В устата си лъвът е захапал змия, която терзае с предните си лапи. Тялото ѝ се извива над гърба му и преминава под опашката му, а главата ѝ е над задницата на звяра. Цялата периферия на плочата е обрамчена с рамка, наумяваща вече, запълнена с къси палметни листа, а на ъглите са скулптирани разкошни трилистни палмети. Едната от тях преминава в разлистена клонка, извисяваща се до задната дясна лапа на лъва. В композиционно отношение релефът от Силистра напомня много релеф от XII в. в църквата на Чернигов, където по сходен начин лъв терзае увита около шията му змия[29]. Аналогична композиция е скулптирана върху дървените врати от Охрид, датирани XIII–XIV в., но там змията е захапана от орел. Що се отнася до стила на каменоделеца от Дръстър, трябва да се отбележи, че палметите и въжестият орнамент околовръст напомнят украсите върху релефи с грифони и други животни от XIII в. върху фасадите на древноруски църкви[30]. От друга страна най-близък аналог на превързаната палмета от силистренската плоча виждаме изваяна между два лъва, върху релеф от XIV в. в несебърската църква „Св. Архангели“[31]. Не трябва да се подминава и релефа от XIV в. върху църквата „Св. Георги“ във Варна – сходството там е както между лъвовете, така и в растителните клонки, извисяващи се над задните им лапи[32]. Що се отнася до иконографията на лъва, специално искам да подчертая иконографската му близост с релефния лъв върху каменен канцел за олтарна преграда от втората половина на XIII–XIV в. в църквата „Св. Троица“ в Превлаци (Сърбия)[33]. При тези реалии предлагам хипотезата, че релефът от Силистра трябва да се датира към XIII–XIV в. и изработката му да се свърже с някой храм. Друг е въпросът къде е стоял в църковния интериор или екстериор. Многобройни са паралелите с църкви от Гърция, Сърбия, Атон, България и Русия, върху чиито фасади през XII–XIV в. се вграждат (като сполии или специално скулптирани) зооморфни стели. Предвид формата и размерите, допустимо е още релефът от Силистра да е изработен като канцел за олтарна преграда на

някоя неголяма църква от XIII–XIV в. Сходна форма, размери и украса имат канцели за църкви в континентална Гърция и по-специално един екземпляр от XII–XIII в. със зооморфна и растителна украса, съхраняван в Берлинския археологически музей[34]. Що се отнася до другите две плочи с релефи от Силистра, те явно са късни копия (възрожденски?) на релефа от XIII–XIV в.

Засега няма безспорни археологически и писмени сведения за друг храм в границите на Дръстърска епархия през втората половина на XIII и XIV в., но и широкомащабни разкопки в Тутракан, Ветрен, Черна вода и Хърсово не са провеждани. Множеството християнски движими паметници от Пъкуюл луй Соаре предполагат църква, но споменах, че на острова е запазен само ъгъл от крепостта.

Манастири

Мъгляви и несигурни са и сведенията за манастири в границите на Доростолска митрополия през XIII–XIV в. Само в Никулицел, който до средата на XIII в. е в диоцеза на Дръстърския митрополит, е проучена малка триконхална църква от манастирски (атонски) тип, която бе описана и коментирана в осма глава (обр. 68, табл. LXV: 252)[35]. Споменах за противоречията в датировката, които се основават предимно на намерените монети. Според П. Дякону те са от времето на василевса Мануил I Комнин (1143–1180), а според Е. Оберлендер по-вероятно са „латински имитации", тип А, датирани между 1208 и 1260 г. Въз основа на монетите и керамиката, според П. Дякону, манастирът функционира през втората половина на XII в. и може би в самото начало на XIII в., докато според Е. Оберлендер е разрушен и напуснат при куманското нашествие през 1231 г.[36] Определено тук има малък манастир скит, защото около църквицата, се откриват най-малко три монашески жилища. По всичко изглежда, че скитът възниква през втората половина на XI в., но противоречията относно датировката на монетите затрудняват определянето на горната граница на живот – края на XII или началото (а може би и средата) на XIII в. Намерените при разкопките находки и керамика могат да се датират най-късно до около средата на XIII в. Не е изключено да има някакво сътресение при възстановяването на българската власт на Долния Дунав. По този повод още веднъж ще посоча един документ, публикуван от Ж. Дарузе. В него се съобщава за един скитски монах, *произхождащ от горните манастири на Дунав*, който през втората половина на XII в. идва във Византия[37]. Има предположение, че тъкмо Никулицел, разположен в близост до Дунав, е един от манастирите, визиран в този документ, но поне засега други манастири от тази епоха в тази зона не са регистрирани. Може да се

постави и въпросът дали това движение на монаси през втората половина на XII в. към Византия не е свързано със възстановяването на българската власт върху Подунавието и Северна Добруджа. В рушевините на църквата на Никулицел са намерени два кирилски надписа (табл. LXV: 252–254), които са сигурно доказателство за присъствието на монаси българи[38]. Това може да означава, че монашеското братство е хетерогенно и най-малко включва ромеи и българи. Не е изключено и след евентуалното оттегляне на монасите ромеи (както подсказва документът на Ж. Дарузес) в началото на XIII в. манастирчето да се възстановява и поддържа от монаси българи. Ако действително най-късните монети са латински имитации, тип A (1208–1250/1260 г.), разрушаването на манастира трябва да се отнесе към татарското нашествие от 1242 г., когато са пострадали Дръстър, Ветрен и близкият до Никулицел град при Нуфъру (Вичина?)[39]. Най-после, ако се доверим на цитирания по-горе документ от края на XII в., то би трябвало да съществуват и други манастири в Добруджа и по-специално по десния бряг на р. Дунав. Затова загатва коментираното в предната глава писмо на Синода в Константинопол от 24 юли 1370 г., с което на Варненския митрополит се дават екзархийски права и под неговата юрисдикция се поставя Дръстър, Калиакра, Карвуна, Кранея и други добруджански крепости. Между другото в него се казва, че намиращите се там монаси също минават под негово управление и се съветват да му се подчиняват и *ако някой му противоречи, ще получи заслужено канонично наказание*[40]. Не се знае точно къде се намират въпросните манастири и дали точно в Дръстър и околностите му в средата на XIV в. има монашески обители. Действително в документи от XVI–XVII в. се споменава за манастир „Св. Георги“ в околностите на Силистра, но засега той не е открит, за да се прецени дали води началото си от епохата на Второто българско царство, или възниква през османския период[41].

2. Култови предмети

Основно тук спадат нагръдните кръстове и много рядко иконки или медальони. Вече обърнах внимание, че след Освобождението на България през 1185–1186 г. и падането на Константинопол през 1203 г. се наблюдава рязко намаляване на притока на енколпиони от Изтока и Византия към българските земи[42]. Това е съпроводено с утежнения достъп на търговци и пътуващи занаятчии до Светите места, където са първоизточниците и първообразите на тази масова продукция през епохата на византийското владичество. Същевременно сътресенията на Балканите в края на XII–началото на XIII в.

затрудняват дейността и на местните занаятчии, които, от една страна, са лишени от достъп до византийски и близкоизточни прототипи, а и от друга страна, вероятно модата на характерните за X–XII в. реликварии с релефни и гравирани изображения на светци започва да отминава. В голяма степен това важи за стеатитовите иконки и оловните култови предмети.

Мнозинството реликварии с релефни изображения на светци, които се разпространяват през XIII в. в България и в границите на Дръстърската епархия, са т. нар. руски енколпиони[43]. Като традиция, изработка, иконография и разпространение те обаче не кореспондират пряко с нагръдните кръстове от X–XII в. Два такива екземпляра са открити в Дръстър (единият – фрагмент, а другият – запазена опакова половина) (обр. 121, табл. LXXXII: 463, 464)[44], два – в Пъкуюл луй Соаре (единият – фрагмент, а другият – запазена лицева половина) (обр. 124, табл. LXXXII. 460)[45], един фрагмент от Ветрен (обр. 122, табл. LXXXII: 465)[46], четири от Исакча (два изцяло запазен и два фрагмента) (обр. 127)[47] и два от Кранево[48]. През XIII в. в България се разпространяват няколко типа руски енколпиони. В границите на Доростолска епархия най-популярни са равнораменните реликварии с кръгли медальони в края на раменете, открити при проучвания в Дръстър, Ветрен, Пъкуюл луй Соаре, Кранево и двата фрагмента от Исакча. Всички са стандартна продукция, защото формите, размерите, изображенията и надписите съвпадат. Върху едното (опакото) лице е скулптирано разпятие (Христос на кръста е препасан с перизома), а в медальоните са моделирани бюстове на св. Богородица, св. Йоан (върху хоризонталното рамо), св. Николай и св. Григорий. Под ръцете на Христос се чете: ХРЕСТЪ НАМЪ УТЕШЕНИЕ, КРЕСТЪ НАМЪ ПОХВАЛА. Върху лицевата страна е представена св. Богородица с молитвено събрани ръце и съпътстващ текст „СВЕТАЯ БОГОРОДИЦЕ ПОМАГАИ“, а в медальоните се виждат бюстове на св. Петър, св. Дамян, св. Козма и св. Василий. Вероятно този тип е работен в столицата Киев, защото там са открити калъпи за отливане. В Исакча е намерен представител на друг тип руски енколпиони с изображение на св. Глеб, държащ в дясната си ръка модел на храм, и бюстове на светци в трите кръгли медальона. Върху другата половина (според екземпляр от Преслав) се представя св. Борис (брат на Глеб) с модел на храм в лявата ръка. Третият тип древноруски енколпиони от XIII в. в границите на Доростолска епархия (с разпятие върху лицето, но без съпътстващи надписи и сигли) се засвидетелствани в Исакча и Дългопол. Най-късно през XIV в. в този регион е бил разпространен още един тип руски енколпиони, който се различава по форма, размери и иконографски схеми. Кръстачката, където се представя разпятие, е уширена, а медальоните в края на раменете са правоъгълни с бюстове на св. Богородица, св. Йоан, арх. Гавраил и арх. Михаил. Екземпляри от Дръстър и Кранево загатват, че

Обр. 121. *Древноруски реликвариен кръст от Дръстър (XIII в.)*

Обр. 122. *Фрагмент от древноруски реликварий от Ветрен (XIII в.)*

Обр. 123. *Древноруски кръст от Ветрен (XIII в.)*

Обр. 124–126. *Реликварии от Пъкуюл луй Соаре (XIII в.)*

Обр. 127. *Древноруски реликварий от Исакча (XIII в.)*

връзките между селища в Доростолска епархия и древноруските градове продължават и през XIV в.

Сред изследователите има единодушие, че тези кръстове са работени в Киевска Русия през XII–XIII в., а появата им в България се дължи на имиграция на руснаци християни след превземането на Киев от татарите през 1239 г.[49] Не е изключено някои екземпляри да достигат Долния Дунав (т. е. диоцеза на Дръстърска митрополия) и по търговски път. Като изключим образците от XIV–XV в., намерени в Дръстър и Кранево[50], разпространението им е инци-

Обр. 128, 129. *Кръстчета енколпиони от Дръстър (XI–XIII в.)*

Обр. 130, 131. *Кръстчета енколпиони от Пъкуюл луй Соаре (XI–XIII в.)*

дентно и хронологически ограничено в XIII в. По всичко личи, че в Дръстър и останалите крепости в епархията местните занаятчии не тиражират масово копия на древноруските образци, както това се случва с близкоизточните реликварии през X–XII в.

В границите на Доростолска епархия и по-точно в Пъкуюл луй Соаре[51] и Ветрен (обр. 123, 125, 126, табл. LXXXII: 458, 461)[52] се среща един друг тип енколпиони, които формално, наподобяват т. нар. древноруски реликварии, но се различават съществено от тях по иконографията на изображенията, надписите и размерите. Датират се в XIV в., но влиянията по-скоро са от Византия, отколкото от руските центрове. Впрочем специфичната форма на т. нар. руски енколпиони с кръгли медальони и пъпки следва една византийска традиция от XI в., която продължава и през XIII–XIV в.[53] Вероятно се формира в балканските провинции, защото не кореспондира пряко с близкоизточните енколпиони, т. нар. палестински и сирийски реликварии.

Сравнително голямо разпространение през XIII и навярно през XIV в. изглежда продължават да имат малки бронзови кръстчета с кръгло сечение и сферични уширения, върху които по правило няма изображения. Докато находките от XI–XII в. имат по-опростени форми, то образците от XIII–XIV в. се усложняват и раздвижват. Екземпляри от този тип се откриват в Дръстър и Пъкуюл луй Соаре и два в Исакча (обр. 128–134, табл. LXXXII: 448–457)[54], което предполага сравнително голямо разпространение през епохата на Второто българско царство. За разлика от датираните екземпляри от средата на XI–XII в., през XIII в. украсата им е усложнена и вместо от олово те се леят от качествен бронз. Не е изключено през XIII в. да продължават да се изготвят кръстчета от минерали и разноцветни мрамори. Доказа се, че се произвеждат още в XI–XII в., но ако се вземат предвид аналози от района на

Обр. 132–134. *Кръстчета енколпиони от Исакча (XI–XIII в.)*

Обр. 135, 136. *Кръстове енколпиони от минерали от Дръстър (XI–XIII в.)*

Обр. 137. *Кръст енколпион от мрамор от Исакча (XI–XIII в.)*

Обр. 138, 139, 140. *Кръст енколпион от мрамор от Пъкуюл луй Соаре (XI–XIII в.)*

Красен[55], образците от Дръстър и Исакча евентуално може да са и от XIII в. (обр. 135–140)[56].

Към култовите предмети условно причислявам една бронзова матрица за восъчни печати, върху която са врязани лигатурно буквите М и Т, които могат да се четат като МИТРОПОЛИТ (обр. 119)[57]. Изглежда трябва да приемем идеята, че става въпрос за печат на някои от дръстърските митрополити от XIV в. Известно е, че след XII–XIII в. специално българската аристокрация и висшият клир (това донякъде важи и за другите православни страни) не използват познатите от VI–XII в. моливдовули, а предпочитат с восъчни печати да затварят своята кореспонденция. Сходна матрица с гравиран двуглав орел бе намерена в сградата на запад от базиликата (обр. 120) и тя най-вероятно трябва да се свърже с местния феодален управител Йоан Тертер[58].

По време на археологическите проучвания в Дръстър през последните десетилетия се натрупа огромен ансамбъл сграфито керамика от XIII–XIV в. Сред многобройните съдове специално искам да изтъкна няколко купи в техника сграфито от района на митрополитската църква и резиденцията, върху които са изобразени архангели (табл. LXXIX: 436), ангели, серафими и кръстове. Най-вероятно са се ползвали за литургични нужди в храма или са част от сервиз на издигнато лице в църковната йерархия. Впрочем върху няколко от чиниите с техника сграфито е врязано лигатурното съчетание М и Т (табл. LXXIX: 435), което, подобно на матрицата за восъчни печати, може да се разчете като митрополит.

БЕЛЕЖКИ

[1] В тази крайдунавска ивица между Тутракан и Черна вода са открити подавляващото мнозинство монети от втората половина на XIV в., сечени от дръстърския деспот Йоан Тертер. Вж: **P. Diaconu**. O formaţiune statală la Dunărea de Jos la sfirşitul secolului XIV-lea, neconoscută in prezent. – SCIVA, 2, 1978, p. 188–198, fig. 1–3; **Ив. Йорданов.** Монетосеченето на българските владетели в Добруджа. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 120–133; **Й. Юрукова, Вл. Пенчев.** Български средновековни печати и монети. София, 1990, с. 182–184; **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 52,68; **E. Oberländer-Târnoveanu.** Un tezaur de monede feudale dobrogene din secolul al XIV-lea descoperit la Cernavoda (jud. Constanţa). – CN,VI, p. 85–87.

[2] **Ст. Ангелова** с кол. Църква № 2 в Дръстър (Силистра). – Минало, 3, 1996, с. 28–40; **Ст. Ангелова.** Разкопки на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – Сборник Добруджа, 20, 2002, с. 16.

[3] **Н. Ангелов**. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV век. – В: Царевград Търнов, 4. София, 1980, с. 37, фиг. 10–12; **В. Нешева**. Деспотславовата

кула – камбанария на църквата „Св. Никола“ в Мелник. – Археология, 3, 2003, с. 33–40; **В. Антонова**. Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, с. 73, обр. 16; **Н. Чанева-Дечевска.** Църковната архитектура в България през XI–XIV в. София, 1988, с. 178–179; **И. Янкулов**. Проблемът за църковните звънарници в българската средновековна архитектура. – В: Проблеми на българската археология, 2. София, 1993, с. 74–79; **К. Тулешков.** Архитектурата на българските манастири. София, 1998, с. 130–134. За навлизането на камбаните в православния Изток вж: DACL, III. Paris, 1948, col. 1954–1971; **И. Янкулов**. За камбаните през средновековието. – ГСУ, ЦСВПИД, 4, 1990–1991, с. 113–124.

[4] **G. Boščovič.** Note sur les analogues entre l' architecture serbe et l'architecture bulgare au Moyen âge. – ИБАН, 10, 1936, с. 57–73; **Marcović-Kandić**. Kule-zvonici uz srpske crkve XII–XIV veka. Beograd, 1976, s. 32–41; **Sv. Popović.** The Serbian Episcopal sees in the Thirteenth Century. – Старинар, LI, 2001, с. 181–182; **G. Millet.** Monument byzantins de Mistra. Paris, 1910, pl. 17, 23, 31, 35; **Α.Ορλανδος.**Μοναστιριακη αρχιτεκτονκη Αθηναι, 1975, σ. 76–82; **Р. Љубинковић.** Цркква Светог Никола у Станичењу. – Зограф, 15, 1984, с. 76–82.

[5] **Sv. Popović.** Op. cit., p. 182.

[6] **G.Atanasov, P.Pavlov.** Sur l'itineraire de l'armèe tatare à travers la Bulgarie du Nord (Mesie et Dobroudja) en 1242. – Dobroudja, 12, 1995, p.235–239; **Вл. Пенчев.** Колективна находка от медни монети (XIII в.) от Силистра. – Нумизматика, 2, 1986, с. 31–37; **Вл. Пенчев.** Към историята на Дръстър през XIII в. (по нумизматични данни). – Нумизматика, 2, 1987, с. 26–29.

[7] **Ст. Ангелова**. Цит. съч., с. 15.

[8] Пак там, с. 15–17.

[9] Пак там, с. 16.

[10] Пак там.

[11] Mansi, III, col 952; **D. Pallas.** Episcopion. – RLBK, 11, Stuttgart, 1968, col. 335.

[12] **D. Pallas.** Op. cit., Col. 367–370, Abb. 15–17.

[13] **Sv. Popović**, s. 179–180, fig. 3, 9, 10.

[14] **G. Millet.** Op. cit., pl. 16–1, 18–2; **D. Pallas.** Op. cit., Col. 368–370, Abb. 15; **М. Поповић, В. Бикић.** Комплекс средњовековне митрополје у Београду. Београд, 2004, с. 40–54, 212–223, сл. 14–20, 120.

[15] **Ст. Ангелова.** Цит. съч., с. 17.

[16] Пак там, с. 16, 17.

[17] Пак там, с. 17.

[18] **Ст. Ангелова.** Един тип средновековни обици от Силистра. – В: Питύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, с. 593–398.

[19] **Ст. Ангелова.** Разкопки на църква № 2…, с.17.

[20] **Г. Атанасов.** Относно принадлежността и датировката на бронзовата плочка (матрица) с двуглав орел и кръст от Дръстър-Силистра. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 322–330.

[21] **Ст. Ангелова**. Разкопки на църква № 2…, с.16.

[22] **Г. Атанасов**. Църква № 1 в Дръстър (Силистра). – Археология, 3–4, 1994, с. 58–65.

[23] **Ст. Ангелова.** Археологическото проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988, с. 41–42. Това мнение авторката продължава да поддържа и след публикацията ми за църква № 1 в сп. Археология, цитирана в бел. 22. Вж: **Ст. Ангелова.** Разкопки на църква № 2..., с. 16.

[24] **Н. Чанева-Дечевска.** Цит. съч., с. 105 сл.; **Н. Чанева-Дечевска.** Архитектурни особености и проблеми на църквите със стегнат кръст в периода на развития феодализъм в България. – В: Изследвания върху църковната архитектура на българското средновековие. София, 1982. с. 131 сл.

[25] **Кр. Миятев.** Архитектурата в средновековна България. София, 1965, с. 171–174, 180, обр. 190, 192; **Н. Мавродинов**. Старобългарското изкуство XI–XIII в. София, 1966, с. 31–32, обр. 32; **Й. Иванов.** Старинни църкви в Югоизточна България. – ИБИД, 3, 1912, с. 220; Средновековният Червен, 1. София, 1985, с. 111–113, обр. 72; **Н. Чанева-Дечевска**. Църковната архитектура…., с. 105 сл.; **Н. Чанева-Дечевска.** Архитектурни особености…, с. 131 сл.. Най-близки паралели на църкви тип стегнат кръст без притвор. Вж: **Й. Алексиев.** Бележки за два епиграфски паметника. – В:Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. С., 2003, с. 331–335, обр. 4; **Цв. Грозданов, Г. Суботић.** Црква свегог Ђорђа код Охрида. – Зограф, 12, 1981, с. 62, сл. 3; **Д. Поповић, М. Поповић.** Манастир Куманица на Лиму. Београд, 2004, с. 33–35, сл. 15; **C. Moisescu**. Noi consideraţii asupra vechimii arhitecturii bisericii Sf, Atanasie din Niculiţel (Jud. Tulcea). – In: Istro-Pontica. Tulcea, 2000, p. 363– 370, fig. 1–4; **М. Йосифова**. Църква № 3 в Калиакра. – ИНИМ, X, 1994, с. 75–80, обр. 5; **A. Stylianou, J. Stylianou.** The painted churches of Cyprus. London, 1985, p. 158.

[26] **Г. Атанасов.** Църква № 1..., с. 63–64.

[27] **Г. Атанасов**. За локализацията на късносредновековна църква № 3 и за датата на спредновековна църква № 1 в Дръстър–Силистра. – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев (= Acta Musei Varnaensis III-2). Варна, 2005, с. 323–325.

[28] **Т. Герасимов.** Три релефа от крепостта на Силистра. – ИНМ–Русе, II, 1966, с. 29–34, обр. 2.

[29] **Г. К. Вагнер.** Скульптура Древней Руси. Москва, 1969, с. 418, обр. 279.

[30] Пак там, с. 264 сл.

[31] История на българското изобразително изкуство. С., 1976, с. 208, обр. 220.

[32] **А. Кузев.** Варна. – В: Български средновековни градове и крепости, 1. Варна, 1981, с. 301.

[33] **В. КораЋ.** Остаци манастира св. АрханЂеље Михаила на Превлаци. – Старинар, LI, 2001, с. 138, табл. IV, 25.

[34] **O. Wulf.** Altchristliche und byzantinische Kunst. Berlin, 1914, S. 39, Abb. 521, 522; **А. Орλανογ** Ο ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΜΞΙΣΣΑΝ ΝΑΟS ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ. ΑΘΥΝΑΥ, 1935, Σ. 143, επι. 24; **G. Millet.** Op. cit., pl. 30–2, 56–7, 9.

[35] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu**. Din istoria Dobrodgei, 3. Bucureşti, 1971, p. 238–242, fig. 74; **I. Barnea.** Christian Art in Romania, 2. Bucurest, 1981, p. 96–97; **G. Ştefan, I. Barnea B. Mitrea, M. Chişvasi, E. Comşa, Şt. Constantinescu.** Şantierul archeologic. – SCIV, 3–4, 1955, p. 735–743, fig. 23, 28, 29.

[36] **P. Diaconu.** Despre datarea „circumvalaţiei" şi „bisericii treflate" de la Niculiţel. – SCIV, 2, 1972, p. 307–319; **P. Diaconu.** Din nou despre incandrarea cronologică a valului şi mănăstirii de la Niculiţel. – SCIV, 1, 1975, p. 101–106; **E. Oberländer-Târnoveanu**. Pentru o nouă datare a bisericuţei cu plan treflat de la Niculiţel. – Peuce, VIII, 1980, p. 451–458.

[37] **J. Darrouzès.** Un recueil épistolaire du XIII-e siècle. – REB, 20, 1972, p. 224; **P. Diaconu.** Din nou despre…, p. 105, not. 29.

[38] **I. Barnea, Şt. Ştefănescu**… Op. cit., p. 239, fig. 75.

[39] **G. Atanassov, P. Pavlov.** Op. cit., p. 235–239; **G. Atanasov**. La Vicina medievale et la forteresse de Nufăru. – EB, 1, 1994, p. 122–128.

[40] **J. Darrouzès.** Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople, I. Les actes des patriarches, fac. 5. Les Régestes de 1310 à 1376. Paris, 1974, Nr 2586, p. 496; **В. Гюзелев.** Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските сбирки и архиви. София, 1994, № 53, с. 195–196, 277–279.

[41] **Й. Иванов.** Български старини в Македония. София, 1970, с. 267. Много вероятно е обителта да води началото си от XIII–XIV в., защото османската администрация по принцип не разрешава (особено XV–XVII в.) изграждането на нови манастири ad fundamentum. Особено що се отнася до град като Силистра – столица на санджак.

[42] **G. Atanassov**. Croix-encolpions proche orientales de ls region de la Dobroudja du Sud (Bulgarie). – In: Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Bonn, 1995, p. 488–489.

[43] **Л. Дончева-Петкова.** Древноруски кръстове-енколпиони от България. – Археология, 1, 1985, с. 51–52.

[44] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – ИНМВ, 28 (43), 1992, с. 252–253, обр. 4: 39, V: 39.

[45] **P. Diaconu, S. Baraschi.** Păcuiul lui Soare, II. Bucureşti, 1977, p. 133. fig. 100: 4, 102: 3.

[46] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 28–29, табл. VII: 69.

[47] **G. Mănucu-Adameşteanu.** Noi descoperiri arheologice la Isaccea. – SCIVA, 3, 1987, p. 285–291; **I. Barnea.** Christian Art…, p. 150–151, pl. 62.

[48] **Л. Дончева-Петкова**. Цит. съч., с. 50–54, обр. 7, 9.

[49] **Л. В. Пекарьская, В. Г. Пуцко.** Давньоруські енколпони в збірці Музею історії Киева. – Археологія, 3, 1989, с. 91–91; **Л. Дончева-Петкова.** Цит. съч., с. 51–52.

[50] **Л. Дончева-Петкова.** Цит. съч., с. 53–54, обр. 9. Фрагмент от тази тип е намерен в Силистра през 60-те години на XX в., но е инвентиран в отдел Етнография.

[51] **O. Damian, P. Damian.** Eléments chrétiens de l'époque byzantine au Bas Danube. – Pontica, XXVIII–XXIX, 1995–1996, p. 238, fig. 2. 6; **P. Diaconu, S. Baraschi.** Op. cit., p. 133, fig. 102: 6.

[52] **Г. Атанасов, Ив. Йорданов**. Цит. съч., с. 29, табл. VII. 68.

[53] За византийски кръстове с подобна форма и размери вж: **M. Ross**. Cathalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiqites in the Dumbarton daks Collection, I. Washington, 1962, p. 75, 77, pl. LIV: 99, LV: 103.

[54] **Г. Атанасов.** Средновековни кръстове… с. 217, обр. 1. 9, 10; **P. Diaconu, S. Baraschi.** Op. cit., p. 133, fig. 100: 4, 102: 3; **G. Mănucu-Adameşteanu**. Descoperiri mărunte de la Isaccea. Sec. (X–XIV). – Peuce, IX, 1984, p. 245, Pl. IV: 37, 38.

[55] **К. Тотев.** Стеатитови кръстове от средновековна България. – Археология, 3, 1990, с. 54–56, обр. 4.

[56] **G. Mănucu-Adameşteanu.** Descoperiri mărunte..., p. 246, Pl. IV: 40–45.

[57] **Ив. Йорданов.** Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001, с. 137, № 174.

[58] **Г. Атанасов.** Относно принадлежността и датировката…, с. 322–330.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На фона на илюстрираните исторически и археологически реалности релефно се очертава ролята на Дуросторум–Доростол–Дръстър–Дристра–Силистра като водещо религиозно средище в българските земи през Късната античност и Средновековието. Прочее, няма друг такъв град между Стара планина и река Дунав, който почти без прекъсване, от зората на християнството в края на III в. до края на българското Средновековие в началото на XV в., да се съхранява и изявява като водещ център на християнството, християнската теория и практика, християнската култура и цивилизация. Действително между Стара планина и Дунав има големи и важни центрове на ранното християнство, като Марцианопол, Одесос, Томи, Тропеум, Новиодунум, Нове и други, просияли със светци мъченици в III–IV в. и утвърдили се като важни епархийски центрове през IV–VII в. След славяно-аварските нашествия през VI–VII в. и създаването на Българското ханство на Дунав в края на VII в. без изключение всички те обаче изчезват задълго от политическата, икономическата и религиозната карта на Балканите. В този смисъл Дуросторум е единственият римски град в границите на Българското ханство, който се възражда като административно, военностратегическо и духовно средище. През VIII–IX в. той дори се въздига като владетелска резиденция. По този начин при покръстването на България в средата на IX в. сред държавните центрове с палеохристиянско минало се оказва само Дръстър и това съвсем естествено го утвърждава като епископска катедра. Впрочем, като изключим езическия период (края на VII до средата на IX в.), Дуросторум–Дръстър–Силистра е непрекъснато епархийски център от Късната античност до Късното средновековие. В тази насока той няма аналог сред градовете в днешните и средновековните граници на българската държава.

Историята на Доростолска епархия започва с една впечатляваща предистория, в която са втъкани имената на 12 светци, постигнати от мъченическа смърт при големите гонения срещу християните през 303–304, 306–307 и 362 г. Същевременно Дуросторум е сред малкото палеохристиянски центрове, в които са съхранени материални знаци (мартириуми, гробници, погребения, саркофагът на св. Дазий и пр.), документиращи тези мъченически биографии. След триумфа на християнството при император Константин Велики и неговите наследници Дуросторум е сред първите градове на Балканите, получил епископска катедра през последната четвърт на IV в. Тя действа непрекъснато до завладяването на града от Аспаруховите българи към края на VII в. Базиликите, епископският дворец, колонията скална манастири по Суха река, множеството

движими християнски паметници от Силистра и Доростолска епископия (по това време нейния обхват съвпада с градската територия на Дуросторум) допълват впечатлението за голям религиозен център. Забележително е, че през епохата на езическа България (края на VII–средата на IX в.) Дръстър е единственият център на север от Балкана, за който има податки за присъствието на епископ в края на VIII в. и християнска община в околностите му от началото на IX в. Пак ще подчертая, че след покръстването на България през 864 г. и формирането на църковна организация през 870 г. Дръстър отново е без конкуренция с палеохристиянското си минало и естествено е сред първите градове, почетени с епископска катедра. Надписът от 870 г. и печатите с името на епископ Николай допълват неговата ранносредновековна християнска история и ни поднасят данни за първия архиерей след приемането на християнството. Разкритата епископска базилика от втората половина на IX в. пък е важно свидетелство за най-ранното църковно строителство след покръстването на българите. Обстоятелството, че е издигната не в центъра (както е обичайно), а в самия ъгъл на укрепения град до брега на р. Дунав, предполага съзнателно търсена връзка с древното християнско минало на града. Действително, духовниците и строителите през IX в. знаят добре от житийната литература, че най-популярният доростолски мъченик св. Емилиан е изгорен на брега на Дунав през 362 г.

Когато през 927 г. Византия се съгласява да признае императорската (царската) титла на българския владетел, тя е принудена да утвърди патриаршеското достойнство на българския първосвещеник. Тогава Дръстър и неговата богата раннохристиянска история отново излизат на челен план и престолът на първия български патриарх е поставен именно тук, край брега на р. Дунав. Археологическите проучвания в пълна мяра потвърдиха писмените източници и историческите интерпретации. Епископската базилика е преустроена в патриаршеска с патриаршески метаторион, а западно от нея е издигната патриаршеската резиденция. През втората половина на IX и през X в. се наблюдава духовен подем в обширния диоцез на Дръстарския архиерей. Проучени са храмове в най-големите крепости, регистрирани са три колонии скални манастири, открити са стотици християнски култови паметници.

След окончателното подчиняване на българското царство под византийска власт и по-точно след втората грамота на император Василий II от 1020 г. в града е настанен епископ, подчинен на Охридския архиепископ. С налагането на Дръстър-Дристра като средище на Долнодунавските земи (тема Паристрион) след средата на XI в. първосвещеникът на града е повишен в ранг митрополит и епархията е предадена под върховенството на Цариградския патриарх.

Забелязваме приемственост в паметниците на християнската култура след края на X в. Благодарение на един ктиторски надпис и на системните археологически проучвания се установи, че към началото на XI в. катедралния храм на българските архиереи в Дръстър е обновен и реконструиран като катедрален

храм на византийските епископи и митрополити. Възстановени са храмовете в крепостите на епархията и се строят нови, но вече в духа на византийската строителна традиция. Продължава обитаването на колониите скални манастири около Дръстър, а броят на култовите паметници, включително внесените направо от големите имперски центрове, рязко нараства. Въпреки тежките поражения при печенежките нашествия в средата на XI в. Дръстър се запазва като водещ християнски център между Балкана и Дунав, който координира мисионерството сред късните номади в долнодунавските земи. Същевременно в средата на XI в. потенциалът на епархията се снижава след запустяването на крепостите и манастирите във вътрешността на Добруджа и Лудогорието.

В резултат на освободителната война на търновските боляри Петър и Асен в края на XII в. Дръстър влиза в границите на Второто българско царство. До официалното признаване и обявяване на Търновската патриаршия през 1235 г. Доростолска митрополия обаче продължава да е в границите на Константинополската патриаршия. Това е премерен политически и дипломатически ход на цар Калоян, който активно лавира между Изтока и Запада и формално се придържа към древното разпределение на диоцезите на Рим и Константинопол. След събора в Лампаск през 1235 г. Доростолската митрополия и de jure влиза в границите на Търновска патриаршия. В общи линии това състояние се съхранява до 70-те години на XIV в.

Политическите събития в Добруджанското деспотство през 1368–1369 рефлектират отново върху съдбата на Дръстър и Доростолска митрополия. В замяна на политическата подкрепа, която получава от деспот Добротица, българският цар Иван Александър му преотстъпва Дръстър. В резултат на това в Дръстър се настанява синът на Добротица Йоан (Иванко) Тертер. При тези промени дунавският град е предаден към диоцеза на Варненския митрополит. Това се илюстрира от два списъка на Цариградската патриаршия от 1370 г., в които Дръстър присъства сред крепостите, администрирани от Варненския архиерей. Дръстърската митрополия обаче не е закрита, а временно преподчинена на Варна – масова практика във Византия през XIV в.

През XIII–XIV в. диоцезът на епархията на няколко пъти е редуциран във връзка с разкриването на митрополитски престоли в Преслав, Овеч, Вичина и Варна. Като християнско средище обаче Дръстър запазва своето положение и това се илюстрира от разкритите църкви и десетките култови паметници.

Липсват сведения за положението на Доростолска митрополия след падането на Търновското царство под ударите на османските турци. При такава висока легитимност тя обаче едва ли е закрита, защото сред водещите български участници на Флорентинския събор през 1439 г. е Силистренският митрополит Калист. С него започва една нова история на Доростолска епархия, която може да бъде обект на друго изследване.

СПИСЪК НА ПОЛЗВАНИТЕ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Н. Ангелов. Старобългарски надпис от края на IX век от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, 2, 1980.

Константин Багрянородный. Об управлении империи (Под редакции Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева). Москва, 1989.

В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. София, 1952.

В. Бешевлиев. Нови откъслеци от първобългарски и други средновековни надписи от Плиска и Силистра. – ИАИ, XX, 1955.

В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

В. Бешевлиев. Старохристиянските надписи от Варна като исторически извори. – ИВАД, XIV, 1968, с. 55–64.

Византийские легенды. Ленинград, 1972.

В. Гюзелев. Cronica Mesembriae. Бележки върху историята на българското Черноморие за периода 1366–1448 г. – ГСУ ИФ, 66, 1975.

В. Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските сбирки и архиви. София, 1994.

Леон Дякон. История. Москва, 1988.

Лъв Дякон. История. – В: ГИБИ, V. София, 1964.

Ив. Дуйчев. Преписката на папа Инокентий III с българите. – ГСУ ИФФ, XXXVIII, 1942, с. 22–32.

Й. Екзарх. Шестоднев. София, 1981.

Жития на светиите. София, 1974.

В. Златарски. Писмата на патриарх Николай Мистик. – СбНУНК, 11, 1894.

В. Златарски. Житието на св. Теодосия. – СбНУНК, XX, 1904.

Й. Иванов. Български старини от Македония. София, 1970.

И. Илиев. Четири писма на Йоан Цец от средата на XII в. – В: Плиска–Преслав, 9, 2003.

К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир до с. Крепча, Търговищки огръг. – Археология, 3, 1977.

Михаил Аталиат. История. – В: ГИБИ, VI. София, 1965.

М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. С. 1928.

Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите. – В: Старобългарската литература, 2: Ораторска проза. София, 1982.

Йоан Скилица. Кратка история. – В: ГИБИ, VI, София, 1965.

Ив. Снегаров. Епархийските списъци като извор за християнизацията на балканските славяни. – ИИБИ,VI, 1956.

Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 година. София, 1999.

Старобългарската литература, 2. София, 1982.

Старата българска литература. 4: Житиеписни творби. София, 1986.

И. Стефанов. Правилата на православната църква. В. Търново, 1998.

Acta Conciliorum Oecumenicorum (Ed. E. Schwa). Berlin, 1924.

Ambrosius Mediolanesis. Epistolae, XL, 17 (PL, XVI, 1880).

I. Barnea. Inscriptii paleocrestine inedite din Tomi. – Pontica, VII, 1973.

V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963.

V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. (=Berliner Byzantinesche Arbeiten, XXX). Berlin, 1964.

Codex Justinianus. Lipsiae, 1892.

Constantinus Porphyrogenitus. De cerimoniis aulae byzantinae, Bonnae, 1929.

Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio (ed. G. Moravcsik, R. Jenkins). London, 1967.

Chronicon Pascale (ed. L. Dindorfius). (=corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, I.) Bonnae. 1832.

Fr. Cumont. Les actes de saint Dasius. – Analecta Bollandiana, XVI, 1897.

J. Darrouzès. Listes synodales et notitiae. – REB, 28, 1970.

J. Darrouzès. Decret inédit de Manuel Comnène. – REB, 31, 1973.

J. Darrouzès. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople, I: Les actes des patriarches, fac. 5. Les Régestes de 1310 à 1376. Paris, 1974.

J. Darrouzès. Listes épiscopales du concile de Nicee (787). – REB, 33, 1975.

J. Darrouzès. De Traité des transferts. – REB, 42, 1984.

J. Darrouzes. Notitiae eppiscopatuum ecclesiae Constantinopolitaniae. Paris, 1981.

H. Delehaye. Senaxarium ecclesia Constantinopolitanae. Bruxelle, 1902.

H.Delehaye. H. Quintin. Martyrologium Hieronymianum. Bruxelle, 1931.

F. Dölger. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, 2: Regesten von 1026–1204.

Epiphanii monachi. Edita atque inedita. Lipiscae, 1856.

Eusebius. Historia ecclesiastica (PGr, XII).

Eusebios. Vita Constantini. (PGr, XX).

Hieroclis Synecdemus. Lipsiae, 1893.

G. Fedalto. Hierarchia Ecclesiastica Orientalis. Series episcopatum christianum, I: Patriarchatus Constantinopolitanus. Padova, 1988.

B. Gaiffer. Sub Iuliano Apostata dans le martyrologe romani. – Analecta Bollandiana, LXXIV, I, 1956 .

H. Grégoire. Une inscription datée au nom du roi Boris-Michel de Bulgare. – Byzantion, XIV, 1939.

V. Grumel. Les regestres des actes du patriarcat de Constantinople, I, 3, Paris, 1947.

K. Ilski. Biskupi Mezji i Scytii IV–VI w. Poznań, 1995.

Inocentius III Papa – Caloiohannes Rex. Epistolae (PL, CCXIV).

Φωτίυ πατριάρου. Έπιστολή γ¸ Νικολάω πάπα τής πρεσβυτέρος Ρώμης έκδ. Ί. Ν. Θαλέττα, έν Λονδίνω 1864.

Fr. Halkin. Saint Emilien de Durostorum martyre sous Julian. – Analecta Bollandiana, 90, 1972.

E. Honigmann. The Original Lists of the Members of the Concil of Nicaea, the Robeer-Synod and the Concil of Chalcedon. – Byzantion, 16, 1942–1943.

A. Harnack. Les actes latins de Julies. – Analecta Bollandiana, 10, 1891.

Ioannis Tzetzae. Epistulae (rec. P. A. M. Leone). Lipsiae, 1972.

E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906.

Fr. Kaufmann. Aus der Schule des Wulfila (=Dissertatio Maximini contra Ambrosiu; et Epistula Auxentii Durostorensis),1899.

J. Mansi. III Sacrorum consiliorum nova et alplissima, Collectio 13, Graz, 1960.

Menologium Graqecorum Basilii Porphyrogeniti (=PG, 117).

Nichifor Calis. Historia Ecclesiastica, X, 9 (=PL, CXLVI).

P. Nasturel. Abteilung Bibliographie: 9. Epigraphik. – BZ, 70, 1977.

N. Oikonomidès. Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin concernant l'élection des évêques. – REB, XVIII, 1960.

N. Oikonomidés. Les listes de présénce des IXé et Xé siécles. Paris, 1972.

L. Petit. Documents inèdits sur le concile de 1166 et ses derniers adversaries. – BBp, XI, 1904.

K. Popkonstantinov. Les inscription du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). Etat, théories et faits. – In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987.

E. Popescu. Inscripţiile din Scythia Minor, 1. Historia şi interprejurimile. Bucureşt, 1983.

Procopius. De aedificiis. – In: Dewing. H. B. (ed.) Procopius With an English Transation, VII, Harvard, 1954.

M. le Quien. Cristianus in quatuor patriarchatus digestus, quo exihentur ecclesiae, patriarchae, cactercritque praesules totius Orientis, I. Parisiis, 1740.

A. Shepard. Tzetzes' Letters to Leo at Dristra. – Byzantinische Forschrungen, VI, 1979.

Sozomen. Historia Ecclesiastica. (=PGr, LXVII).

W. Strabo Fuldensis. Die rebus ecclesiasticis, VII. (=PL, 114).

Theofilact Simocata. Historiae. Lipsiae, 1887.

Theophanis Confessori. Chronographia (ed. C de Boor), I. Lipsiae, 1883.

ЛИТЕРАТУРА НА КИРИЛИЦА

А. И. Айбабин. Хронология могильников Крыма познеримского и раннесредневекового времени. – МАЭТ, 1, 1990.

Ж. Аладжов. Нов бронзов кръст от Велики Преслав. – Векове, 2, 1979.

Ж. Аладжов. Разкопки и проучвания на ранната крепостна стена на Велики Преслав. – В: Плиска–Преслав, 4. София, 1985.

Д. Аладжова. Варварските нашествия в провинция Долна Мизия през V век (по нумизматични данни). – В: Нумизматика и сфрагистика, IV, 1995–1997.

Д. Аладжова. Провинциите Крайбрежна Дакия и Мизия Втора в светлината на монетните находки от V в. – В: Нумизматика и епиграфика, 1, 2003.

Й. Алексиев. Бележки за два епиграфски паметника. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003.

Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV век. – В: Царевград Търнов, 4, 1980.

Ст. Ангелова. Крепостната стена на Дуросторум–Дръстър–Силистра (Предварително съобщение). – Археология, 3, 1973.

Ст. Ангелова. Археологическото проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988.

Ст. Ангелова, Вл. Пенчев. Сребърно съкровище от Силистра. – Археология, 2, 1989.

Ст. Ангелова. Средновековен некропол край южната стена на Дръстър (Силистра). – В: ГСУ, ИФ, 86, 1993.

Ст. Ангелова с кол. Църква № 2 в Дръстър (Силистра). – Минало, 3, 1996.

Ст. Ангелова, Р. Колева, Ел. Ангелова, Р. Иванова. Знаци върху канцела на църква № 2 в Дръстър. – В: Българите в Северното Причерноморие, 6. В. Търново, 1997.

Ст. Ангелова. Един тип средновековни обици от Силистра. – В: Πιτύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002.

Ст. Ангелова. Разкопки на църква № 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – Сборник Добруджа, 20, 2002.

Ст. Ангелова. Археологически проучвания в Националния археологически и архитектурен резерват „Дуросторум–Дръстър–Силистра“. – АОР през 2002 г. София, 2003.

Ст. Ангелова, Р. Колева, Ел. Ангелова, Р. Иванова. Гроб № 98 от архиепископската базилика в Дръстър. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Изследвания и материали от международната конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Йордан Андреев, 14–15 май 1999 г. В. Търново. В. Търново, 2003.

Ст. Ангелова. Отново за локализацията на „преславния дом“ на Омуртаг на Дунав. – В: Studia protobulgarica ej mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003.

Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. София, 1994.

В. Антонова, Цв. Дремсизова. Църкви и каменни постройки в старобългарското селище при с. Цар Асен, Русенско. – ГМСБ, X, 1984.

В. Антонова. Шумен и шуменската крепост. Шумен, 1995.

Б. Аракелян. Сюжетные рельефы Армении IV–VII веков. Ереван, 1949.

Г. Атанасов. Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. – ИНМВ, 20 (35), 1984.

Г. Атанасов. Средновековни амулети от Силистра. – ИНМВ, 22 (37), 1986.

Г. Атанасов. Скални манастири в крайдунавска Добруджа. — Векове, 4, 1986.

Г. Атанасов. Средновековни костни изделия от Силистра. – ИНМВ, 23 (38), 1987.

Г. Атанасов. Към историческата география на Южна Добруджа. – Сборник Добруджа, 4, 1987.

Г. Атанасов. Ранносредновековни амулети от Дръстър. – ИНМВ, 24 (39), 1988.

Г. Атанасов. Дръстър и патриаршията на Първото българско царство. – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988.

Г. Атанасов. Ранносредновековни оловни медалиони от Североизточна България. – Нумизматика, 2, 1988.

Г. Атанасов, В. Йотов. Кръстове-енколпиони и медалиони от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – Сборник Добруджа, 6, 1989.

Г. Атанасов. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. – ИНМВ, 25 (40), 1989.

Г. Атанасов. Сребърен медалион с образите на пророк Данаил и св. Георги от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – Археология, 3, 1990.

Г. Атанасов. Скални монашески обители в Добруджа (IV–XIV век). Автореферат на дисертация. София, 1990.

Г. Атанасов. Средновековна скулптурна композиция с апокалиптичен сюжет от Дръстър (Силистра). – ГСУ ЦСВПИД, 84–85 (4), 1990–1991.

Г. Атанасов. Етнодемографски промени в Добруджа X–XVI в. – ИПр, 2, 1991.

Г. Атанасов. Средновековни църковни кръстове от Южна Добруджа. – ИНМВ, 27 (42), 1991.

Г. Атанасов. Дуранкулак, том 1. София, Издателство на БАН, 1989 (42) (Рецензия). – ИНМВ, 27 (42), 1991.

Г. Атанасов. Християнски паметници от ранносредновековната крепост до село Руйно, Дуловско. – Сборник Добруджа, 8, 1991.

Г. Атанасов. Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. – Археология, 3, 1991.

Г. Атанасов. Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – ИНМВ, 28 (43), 1992.

Г. Атанасов. За датировката, разпространението и семантиката на медальоните с IYI и двоен кръст. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1992.

Г. Атанасов. Християнски медальони от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – Сборник Добруджа, 9, 1992.

Г. Атанасов. Ранносредновековни оловни иконки със св. Георги воин от Южна Добруджа. – Археология, 3, 1992.

Г. Атанасов. Поглед към Добруджанския дунавски бряг от XI до XV в. – ИПр, 8–9, 1992.

Г. Атанасов. Рнносредновековни скални манастири по средното русло на сухоречието Канагьол (Дристра) в Добруджа. – ИНМВ, 29 (44), 1993.

Г. Атанасов. Оловен медалион от ранновизантийската крепост до с. Войниково, Добричко. – Сборник Добруджа, 10, 1993.

Г. Атанасов. За един старобългарски скален манастир в Централна Молдова. – В: Българите в Северното Причерноморие, 2. Велико Търново, 1993.

Г. Атанасов. Пещерные военностратегические сооружения ранневизантийской эпохи в Северо-восточной Болгарии. – В: История и археология юго-западного Крыма. Симферополь, 1993.

Г. Атанасов. Ранносредновековна оловна иконка със св. Пантелеймон. – Археология, 2, 1994.

Г. Атанасов. Ранносредновековен енколпион със св. Георги и св. Тодор Стратилат от Апиария. – ГНИМ, X, 1994.

Г. Атанасов. Кръст-енколпион на ANNA MONAXHNA от Дръстър–Силистра. – Сборник Добруджа, 11, 1994.

Г. Атанасов, Ив. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.

Г. Атанасов. Кримски реалии на еднокорабните едноабсидни църкви без притвор в Добруджа. – В: Българите в Северното Причерноморие, 3. Велико Търново, 1994.

Г. Атанасов с кол. История на Алфатар. Варна, 1994.

Г. Атанасов. Църква № 1 в Дръстър (Силистра). – Археология, 3–4, 1994.

Г. Атанасов. Преславски белоглинени плочки от църква № 2 в крепостта до с. Скала, Силистренско. – ИНМВ, 30–31 (45–46), 1994–1995.

Г. Атанасов. Култовата цедка ήθμός – colum в старобългарската литургика (по археологически данни). – Археология, 4, 1995.

Г. Атанасов. Ранновизантийски кастел с мартириум до с. Голеш, Силистренско. – В: Археологически открития и разкопки през 1994 година. Смолян, 1995.

Г. Атанасов. Силистра. Материали за картата на средновековната българска държава. – В: Плиска–Преслав, 7. София, 1995.

Г. Атанасов. Средновековната патриаршеска резиденция в Дръстър и съдбините ѝ през Османската епоха. – в. Нова Силистренска трибуна, бр. от 19 януари 1996 г.

Г. Атанасов. За костюмите, регалиите и вероизповеданието на българските ханове. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997.

Г. Атанасов. За хронологията и монашеската организация в скалните обители през Първото българско царство. – В: Светогорска обител Зограф, II. София, 1999.

Г. Атанасов. Откога започва сеченето на анонимните византийски фолиси клас „В“ и кога печенегите опустошават Добруджа. – Нумизматични изследвания, 3–4, 1999.

Г. Атанасов. Инсигниите на средновековния български владика. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999.

Г. Атанасов. За личността, мъченическата смърт и мощите на св. Дасий Доростолски (+20 ноември 303 г.). – Духовна култура, 11, 2000.

Г. Атанасов. Свети Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през средновековието. Варна, 2001.

Г. Атанасов. Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. – В: Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров (=Studia balcanica, 23). Sofia, 2001.

Г. Атанасов. Епархия Доростола и доростольские епископы IV–VII вв. – Stratum plus, 6, 2001–2002.

Г. Атанасов. За късноантичния мавзолей-мартирий в Дуросторум–Силистра и доростолските мъченици св. св. св. Максим, Дада и Квинтилиан. – Сборник Добруджа, 20, 2002.

Г. Атанасов. Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност от

края на VII до средата на IX век. – В: Българи и хазари през ранното средновековие. София, 2003.

Г. Атанасов. Относно принадлежността и датировката на бронзовата плочка (матрица) с двуглав орел и кръст от Дръстър-Силистра. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003.

Г. Атанасов. Църковната организация в Североизточна България и Добруджа между 971–1020 г. – В: Преслав, 6, 2004.

Г. Атанасов. Св Емилиан Доростолски († 362 г.) – последният раннохристиянски мъченик в Мизия. – В: Civitas divino-humana in honorem annorum LX Georgi Bacalov. София, 2004.

Г. Атанасов. Скални култови паметници в Добруджа. Светилища, храмове, манастири. Силистра, 2004.

Г. Атанасов. Доростолските мъченици от 304 г. – Духовна култура, 5, 2004.

Г. Атанасов, В. Йотов, Н. Руссев. Ранносредновековната крепост до с. Руйно, община Дулово, област Силистра. – АОР през 2003. София, 2004.

Г. Атанасов. Свети Георги Победоносец – спорни иконографии и датировки. – Археология, 3–4, 2004.

Г. Атанасов. За локализацията на късносредновековна църква № 3 и за датата на спредновековна църква № 1 в Дръстър-Силистра. – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Международна конференция в чест на проф. Александър Кузев (=AMV III-2). Варна, 2005.

Г. Атанасов. Дворецът на Доростолските епископи от V–VI в. – Известия, IX (Градът. Археология и история), Русе, 2005.

Г. Атанасов. Римската гробница в Дуросторум–Силистра. Силистра, 2005.

Г. Атанасов. Късноантичната гробница в Дуросторум–Силистра и нейният господар. В: История на Силистра. Т. 1. Античният Дуросторум. София–Силистра, 2006.

Г. Атанасов. Първата българска патриаршеска катедра в Дръстър и патриарх Дамян (927–971). – Изследвания по Българска средновесовна Археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2006.

Г. Атанасов. Тракийски скален култов център по река Табан, Силистренско. Свещената долина на Залмоксис. Силистра, 2006.

Г. Атанасов. Дръстърската митрополия през Второто българско царство. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006.

Г. Атанасов. Два процесийни кръста от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа (под печат).

Г. Бакалов. Средновековният български владетел (Титулатура, инсигнии). София, 1985.

К. Балабанов. Теракотни иконки од Виница. Скопје, 1991.

А. В. Банк. Гребень из Саркела-Белой Вежи. – В: МИА, 75. Москва–Ленинград, 1959.

А. В. Банк.Византийское искусство в собраниях Советского союза. Москва, 1966.

А. В. Банк. Прикладное искусство Византии IX–XII вв. Москва, 1978.

И. А. Баранов. Таврика в епоху средневековья. Киев, 1990.

А. Б. Бернацки, Г. Ю. Кленина. Епископская базилика и резиденция V–VI вв. в

Нове (Moesia Secunda). – В: Церковная археология Южной Руси. Симферополь. 2002.

В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.

Ив. Билярски. Деспот Йоан Тертер (40-те–90-те години на XIV столетие.). – ИПр, 10, 1992.

Ив. Божилов. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X век. София, 1979.

Ив. Божилов. Цар Симеон Велики (893–927). Златният век на средновековна България. София, 1983.

Ив. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186–1640). Генеалогия и просопография. София, 1985.

Ст. Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата. В. Търново, 1998.

С. Г. Бочаров. Описание средневековых храмов региона Алушты в архивных материалах П. И. Кепена. – В: О древностях Южного берега Крыма и Гор Таврических. Киев, 2002.

Ст. Бояджиев. Архитектурата на Кръглата църква в Преслав. – В: Изследвания върху архитектурата на българското средновековие. София, 1972.

Ст. Бояджиев. Сердика (Serdica). Градоустройство, крепостно строителство, обществени, частни, култови и гробищни сгради през II–VI в. – В: Римски и ранновизантийски градове в България. I, София, 2002;

Ал. Бурмов. История на България през времето на Шишмановци (1323–1330). – В: Избрани произведения, I. София, 1968.

П. Браун. Култът към светците. Възход и функции в латинското християнство. София, 2000.

В. П. Буданова. Готы в эпоху великого переселения народов. Санкт Петербург, 2001.

Ив. Бъчваров, Др. Боева. Спасителни археологически проучвания на обект „Римска гробница“ на ул. „Д-р А. Янков“ № 38 – Силистра. – АОР през 2003 г. София, 2004.

Г. К. Вагнер. Скульптура Древней Руси. Москва, 1969.

Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. София, 1977.

М. Ваклинова. Археологията и някои проблеми на етногенезиса на българите. – В: Проблеми на развитието на българския народ и нация. София, 1988.

В. Василев. Бронзови камбани от VI в. – В: Приноси към българската археология, I. София, 1992.

Е. В. Веймарн. Оборонительные сооружения Эски Кермена. – В: История и археология средневекового Крыма. Москва, 1958.

Е. В. Веймарн. Проблема организация воды в Крыме и историческая наука. – СГИИМК, 9–10, 1932, с. 52.

В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.). София, 1959.

В. Велков. Принос към античната география на Мизия. – Археология, 1–2, 1959.

В. Велков. Бележки към ранната история на християнството в Тракия. – В: Tracia Antiqua, 5, 1979.

В. Велков. Античният Дуросторум. – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988.

Ив. Венедиков. Военното и административното устройство на България през IX и X век. София, 1979.

Ив. Венедиков. Медното гумно на прабългарите. София, 1983.

М. Войнов. Преслав–Средец–Охрид – три средновековни престолни града на българските царе и патриарси. – ИПр, 4, 1968.

ВИА (Всеобщая история архитектурье), 2. Москва, 1973.

Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни от некрополите от VI–XI в. на територията на България. София, 1976.

Ю. Вълева. Средновековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия. – Археология, 1–2, 1981.

Ю. Вълева. Погребенията ad sanctos през ранните християнски векове. – Проблеми на Изкуството, 1, 2001.

П. Георгиев. Към въпроса за градоустройството на аулите от IX в. – В: Средновековния български град. БИД. Научни конференции, 2. София, 1980.

П. Георгиев. За първоначалното седалище на българската архиепископия. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982.

П. Георгиев. Ранносредновековни български бани. Автореферат на дисертация. София, 1982.

П. Георгиев. Манастирската църква при село Равна, Провадийско. – ИНМВ, 21 (36), 1985.

П. Георгиев. Разкопки на Голямата базилика през 1978 и 1979 г. – В: Плиска–Преслав, 6. София, 1993.

П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993.

П. Георгиев. Първият български архиепископ. – В: Преславска книжовна школа, 3, 1998. Шумен.

П. Георгиев. Личността на архиепископ Йосиф-Стефан (886–893). – Годишник на катедрата по богословие в ШУ „Константин Преславски“, 2, 1998.

П. Георгиев, Ст. Витлянов. Архиепископията-манастир в Плиска. София, 2001.

Т. Герасимов. Три релефа от крепостта на Силистра. – ИНМ–Русе, II, 1966.

Е. Гибън. Залезът и упадъкът на Римската империя, I. София, 1999.

Е. Е. Голубинский. Краткий очерк история православных церквей. Болгарской, сербской, румынской или молдаво-влашской. Москва, 1871.

Д. Гонис. Състав на Търновския събор от 1359 г. – ИПр, 1, 1989.

Д. Гонис. Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месембрия, Созопол и Анхиало) през XIV век. – В: Търновска книжовна школа, 5. София, 1989.

Ив. Гошев. Правилата на Студийския манастир. – ГСУ БФ, XVII, 1984.

Цв. Грозданов, Г. Суботић. Црква свегог Ђорђа код Охрида. – Зограф, 12, 1981.

В. Гюзелев. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. София, 1969.

В. Гюзелев. Коя е Ана от новооткрития двуезичен преславски надпис. – ИПр, 6, 1965.

В. Гюзелев. Очерци върху историята на град Несебър в периода 1352–1453 г. – ГСУ ФИФ, LXIV, 3, 1970.

В. Гюзелев. Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI век в житието на Кирил Филеот. – ИБИД, XXVIII, 1972.

В. Гюзелев. Несебър. – В: Български средновековни градове и крепости, 1. Варна, 1981.

В. Гюзелев. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII–началото на XV век.). София, 1995.

В. Гюзелев. Българо-византийски диптих. В: – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. София, 2003.

Г. Дзанев. Епископията в края на X в. в Абритус. – В: Българските земи през средновековието. Международна научна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Варна, 2006.

Д. Ил. Димитров. Керамиката от ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско. – Сборник Добруджа, 10, 1994.

Хр. Димитров. Аварите и Малка Скития (562–625). – ИПр, 8–9, 1992.

А. Димитрова-Милчева. Сандански (Sandanski) (Свети Врач) от античността до средновековието. – В: Римски и ранновизантийски градове в България. София, 2002.

В. Димова, Д. Иванов. Ранни селища. Цитаделата до XII в. – В: Червен, т. 1. София, 1985.

В. Димова. Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – Сборник Добруджа, 10, 1993.

В. Динчев. Към характеристиката на представителната късноантична жилищна архектура в Thracia и Dacia. – В: Годишник на Археологическия институт с музей. II. София, 2002.

П. Доневски. Археологически разкопки на лагера и канабето на XI Клавдиев легион в Дуросторум. – Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1986.

П. Доневски. О лагере XI-ого легиона Клавдия в Дуросторуме. – In: Balcanica Posnaniensia, VII, 1995.

Л. Дончева-Петкова. Бронзов кръст от Враца. – Археология, 2, 1975.

Л. Дончева-Петкова. Ранновизантийски златни кръстове от Археологическия музей в София. – МПК, 2, 1979.

Л. Дончева-Петкова. Кръстове-енколпиони от Варненския музей. – ИНМВ, 19 (34), 1983.

Л. Дончева-Петкова. Древноруски кръстове-енколпиони от България. – Археология, 1, 1985.

Л. Дончева-Петкова, К. Попконстантинов. За грамотността в средновековното селище при с. Одърци, Толбухинско. – Сборник Добруджа, 5, 1988.

Л. Дончева-Петкова. За някои типове кръстове-енколпиони от Добруджа. – Сборник Добруджа, 8, 1991.

Л. Дончева-Петкова. Средновековен некропол при село Одърци, Добричко

(предварително съобщение). – Сборник Добруджа, 10, 1993.

Л. Дончева-Петкова. Два нагръдни кръста от Националния археологически музей. – ГНАМ, VIII, 1992.

Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. София, 1999.

Л. Дончева-Петкова. Кръстове-енколпиони с филигранна украса. – Преславска книжовна школа, 5. Шумен, 2001.

Л. Дончева-Петкова. Плиска и печенезите. – Плиска–Преслав, 9. София, 2003.

Л. Дончева-Петкова. Култови предмети от некропола при с. Одърци, Добричко. – В: Studia protobulgarica ej mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003.

К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. Велико Търново, 1992.

М. Дринов. Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало до днес. – В: Избрани съчинения, II. София, 1971.

Ив. Дуйчев. Рилският светец. София, 1947.

Ив. Дуйчев. Апокрифни формули и заклинания против болести и страдания. – В: Естествознанието в средновековна България. София, 1954.

Ив. Дуйчев. Въстанието в 1185 и неговата хронология. – В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. София, 1981.

Б. Думанов. Късноантичните пръстени с гръцки и латински надписи от Тракия и Дакия. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia в чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003.

М. Живић. Felix Romuliana. Зајечар. 2003.

В. Н. Залесская. Часть бронзового креста – складания из Херсонесса. – ВВр, XXV, 1964.

В. Н. Залесская. Ампулы-эвлогии из Малой Азии (IV–VI вв.). – ВВр, 47, 1986.

В. Златарски. Български архиепископи-патриарси през Първото царство до падането на източната му половина. – ИБИД, 6, 1924.

В. Златарски. История на българската държава през Средните векове, I. 1. София, 1970; I, 2. София, 1971; II, София, 1972.

Й. Иванов. Старинни църкви в Югоизточна България. – ИБИД, 3, 1912.

Й. Иванов. Житията на св. Ивана Рилски с уводни бележки. ГСУ ИФ, XXXII, 13, 1936.

Р. Иванов, Г. Атанасов, П. Доневски. История на Силистра, т. I: Античният Дуросторум. Силистра–София, 2006.

Т. Иванов, Д. Серафимова и Н. Николов. Разкопки в Сандански през 1960 г. – ИАИ, XXXI, 1969.

В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи (IV–X в.). – ГНМ, 4, 1922–1925, с. 462.

В. Иванова. Разкопки на Аврадака в Преслав. – РП, 3, 1948.

В. Иванова. Две църкви при чупката на източната стена на вътрешния град в Преслав. – ИАИ, XX, 1955.

В. Игнатов. Към историята на Карвунската средновековна област (XIII–XIV в.). – Сборник Добруджа, 4, 1987, с. 19–26.

История на България, 2. София, 1981.

История на българската литература. I. София, 1962.

История на българското изобразително изкуство. София, 1976.

История на Добруджа, 1. София, 1984.

Ив. Йорданов. Монетосеченето на българските владетели в Добруджа. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982.

Ив. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081–1261. София, 1984.

Ив. Йорданов. Нови данни за Преслав през X в. – В: Преслав, 3, 1983.

Ив. Йорданов. Византийски оловни печати от Плиска. – В: Плиска–Преслав, 5, 1992.

Ив. Йорданов. Печати на архиереи на Дръстър от XI век. – Сборник Добруджа, 9, 1992.

Ив. Йорданов. Печат на Филотей, синкел и митрополит на Евхаита. – В: Приноси към българската археология, I. София, 1992.

Ив. Йорданов. Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993.

Ив. Йорданов. Още веднъж за моливдовулите на Георги, архиепископ на България. – В: Преслав, 4, 1993.

Ив. Йорданов. Печат на първия епископ на Девол от IX век? – Годишник на катедрата по богословие в ШУ „Константин Преславски“, 2, 1998.

Ив. Йорданов. Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001.

М. Йосифова. Църква № 3 в Калиакра. – ИНИМ, X, 1994.

В. Йотов. Войниково. – (Материали за картата на средновековната българска държава). – В: Плиска–Преслав, 7, 1995.

В. Йотов. Балик. – В: Материали за картата на средновековната българска държава. – В: Плиска–Преслав, 7, 1995, с. 237, бел. 86.

В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

А. П. Каждан. Византийский монастырь XI–XII вв. как социальная група. – ВВр, 31, 1971.

А. П. Каждан. Ioannis Tzetzae. Epistulae, recensius P. A. M. Leone. Lipsiae, 1972 (рецензия). – ВВр, XXXIV, 1973.

Н. П. Кондаков. Археологическое путешествие по Сирии и Палестине. Санкт Петербург, 1904.

Н. П. Кондаков. Иконография Богоматери, I. Санкт Петербург, 1914.

В. КораЋ. Остаци манастира св. АрханЋель Михаила на Превлаци. – Старинар, LI, 2001.

Р. Костова. Скалният манастир при Басараби в Северна Добруджа: Някои проблеми на интерпретацията. – В: Българите в Северното Причерноморие, 7, 2000.

Р. Костова. Кръглата църква и т. нар. родов манастир в Преслав. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003.

Р. Костова. Манастирът, основан от св. Йоан Рилски: археология на писмените

свидетелства. – В: Културните текстове на миналото носители, символи и идеи. II. Текстовете на култа и религията. София, 2005.

Р. Костова. Скалният манастир при с. Крепча: още един поглед към монашеските практики. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005.

Г. Ф. Корзухина. О паметников корсунского дело на Русси. – ВВр, XIV, 1958.

Н. Кочев. Християнството през IV–началото на XI в. София, 1995.

Н. Б. Крысласова. Повеска со знаком Рюриковечей из Рождественного могильника. – Российская археология, 2, 1995.

Г. Кузманов, Ив. Бъчваров. Колекцията от антични лампи в Силистренския музей. – ИНМВ, 22 (37), 1986.

А. Кузев. Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град. БИД. Научни конференции, 2. София, 1980.

А. Кузев. Дръстър. – В: Български средновековни градове и крепости, 1. Варна, 1981.

А. Кузев. Варна. – В: Български средновековни градове и крепости, 1. Варна, 1981.

В. Н. Лазарев. Етюды по иконографии Богоматери. – В: Византийская живопись. Москва, 1971.

В. Н. Лазарев. История византийской живописи. Москва, 1986.

Л. Лазаров. Данни за монетосеченето на Провадийската крепост. В. Търново, 2001.

Г. Литаврин. България–Византия (XI–XII век). София, 1987.

Р. Љубинковић. Цркваа Светог Никола у Станичењу. – Зограф, 15, 1984.

А. В. Лысенко, В. Ю. Юрочин. Некрополь Пантикапея – Боспора (По материалы исследовании 2000–2002 г.). – В: О древностях Южного берега Крыма и Гор Таврических. Киев, 2002.

П. И. Малицкий. История на християнската църква, I. София, 1929.

Н. Мавродинов. Базиликата в Плиска и българският дворцов церемониал. – ИБАИ, XIII, 1939.

Н.Мавродинов. Старобългарското изкуство. София, 1959.

Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство XI–XIII в. София, 1966.

Г. Мэнуку-Адамештяну, И. Полл. Медальон со святыми Космой и Дамианом из Исакчи. – Stratum plus, 6, 2000.

К. Марков. Духовния живот в българските земи през късната античност. София, 1995.

А. А. Медынцева. О надписи на „кресте“ Манасии (с. Цар Асен, Болгария). Советская археология, 4, 1990.

К. Меламед. Колекции средновековни предмети (Хисар кале, с. Балик, Добричко). – ГНАМ, IX, 1993.

А. Милчев, Ст. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в местността Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг през 1967–1969 г. – ГСУ ФИФ, LXVIII, 1970.

А. Минчев. Ранното християнство в Одесос и околностите му. – ИНМВ, 22 (37), 1986.

А. Минчев. Античните бронзови лампи от Варненския археологически музей. – ИНМВ, 34–35 (49–50), 1988–1989.

М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне-Карвуна. – ИВАД, XIII, 1962.

Т. Михайлова. Нови данни за производството на накити в Плиска. – В: Приноси към българската археология, I. София, 1992.

К. Миятев. Палестински кръстове в България. – ГНМ за 1921. София, 1922.

К. Миятев. Кръглата църква в Преслав. София, 1932.

К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, 1965.

П. Мутафчиев. Съдбините на средновековния Дръстър. – В: Избрани произведения, II. София, 1973.

П. Мутафчиев. Произходът на Асеневци. – В: Избрани произведения, II, София, 1973.

П. Мутафчиев. Добротич-Добротица и Добруджа. – В: Избрани произведения, II. София, 1978.

В. Нешева. Деспот-славовата кула – камбанария на църквата „Св. Никола“ в Мелник. – Археология, 3, 2003.

Д. Николов, К. Калчев. Раннохристиянски комплекс в Августа Траяна – Берое. – ИМЮИБ, XV, 1992.

Б. Николова. Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIV в.). София, 1997.

Б. Николова. Неравният път на признанието. София, 2001.

Д. Овчаров. За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Мурфатлар. – Археология, 3, 1975.

Д. Овчаров, М. Ваклинова. Ранновизантийски паметници от България IV–VII век. София, 1978.

Д. Овчаров. Български средновековни рисунки – графити. София, 1982.

Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав, I: Преславската патриаршия през X в. София, 1991.

Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджалии – център на архиепископията Ахридос. – РП, XXIV, 1992.

Г. Острогорски. История на Византийската държава. София, 1998.

П. Петров. Възстановяването на българската държава 1185–1197 г. София, 1985.

В. Плетньов. Девина, Девня. (Материали за картата на средновековната българска държава). – В: Плиска–Преслав, 7, 1995, с. 200–201.

П. Павлов. За руското присъствие на Долни Дунав и българо-руските връзки XI–XII в. – Сборник Добруджа, 3, 1986.

П. Павлов. България, Византия и куманите Седемдесетте години на XI–началото на XIV в. Автореферат на дисертация В. Търново, 1991.

Л. В. Пекарьская, В. Г. Пуцко. Давньоруські енколпони в збірці Музею історії Киева. – Археологія, 3, 1989,

Вл. Пенчев. Колективна находка от медни монети (XIII в.) от Силистра. – Нумизматика, 2, 1986.

Вл. Пенчев. Към историята на Дръстър през XIII в. (по нумизматични данни). – Нумизматика, 2, 1987.

Н. В. Покровскій. Церковная археология. Петроград. 1916.

М. Понсов. История на християнската църква, I. София, 1993.

С. Пириватрич. Самуиловата държава. Обхват и характер. София, 2000.

М. Поповић, В. Бикић. Комплекс средњовековне митрополје у Београду. Београд, 2004.

Д. Поповић, М. Поповић. Манастир Куманица на Лиму. Београд, 2004.

К. Попконстантинов. За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, 3–4, 1982.

К. Попконстантинов. Молитва против нежит върху алулет от Пъкуюл луй Соаре. – В: Българите в Северното Причерноморие, 6. В. Търново, 1997.

К. Попконстантинов. Два средновековни амулета от Добруджа. – В: Българите в Северното Причерноморие, 7, В.Търново, 2000.

Р. Рашев. Старобългарските укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). София, 1981.

Р. Рашев, Ст. Станилов. Раннесредневековый могильник у с. Ножарево, Силистренский округ. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989.

Р. Рашев. Средновековният път Плиска–Дръстър и крепостта Динея. – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988.

Р. Рашев. Византийците в България до покръстването. – В: Civitas divino-humana in honorem annorum LX Georgi Bacalov. София, 2004.

Р. Рашев. За една група „Прабългарски надписи". – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005.

И. И. Репников. Некоторые могильники крымских готов. – ИАК, 19, 1906.

Ив. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви, I. София, 1944.

Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия, 1. София, 1995.

Ив. Соколов. Состояние монашества византийской церкви с половины IX до начала XIII вв. (842–1204). Казань, 1894.

Средновековният Червен, 1. С., 1985.

Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955.

Д. Станчев. Средновековен некропол до гара Табачка. – ИМСБ, X, 1984.

Д. Станчев. Ранносредновековен некропол до с. Батин, Русенски окръг. – ИМСБ, XI, 1985.

Е. В. Степанова. К еволюции монограмм ранневизантийских печатях. – ВВр, 59, 2000.

В. Степаненко. Культы Богоматери Никопеи и Одигитрии в Византии X–XII вв. (по материалам Преславского архива). – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (= Acta musei Varnaensis, II), Варна, 2001.

Т. Събев. Самостойна народна църква в средновековна България. София, 1987.

М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр.н.е.–IV в. от н.е.). София, 1982.

М. Тачева. Епиграфски данни за територията на Никополис ад Иструм и муниципиите Нове и Дуросторум при Северите. – В: Културните текстове за миналото. Носители, символи и идеи. Т.I. Текстовете на историята, история на текстовете. София, 2005.

Н. Тельнов, В. Степанов, Н. Руссев, Р. Рабинович. Разошлись славяне по земле. Кишинев, 2002.

Я. Тодоров. Durostorum. Принос към античната история на Силистра. Силистра, 1927.

Е. Тодорова. Отношенията на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982.

Х. Тодорова с кол. Дуранкулак, 1. София, 1989.

И. Толстым, Н. Кондаков. Русскія древности, IV. Санкт Петербург, 1891.

С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.). София, 2002.

С. Б. Торбатов. „Скифские аномалии“ Прокопия Кесарийского и вопрос о времени составления его трактата „О постройках“. – ВВр, 61, 2002.

К. Тотев. За една творба на стеатитовата пластика от Силистра. – ИНМВ, 24 (38), 1988.

К. Тотев. Стеатитови кръстове от средновековна България. – Археология, 3, 1990.

К. Тотев. Костен гребен с релефни изображения от Силистра. – В: Приноси към българската археология, I. София, 1992.

К. Тотев. Процесиен кръст от Трапезица. – Археология, 1–2, 1998.

К. Тотев. Процесийни кръстове от крепостта при село Цар Асен, Русенско. – ИНМВ, 34–35 (49–50), 1998–1999.

К. Тотев. Средневековые византийские свинцовые иконы из Северо-восточной Болгарии. – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, VII, 2000.

К. Тотев. Още веднъж за процесийния кръст от средновековния Ветрен на Дунав. – В: Българите в Северното Причерноморие, 7, 2000.

К. Тотев. Константинополски процесийни кръстове от средновековна България. – Проблеми на изкуството, 3, 2002.

К. Тотев. Три византийски процесийни кръста от Преслав. – Археология, 3, 2002.

Т. Тотев. Епископски печат от Плиска. – в. Народно дело (Варна), бр. 140, 15.07. 1989.

К. Тулешков. Архитектурата на българските манастири. София, 1998.

В. Г. Тур, И. А. Баранов. Археологические исследования средневекового монастыря на г. Перчем-Кая – В: Археология Крыма, 1, 1997.

В. Тъпкова-Заимова. Сведения за кукерските игри в Силистренско. – В: Етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. София, 1960.

В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи в края на X–XII в. София, 1976.

В. Тъпкова-Заимова. Българите по Северното Причерноморие. – БСП, 1. 1972.

В. Тъпкова-Заимова. Превземането на Преслав в 971 г. и проблемите на българската църква. – В: 1100 години Велики Преслав, I. Шумен, 1995.

В. Тъпкова-Заимова. Църковните проблеми на Балканите след 971 година. – Studia balcanica, 23 (Изследвания в чест на чл. кор. проф. Страшимир Димитров, I). София, 2001.

В. Тъпкова-Заимова. Отново за свети Дазий Доростолски. – В: Образ и слово. София, 2004.

Ив. Тютюнджиев. Митрополит Игнатий Търновски и българското присъствие

на фераро-флорентинския събор (1438–1439). – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил гюзелев. София, 2006.

Ф. И. Успенский. История византийской империи. Период II. Москва, 1997.

Ф. Успенски. История на византийската империя. Период I (до 527 г.). София, 2001.

Б. И., В. Н. Ханенко. Древности русские, I. Киев, 1899.

А. Харалмбиева. Два типа късноантични фибули във Варненския музей. – ИНМВ, 25 (40), 1989.

Л. Г. Хрушкова. Архитектурные связи Восточного Причерноморья в раннехристиянское время. – ВВр, 52, 1991.

А. Хусквидзе. Византийский кресть из Мацхвариш. – В: Зограф, 15, 1984.

Г. Б. Фьодоров, Г. Ф. Чеботаренко. Памятники древных славян (VI–XII вв.). Кишинев, 1974.

Ел. Фьодорова. Императорите на Рим. Величие и упадък. София, 1997.

Царевград–Търнов, 2.София, 1974.

В. С. Шандровская. Печаты и монеты византийских императоров с изображениеем Богоматери. – ВВр, 58, 2000.

С. Цухлев. История на българската църква. София, 1910.

Н. Чанева-Дечевска. Архитектурни особености и проблеми на църквите със стегнат кръст в периода на развития феодализъэм в България. – В: Изследвания върху църковната архитектура на българското средновековие. София, 1982.

Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура на Първата българска държава. София, 1984.

Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България през XI–XIV в. София, 1988.

Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV–VI в. София, 1999.

Т. Шалганов. Многокамерна гробница от източния некропол на Сердика. – В: Сердика, 2, София, 1989.

К. и Х. Шкорпил. Североизточна България в географическо и историческо отношение. – СбНУ, VIII, 1892.

К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. София, 1914.

М. Б. Щукин. Готский путь. Готы, Рим и Черняковская культура. Санкт-Петербург, 2005.

В. Ю. Юрочкин. Древнейшие изображения Креста Господня. – В: Православные древности Таврики. Киев, 2002.

Й. Юрукова, Вл. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990.

А. Л. Якобсон. Средневековый Крым. Москва, 1964.

А. Л. Якобсон. О периодизации раннесредневековой архитектуры Болгарии (IV–VI в.). – КСИА, 172, 1982.

А. Л. Якобсон. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Лененград, 1983.

А. И. Яцимирский. К истории ложных молитв в южнославянской письменности. – ИОРЯСр, 3, 1914.

И. Янкулов. За камбаните през средновековието. – ГСУ, ЦСВПИД, 4, 1990–1991.

И. Янкулов. Проблемът за църковните звънарници в българската средновековна архитектура. – В: Проблеми на българската археология, 2. София, 1993.

ЛИТЕРАТУРА НА ЛАТИНИЦА

S. Amiranaschwili. Kunstchate Georgiens. Prague, 1971.

A. Amore. Dasio. – Enciclopedia Catolica (EK), 4. Vaticano, 1950.

A. Aricescu. Les fortifications de la Dobroudja à l'epoque de Justinien. – In: XIV congres international des étudie byzantines. Bucarest, 1971.

A. Aricescu. Armată in Dobrogea Romana. Bucureşti, 1977.

G. Angelo. Rilievi strutturali e sepolcri a baldacchino nelle cattacombe di Sicilia. – In: Actes di V-em congres international d'archéologie cretienne. Paris, 1987.

St. Angelova, G. Prinzing. Das mutmabliche Grab des Patriarchen Damian: zu einem archäologischen Fund in Dristra/Silistra. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и запад. С. 2002.

G. Atanassov. Cadenas en bronze de Drastar (Silirstra). – CCBD, X, 1993.

G. Atanasov. La Vicina medievale et la forteresse de Nufăru. – EB, 1, 1994.

G. Atanassov. Croix-encolpions proche-orientales de la region de la Dobroudja du Sud (Bulgarie). – In: Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Bonn, 1995.

G. Atanassov, P. Pavlov. Sur l'itineraire de l'armée tatare à travers la Bulgarie du Nord (Mesie et Dobroudja) en 1242. – Dobroudja, 12, 1995.

G. Atanassov. Influences ethno-culturelles dans l'ermitage rupestres près de Murfatlar à Dobrudja. – Byzantinoslavica, LVII, 1996.

G. Atanasov. Martyrium et ΑΓΙΑΣΜΟΝ dans le castel basbyzantin près du village de Golech, région de Silistra (communication préliminaire). – Miscellanea Bulgarica, 11. Wien, 1997.

G. Atanasov. De nouveau sur la localisation de la fortresse Bas byzantine St. Cyril en Scythia Mineure. – In: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani. Brăila, 2004.

G. Atanasov. Le palais des évêques de Durostorum des V-e–VI-e siècles. – Pontica, XXXVII–XXXVIII, 2004–2005, p. 275–287.

G. Atanasov. Martyrium et confesio contenant des reliques dans le castel basbyzantin près du village de Golech, région de Silistra (communication préluminaire). – In: Acta musei Varnaensis, IV (in print).

A. Auner. Dobrudja. – DACL, IV, Paris, 1920.

G. Babič. Les chapelles annexes des églises byzantines. Paris, 1969.

A. Bank. Byzantine Art. Leningrad, 1985.

A. Bank, B. Bouvier, I. Djuric, L. Bouras. Etudes sur les croix byzantines du Musées d'art et d'histoire de Genéve. – Genava, 26, 1980.

M. Bárány-Oberschall. Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden. –

Forschungen zur Buhstgeschichte und christlichen Archäologie, 2, 1953.

G. Bareille. Audienii. – Dictionnaire de Téologie Catholique, I, 2, Paris, 1923.

Barnea, V. Bilcurescu. Santierul archeologic Basarabi. – MCA, V, 1959.

Barnea. A propos de la sculptura romaino-byzantine de la Scythie Mineure. – RAC, XLV, 1969.

I. Barnea, Şt. Ştefănescu. Din istoria Dobrodgei, 3. Bucureşti, 1971.

I. Barnea. Christian Art in Romania, I. Bucarest, 1979.

I. Barnea. Christian Art in Romania, 2. Bucurest, 1981.

I. Barnea. Noi date despre mitropolia Tomisului. – Pontica, XXIV, 1991.

I. Barnea. Inscripţia martirilor de la Axiopolis: Noi observaţii. – Pontica, XXX, 1997.

V. Baumann. Mărturii ale persecuţiilor religioase din zona Dunării de Jos in primele secole ale erei creştine. – In: Izvoarele creştianismului românesc. Constanţa, 2003.

H. Bayer, H. Lietzman. Die Katakomben Torlonia. Berlin, 1930.

H.-G. Beck. Kirche und theologische Literatur in Byzantinischen Reich. München, 1959.

V. Beševliev. Zur Deutung der Kastellnamen in Procops Werk „De Aedificiis". Amsterdam, 1970.

V. Beševliev. Beobachtungen über die protobulgarischen Inschriften bei Basarabi – Murfatlar. – ИНМВ, XIII, 1977.

J. Bidez. La vie de l'empereur Julien. Paris, 1930.

A. Biernacki, Sv. Medeksza. An attemp at spatial reconstruction of the columnar hall the episcopal residence at Novae. – In: Novae. Studies and materials, I. Poznań, 1995.

B. E. Bock, R. Goebel. Die Katakomben. Stuttgart, 1930.

P. Boschius. Martyrium Sancti Aemiliani. – Acta Sanctorum Julii, IV. Romae, 1868.

G. Bošcovič. Note sur les analogues entre l' architecture serbe et l'architecture bulgare au Moyen âge. – ИБАН, 10, 1936.

M. Bospatchieva. An Early Christian Martyrium from Filipopolis. – Archaeologia Bulgarica, V, 2, 2001.

L. Bononi. Cimiterii paleo-cristiani di Sofiana. –- RAC, 40, 3–4, 1940.

G. Bovini. L'Ecclesia episcopalis di Roma: S. Giovanni in Laterano. – In: XIV Corso di cultura sull'arte Ravennate et Byzantina. Ravenna, 1968.

L. Bouras. Bronze Processional Cross. – In: Byzantine and Postbyzantine Art. Athen, 1968.

L. Bouras. The Cross of Adrianopolle. Athen, 1979.

St. Boyadjiev. L'aspect architectoral du martyrium dans la necropol oriental de Philipopolis. – Archaeologia Bulgarica, V, 2, 2001.

St. Boyadjiev. Essai de classification tipologique de l'architecture funéraire en Moesie et en Trace au 2-e–6-e siècle. – Archaeologia Bulgarica, 3, 2003.

E. Branişte. Martiri creştini la Dunare in timpul persecuţilor: martirul sfintul Dasius. – Almanahul Parohiei Ortodoxe Romine din Viena, 15, 1976.

L. Bréher. L'art chrétien, son développement iconographique des origines a nos jours. Paris, 1918.

L. Brehier. Le monde Byzantin. – In: Les institution de l'Empire byzantin. Paris, 1949.

P. Brown.The Cult of the Saints. Its Rise and Funccion in Latin Christianity. Chicago, 1981.

W. Buchwald, A. Hohlweg, O. Prinz. Tusculum-Lexicon. München, 1963.

F. Bulić. Un incensiere o turibulo trovato o cricvina presso Salona. – RBAC, XIV, 1908.

H. Butler. Early Churches in Syria IV to VII centuries. Princeton, 1929.

F. Cabrol, H. Leclercq. DACL. 1. Paris, 1924, DACL, II, Paris, 1925; DACL, III. Paris, 1948; DACL, IV. Paris, 1920; DACL, V. Paris, 1922; DACL, VI, Paris, 1924; DACL, VIII, Paris, 1929; DACL XIV, Paris, 1953.

O. Chadwick. Jean Casian. Cambridge, 1968.

J. C. Cheynet, C. Morrisson, W. Seibt. Sceaux byzantins de la collection Henry Seyrig. Paris, 1991.

J. C. Cheynet. Quelques remarques sur la culte de la croix en Asie Mineure. – In: Histoire et culture chrétiènes. Paris, 1992.

P. Chevalier. Les fosses d'autele palleochretiennes en Dalmatia. – Diadora, 13, 1991.

C. Chiriac. Un monument inedit: complexul rupestru de la Dumbrăveni (jud. Constanţa). – Pontica, XXI–XXII, 1988-–1989.

C. Chiriac, T. Papasima. Un străvechi asezământ crestin dobrogeant – complexul monastic de la Dumbrăveni (judeţul Constanţa). – Privegind şi lucrând pentru mânture. Iaşi, 2000.

J. Cotsonis. Byzantine Figural Procesional Crosses. Waschington, 1994.

A. Gonosova, C. Kondelon. Art of Late Rome and Byzantium in the Virginia Museum of Fine Art. Richmond, 1994.

R. Constantinesco. Les martyrs de Durostorum. – RESEE, 5, 1–2, 1967.

J. Christern. Basilika und Memorie der Heiligen Salsa in Tipasa. Ein Beitrag zum Verhältnis von Märtyrergrab und Zömeterialkirche. – In: Buletin d'archéologie algérienne, III, 1968.

Fr. Cumont. Le tombeau de St. Dasius. – Analecta Bollandiana, XXVII, 1908.

N. Čaneva-Dečevska. Charakteristische Merkmale der Sakralarchitektur in Thrakien. – In: Miscellanea Bulgarica, 5. Wien, 1987.

G.Dagron. Le christianisme dans la ville byzantine. – DOP, 31, 1977.

G. Dagron. Empereur et prêtre. Étude sur le „césaropapisme" byzantin. Paris, 1996.

O. Dalton. Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East Departament of the British Museum. London, 1901.

O. Dalton. Byzantine Art and Archeology. New York, 1961.

O. Dalton. East Christian Art. Oxfort, 1925.

O. Damian. Despre un atelier pentru confecţionat piese plumb de la Păcuiul lui Soare. – Pontica, 25, 1994.

O. Damian, P. Damian. Eléments chrétiens de l'époque byzantine au Bas Danube. – Pontica, XXVIII–XXIX, 1995–1996.

M. Danić. Srpska vladarska titula za vreme Carstva. – ZRVI, 5, 1958.

G. Davidson. Corinth, XII: The Minor Objects. Princeton-New Jersey, 1952.

H. Delehaye. La vie de St. Paul le Jeune et la chronologie de Metaphraste. – Revue des Questions Historiques, X, 1893.

H. Delehaye. Saints de Thrace et de Mésie. Bruxelles, 1912.

H. Delehaye. Sanctus. Essai sur le culte des saints de l'Antiquité. Bruxelles, 1927.

H. Delehaye. Les origines du culte des martyres, Bruxelles, 1933.

Ch. Delvoye. Altar. – RLBK, I. Stuttgart, 1966.

Ch. Delvoye. Apsis. – RLBK, I. Stuttgart, 1966.

Ch. Delvoye. Basilika. – RLBK, I. Stuttgart, 1966.

Gh. Diaconu. Über die Fibel mit umgeschlagenen Fuß in Dacien. – Dacia, XV, 1971.

P. Diaconu, Petre N. Quelques observation sur le complexe archèologique de Murfatlar (Basarabi). – Dacia, XIII, 1969.

P. Diaconu. Despre datarea „circumvalaţiei" şi „bisericii treflate" de la Niculiţel. – SCIV, 2, 1972.

P. Diaconu, D. Vilceanu. Păcuiul lui Soare, I. Bucureşti, 1972.

P. Diaconu. Din nou despre incandrarea cronologică a valului şi mănăstirii de la Niculiţel. – SCIV, 1, 1975.

P. Diaconu, S. Baraschi. Păcuiul lui Soare, II. Bucureşti, 1977.

P. Diaconu. Les Coumans au Bas-Danube aux XI-e et XII-e siècles. Bucarest, 1978.

P. Diaconu. O formaţiune statală la Dunărea de Jos la sfirşitul secolului XIV-lea, neconoscută in prezent. – SCIVA, 2, 1978.

P. Diaconu. Les petchénègues au Bas Danube. Bucarest, 1979.

P. Diaconu. A. Shepard. Tzetzes' Letters to Leo at Dristra. – Byzantinische Forschungen, VI, 1979 (recensia). – RESEE, XVIII, 4, 1980.

P. Diaconu. Documente veci crestine in Dobrogea. – Pontica, XVII, 1984.

P. Diaconu. Sur l'organisation ecclésiastique dans région du Bas Danube (dernier tiers du X-e–XII-e siècle). – Etudes byzantines et Post-byzantines, II, 1991.

P. Diaconu. Points de vue sur l'organisation ecclésiastique au Bas-Danube (X-e–X-e siècles). – Dacia, XXXVIII–XXXIX, 1994–1995.

P. Diaconu. „Kilia et Licostomo". Un faux problème de géographie historique. – In: Il Mar Negro, II, 1995–1996.

P. Diaconu. Points de vue sur l'organisation ecclésiastique au Bas-Danube (X-e–X-e siècles). – Dacia, XXXVIII–XXXIX, 1994–1995.

Ch. Diechl. Manuel d'art byzantin, I. Paris, 1925.

E. Dimitrova. The Relief Terracotta Plaques from Vinica. – Starinar, XLIII–XLIV, 1992–1993.

P. Donevski. Zur Topographie von Durostorum. – Germania, 68, 1, 1990.

L. Donceva-Petkova. Croix d'or reliquairie de Pliska. – ИАИ, XXXV, 1979.

L. Doncheva. Une croix-reliquaire en or récemment trouvée a Pliska. – CA, 25, 1976.

T. Dragomir. Cetatea medievala de la Enisala. – Danubius, VI–VII, 1972–1973.

F. Dvornik. The Ideal of Apostolity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew. Cambridge, 1958.

F. Dvornik. The Patriarch Photius in the Ligtht of Recent Reserch. – In: Beriche zum XI Internationalen Byzantinischen Kongress. Műnchen, 1958.

F. Dölger. IXΘUS. – In: Antike und Christentum, I. Münster, 1929.

F. Dölger. IXΘUS. Die Fisch Denkmäler in der frühchristlichen Plastikmalerei und Kleinkunst. Münster, 1927.

I. Dujcev. Patriarcato bulgaro del secolo X. – In: Medieoevo bizantino – slavo. Roma, 1971.

F. Duţă. Precizări privind biografia lui Dionise cel mic. – In: Izvoarele creştianismului românesc. Constanţa, 2003.

N. Duval. Les églises africaines a deux absides, I. Paris, 1971; II. Paris, 1973.

Dix mille saints. Dictionnaire hagiographique. Brepols, 1991.

U. Fasola. Le ricerche di archeologia cristiana a Roma Fuori le mura. – In: XI-em Congrés International d'archéologie chrétienne. Roma, 1989.

P. Finney. The Earliest Christians of Art. New York–Oxford, 1994.

R. Forrer. Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer, VIII. Berlin, 1907.

A. Frolow. ΙC ΧC ΝΙ ΚΑ. – Byzantinoslavica, XVII, 1956.

A. Frolov. Le culte de la relique de la Vraie Croix à la fin du IV-em et au début du VII-em siècles. – Byzantinoslavica, XXII, 2, 1961.

A. Garai-Olaun. Arqueologia cristiana de la Antigűedad Tardía en Alava, Guipúwcoa y Vizcaya. Vitoria, 1988.

H. Gelzer. Ungedrückte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum. – Abhandiungen der königlichen Bayerischen Auademische. 21, Bd. III, 1901.

H. Gelzer. Ungedrückte und wenig bekannte Bistumverzeichnisse der Orientalischen Kirche. – BZ, II, 1893.

Fr. Gillmann. Das Institut der Chorbischofe im Orient. 1903.

P. Georgiev. L'organitation religeuse dans les terres bulgares du nord-est après l'an 971. – In: Dobrudza. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987.

P. Georgiev. L'écriture runiforme de Murfatlar. Une expériance de lire et de commenteur. – In: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani. Brăila, 2004.

V. Gjuzelev. Das Papstum und Bulgarien im Mittelalter (IX–XIV Jh.). – BHR, 1, 1977.

A. Grabar. Martyrium. Recherches sur le cult de reliques et de l'art chrétien antique et Moyen âge, I. Paris, 1946.

A. Grabar. Un médaillon en or provenant de Mersine en Cilice. – DOP, 6, 1951.

A. Grabar. Ampoules de Terre Sainte (Monza–Boblio). Paris, 1958.

A. Grabar. L'age d'or de Justinien. Paris, 1966.

A. Grabar. Quelques reliquaires de Saint Demétrios et le martyrium du saints a Salonique. – In : L'art de la fin de l'antiquite et du Moyen âge, I. Paris, 1968.

A. Granic. Kirchengeschichtliche Glossen. - Byzantion, XII, 1937.

H. Grégoire. Sainte Salsa: roman épigraphique. – Byzantion, XII, 1937.

J. Guy. Jean Casian, vie et doctrine spirituelle. Paris, 1961.

K. Ilski. Bischofslisten der Kirchenprovinz Moesia. – In: Prosopographica. Poznań, 1993.

K. Ilski. Pirwsza Misja chrześcijańska nad dolnym Dunajem. – In: Studia Moesiaca. Poznań, 1994.

K. Ilski. W sprawie uzupełniena listy biskupów Mezyjskich. – In: Studia Moesiaca. Poznań, 1994.

K. Ilski. Korespodencja biskupóz Mezyjskich. – In: Studia Moesiaca, Poznań, 1994.

R. Ivanov. Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bie Maurikios. – In: Sonderdruck Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 78, 1997.

Holy Great Monastery of Vatopedi. Throuch the Eyes of Travellers. Mount Athos, 2003.

H. Horman. Voriustinianische Kirchenanlage. – In: Forschungen in Ephesos, IV. Wien, 1951.

J. Hubert. Les „Cathédrales doubles“ et l'histoire de la liturgique. – Art et vie sociale de la fin du Monde Antique au Moyen âge. Genéve, 1977.

J. Hussey. Byzantine monasticium. – Hystory, 24, 1940.

R. Janin. La hiérarchie écclisiasthique dans le diocèse Thrace. – REB, 17, 1959.

R. Janin. Le Palais patriarcal de Constantinopole. – REB, XX, 1962.

R. Janin. Le monasticium byzantine au Moyen Age:commende et typica (X-e–XIV-e siècle). – REB, 22, 1964.

R. Janin. Constantinople byzantine. Paris, 1964.

R. Janin. La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. La siège de Constantinople et le patriarchat oeconomique, III: Les églises et les monastères. Paris, 1969.

A. Janseen, R. Saviginac, H. Vinsent. Abdeh. – Revue biblique, II (Paris), 1905.

S. Jakobielski. Faras, III. Warszawa, 1972.

P. Jestini, G. Cantino, L. Pani. La cattedrale in Italia. – Actes du XI-e Congrés International d'archéologie chrétienne, I. Roma, 1989.

G. de Jerphanion. Les églises rupestres de Cappadoce, I-II. Paris, 1925.

A. H. M. Jones. The Later Roman Empire 284–602. Oxford, 1964.

Julicher. Auxentius. – RE, II. Stuttgart, 1896.

Ioannis Tzetzae. Epistulae (rec. P. A. M. Leone). Lipsiae, 1972.

L. Jimeno. Eremitorios rupestres altomedievales (el alto valle del Ebro). Bilbao, 1989.

I. Jordanov. Dobrudza (491–1092) – selon les données de la numismathique et sphragistique. – In: Dobrudza. Sofia, 1975.

I. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985.

K. Kaster. Dasius von Durostorum. – LCI, 6, 1974.

A. Karpozilos. The Ecclesiastical Controversy Between the Kingdom of Nicea and the Principality of Epiros (1217–1233). Ξεσσαλονίκα, 1973.

A. Kazdan. Note of the „Milde Byzantine" Ambo. Byzantion, 57, 1987.

K. Klein. Ist der Wulfilabiograph Auxentius von Durostorum identisch mit dem mailandischen Arianerbischof Auxentius Maercurinus . – Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache, 75, 1953.

C.-M. Kaufmann. Die Menasstadt. München, 1910.

C.-M. Kaufmann. Die heilige Wüstadt der Wäste. München, 1918.

R. Krautheimer. Mensa-coemoterium-martyrium. – CA, 11, 1960.

R. Krautheimer. Early Christian and Byzantine Architecture. – In: The Pelican Hystory of Art, 4, 1981.

A. Krautheimer. Rom. Schicklase einer Stads 312–1308. Leipzig, 1987.

A. Khatschetran. Les baptisteres paleochretiennes. Paris, 1962.

A. Kuzev. Drei falsche topographische Identifizierungen. – In: Studia in honorem Veselini Beşevliev. Sofia, 1978.

A.Kuzev. Bemerkungen über einige Bistümer in Bulgarien während der ersten Jahrzehnte nach 870. – In: Symposium Methodi anum (= Selecta slavica, 13), Neuried, 1988.

G. Kuzmanov. Residence from the Late Antiquity in Ratiaria (Dacia Ripensis). – Archaeologia Bulgarica, 1, 2000.

P. Labriolle, G. Bardy, L. Brèhier, P. Plinval. Historie de l'église depuis les origines jusqu'a nos jurs. 4. Paris, 1939.

L'art chrétiens. Paris, 1991.

J. Lafontaine-Dosoge. Pour une probléme de la peinture d'église byzantine à l'époque iconoclaste. – DOP, 41, 1987.

J. Lassus. Inventaire archéologique de la région du Nord-Est de Hamu, I. – In: Documentes d'études orientales, IV. Paris, 1935.

V. Lauremt. La domination byzantine aou bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue. – RESEE, 22, 1945.

V. Laurent. Le corpus des sceau de l'empire Byzantin, V-1. Paris, 1963; V-3. Paris, 1972.

H. Lecclercq. Dasius. – In: DACL, 4,1. Paris, 1920

P. Lemerle. Philippes et la Macédoine orientale chrétienne á l'époque chrétienne et byzantine. Paris, 1945.

Z. Lingenthal. Beiträge zur Geschichte der bulgarischen Kirche. – Mémories de l'Academie de St. Peterbourg, VIII, 1898.

A. Lipinsky. La croce di bronzo nel Museo Provinciale Campano di Capua. – Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata, XV, 1961.

A. Lippold. Ulfila. – RE, 9, 1922 (1961)

H. Lother. Der pfan in der altchristlischen Kunst. Lepzig, 1929.

Z. Lovag. Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian National Museum. – Folia Archaeologia, 22, 1971.

V. Lungu. Creştianismul in Scythia-Minor. Constanţa, 2000.

A. Madgearu. Continuitate şi Discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII–VIII. Bucureşti, 1997.

A. Madgearu. The Military Organization of Paradunavon. – BSl, LX, 1999.

A. Madgearu. The Church Organization at the Lower Danube Between 971 and 1020. – Etudes byzantines et post-byzantines, 4, 2001, p. 71–-85.

C. Mango. Of the History of the Templon and the Martyrion of St. Artemios at Constantinopole. – Зограф, 10, 1979.

К. Marcović-Kandić. Kule-zvonici uz srpske crkve XII-XIV veka. Beograd, 1988.

G. Mănucu- Adameşteanu. Elemente de cultură bizantină la gurile Dunării. – Peuce, IX, 1984.

G. Mănucu-Adameşteanu. Noi descoperiri arheologice la Isaccea. – SCIVA, 3, 1987.

G. Mănucu-Adameşteanu. Томis-Constantina-Constanţa. – Pontica, XXIV, 1991.

G. Mănucu-Adameşteanu. Istoria Dobrogei in perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice. Bucureşti, 2001.

E. Martin. La topographie crétienne de Salone. – In: Actes du XI-e Congrés International d'archéologie chrétienne, I. Roma, 1989.

I. Martinov. Annus ecclesiasticus Graeco-slavicus. Bruxelles, 1863 (rep. 1963).

T. Mathews. The Early Churches of Constantnople. Architectur and Liturgy. Pennsilvania, 1972.

T. Mathews. Private Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Reappraisal. – CA, 30, 1982.

G. Mercati. Per la storia dell'urna di S. Dasio martire. – In: Opere minori, IV. Vaticano, 1936.

G. Millet. Les iconoclasts et la croix à propos d'une inscription de Cappadoce. – BCH, XXXIV, 1910.

G. Millet. Monument byzantins de Mistra. Paris, 1910.

W. Müller-Wiener. Bischofsrezidenz des 4.-7. Jahrunderts im Östlichen Mittelmeer-Raum. – In: Actes du XI-e Congrés International d'archéologie chrétienne, I. Roma, 1989.

N. Μουτσόπουλος. Η"βασιλικη τον αγιου Αχίλλείυσ την Πρέσπα. Θεσσαλονικι, 1988.

N. Morlova. Sfântul apostol Andrei, părintele chreştianismului românesc. – In: Izvoarele chreştianismului românesc. Constanţa, 2003.

J. Nesbit, N. Oiconomides. Catalogue of Byzantines Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum at Art, I. Washington, 1991.

S. Nersessioin. The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus Paris, Gr. 510. – DOP, 16, 1962.

G. Nicholl. A Contribution to the Archaeological Interpretation of Typika: the Case of the Narhex. – In: Work and Worschip at the Theotokos Eevergetis 1050–1200. Belfast, 1997.

B. Nicolova. The Church of Odessos-Varna Between Byzantium, the Bulgarian Tsardom and the Patriarchate of Constantinopole. – Etudes balkaniques, 1–2, 1998.

Arch. Nifon. Legăturile bisericeşti între Roma şi Constantinopol în vremea părinţilor Dobrogeeini – sec. IV–VI. – In: Izvoarele creştianismului românesc. Constanţa, 2003.

A. Nock. The Cult of Heroes. – Harvard Theological Review, 37, 1944.

E. Oberländer-Târnoveanu. Pentru o nouă datare a bisericuţei cu plan treflat de la Niculiţel. – Peuce, VIII, 1980.

E. Oberländer-Târnoveanu. Un tezaur de monede feudale dobrogene din secolul al XIV-lea descoperit la Cernavoda (jud. Constanţa). – CN,VI, 1989.

A. Orlandos. Epoque byzantine et post-byzantine. – In: Collection Hélène Statatos, III. Strasbourg, 1963.

ΑΟρλανδοσ. Ή ζυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τής Μεσγειακής λεκάνης, II. Αθηναι, 1954.

ΑΟρλανδοσ. Μοναστιριακη αρχιτεκτονκη, Αθηναι, 1975.

A. Ορλανογ. Ο ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΜΞΙΣΣΑΝ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ. ΑΘΥΝΑΥ, 1935.

Oxford Dictionary of Byzantium (Gen. Ed. Al. Kazdan). New York – Oxford, 3, 1991.

D. Pallas. Episcopion. – RLBK, 11. Stuttgart, 1968.

P. Palol. Arqueologia cristiana de la España romana, sicolos IV–VI. Madrid – Valladolit, 1967.

D. Papachrissanthou. La vie monastique dans le champagne Byzantines de VIII-e au XI siècles. REB, 45, 1987.

J. Papadopoulos. Le mitatorion des eglises buzantines. – In: Memorial Louis Petit: Melanges d'histoire et d'archeologique byzantines. Bucharest, 1948.

K. Patch. Durostorum. – RE, V, 1905.

V. Părvan. Raportul general al direcţiunei muzeului naţional de antichităţi asupra

activităţei muzeului pe anul 1919. – In: ACMI. Bucureşti, 1915.

V. Parvan. Sur un relief inédit du VII-em siécle représentat la Sainte Vierge. – ARBSH, 11, 1924.

J. Patrich. Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries. Washington, 1995.

V. Laurent. Le corpus des sceau de l'empire Byzantin, I. Paris, 1972.

Paleochreştinism şi chreştinism pe teritoriul României – secolele III–XI. Bucureşti, 2000.

Paulus Real-Encyclopädie. VII-A. Stuttgart, 1948.

S. Petrides. Le couloir liturgique dans le rite gres. – Echos d'Orient, IV, 1900–1901.

R. Pillinger. Das Martyrium des Heiligen Dasius. Wien, 1988.

R. Pillinger. Frühchrisliche Denkmäler in Bulgarien. – In: Mitteilungen des Bulgarischen Forschrungsinstitutes in Österreich, 2, VI, 1984.

D. Pipidi. La fin du paganisme en Scythie Mineure. – In: Scytica Minora. Bucarest, 1975, p. 181.

S. Pirivatrić. Between the East and the West. The Bulgarian Church in the Time of Samuilo (CCA. 971–1018). Facts and Interpretations. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и запад. София, 2002.

G. Podskalsky. Die Organisation der bulgarischen Kirche nach der Taufe des Fürsten Boris-Michael. – EB, 1, 1990.

G. Podskalsky. Teological Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865–1459. München, 2000.

E. Popescu. Notes on the History of Dobrudja in the 11th Century. The Bischopric of Axiopolis. Byzantina, 15, 1989.

E. Popescu. Martirii şi sfintii in Dobrogea. – Studii teologice, XLI, 1989.

E. Popescu. Le christianisme en Roumane jusqu'au VII-e siècle à la lumière de nouvelles recherches. – In: Christianites Daco-roman. Bucurest, 1994.

E. Popescu. La hiérarchie ecclésiastique sur le territoire de la Romanie La structure et son evolution jousqu'au VIIe siècle. – In: Christianites Daco-roman. Bucurest, 1994.

Sv. Popović. The Serbian Episcopal sees in the Thirteenth Century. – Старинар, LI, 2001.

H. Puech. Audianer. – Reallexikon für Antike und Christentum, I. 1950.

I. Rāmureanu. Actele martirice. Studii introductiv, traducere, note şi comentarii. Bucureşti, 1982.

B. de Ramsgate. Dix Milles Saints. Bruxelles, 1991.

L. Réau. Iconographia de l'art chrétien, III – 3. Paris, 1958, p. 1024.

M. Restle. Callat Seman. – RLBK, I. Stuttgart, 1966.

M. Restle. Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, I. Recklinghausen, 1967.

M. Restle. Kappadokien. – Reallexikon zur byzantinischen Kunst, III-2, 3. Stuttgart, 1978.

M. Restle. Studien zur frühbyzantinischen Architektur. Wien, 1979.

C. Rizzardi. Note sull'antico episcopio di Ravena. – Actes du XI-e Congrés International d'archéologie chrétienne, I. Roma, 1989.

L. Rodley. Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia. Cambridge, 1985.

M. Ross. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. I. Washington, 1962; II. Washington, 1965.

G.B. de Rossi. La Roma sotterranea cristiana, I. Roma, 1864 (rep. Frankfurt/Main, 1966); II, 1966; III, 1966.

M. Rosenberg. Nielo bis zum Jahre 1000 nach Chr. Frankfurt am Main, 1924.

V. Ruggieri. Il sito bizantino a Uaracaburun ei „Sette Capi" (Licia). Rapporto preliminare. – Orientala christiana periodica, 65, 11, 1999.

M. Salamon. Some Notes on an Inscription from Medieval Silistra. – RESEE, IX, 3, 1971.

Salona. II-1. Ecclesae Dalmatiae. Paris–Roma, 1994.

A. Sartr. Architecture funeraire de la Syrie. – In: Archéologie et histoire de la Syrie, II. Saarbrucken, 1998.

G. Schlumberger. L'Ėpopée byzantine a la fin du dixième siècle. Paris, 1896.

G. Schlumberger. L'épope Byzantine, II. Paris, 1910.

A. Schwarcz. Die Anfänge der Christentum bei den Goten. – In: Miscellanea Bulgarica, 5, 1987.

C. Scorpan. Limes Scythiae. Topografical and stratigraphical research on the late Roman fortification on the Lower Danube. (=BAR, 88). Oxford, 1980.

W. Seibt. Zur Identifizierung des bulgarischen Erzbischofs während der Herrschaft des Johannes Tzimisces mit Hilfe zweier Siegwlypen. – JÖB, 24, 1975.

W. Sebt. Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. Wien, 1978.

W. Seibt. Der Bildtypus der Theotokos Nikopoios. – BYZANTINA, 13, 1985.

W. Seibt. Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegein, besonders im 11. Jahrhundert. – SBS, 1, 1987.

G. Simon. Opaiţe greco-romane de bronz din România. Cluj-Napoca, 2005.

K. Smolak. Skythische Schrifsteller in der lateinischen Literatur. – In: Miscellanea Bulgarica, 5, 1987.

J.-P. Sodini. Les cryptes d'autel paléochrétiennes: essai de classification. – In: Traveauet mémoires du centre de recherches et civilisation de Byzance, 8: Mélanges P. Lemerle. Paris, 1981.

J.-P. Sodini. Les groupes épiscopaux de Turquie (Á l'exception de la Cilicie). – In: Actes du XI-e Congrés International d'archéologie chrétienne, I. Roma, 1989.

J.-P. Sodini. L'ambon dans l'Eglises primitive. – In: La Maison-Dieu, 193. Paris, 1993.

J.-P. Sodini. Les ambons medievaux a Byzance: vestiges et problemes. – In: M. Μπενάκης. Θυμϊαμα στη μνήμη της Λασκαρϊνας Μποαρα Αθήνα, 1994.

J.-P. Sodini. L'architecture religieuse du IV-e au VII-e s. entre Orient et Occident: convergance et spécificités. – In: Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel. Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae. Resümees. Wien, 1999.

Γ. ΣΟΤΗΡΙΟΥ. Α ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΑΔΟΣ. ΑΘΙΝΑΙΣ, 1931.

I. Spatharakis. The Portrait and the Date of Codex Par. Gr. 510. – CA, XXIII, 1974.

E. Stein. Histoire du Bas-Empire, 1: De l'Etat romain à l'Etat byzantin (284–476). Paris, 1959.

G. Ştefan, I. Barnea, B. Mitrea, M. Chişvasi, E. Comşa, Şt. Constantinescu. Şantierul archeologic. – SCIV, 3–4, 1955.

G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa. Dinogeţia, I. Bucureşti, 1967.

A. Stylianou, J. Stylianou. The painted churches of Cyprus. London, 1985.

J. Strzygowski. Kleinasien, 4. Leipzig, 1903.

V. Svoboda. L'origine de l'organisation de l'église en Bulgarie et ses rapports avec le patriarcat de Constantinopole (870-–919). – BBl, II, 1966.

Al. Suceveanu. Un mormint din secolul XI e.n. la Histria. – SCIV, 3, 1973.

A. Sucevianu, A. Barnea. La Dobroudja Romaine. Bucarest, 1991.

I. Ševčenko. A Byzantine Inscription from Silistra. Reinterpreted. – RESEE, VII, 4, 1969.

Γ. Σωτηρίου. Βυζαντινά μνημεϊα τήν Θεσλιας ΙΓ . και ΙΔ αιώνος. – EEBS, 6. 1929.

D. Talbot-Rice. Byzantine Polychrome Pottery, a survey of Recent Discoveries. – CA, VII, 1954.

D. Talbot-Rice. Arte Cristina in Asia. – In: Civilita dell'Oriente. Roma, 1962.

D. Talbot-Rice. The Leaved Cross. – In: Byzantine Art and its Influences. London, 1973.

V. Tăpcova-Zaimova. Durostorum et l'hagiographie de la haute époque. – Miscellanea Bulgarica, 11. Wien, 1997.

I. Ταρανίδης. 'Η διαμόρφωσις του αυτοκεφάλου της Βουλγαρικής εκκλησίας (864-1235). Θεσσαλονικη, 1976.

G. Tchalenco. Village antique de la Syrie du Nord, I. Paris, 1953.

M. Telea. Viaţa monahală în opera sfântului Ioan Casian. – In: Izvoarele creştianismului românesc. Constanţa, 2003.

D. Tudor. Sucidava. Une sité dacoromaine et byzantine en Dace. Bruxelles (=Collexion Latomus, 80), 1965.

D. Teodorescu. Raportul special nr. 7. Săpăturile de la cetatea de lănga Chiose – Aidin, plasa şi jud. Silistra, maiul-iunie-iulie 1915. (In: Raportul general al directiunei muzeului naţional de antichitaţi asupra activităţei muzeului pe anul 1915). – In: ACMI. Bucureşti, 1915.

P. Testini. Archeologia cristiana. Roma, 1958.

N. B. Teteriatnikov. The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia. – Orientalia Christiana Analecta. 252, Roma, 1966.

E. Thompson. The Visigoths in the Time of Ulfila. Oxford, 1966.

F. Topoleanu. Um medaillon byzantin en émail cloisonné découvert à Noviodunum. – RESEE, XXVI, 4.

S.Torbatov. The Roman Road Durostorum-Marcianopolis. – Archaeologia Bulgarica, 1, 2000.

S.Torbatov. Procop. De Aedif. IV, 7, 12–14 and the Historical Geography of Moesia Secunda. – Archaeologia Bulgarica, 3, 2000.

M. Zahariade. Moesia Secunda, Scytia şi Notitia Dignitatum. Bucureşti, 1988.

G. Zacos, A. Veglery. Byzantine Lead Seals, I. Basel, 1972.

G. Zacos. Byzantine Lead Seals, II. Berne, 1984.

V. Zalesskaia. Nouvelles découvertes de bronzes byzantins à Chersonese. – APXEION ΠΟΝΤΟΥ, 31, 1984.

M. Zelzer. Die kirchlichen Beziehungen Italiens zu Skythien. – MB, 11, 1997.

J. Zeiller. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain. Paris, 1918.

J. Zeiller. Quelques remarques sur la „vision“ de Constantin. – Byzantion, XIV, 1939.

J. Zellinger. Bad und Bäder in der altchristlische Kirche. München, 1928.

P. Zovatto. Il Mausoleo di Galla Placidia. Architettura e decorazione. Ravena, 1968.

I. Vasiliu. Cimitirul feudal-timpurii de la Isaccea. – Peuce, IX, 1984, p. 107–142.

V. Velkov. Das Schicksal einer frühbyzantinischen Stadt zur drei Völkerwanderung. – In: Roman Cites in Bulgaria (Collected Studies). Amsterdam, 1980.

P. Verzone. Le monastère de Acik serai in Cappadocia. – CA, XIII, 1962.

V. Vorst. La petite catéchése de Saint Théodore Studite. – AB, 31, 1914.

Die Welt von Byzanz-Europas östliches Erbe. München, 2004.

J. Weiss. Die Dobrudscha im Altertum. Sarajevo, 1911.

Kl. Wessel. Die Entstehung des Crucifixus. – BZ, 53, 1960.

Kl. Wessel. Altar. – In: Reallexikon zur byzantinischen Kunst, I. Stuttgart, 1966.

Kl. Wessel. Christusmonogram. – RLBK, I. Stuttgart, 1966.

Kl. Wessel. Daniel. – RLBK, I. Stuttgart, 1966.

Kl. Wessel. Die byzantinische Emailkunst. Reklinghausen, 1967.

Kl. Wessel. Encolpion. – RLBK, II-17. Stuttgart, 1967–1968.

J. Werner. Zwei byzantinische Pektoralkreuze aus Ägypten. – Semenarium Kondakovianum, VIII, 1936.

Z. Vinski. Krestoliki nakit epohe seobe naroda y Jugoslavji. – Viesnik, III, 1968.

F. Vigouroux. Dictionnaire de la Biblie, 3/2. Paris, 1926.

A. Vogt. Constantin VII Porphyrogénète. Le livre des cérémonies, II. Paris, 1940.

M. Vogue, E. Dutroit. Syrie civile et réligieuse de I-er á VII-em siécle, II. Paris.

V. Vorst. La petite catéchése de Saint Théodore Studite. – AB, 31, 1914.

K. Welker. Pantaleon (Pantalaemon). – In: Lexikon der Christlichen Iconographie, 8. Rom – Freiburg–Basel–Wien, 1976.

O. Wulff. Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, I. Berlin, 1909.

O. Wulff. Altchristliche und byzantinische Kunst, I. Berlin, 1914.

R. Vulpe, I. Barnea. Din istoria Dobrogei, 2. Bucureşti, 1968.

H. Wolfram. Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie. München, 1990.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АОР	Археологически открития и разкопки–София
БСП	Българите в Северното Причерноморие–Велико Търново
ВВр	Византийский временник–Москва
ГНАМ	Годишник на Националния исторически музей–София
ВИА	Всеобщая история архитектуры (Москва–Ленинград)
ГНМ	Годишник на Народния музей–София
ГСУ	Годишник на Софийския университет
ИФ	Исторически факултет
ИФФ	Историко-философски факултет
ЦСВПИД	Център за Славяно-византинистични проучвания „Иван Дуйчев“
ГИБИ	Гръцки извори за българската история–София
ЗРВИ	Зборник радова византолошког института–Београд (=ZRVI)
ИАИ	Известия на Археологическия институт–София
ИБАН	Известия на Българската академия на науките–София
ИБИД	Известия на Българското археологическо дружество–София
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество (Варна)
ИИБИ	Известия на Института по българска история–София
ИМСБ	Известия на музеите в Северна България – Русе, Шумен, Търговище, Разград
ИМЮИБ	Известия на музеите в Югоизточна България – Бургас, Ямбол, Стара Загора, Сливен, Хасково
ИНИМ	Известия на Националния истирически музей–София
ИНМ–Русе	Известия на Народния музей–Русе
ИОРИСр	Известия отделение русская история – Средневековия–Москва
ИНМВ	Известия на Народния музей–Варна
ИПр	Исторически преглед–София
КСИА	Краткие сообщения Института археологии СССР–Москва
ЛИБИ	Латински извори за българската история–София
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР– Москва
МПК	Музеи и паметници на културата–София
МАЭТ	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии–Симферополь
РП	Разкопки и проучвания–София
СбНУНК	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина–София

ACO	Acta Conciliorum Oecumenicorum–Berlin
ABol	Analecta Bollandiana–Bruxelles
ARBSH	Académie Romaine. Bulletin de la Section historique - Bucurest

ACMI	Anuarul Comisiunii Monumentelor istorice–Bucureşti
AB	Archaeologia Bulgarica–Sofia
BAR	British Archaeological Reports–Oxford
BCH	Buletin Corespondance helléniques–Paris
BHR	Bulgarian Historical Revue–Sofia
BFr	Byzantinische Forschungen–Műnchen
BZ	Byzantinische Zeitschrift–Műnchen
BBl	Byzantinobulgaria–Sofia
BSl	Buzantinoslavica–Praha
CA	Cahiers archéologiques–Paris
CCBD	Culture et civilisation au Bas Danube–Călăraşi
DACL	Dictionaire d'archéologie chrétienne et liturgie–Paris
DTC	Dictionaaaire de Téologie Catholique–Paris
DOP	Dumbarton Oaks Papers–Washington
EB	Etudes balkaniques–Sofia
EO	Echos d'Orient–Paris
EC	Enciclopedia Catolica
LCI	Lexikon der christlichen Iconographie – Rom, Freiburg, Basel–Wien.
JÖBG	Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft, Wien
MB	Miscellanea Bulgarica–Wien
MCA	Materiale şi cercetări archeologice–Bucureşti
OCA	Orientalia Christiana Analecta–Roma
PGr	J.-P. Migne, Patrologiae ccursus completes, series Graeca, T. I-217. Paris 1844–1855.
PL	J.-P. Migne, Patrologiae ccursus completes, series Latina, T. I-217. Paris 1844–1855.
SBS	Studies in the Byzantine Sigilography – Dumbarton Oaks
RE	Paulus Real-Encyclopädie–Stuttgart
RAC	Reallexikon für Antike und Christentum
RLBK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst– Stuttgart
RESEE	Revue des études sud-est Europeennes–Bucarest
RAC	Rivista le archeologia chrestiana–Roma
REB	Revue des études byzantines–Paris
RCH	Revue des Questions Historiques–Paris
SK	Seminarium Kondakovianum–Praha
SCIV	Studie şi cercetări din istoria vece–Bucureşti
SCIVA	Studia cercetări şi istoria vece şi archeologoa–Bucureşti
ST	Studii teologice–Bucureşti

ABSTRACT

There is no other town on the lands of Bulgaria that could be a match to Durostorum–Dorostol–Druster–Dristra–Sillistra with respect to its incessant development, the moulding of its ambience, the manifestation of its character as a leading center of Christianity and propagation of the theory and practice of Christian culture and civilization.

The names of twelve saints who died a martyr's death during the atrocious persecutions against the Christians in 303–304, 306–307 and 362 stand out as landmarks in the history of the Dorostol eparchy displaying irrefutable evidence about its noteworthy background. After the triumph of Christianity at the time of Constantine the Great's Rule and his successors Durostorum becomes one of the first Balkan cities to receive a bishopric cathedra in the last quarter of the 4th c. Its status was intermittently preserved until the conquering of the town by the Asparuch proto-Bulgarians at the very end of the 7th c. Nevertheless, in the period of pagan Bulgaria – the end of the 7th–the middle of 9th c. – Drustar, which is the mediaeval name of the town as a Slavonic transcription of the Latin version Durostorum and the Greek Dorostol, remains a singular case of a settlement to the north of the Balkan Mountains with data about a Christian church headed by a bishop at the end of 8th c. The available records referring to such presence point also to a Christian community in its environs dating from the beginning of 9th c. After the Conversion of Bulgaria to Christianity and the establishment of an organized clerical life in 870 Drustar is the only town with palaeo-Christian past and naturally one of the first to be honoured with an episcopal cathedra. When in 927 Byzantium gives its consent to acknowledge the emperor's and czar's high-rank of the Bulgarian ruler it was compelled to approbate and corroborate the patriarchal order of the Bulgarian pontiff. It's the time when Drustar and its remarkable past come to the foreground and Drustar is chosen to be the seat of the first Bulgarian patriarch set up namely here by the River of Danube. After the definitive subjugation of the Bulgarian Kingdom to the Byzantine Rule the town becomes the residence of a bishop directly subordinate to the Ochrid archbishop. With the consolidation of Drustar or Dristra (the currently used name of the town in the period 11th–12th c.) as a capital city of the Minor Danubian lands to the south of the river, known as the Thema of Paristrion (immediately after the middle of 11th c.) the high-priest of the town is advanced to the rank of a metropolitan bishop. Subsequently the

eparchy is rendered to the supreme guardiance of the Byzantine Patriarch. Later as a result of the liberation war of the Turnovo boyars Petar and Assen at the end of 12th c. Drustar becomes incorporated into the boundaries of the Second Bulgarian Kingdom. Ensuing of this the Drustar bishopric passes under the supremacy of the Bulgarian patriarchate seated in Turnovo and in general outlines retains this status until the conquering of the city by the Ottoman Turks at the end of 14th c. Apart from the written sources this affluent in vicissitudes and abundant in turning points history is documented by innumerable Christian monuments dating back from Late Antiquity to the Late Middle Ages. These exuberant artifacts are being uncovered not only on the territory of Drustar–Durostorum but also within the confines of the eparchy, quite variegated in range throughout the different periods.

The course of the historical events and the consequent changes in the religious life of the Dorostol eparchy (have in mind that I constantly refer to the contemporary canonical name of the eparchy) predetermined or rather played a decisive role for the structure of the present monograph. It comprises five chapters of general historical character reviewing the five historically isolated periods – the Martyrs of Durostorum from the beginning of 4th c., the Dorostol episcopacy in 4th–7th c., The Drustar episcopacy and patriarchate in the period of the First Bulgarian Kingdom (the middle of 9th–end of 10th c.), Dristra and the eparchy in the period of the Byzantine domination (the end of 10th–end of 12th c.) and the Drustar metropolitan bishopric in the age of the Second Bulgarian Kingdom (the end of 12th–end of 14th c.). Each of these chapters is duplicated by a chapter dedicated to the monuments side by side with the Christian culture and civilization of the corresponding period.

CHAPTER ONE. EARLY CHRISTIAN MARTYRS FROM THE 4TH C. IN DUROSTORUM.

The history of 12 martyrs from Durostorum is discussed and investigated. The most popular and eminent of the examined is presented in the first place.

1. St. Dasius of Durostorum. A review is made of the numerous studies and abundant hagiographical sources, especially of the saint's passional. The author is supposed to have been a commonplace Greek from Asia Minor who had not witnessed the event but using a compilation based on the recollections of his contemporaries put together the saint's story and recorded it towards the end of the 4th c. The author claims that on November 20th 303 in Durostorum was decapitated Dasius, a veteran from XI Legion of Claudius, on grounds of his refusal to take part in the on-going cult and ritual pagan festivities. It has been assumed that

in the early 4th c. the celebrating of the Roman Saturnalia in Durostorum was strongly influenced by the indigenous Ghetto-Thracian cult of Zalmoxis and its ritual practices. The attempts to associate the martyrdom of Dasius with the town of Axiopolis (present-day Cherna Voda), situated 50 km northeast off Durostorum are declined as unacceptable. Attention is drawn to the fact that according to his passional St. Dasius was interrogated in the pretorium of the legion, making it out of the question to refer to the territory of Axiopolis, where no legions were stationed at the end of the 3rd and the beginning of the 4th c. Actually in one of the basilicas of Axiopolis was found an altar table slab-stone bearing the inscription „Dedication (ΕΥΦΡΑΣΙΣ) to the martyrs Cyrril, Kindeas and Tasius" (Plate 2). This, however, does not prove the martyr's death of Tasius/Dasius in Axiopolis but rather certifies the fact that under the altar table of the church were placed in confessio pieces from the relics of the three martyrs. Those belonging to Dasius were obviously taken from the martyry at Durostorum but it's not completely out of the question that Tasius and Dasius were different saints. Among the certain pieces of evidence presenting positive proof about the martyr's death of St. Dasius in Durostorum is his relic-containing sarcophagus-urn with its lid inscribed in Greek: „Here lies the Holy Martyr Dasius brought over from Dorostolum" (Plate 1).

2. 3. 4. St. Maximus, St. Daddas and St. Quintillianus. This group of martyrs is known from relatively late sources (the Synaxarion of the Constantinople Patriarchate from the end of 8th c. and the Menology of Basilius II from the 11th c.) both based on earlier saint's passional, which failed to reach the days of present. It is specified that that the saints were slain on April 28th in a settlement (vicus?) called Osobia near Durostorum. The context implies that this happened during the reign of Maximinus Dasas (305–313) and more precisely during the persecutions against the presbyters in 307 when many of them suffered severe consequences. It's a fact that the sources present Maximus as a presbyter while Daddas and Quintillianus as his friends and disciples. The text leaves the impression that after 313 above the relics of the martyrs was built a martyry (martyrion) later abandoned and forsaken by the worshipers. Probably this happened during the large-scale destruction of Durostorum that took place at the end of the 4th and the beginning of 5th c. during the invasions of Goths and Huns. In a later period the relics of the three martyrs were recovered in quite a supernatural manner and the martyry was re-built and resumed its functions. A brick martyry with three arcosolium-graves found in the ancient necropolis of Durostorum is associated with this group of martyrs (Plate 3, Table XXV: 5, 6). The precise date remains unfamiliar but it's supposed that the relics were transferred to Constantinople on the eve of Durostorum's conquest by the Slavs and Avars in 579 and laid in „The Holy Virgin" Church in the Byglention quarter restored by the Patrician Antonia, wife to general Bellisarius.

5. 6. St. Julius and St. Isichius. About the martyrdom of St. Julius we learn from his preserved passional containing descriptions of the atrocious persecutions against the Christians in 304, when the legion veteran (Julius) refuses to make sacrificial offerings to the pagan deities. As a result of his denial to comply with the heathen rite he was brought to trial and as the passional says "slain on the usual spot" in Durostorum on May 27th. It's important to specify that on the way to the scaffold Juilus was hailed by other Christians and one of them – Isichius – begged him to send his greetings to the earlier executed St. Valentianus in the world beyond declaring that he would follow in their steps to die the death of a martyr. Indeed it is proved by Hieronymus' the Blessed chronicles, an excerpt of which contains the statement that on July 15th (most probably 304) in Durostorum was slain St. Isichius.

7. 8. St. Valentinianus and St. Passicratus. St. Julius' passional makes clear that the martyr's death befell St. Valentianus in Durostorum a short time before his own. According to the Synaxarion of the Constantinople Patriachate and the Menology of Basilius II this happened on April 24th (most likely 304) when together with Valentinianus was beheaded St. Passicratus. Both of them were legionaries from the legion under the command of general Ausolinus and both their wives joined them in their martyrdom.

9. 10. 11. St. Marcianus, St. Nycander, St. Kallinick. The martyrdom of St. Marcianus and St. Nycander is registered in plenty of sources, however with reference to different dates of 304. The most probable date as stated in their passional was June 27th. Apart from Durostorum these saints are associated with Tomi (Constantsa), Alexandria, Athens and Southern Italy. It's not excluded that it might be the case of other martyrs with the same name or the transference of relics, e. g. from Durostorum to the nearby Tomi. The circumstance that Hieronimus suggests a relation between the martyrdom of Nycander with that of Isichius and that St. Julius' passional shows the implication of his fate to those of St. Isichius and St. Valentinianus presupposes the common historical roots referring to the martyrdom of St. Valentinianus, St. Passicratus, St. Julius, St. Isichius and St. Marcianus. Usually to this group is also assigned St. Kallinick, bearing in mind that they were all slaughtered consecutively in the period between April 24th and July 28th 304. This was the summit of the atrocities against the Christians and their persecution in the Empire designated by special visits of Emperor Diocletian to Durostorum in the spring of 304.

12. St. Emillianus of Durostorum. One of the most popular martyrs of Durostorum was burnt at the stake on the bank of the Danube River on July 18th 362 at the time of Emperor Julianus' the Apostate reign (361–363). The numerous sources about

Emillianus, including two editions of his passional, known as Codex Parisiensis and Codex Vatikanus indicate that Emillianus was a Christian of noble aristocratic descent belonging to a notable Durostorum family. During the inspection of the diocese vicarage Emillian reacted outrageously to the emperor's attempt to restore the pagan shrines in the town and used a hammer to destroy the idols of a reconstructed temple. As it was possible to evade the accusation of a nobleman (jeopardizing the social conventions) by indicting an innocent peasant Emillianus handed himself to the authorities rendering full confessions of his crime. Consequently he was sentenced to death by burning at the stake and was executed in a nearby locality on the bank of the Danube. Through the collaboration of the vicar's wife Capitolinos the Christians of Durostorum were given the remains of Emillianus, who buried them in the Geddina/Γηδωά site situated 3 miles = 4500 m off the town (according to Codex Vaticanus) or Gezzedina/Γεζιδινα (according to Codex Parisiensis) respectively at 3 versti (450m) off the town. The authenticity of this event is confirmed still at the end of the 4th c. by Milan's bishop Milan St. Ambrosius of Medaolana as well as the Syrian calendar of the Holy Martyrs compiled at the end of the same century. Besides, on the Danube bank upon the ruins of some late-antique edifices in the middle of the 9th c. was erected a bishopric cathedral temple. It is supposed to have been built on the spot where Emillianus pyre burnt into dust. It is assumed that the passional was compiled at the end of the 4th c. on the basis of actual events, despite the tangible contamination with elements and references to St. George's of Capadokia passional written at approximately the same time. In both cases are cited instances from Antiochia and other towns distinguished by the fortuitous persecution of Christians who manifested violent resistance to the restoration of pagan temples. In the final analysis, it is inferred that the locality of Geddina/Gezzedina was on site of the antique Durostorum necropolis situated at the same distance of 4500 m from the Danube shore, where Emillianus was burnt, and about 450 m off the principality of the legion, where he was interrogated and sentenced to death (Fig. 1).

CHAPTER TWO. PALAEO-CHRISTIAN MONUMENTS FROM THE 4TH–5TH C. RELATED TO THE DUROSTORUM MARTYRS.

1. An Early-Christian ring. The earliest monument related to the palaeo-Christian past is a golden ring with the engraving of an anchor-cameo flanked by a pair of fishes and the inscription ZHGAW underneath (Fig. 1: F, Table I: 3, XXV: 1). It was found in a grave pit situated in the southeastern part of the necropolis along with the burnt and mixed-up skeletons of four individuals. The ring is dated to the beginning of the 4th c. and is believed to have been a belonging to one of the four

slaughtered and burnt early Christians who suffered the consequences from the anti-Christian persecutions in Durostorum toward the beginning of the 4th c.

The Palaeo-Christian symbolism embodied by the anchor, standing for the faith and hope, along with the fishes – a representation of Christ himself (since ΙΧΘΥΣ means a fish in the Greek language) and the formula ΄Ιησοτός Χριστός Θεοῦ Υίός Σωτήρ interpreted by the early Christians as Jesus Christ the Son of God and Our Saviour, is beyond any doubt. The text ZHGAW is accepted as a conjunctive form of the verb Ζάω = „to live" in the second person singular and therefore could be translated as „I will live", „May you live!" or just „Live!". If this interpretation of the text is treated in parallel with the semantics of the fishes and the anchor it would be appropriate to offer „Live with trust, faith and hope in Christ – the Son of God and Our Savior" as a final version of the deciphering. There are no positive data to which group of early Christian martyrs of Durostorum the collective grave-pit with the ring should be attributed. It would also be too far-fetched to claim that this is the grave of St. Valentinianus and St. Passikratus, who are known to have been slaughtered together with their wives. However, it's not completely out of the question to follow this line of reasoning and identify the grave as belonging to these martyrs on the basis of some other pieces of evidence. The actual facts remain that the grave had stayed unknown to the Durostorum Christians after 313, testified by the circumstance that no martyry was built above it and the relics it held did not become the object of care andattention.

2. The Martyry of Sillistra. The martyry is situated in the center of the antique necropolis of Durostorum next to the famous mural-painted vault-tomb from the 4th c. (Fig. 1: G; Plate 3, Table XXV: 2–6). It was constructed as a solid brickwork octagonal with outer measures 7,70 x 7,60 m and preserved height of 2,10 m. Around the square chamber are arranged three arcosolium-graves measuring 2,10 x 0,90 x 1,80 m in size, sheltering the relics of the three martyrs. Taking into consideration the repeatedly adduced examples about the octagonal shape as preferable for the architectural structure of a martyry along with the arcosoliums as the usual burial facility for laying the relics of martyrs it's not surprising that we have come across this construction designating the center of the ancient necropolis. The martyry is dated to the beginning of the 4th c. and is thought to be built for preserving the relics of St. Maximus, St. Daddas and St. Quintillianus.

3. The Martyry-Mausoleum and the Holy Spring in the Castle by the Village of Gollesh, Sillistra area. The mausoleum is situated in the late-antique stronghold about 30 km east of Durostorum, on the right bank of the Souha River (Fig. 3). The stronghold was built at the beginning of the 4th c., burned to ashes in the middle of the 5th c., restored and extended after the beginning of the 6th c. and definitively

brought to ruins at the end of the 6th c. The arcosolium-martyry is added as an appliquéd element to the extension of the castle after the beginning of the 6th c. (Plate 5–7, Tabl. XXVI). It was excavated and explored by Romanian archaeologists still in 1913 but remained insufficiently investigated and unpublished till 1993 when the conducted research revealed that it represents an arcosolium-tomb built at the time of Justinian's I rule (527–565) not far from the entrance to the castle. It is constructed of finely hewn stone-blocks with an arch of profiled stone segments (Plate 5, 6; Tabl. XXVII: 10–14). The arcosolium used to have an in-built stone icon with the embossed effigy of the Holy Vigrin-Nycopea flanked by two angels also rendered in relief (Tabl. XXVII: 15). It was surrounded by a fence enclosing a temenos containing other ad sanctos tombs. Directly related to the martyry is the holy water spring – ΑΓΙΑΣΜΟΝ (Tabl. XXVI: 8, XXVIII: 16). The well has been cut into the rock and via two gallery-connected shafts reaches two water reservoirs at a depth of about 35 m. It is supposed that the martyry was intended to keep the relics of St. Cyril befallen by the death of a martyr in the town of Axiopolis in 304. The event is believed to have happened at the time of Justinian's I reign when according to Prokopius Caesarian the stronghold was renovated and re-titled taking the name „The Castle of St. Cyril".

4. The Sarcophagus-Urn of St. Dasius of Durostorum. Today the sarcophagus-urn of St. Dasius is kept in the Diocesiano Museum located opposite the cathedral of the Italian town of Anconna. It's worked out of limestone with measures 1,02 x 0,50 x 0,44 cm and covered with a marble lid. Beneath the three crosses sculptured upon the lid is visible the engraving of a Greek inscription: „Here lies the holy martyr Dasius of Durostorum" (Plate 1). It seems that in the second half of the 5th or the beginning of the 6th c. the relics of St. Dasius were taken from the original martyry in Durostorum and were laid in this urn kept in some of the urban churches. Still at the end of the 4th, the 5th and especially in the 6th c. it became a routine practice to transfer the relics from the out-of-town martyries or from those situated in the outskirts of the towns to some of the city basilicas. Apart from that the shape of the sarcophagus-urn and particularly the Greek inscription bearing the name of Dorostol (a Greek transcription of Durostorum) serve as evidence to attribute the monument to the 6th c. It's rather likely that at the time of the Slavonic and Avarian incursions from the end of the 6th c., when Durostorum was plundered and destroyed, the urn holding the relics of St. Dasius similar to those of St. St. St. Maximus, Daddas and Quintillianus was brought to Constantinople or some other major Byzantine center. Most probably after the 4th Crusade in 1204 the urn was transported to Anconna, certified by the fact that the relics were registered for the first time in the city cathedral of St. Salvatore after its reconstruction in 1213–1214. Judging by documents from 1224 the urn with St. Dasius' relics was

placed in a big marble sarcophagus side by side with the relics of the indigenous saints Pellegrin, Martin, Flavian, etc. It is also registered in documents from 1456, 1470, 1675 and 1804. In 1948 the urn was moved to the church of St. Cyriacus, where it's kept to the days of present.

CHAPTER THREE. DOROSTOL AND THE DOROSTOL EPARCHY IN THE EARLY-BYZANTINE PERIOD (THE END OF THE 4TH–7TH C.)

According to the sources from the 4th c. most Balkan provinces and especially those to the north of the Hemus Mountain were headed by only one bishop residing in the capital of the respective province. This held true for Moesia Secunda with the capital city of Marcianopolis, within whose confines was situated Durostorum. Durostorum, however, was the first town on the territory of the northern Balkan provinces (with the natural exception of their capitals) which was granted an episcopal or bishopric cathedra still at the end of the 4th c.

1. The formation of the Dorostol episcopacy. The first documented bishop of Durostorum was Merkurian-Auxentius known as an adherent and disciple of the Gothic bishop apostle Vulfilla who settled with his Gothic-Arian followers in Northeastern Bulgaria in the second half of the 4th c. The ascent and appointment of Merkurian as a bishop of Durostorum was accomplished before 380. It became possible not only because of Vulfilla's insistence but also due to the fact that around 376 a metropolitan bishop of the capital city of Marcianopolis was the Arian Domnicius. After Vulfilla's death in 383 as a result of his pro-Arian attitude Merkurian was compelled to emigrate to Medaolanum (present-day Milan), where he was favoured by the patronage of the empress Justinia, mother of the young emperor Valentinianus II. Under the auspices of the empress Merkurian became bishop of the Arians and accepted the name of the deceased in 374 Arian bishop of the city by the name of Auxentius. Under this name he turned into the principal opponent of St. Ambrosius of Medaolanum.

2. The Dorostol episcopacy (bishopric) and the Dorostol bishops in the 5th c. After Merkurian-Auxentian was expelled and sent away from Durostorum the episcopal throne did not stay vacant for too long. According to Gellasius of Kassichene one of the decrees of the Nycean Council ordained that the dismissed Arian-bishops should be replaced by their Orthodox counterparts. However, it's not earlier than the time of the Third Oecumenical Council held in Ephesus in 431, when Jacob was registered and denominated as a bishop of Dorostol. In some of the first council sessions Jacob expressed his support for the adherents of Nestorius as a result of which was indicted and convicted of schism together with Julianus of Serdikia and

Dorotheus of Marcianopolis. In the records of the Fourth Oecumenical Council in Halcedon from 451 the name of the Dorostol bishop is not present. However, immediately after the council in 458 Monophylos, a bishop of Durostorum together with other of his colleagues from Moesia and Scythia signed a circulation letter to Emperor Leo I (457–474) denouncing the monophysitism in support of the Halcedon Council verdicts and decrees.

3. The Dorostol episcopacy in the 6th c. The sources about Dorostol contain no references about the activities of its episcopacy for a rather long period after the circulation letter from 458. It's not until the Fifth Oecumenical Council held in Constantinople in 553 when the attendance of the Dorostol bishop John was signified. The latest known by name early Christian bishop of the town was Dulcissimus whose office and rank is evidenced by an epigraphical monument from Odessos (present-day Varna) reading: „Here lies the pious and humble Daniil. Here lies the devout Dulcissimus, a bishop of Dorostol, deceased on January 27th, Indiction…" (Tabl. XXIX: 21). It is presumed that at the time of the Avaric invasions toward the end of the 6th c. the Dorostol bishop Dulcissimus emigrated to Odessos. There he encountered his demise and was buried in a tomb next to the relics of the earlier deceased bishop of Odessos called Daniel.

Another source about the episcopal cathedra in Durostorum in the period of the 6th–7th c. is presented by the eparchial inventory lists. The earliest so-called Pseudoepiffanian list was compiled during the rule of Iraclius (610–641), although it seems to be a reflection of the clerical organization from the second half of the Great Justinian's I Rule (527–565). There as well as in the following eparchial registers Dorostol is presented as one of the five episcopacies within the diocese of the metropolitan bishop seated in the capital city of Marcianopol. It appears that the town retained its status as a bishopric cathedra until its conquest by the Asparuch proto-Bulgarians around 681, as evidenced by the monetary circulation till the very end of the 7th c.

CHAPTER FOUR. EARLY CHRISTIAN MONUMENTS FROM DOROSTOL AND THE DOROSTOL EPARCHY FROM THE END OF THE 4TH TO THE END OF THE 7TH C.

In the chapter are presented the stationary and mobile early Christian monuments from Sillistra and the Dorostol eparchy, whose diocese in the period 4th–6th c. appears to overlap and coincide with and the urban territory of Durostorum.

1. Churches. In 2004–2005 was explored the early Christian basilica that used to stand in the center of the late-antique town approximately on the mid-way between the legionary camp and the castle on the bank of the Danube (Fig. 1: H; Tabl. III, XXX: 1, XXXI). Its northern side is destroyed but the remnant ruins substantiate that it was a three-nave single-apse basilica with a narthex and an atrium having a general length of 27,80 m, width of about 15 m and diameter of the spacious apse measuring up to 6,35m. The naves were separated by means of seven columns whose foundations are laid upon a stylobat with a width of 0,70 m and depth of 1,00–1,30 m (Plate 10–12, Tabl. XXXII: 37–42). Judging by the vertical stratigraphy and the numerous coin finds the church was built after the Gothic invasion (evidenced by the traces of a large-scale fire from the second half of the 4th c. registered beneath the substructure) toward the end of the 4th c. and with some amendments was in functioning till the end of the 6th c. North of it there was a second, later and larger basilica almost completely destroyed by an excavated construction pit. Usually the double basilicas in the 4th–7th c. were distinctive for the episcopal centers implying that this was the episcopal cathedral temple of the Dorostol bishops in the early Byzantine period. North of the two basilicas in „San Stefano" street was uncovered the apse of another big basilica (Fig. 1: M, Tabl. XXII: 36) dated to the 5th c.

About 80 m east of the basilica was carried research on a public building constructed in the 4th–5th c. upon the destruction remnants of a large Roman urban villa from 2nd–4th c. (Fig. 1: L, Tabl. II: 7, XXX: 33). The architectural plan comprising a central hall with an apse and two lateral chambers with general dimensions of 17 x 11,60 m, along with its proximity to the church and its resemblance to the architectural plans of the episcopal palaces in Stobbi, Salonna, Syde, etc., suggest that it was the bishopric residence of the Dorostol prelates in the of the period 5th–7th c. The small bath next to the palace is also similar in plan and size to the episcopal bath in Nove.

Yet another basilica on the territory of the Dorostol eparchy near the late-antique stronghold by the village of Gollesh, Sillistra area was put to extensive investigation. It is a three-nave single-apse church with measures 12,80 x 7,70 m (Tabl. XXXIII: 44, 45). Infront of a spacious apse with a two-step synthrone was examined a sealed two-step confessio containing some relics (three hand-bones), a bronze dove and three coins, the latest of which belongs to Theodosius II and valentianus VI from the mid-5th c. It's supposed that the church was built after the Hun invasions or rather toward the beginning of the 6th c. when the stronghold was restored. It's not excluded that the relics were removed from the martyry next to the gates related to St. Cyril of Axiopolis. As mentioned earlier, it's quite possible that the stronghold was named after him, a fact emphasized in Prokopius Caesarian's chronicles.

2. Rock Monasteries in the vicinity of Durostorum. Within the confines of the Dorostol eparchy south of the Gollesh stronghold and along the banks of the Souha River was conducted exploration on a colony of rock monasteries (Tabl. XXXIV: 46; V: 3, XXXVI: 55). The center of the monks' colony is represented by the „Gyaur Evleri" monastery in proximity to the late-antique castle by the village of Ballick (the late-antique Adinna), at the foots of which there are well manifested cultural layers from the 5th–6th and 10th c. (Tabl. XXXV). The big monasteries around Ballick attributed to the 5th–6th c. are explicitly cynobian with expressive allusions to Syrian influences in the architectural plans as well as the liturgical performance. Those situated to the north, like Gollesh, Brestnitsa and Onnogur (Tabl. XXXIV, XXXVI), as well as some to the south, like the Hittovo monastery, are small cloisters of the skit type related to the monastic center of „Gyaur Evleri". There are also some documented hermit and recluse cells. The colony was deserted simultaneously with the nearby castles toward the end of the 6th and fully abandoned in the 7th c. but life in these parts was revived in the period of the First Bulgarian Kingdom during the 10th c.

3. Church Plate and Requisite. To the church plate and accessories is attributed a treasure of copper and bronze vessels, candleholders, an incense-burner and two liturgical lamps with a griffin and a cross (Tabl. II: 5, IV: 1, 2). Upon the handle of a small cauldron is inscribed the text: †Θ(ΕΟΘΕΚΟ)C ΒΟΗΘΗ CON ΤΟ ΔΟΛΩΙ ΚΑΝΔΙΔΙΑΝΩ (Holy Mary, Mother of God, help your slaves the Candidians). Probably this is the case of church plate from the temple of Durostorum, bestowed as a gift from the Christian citizens of the nearby Danubian stronghold Candidianna (Tabl. IV: 3). Apparently missing are the collection plate and the communion cup (the discos and chalice), which as the most valuable of the holy objects were taken away by the priests, while the remaining vessels were concealed. A second deacon's incense-burner was recovered from the holy spring in the stronghold by the village of Gollesh (Tabl. II: 6).

4. Encolpion-Crosses and Adornments. Small early Christian leaden crosses with chrysms and geometrical signs and ornaments from the 5th–6th c. were found in Sillistra, Vetren and other sites in the environs of the town (Tabl. XIX. 25–27). To the same period are assigned the small crosses with in-laid semi-precious stones and multi-coloured from Gollesh (Tabl. XXIX: 23, 24). To the 6th c. is referred an interesting leaden medallion with the image of Constantine the Great and a group of angels, found in the Voinnicovo stronghold, south of the town of Sillistra (Tabl. XXXVII: 63). Special attention is paid to a number of rings with chisms and monograms dated to the 6th c. (Tabl. XXIX: 28–30).

CHAPTER FIVE. DRUSTAR AND THE DOROSTOL EPARCHY IN THE PERIOD OF THE FIRST BULGARIAN KINGDOM (THE MIDDLE OF THE 9TH–END OF THE 10TH C.)

1. Drustar in the conditions of pagan Bulgaria. The chapter begins with a brief account about the sources of spiritual life in Drustar and the Dorostol eparchy during the age of the First Bulgarian Kingdom (the end of the 7th–middle of the 9th c.). Special attention is also drawn to the fact that Sillistra was the only late-antique town and a surrounded by an effulgent halo episcopal residence of long standing, which was restored by the Bulgarians and still in the 8th c. approbated itself as a second-important state center and a Danubian residence of the Bulgarian Khans. Despite some sources claiming that the first rulers of the Dullo clan were followers of the Christian religion and the numerous references to Tervel's Christian denomination in particular, the monuments from the town and its vicinity are neither in favour of this statement nor illustrative for a Christian community in the 8th and the beginning of the 9th c. A. Auner's assertion that the Fifth Oecumenical Council in Nycea in 787 was honoured by the participation of Ursus, a bishop of Durostorum (Dorostol), is not corroborated by the records of the council. On the other hand, there exist oblique arguments availing of the fact that after the beginning of the 9th c. in the construction of the Drustar stronghold took part a great number of Christian prisoners-of-war who contributed vastly for the dissemination of the Christian religion.

2. Formation of the Dorostol (Drustar) episcopacy. The ascend of Drustar as a leading Christian center of the First Bulgarian Kingdom is accounted for by the disposition of the town as a Rulers' Residence and none-the-less by its remarkable palaeo-Christian past that none of the cities within the boundaries of Bulgaria from the middle of the 9th c. can be commended with. On the grounds of some seals belonging to bishop Nicholaus (Plate 16) and an inscription (Plate 15) uncovered in Sillistra at the beginning of the 20th c. the translation of which is: „Here lies the monk and archdeacon of Bishop Nicholaus, his uncle. He passed away in the year 6379,4 indiction, (=870 – note of the author), on October 5th, Friday, at the time of Michail, the renowned pious and God-abiding archon" is made the conclusion that the episcopal cathedra in Drustar was founded in 870. This was made possible after Byzantium gave its consent for Bulgaria to be granted a self-governing autocephalous archbishopric in the capital of Pliska. It is supposed that one of the first seven suffragan bishops of the archbishop in Pliska was the Drustar bishop Nicholaus. With his rule is associated the first period in the construction of the cathedral basilica, uncovered on the bank of the Danube in Drustar (Tabl. IX: 1, XXXVIII).

3. The transition from an episcopal to a patriarchal residence. On the basis of irrefutable written sources as for instance the Second Charter of Basilius II from 1020 and The Ducange register from 12th c. is assumed that the first Bulgarian patriarch Damyan was enthroned in Drustar in 927. The generally accepted in recent years idea of Benishevich that this occurred between 934–944 has already been rejected. Indeed the „Tactics of Benishevich" was written in this period and there the Bulgarian prelate is presented under the title of a bishop. This, however, cannot be a proof that the Bulgarian Church was not headed by a patriarch in the period between 927–934/944. On the one hand, the Bulgarian ruler was inaugurated and enthroned as a basileus (=czar = emperor) and as demanded by the protocol an emperor's investiture can be accepted as legitimate only provided it was executed by a patriarch. It's also a well-known requirement of the canonic rules that „the czar cannot do without a patriarch". As a last resort, it's a familiar fact that in the 50-ies of the 10th c. Constantine VII Porphyrogenetus also used the title archbishop and not a patriarch for the Bulgarian high-priest. In general most Byzantine authors from the 10th c. consciously evade the use of the title patriarch for the Bulgarian prelate. Last, but not least, the Constantinople patriarch commonly used to entitle himself as archbishop rather than with his patriarchal rank.

Plenty of authors suggest that after the promotion of the Bulgarian Church into the office of a Patriarchy, the patriarchal residence was in the capital of Pliska and not in Drustar. The authentic sources like the Charter of Basilius II and the Register of Ducange unanimously point Drustar as the location of this residence. Apart from that in the research of the cathedral basilica in Drustar was uncovered a patriarchal mitatorium in front of the proteisis (Plate 18, Tabl. IX: 1, XXXVIII: 67). The presence of the clerical pontiff in Drustar accounts also for the found in Sillistra seals of Byzantine emperors and Bulgarian rulers.

The written sources give the grounds to assume that Damyan was aBulgarian patriarch in Drustar from 927 till 971, when the town was conquered by the Russian prince (=knyaz) Svetoslav and the Byzantine Basileus John Tsymischi. There are positive data about cases when other prelates, i. e. the Bulgarian prelate Vasilii in the 13th c. and the Drustar Metropolitan Leo Chrysianit in the 12th c., were at the head of their cathedras for more than forty years. All this leads to the inference that G. Printcing and St. Angellova's point of view about the belonging of the unearthed at the altar of the cathedra basilica in Drustar grave to Patriarch Damyan (Plate 18, Tabl. IX: 1, XXXVIII: 67) must be dismissed as incorrect. In Ducange's Register is emphatically stated that Damyan was dethroned with the coming of John Tsimischi and thereafter settled in Voden (Macedonia) to where he „transmitted" the patriarchal throne. None of the Byzantine authors who elaborated

on the events in Drustar from 969–971 make mention about the passing away of Damyan. In the final analysis, the skeleton in the so-called patriarchal grave is of a 55-year-old, while Damyan is known to have lived well above 80 years of age. The grave before the altar of the Drustar cathedral church is more likely to be the burial place of bishop from the 11th–12th c. as signified by the dating of the found in it rock-crystal cross with a silver repousse cover.

CHAPTER SIX. CHRISTIAN MONUMENTS FROM DRUSTAR AND THE DOROSTOL EPARCHY FROM THE FIRST BULGARIAN KINGDOM (THE MIDDLE 0F 9TH–END OF THE 10TH C.)

1. The episcopal and patriarchal church and residence of the Drustar bishops and patriarchs from the 9th–10th c. The cathedral church was raised on the bank of the Danube in the northwest corner of the stronghold. It represents a three-nave thee-apse basilica with dimensions of 25,40 x 14,70 m (Tabl. IX: 1; XXXVIII: 67). According to the stratigraphy the basilica is founded upon the ruins of late-antique and early Byzantine ediffices. In the first construction period, dated to the second half of the 9th c., the temple seemed to have been a three-nave vaulted basilica. In the second construction period it was re-shaped into a domed basilica with the additional supplement of a synthrone, a pulpit and a mitatorion before the proteisis. These renovations appear to have been accomplished after the church became the cathedral temple of the Bulgarian patriarch immediately before the middle of the 10th c., evidenced by the presence of a patriarchal mitatorion as an important proof of this dating.

West of the church was evolved a complex of chain buildings synchronous to the second construction period and identified with the residence of the Bulgarian patriarch. Attention is paid to the exceptionally monolithical structure and the opulent ornaments of both the exterior and the interior decoration. A special highlight in the exterior ornamentation is the three-dimensional composition from the 10th c. sculptured on the western façade as a reincarnation of chapter 13 from the Apocalypse. The final commented circumstance is that instead of erecting the temple in the center of the mediaeval town similar to those in Preslav, Turnovo, Cherven, Skalla, Tsar Assen, etc., the location of the temple in Drustar is in the corner of the stronghold on the very bank of the Danube (Tabl. XXXVIII: 66). This phenomenon is explained by the fact that the clergymen and architects from the end of the 9th c. were acquainted from the hagiographical sources that on the bank of the Danube in 362 was burned the most popular local saint St. Emillianus of Durostorum. After witnessing the remains of ancient buildings in this locality

they had probably assumed that this was the place of the saint's execution and decided to lay the foundations of the temple at this particular spot.

2. The churches of the Dorostol eparchy. Oblique data from inscriptions and church plate of 10th c. temples are come across in the strongholds of Puckujul lui Soire, Sredishte, Skalla, Tsar Assen, Rouinno, Ockorsh, Ballick and Vetren. During systematic archaeological excavations were uncovered temples in Tsar Assen, Skalla and Kavarna (Fig. 4). In the centre of one of the biggest and best fortified strongholds from the 10th c. near the village of Tsar Assen was excavated a one-nave single-apse church without a narthex, having measures of 10,50 x 7,00 m (Plate 23, Tab. XLI: 82, 83). In the center of the adjacent stronghold situated along the dried riverbed of Kanagijol by the Village of Skalla was explored an analogous church of the same type measuring 8,30 x 4,80 m (Plate 24, Tabl. XLII: 87, 88). By the same architectural plan is characterized the church in Kavarna with dimensions 8,30 x 5,60 m (Tabl. LXIV: 250). Two more churches of the same type were recently discovered in the village of Sveshtari and the stronghold by the village of Presellentsi (Fig. 4). Especially distinctive for the churches in Tsar Assen and Skalla are the spacious horseshoe-shaped apses, rich decoration with marble ornaments, procession crosses, white-clay painted ceramics (Tabl. XLI. 85, 86; XLII: 89–95), and their altar tables placed in the center of the apses. The archetypes of this architectural style with its specific liturgical peculiarities should be sought in the Cappadockian temples from 8th–9th c. and the Crimean churches from the 9th–10th c., some of which are found in certain proto-Bulgarian Crimean settlements as Kordon Obba, Geroevka, Pattashkino, etc. Their appearance in Dobroudja is related to the ethnocultural influences of the Crimean Peninsula and the migratory movements of the proto-Bulgarian population from Crimea to Dobroudja after the end of the 9th–the beginning of the 10th c.

3. Rock churches and monasteries. In the 10th c. within the bounds of the Dorostol eparchy are registered three colonies of rock monasteries along the riverbeds of Kannagijol, Souha and Murfatlar (Fig. 4). The colony of Kannagijol (the mediaeval Dristra) is the biggest one encompassing 32 rock abodes – monasteries, skits, lavrae, churches, monk cells and hermit-towers (Tabl. XI–XIV; XLIII–XLVII). They originated toward the end of the 9th–the beginning of the 10th c. around the Bulgarian strongholds of Skalla, Tsar Assen, Alfatar and Rouinno on the main road connecting the capitals of Pliska and Preslav with the patriarchal residence in Drustar. An important monument responsible for the diffusion of monachism in the region was the Cyrilic-Glagolitic inscription from the end of the 9th c. of the mediaeval monk Mannasius, uncovered in the big stronghold by Tsar Assen village (Plate 26). In most cloisters were found early mediaeval ceramic objects

and a plentitude of graphite-paintings from the 10th c. (Tabl. XV, XLIII, XLIX).

The second major monastic center within the confines of the Dorostol eparchy in the 10th c. was the rock monastery near Murfatlar (not far from present-day Constantsa), incorporating six churches, monks' cells, crypts and galleries (Fig. 4; Tabl. XVI, L, LI). It's considered that in sector B was the abode of several (four?) celliots who established the big monastic complex or so-called lavra. Each of them had at his disposal a small chapel and a cell, while for the common liturgical officiating served the big church B-4 (Tabl. XVI: 1; L: 132; LI: 136). A short time after that in sector E was established a cynobian monastery (Tabl. XVI: 5). The monastic organization, the architectural design and the distinctive decoration betray Cappadockian and Crimean influences. As opposed to them the prevailing number of Cyrilic, Glagolitic and Runic inscriptions, the hundreds of graphite pictures and signs (Tabl. LII, LIII) and the ceramic objects analogous to those from the centers of the First Bulgarian Kingdom presuppose an Old-Bulgarian monastery from the 10th c. The lack of ceramic vessels and articles from the 11th c. implies that the monastery was abandoned during the political events in the last third of the 10th c.

Certain artifacts like ceramic objects and graphite pictures speak in favour of the assumption that at approximately the same time in the 10th c. life was resumed in the rock monasteries along the riverbeds of Souha and Dumbraveni rivers (Tabl. XXVIII, XXXIV–XXXVI).

4. Church plates requisite and decoration. The cathedral temple of Drustar is distinguished by the presence of an early pictorial layer representative for one of the earliest documented fine art depictions in the Old-Bulgarian church from the 10th c.

Registered there is the plentiful stonework decoration (Tabl. XL), the vestiges of mosaic panels and fragmented white-clay painted tiles, on one of which is portrayed the effigy of the Holy Virgin (Tabl. X: 2; XXXIX: 72). Plastered with mortar and whitewashed in a similar manner are the churches from the 10th c. in Tsar Assen (№ 3) and Skalla (№ 2), distinguished by the same plastically rendered stonework ornamentation and marble floor covering, supplemented by panels of white-clay painted tiles, an import from the Preslav workshops (Plate 48, Tabl. X: 3–6, XLII: 89–95).

Church crosses. Church crosses were uncovered during the extensive archaeological excavations in Drustar (around the cathedral temple and the bishopric residence), the churches in Tsar Assen and Skalla, as well as in the research of Rouinno, Ockorsh, Vetren, Sredishte and Puckujul lui Soire (Tabl. LV, LVI). They have quite a variable implementation as procession, gonfalon, altar or communion table,

above-altar and roofing crosses. Most numerous are the crosses from Drustar, some of which dated to the 10th c., on the basis of their shape and ornamental decoration. The most representative and wholly preserved is the cross from Vetren (Tabl. XXI: 2; LV: 149), attributed to the 10th c. on grounds of its stylistic and decorative peculiarities and considered to be the work of a vanguard imperial atelier (workshop). The additionally incised inscription: ΟΑΓCOS ΓΕWΡΓΗOS is dated to the 11th–12th c. presupposing its long-term use. Securely dated to the 10th c. is the cross from church № 2 in Skalla (Tabl. LV: 154) identified as a gonfalon cross, evidenced by its rich engraving and skillful reconstruction. Similar in size, ornamentation and dating is the cross from Ockorsh (Tabl. LV: 153).

Liturgical sifters. The use of the sifters in the mediaeval liturgical officiating is documented in written sources and by means of archaeological finds. The sifters from Rouinno and Sredishte have crosses at the end of their handles and are wholly preserved in an intact shape (Plate 31, Tabl. LIV: 137, 138). The sifter from Skalla (Tabl. LIV: 139) is only a fragment but safely dated to the 10th c. owing to the archaeological environment in which it was found.

5. Encolpions. The encolpions worn as apothropeic amulets on the breasts of the Christians from the 9th–10th c. are predominantly pendant medallions and single or double reliquary crosses.

Pendant medallions. There are reasons to believe that after the conversion of Bulgaria to Christianity in the middle of the 9th c. initially most widely spread were the round leaden medallions with a diameter of about 2 cm. Basically they are divided into two types, the first of which is represented by the specimens with an openwork „Maltese“ cross, shouldered by a circular wreath. They are uncovered in most strongholds within the bounds of the Dorostol eparchy like Pukuijul lui Soire, Skalla, Rouinno, Bradvarri (?) (Plate 32, 33, Tabl. LVIII: 168, 172, LIX: 193, 203). Close to shape and size is the second type of leaden medallions, on which are engraved cruciform and multi-radial solar depictions. During the 10th c. they found a great distribution in Drustar, Pukuijul lui Soire, Tsar Assen, Skalla, Rouinno, Ockorsh, Vetren, Topolla, Sredishte, Bradvarri, etc. (Plate 35–38, Tabl. LVIII, LIX). Moulds from Pliska, Preslav, and Pukuijul lui Soire as well as models from Drustar and Pukuijul lui Soire suggest that these medallions were cast in the region of Northeastern Bulgaria. Here were also the manufacturing centers of the elliptical leaden and bronze medallions, on one side of which is engraved a double cross, and the sign IYI on the other. Such medallions are found in Drustar, Ockorsh, Apiaria and Sredishte (Table LX: 207–211) and are believed to represent a blending of the royal symbol designating the ruler's family in the 9th–10th c. and the triumphant Christian cross. It's not excluded that they were worn as an

identification sign for the legitimization of high-ranking state officials. Special attention should be paid to the silver medallion from Tsar Assen, on which are depicted the prophet Daniel in the lion pit and St. George the Horseman and Dragon-Slayer (Plate 41, Tabl. LX: 217). Dated to the 10th c. are the prototypes of similar medallions from the 7th–8th c., commonly found in the Crimean Peninsula.

Breast/pectoral crosses. Before the 10th c. in parallel with the pendant medallions on the territory of the Dorostol eparchy were cast and distributed small single leaden crosses. It is confirmed by the semi-manufactured crosses from Drustar, Pukuijul lui Soire, Tsar Assen, Skalla, Rouinno (Tabl. LXIX: 275, 277; LXX: 296, 303). The great popularity of the cult encolpion leaden crosses from the end of the 9th and the first half of the 10th c. seems to have its roots in the acquired by this metal sacredness, a fact substantiated by its application for casting phial ampoules used as holy-water containers in all martyries after the 4th c.

After the beginning of the 10th c. and especially toward the middle of it in parallel with the leaden crosses was introduced the manufacture of bronze reliquary encolpions with relief depictions. Initially they represented import production of the Byzantine ateliers including two standard types of relief images. The first type, also called „Palestinian", is testified by some big reliquaries with a height of more than 8 cm, on whose obverse side is depicted the crucified Jesus Christ into a long colobium with the figures of John the Theologian and the Holy Mother accompanied by explanatory Greek inscriptions. On the reverse half is portrayed the Virgin Mary of Orante framed at the end of the shoulders by four medallions with interposed bust effigies of the Four Evangelists. It's presumed that the prototypes of these crosses had their origin in the Palestinian workshops although their precise dating is hard to establish since they were worn and used repeatedly till the 12th c. This is the reason why it's difficult to specify which of the specimens found in Drustar, Pukuijul lui Soire, Tsar Assen, Ockorsh, Dinogencia, Sredishte, Matchin and Odurtsi (Tabl. XIX: 2–4; LXI: 219–225) belong to the period of the First Bulgarian Kingdom and which should be assigned to the period of the Byzantine domination after the end of the 10th c. However, we have at our disposal the documented manufacture of their precise lead or bronze replicas in the workshop of Drustar artisans (Tabl. LXI: 222, 223).

Simultaneously with the so-called „Palestinian" reliquaries in the 10th c. began the distribution of yet another type of big encolion-crosses similar in shape and size, and displaying certain resemblance in the iconography of the subject matters. However, unlike with the first type, the images on the obverse as well as the reverse side are simpler and the engraved inscriptions are missing. They are come upon in all bigger strongholds in the eparchy as Drustar, Pukuijul lui Soire, Dinogencia,

Cappidava, Vetren, Rouinno, Ockorsh, etc. (Tabl. XX; LXXII: 226–234). Similar to the Palestinian ones their dissemination continued throughout the 11th c., strongly impeding their arrangement in an precise chronological order.

In the final lines of the chapter special place is attributed to a reliquary cross from Drustar with preserved obverse and missing reverse side. Upon it in skillful and accurate outlines is engraved the proportionate figure of the Holy Virgin rendered in a posture of prayer and surrounded by a circumscription in Cyrilic letters: ANNA MONAXHNA (Plate 59, Tabl. LXXVII: 416). By its specific iconography and palaeographic peculiarities the cross is dated to the second half of the 10th c.

CHAPTER SEVEN. DRUSTAR – DRISTRA AND THE DOROSTOL EPARCHY IN THE PERIOD OF THE BYZANTINE DOMINATION (THE END OF THE 10TH–END OF THE 12TH C.)

At the beginning of the chapter are given highlights from the life of the Drustar patriarch Damyan and emphasized his role for the preservation of the Bulgarian patriarchal institution and its transplantation into the Southwest Bulgarian lands. These of his deeds legitimized the clerical status of his successors, the patriarchs of the Samuilian Bulgaria and in a further perspective the self-governing autocephalous Ochrid archbishopric.

1. The fate of the Dorostol eparchy between 971 and 1020. This is a period poor in archaeological sources and abounding in historical interpretations. The idea that after 971 in the Northeastern Bulgarian lands was constituted the Archbishopric of Bulgaria was based on a few seals belonging to: „George, archbishop of Bulgaria“ and an eparchial register referred to the rule of John Tsimischi, in which is found the name of „The Archbishopric Bulgaria“. After it was confirmed that the seals are dated to the end not of the 10th but the 9th c., and that the corresponding eparchial register was compiled after 1054 with references to the Ochrid archbishopric, the supposition about an archbishopric cathedra in Drustar after 971 was dismissed by its own authors. On the basis of the seals of „Stephan, the devout God's elect metropolitan bishop of Ioannopol“ and some of the metropolitan bishops Tomi Anichitos and Vasilius (Tabl. LXVI: 258, 259), I assume that after 971 in Northeastern Bulgaria was reinstated the the administrative and clerical organization from IV–VII c. according to which the region in question consists of two provinces coinciding with the two metropolises with centers of Marcianopol and Tomi (Fig. 2). After 971 took shape two separate provinces called themae with centers Preslav (an innovation of Marcianopol) and Drustar–Dristra, preferably chosen at the dispense of Tomi due to its important

strategic situation. In both themae similar to the 4th–7th c. were enthroned two different metropolitan bishops in Preslav and Tomi (Fig. 5). It is difficult to define the exact place of Drustar in this specific religious organization. It's supposed that here, similar to the period of the 4th–7th c., was appointed a suffragan bishop. As a result of the hostile attitude of Basilius II and the parachimomonos Basilius towards the activities and innovations of John Tsimischi after his death in 976 Ioannopol was re-named into Preslav and the throne of the prelate was moved from Preslav to Drustar. It's not excluded that after the conquest of Dobroudja and the whole Northeast Bulgaria by the Bulgarian Czar Samuil in 986, Drustar was granted a bishopric chair subordinate to the Ochrid patriarch. Oblique evidence about this is presented by the aspirations of the first Ochrid archbishop (the Bulgarian John) in 1019–1020 „to retrieve and return to his diocese Drustar as it was at the time of Petar and Samuil". After 1000 Byzantium was again and in the course of a long time conquered by Northeast Bulgaria and Dobroudja, respectively Drustar. At this time the clerical organization of Drustar (called usually Dristra by the Byzantines) appears to be headed by a bishop whose diocese coincided with the newly constituted strategy. This is implied by the Second Charter of Basilius II from 1020 which makes clear that Drustar was delivered to the Ochrid archdiocese as an actively functioning episcopacy.

2. The Drustar episcopacy in the boundaries of the autocephalous Ochrid archdiocese. On the insistence of the first Ochrid archbishop in 1020 emperor Basilius II issued the Second Charter for the constitution of the Ochrid archdiocese, in accodance with which the Drustar episcopacy was transferred to the supreme rule of the Ochrid archbishop. It's rather possible that the charter brought about tension and strained relations between Ochrid and Drustar but the emperor's decisions were an incontestably stringent law. As a compensation according to the charter the Drustar bishop was granted the greatest amount of privileges, including cities outside his eparchy before these events. This verdict turned the diocese of the Drustar bishop one of the biggest on the Balkans expanding on a huge territory between the Balkan Mountains, the Danube River, the Black Sea, and to the west probably reaching to the Yantra River. In spite of these acquisitions the Drustar prelates persisted in their ambitions for greater legitimacy.

3. The Dorostol metropolitan church from the second half of the 11th to the end of the 12th c. After the middle of the 12th c. the Drustar eparchy was disintegrated from the diocese of the Ochrid archbishopric and rendered to the jurisdiction of the Constantinople patriarch. To all probability this happened during the rule of the Drustar prelate Aeleontius as evidenced by a seal found in Sillistra (Plate 60, Tabl. LXVI: 256) reading: „Leontius, a monk and bishop of Dristra". On

another document from the Holy Synod of the Constantinople Patriarchate dated November 6th 1071 he signed as „Leontius, a metropolitan bishop of Dristra". It's accepted that during the rule of Leontius after the Schism in 1054 and the occurring in the Byzantine church changes Drustar was advanced from episcopacy into a metropolitan bishopric. Successor to Leontius was probably the metropolitan bishop Christophorus, known from a number of seals (Plate 61, Tabl. LXVI: 257) and the documents of the Constantinople Patriarchate from 1082. The status of Dristra as a metropolitan bishopric at the end of the 11th and the beginning of the 12th c. is recorded in a couple of eparchial registers. This was a time of long-lasting Pecheneghian presence and continuous missionary activities of the Drustar prelates and the subordinate to them clergy. Owing to their efforts the majority of the Pechenegs were converted to Christianity. In parallel with the written sources, e. g. the passional of St. Cyril the Phyleot, this process is also illustrated by the explored necropolises in Drustar, Pliska, Odurtsi, Idakcha, Istria, etc.

Especially rich are the sources about the activities of the Dorostol metropoltan bishop Leo Chrysiant enthroned around 1145 and ruling as a head of the eparchy till the 70-ies of the 12th c. From his correspondence with the well-known Constantinople intellectual Ioan/John Tsetsa and the documents of the Synod we become familiar with intriguing details about the religious life in Drustar (Dristra) and its metropolitan bishopric. The first letters notify about the Koumanian incursions and the peripeteia of Leo Chrysiant, the clergy, the pontificate of the eparchy and the vicissitudes of their missionary proceedings. Especially curious is the history of the christened Vsevolod-Theodor. Of great importance appears the evidence that the eparchy „had clergy subordinate but sharing an equal rank with the metropolitan bishop". Apparently it refers to the suffragan bishops in some of the big cities like Pukuijul lui Soire, Axiopolis, (Cherna Voda), Isakcha, Nufurru, Varna, etc. (Fig. 6). This impression is enhanced by an eparchial register of Niel Discopater, compiled around 1143, containing the assertion that in Axiopolis, falling into the diocese of the Drustar metropolitan there was a suffragan bishop.

In the 70-ies of the 12th c. Leo Chrysiant remained aside from the focus of the chroniclers' attention but the available data points to the existence of the Drustar eparchy till the end of the Byzantine domination. One of the proofs is provided by an eparchial register from the end of the 12th c., according to which the metropolitan bishop of Dristra was subordinate to the Constantinople patriarch.

CHAPTER EIGHT. CHRISTIAN MONUMENTS FROM DRUSTAR–DRISTRA AND THE DOROSTOL EPARCHY IN THE PERIOD OF THE BYZANTINE DOMINATION (THE END OF THE 10TH–END OF THE 12TH C.)

In the chapter are studies and traced back the changes that occurred within the bounds of the Dorostol eparchial diocese during the period in question. With the release of Basilius' II Charter it became the largest in the boundaries not only of the Ochrid archdiocese, but on the entire Balkan Peninsula. At the time of the Pechenegian incursions in the middle of the 11th c., however, dozens of strongholds, settlemnts and whole colonies of rock monasteries in the interior of Dobroudja and the Loudogorie became deserted thus reducing to a great extent the potentialities of the metropolitan bishopric. After the succession of Pechenegian invasions the religious life became centralized basically along the Danube River-valley and a in few clerical seats along the Black Seacoast and the Fore-Balkan regions.

1. Churches and monasteries. Special place in the chapter is attributed to the cathedral domed basilica on the bank of the Danube (Tabl. IX: 1; XXXVIII: 66, 67). Owing to an inscription (Plate 63) and the outcome of archaeological research becomes clear that at the rule of Basilius II (after 1000 or in 1020) it was renovated, wall-painted and re-inaugurated as an epiacopal temple of the Buyzantine prelates. Serious impairs referring to the period of the Pechenegian invasions were registered in 1036 and 1048 when the residence west of the temple was repeatedly set to fire and left in a ruinous condition, while the temple suffered even graver damages. Contrary to the residence, however, and especially its west half, the temple was not abandoned and after the middle of 11th c. continued to function in its usual manner. A vivid piece of evidence in this direction is the episcopal burial from the second half of the 11th c. and the splendid royal doors of the altar screen.

Simultaneously with the temple in Drustar, towards the end of the 10th and the beginning of the 11th c., were restored church № 3 in the Tsar Assen stronghold (Plate 64, Tabl. XLI: 82, 83) and the Kavarna church (Tabl. LXIV: 250), reproducing the architectural plan of the previous churches from the 10th c. Continuity from the First Bulgarian Kingdom is observed also in the newly erected in the 11th c. church № 1 in Skalla (Tabl. XXI: 1; LXIV: 249), №№ 1 and 4 in Tsar Assen (Tabl. LXIV: 247, 248), whose plans and liturgical peculiarities like the single naves without a narthex and the spacious apse, in which the altar table stands, are apparently influenced by the traditions of the 10th c. All these monuments, however, were destroyed during the Pechenegian incursions about the middle 11th c. and these traditions were abruptly put to an end. The built in the second half of the 11th c. churches in Diogencia (Tabl. LXV: 251) and around the end of the 12th c.

(according to some authors at the beginning of the 13th c.) in Nichulicel (Tabl. LXV: 252) follow a new trend of architectural vogue coming from the Byzantine masters. The triconchial church in Nichulicel is especially representative for the Mount Athos influences. This is partially explained by its dating and designation as a small monastery temple of the „skit" type. It is presumed that this is one of the monasteries on the Lower Danube river-valley that is spoken about in a Byzantine source from the second half of the 12th c.

There are available data indicating that the colonial rock monasteries from the first half of the 10th c. in the Dorostol eparchy along the river-valleys of the Kannagijol, Souha and Dumbraveni (Fig. 4) continued their existence as actively functioning inhabited cloisters after the end of the 10th and the beginning of the 12th c. Below the rocky abodes near Ballick, Alfatar, and Dumbraveni were uncovered ceramic vessels from the end of the 10th–the beginning of the 11th c. The strongholds of Tsar Assen, Skalla, Rouinno, Alfatar and Ballick along with the centralized around them monasteries were also intermittently inhabited until the Pechenegian invasions in 1036. If we use the clues provided by the ceramic ensemle, the rock cloisters in Murfatlar were deserted still at the time of the Russian-Byzantine-Bulgarian war from 969–971. The remaining abodes were forsaken simultaneously with the neighbouring strongholds during the invasions in 1036. Certain facts speak in favour of the view that most of the clergymen headed to the better fortified and defended territories around Roussenski Lom and the Fore-Balkan, where they settled and commenced the establishment of new monastic republics.

2. Church plate requisite, accessories and ornamentation. Greatest attention is drawn to the church crosses, whose presence along with the rest of the church accessories is a positive indication about the existence of temples in the strongholds that they come from. Opposite to the crosses from Ockorsh, Rouinno-Kartal-Kalle, Sredishte and Skalla exhibiting signs of belonging to the First Bulgarian Kingdom, those from Ballick, Rouinno-the Holy Spring, Dinogecia, Vetren and some Drustar–Dristra samples (the majority of which bearing Greek inscriptions) were manufactured or at least used actively in the 11th–12th c. On grounds of the size and ornamentation some of the crosses are attributed to the procession type (Tabl. XXXIII: 149, XIX: 1, LVI: 156, 157), while some of the smaller ones are defined as gonfalon, throne and above-altar crosses. Painstaking efforts have been made to decipher the texts, specify the dating and determine the manufacturing location of most monuments. Provisionally to the cult monuments is assigned a fish-shaped clasp (Tabl. LXVI: 255) and two ivory combs found in Drustar and Isakcha (Tabl. LXVI: 261, 262). It's been assumed that this type of zoomorphous compositions and mythological patterns were used during the liturgy by some of

the higher-ranking priests. The specimens from Drustar and Isakcha are included into the typification order of luxury combs from the 10th–11th c., widespread over a broad geographical area but having a common source of origination in the Byzantine artistic workshops.

3 Encoplions. There is no other period in which the encoplion crosses were so widely spread as the 11th and 12th c. In the Drustar eparchy and the boundaries of Drustar itself their amount is numbering into hundreds.

Small icons and medallion pendants. In Drustar and Isakcha were found small steatite icons imported from the big Byzantine centers (Tabl. XXIII: 1, 2). Based on models of the leading imperial workshops but manufactured in Drustar and the local strongholds is a group of leaden medallions securely dated to the first half of the 11th c. Upon the majority of samples from Drustar, Skalla, Sredishte, Poppina, etc. (Tabl. XXII: 1, 2; LXVII: 263, 267) on one of the sides is depicted the triumphant cross of Golgotha, while the other is distinguished by the very rare iconography with the image of St. George – the Foot-Soldier and Dragon-Slayer. Similar is the icon with the image of St. Panteleimonos (Tabl. XXII: 3; LXVIII: 268). It's accepted that these icons have as their prototype certain Byzantine reliquary stauroteques. Based on high-class paragons were the small four-leaf-shaped leaden icons with half-length warrior portraits of St. George and St. Theodore. Specimens from Odurtsi and Apiaria testify that this type of encolpion crosses was cast within the bounds of the Drustar eparchy between the end of the 10th and the middle of 11th c. (Plate 74, Tabl. LXVIII: 270–272). To the production of major imperial ateliers are referred the bronze and enamel medallion pendants from 11th c. uncovered in Diogencia (Tabl. XXIV: 2–4) and a specimen with uncertain whereabouts of discovery having the finely sculptured depiction of St. Theodore Stratillatos (Tabl. LXVIII: 274).

Encolpion crosses. The 11th–12th are the centuries characterized by the widest distribution of encolpion crosses in the history of the Drustar eparchy.

Single crosses. The tradition to cast small single leaden crosses with or without geometrical ornamentation is succeeded from the 10th c. (Tabl. LXIX, LXX). More widely spread in this period were the small single bronze crosses with branching or widening shoulders and a schematic Crucifix presentation on the obverse and the Virgin Mary of Orante on the reverse side. These types are found in the archaeological research of Drustar and almost all strongholds of the eparchy like Skalla, Pukuijul lui Soire, Vetren, Tsar Assen, Rouinno, Ockorsh, Sredishte, Dinogecia, Cappidava, Odurtsi, etc.

Double reliquary crosses. According to the already formulated typification these

crosses are classified into reliquaries with engraved or relief-embossed decoration, the latter of which subdivided into two separate types – small-sized and big-sized. Among the big-sized reliquaries is isolated a subtype thought to be the produce of some eastern workshops of the Empire assumed to be called „Palestinian". On the obverse in high relief and elaborate details is presented the scene of the Crucifixion; at the end of the shoulders are depicted the busts of the Evangelists, each accompanied by an inscription in Greek. On the reverse is the image of the Holy Mary of Orante and saint images interposed within medallions at the end of the shoulders. As already mentioned these crosses appeared in Dobroudja still in the 10th c. although certain specimens from Drustar, Dinogecia, Odurtsi and Ockorsh imply their wide distribution in the following 11th c., too (Tabl. LXI). Finds from Drustar (Tabl. LXI: 222, 223) suggest the local manufacture of some Middle-East models. A version of the Middle-Eastern reliquaries is a subtype with a rather simplified iconography pattern without medallions around the busts of the saints and absence of accompanying Greek inscriptions (Tabl. LXII). These reliquaries are most often found in Northeast Bulgaria and predominantly in the strongholds of the Dorostol eparchy – Drustar, Pukuijul lui Soire, Vetren, Tsar Assen, Ockorsh, Cappidava, Sredishte, Dinogecia, Isakcha, etc. It's not excluded that they might have been cast in Drustar or another important religious center of Northeast Bulgaria. Within the confines of the Dorostol eparchy (Drustar, Vetren, Sredishte, Tsar Assen, Isakcha, Dinogecia and others) in the 11th c. continued the dissemination of another kind big-sized encolpions, on whose obverse side is presented only the Crucifix, and the Holy Mary of Orante on the reverse (Tabl. LXIII). Special attention is paid to a type of big-sized reliquary crosses with a filigree ornamentation, whose diffusion into the territory of the Dorostol eparchy is assigned to the period after the beginning of the 11th c. They are commonly found in Tsar Assen, Odurtsi, Skalla, Pukuijul lui Soire, Dinogecia (Tabl. LXXVI: 408–414). The fine ornaments and gold-foil covering the specimens from Dinogecia and Tsar Assen give reasons to assume that in the 11th c. they were worn by superior clergy members. The small-sized reliquaries are characterized by the same geographical and chronological range of distribution as the big-sized ones. The depictions of the Crucifix and the Holy Virgin, however, are more simplified and the works of master workshops (Tabl. LXXV) can be easily distinguished from their local replicas of craftsmen with rather limited artistic creativity (Tabl. LXXIV: 378–384).

The generally accepted denomination of the big-sized reliquaries with engraved decoration is „Syrian". Within the boundaries of the Dorostol eparchy they are found exceptionally in the stronghold type of settlements like Drustar, Pukuijul lui Soire, Vetren, Poppina, Odurtsi, Dinogecia, Kavarna, Isakcha, and cultural

Табло I

1. *Посичането на св. Дазий Доростолски според миниатюра в Менология на Василий II от началото на XI в.*

3. *Златен пръстен с камея от гроб с посечени християни в некропола на Дуросторум–Силистра (края на III–началото на IV в.)*

5. *Двойка пауни от римската гробница в Силистра (средата на IV в.)*

2. *Гробница от началото на IV в. в Дуросторум–Силистра с малък некропол (ad sanctos?) около нея.*

4. *Северната късноантична, ранновизантийска и средновековна крепостна стена северно от средновековната епископска базилика от IX–X в. в Силистра*

Табло II

1. *Пръстен с хризма от крепостта Тегулициум – Ветрен (V–VI в.)*

2. *Пръстен с монограм (Антоний ?) от Дуросторум–Силистра (V–VI в.)*

3. *Пръстен с надпис от Дуросторум-Силистра (V–VI в.)*

4. *Пръстен с надпис (Азария) от Дуросторум–Силистра (V–VI в.).*

5. *Кадилница от съкровище с църковна утвар от Дуросторум–Силистра (VI в.).*

6. *Кадилница от аязмото в крепостта до с. Голеш (VI в.).*

7. Епископският дворец с епископската баня от V–VI в. в Дуросторум–Силистра

Табло III

1–3. *Раннохристиянската базилика в Дуросторум–Силистра*

Табло IV

3. *Котле с гравиран текст от VI в.*
в съкровище с църковна утвар от Силистра

1. *Свещници от V–VI в. в съкровище*
с църковна утвар от Силистра

2. *Лампа с форма на грифон от*
колективна находка
с църковна утвар от Дуросторум–
Силистра (V–VI в.)

Табло V

1. *Скален скит от V–VI в. по Суха река срещу крепостта до с. Голеш, Силистренско*

2. *Скална църква от V–VI в. по Суха река до с. Брестница, Тервелско*

3*. Скален манастир „Гяур евлери“ от V–VI в. по Суха река до крепостта при с. Балик, Тервелско.*

Табло VI

1. *Скална църква (католикон) в манастира „Гяур евлери“*

2. *Скални обители „Тарапаната“ от V–VI в. по Суха река до крепостта при с. Балик*

3. *Скална крипта с погребален параклис „Сандъклъ маара“ до Гяур евлери*

1. *Поглед към киновиалното спално в „Асар евлери“ под крепостта до с. Балик*

2. *Скална църква „Асар Евлери-1“ от V–VI в. под крепостта до с. Балик*

3. *Скална църква „Асар Евлери-2“ под крепостта при с. Балик и входа към нея*

1. *Скални обители от IV–VI в. по Суха река, до с. Хитово, Добричко*

2. *Гробна камера в обителта до Хитово*

3. *Знак IYI над гробна камера в килиите до Хитово*

4. *Скален манастир от V–VI в. до Думбровени в Румъния*

Табло IX

1. *Катедралният храм на средновековния Дръстър през втората половина на IX и X–XI в.*

3. *Комплекс верижни помещения (резиденцията на дръстърските архиереи през X в.?) западно от катедралната църква*

2. *Кръст от XI–XII в. от планински кристал, открит в гроба пред презвитерия на катедралния храм в Дръстър*

Табло X

1. *Триизмерна скулптурна композиция от източната фасада (?) на катедралния храм на Дръстър (X–XI в.)*

2. *Фрагмент от белоглинена керамична иконка от Дръстър (X в.)*

3–6. *Белоглинени рисувани плочки от църква № 2 от X в. в крепостта до с. Скала, Силистренско*

7. *Кирило-глаголически надпис от края на IX–началото на X в. от крепостта до с. Цар Асен, Силистренско*

***1.** Скални монашески обители около крепостта до с. Скала (X в.) и кораб графит в най-дясната килия*

***2.** Скален манастир „Хайдушките къщи“ от X в. върху левия бряг на р. Канагьол (Дристра) край с. Върбино, Силистренско*

***3.** Скален манастир „Върбенски пещери“ от X в. върху десния бряг на р. Канагьол до с. Върбино*

Табло XII

1. Кокарджа

1–3. *Скални църкви и килии от X в. по р. Канагьол в подножието на крепостта до с. Цар Асен*

2. Белбер канара

3. Геленджик

1. *Скална църква от X в. с килия („Гаргешката църква“) върху десния бряг на Канагьол до гр. Алфатар*

2. *Скална църква с многобройни графити от X в. върху левия бряг на Канагьол до гр. Алфатар*

3. *Скален манастир в м. Пенчов път върху десния бряг на Канагьол до гр. Алфатар*

4. *Графити в манастира в м. Пенчов път*

1. *Олтарът на църквата в местността Братила до гр. Алфатар*

3. *Гроб в криптата на манастира в Аязмото*

2. *Скален манастир в м. Аязмо до с. Руйно, Силистренско*

Табло XVI

1. *Църква B-4 в скалната обител от X в. до Басараби (Мурфатлар), окр. Констанца, Румъния*

2. *Църква B-1 в Мурфатлар*

3. *Крипта C-1 в Мурфатлар*

4. *Църква B-3 в Мурфатлар*

5. *Манастирът в сектор E в Мурфатлар*

1–6. *Графити в мурфатларските църкви*

1–2. *Ранновизантийски скален манастир „Гяур Евлери“ от V–VI в. по Суха река (около с. Балик), преизползван през X–XI в.*

Табло XIX

3. *Реликвариен кръст енколпион от Дръстър (X–средата на XI в.)*

4. *Реликвариен кръст енколпион от крепостта до с. Цар Асен (X–началото на XI в.)*

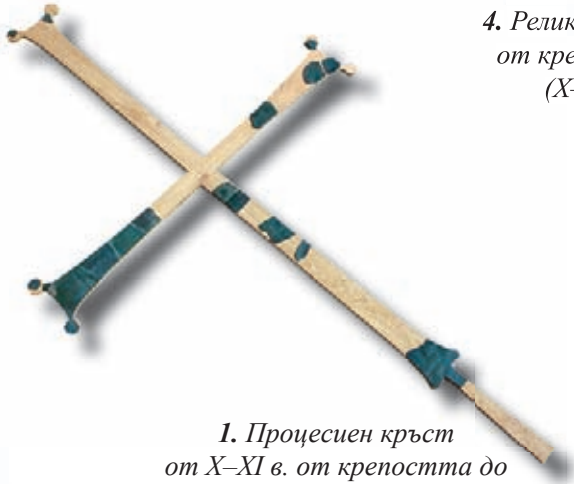

1. *Процесиен кръст от X–XI в. от крепостта до с. Балик, Тервелско (възстановка)*

2. *Реликвариен кръст енколпион от крепостта до с. Окорш, Силистренско (X в.)*

Табло XX

1. *Реликвариен кръст енколпион от Дръстър (X–средата на XI в.)*

2. *Реликвариен кръст енколпион от крепостта до с. Руйно (X–началото на XI в.)*

3. *Реликвариен кръст енколпион от крепостта до с. Цар Асен (X–началото на XI в.)*

6. *Реликвариен кръст енколпион от Нуфъру (Вичина ?) (X–XI в.)*

4. *Реликвариен кръст енколпион от Ветрен (X–средата на XI в.)*

5. *Реликвариен кръст енколпион от крепостта Пъкуюл луй Соаре (X–средата на XI в.)*

***2.** Църковен процесиен кръст от Ветрен (X в., преизползван и надписан в XI в.)*

***3.** Църковен процесиен кръст от Дръстър (края на X–XI в.)*

***1.** Църква № 1 в крепостта до с. Скала (първата трета на XI в.)*

1. *Оловна иконка със св. Георги от Дръстър (края на X–началото на XI в.)*

2. *Оловна иконка със св. Георги от Скала (края на X–началото на XI в.)*

3*. Оловна иконка със св. Пантелеймон от Североизточна България (края на X–началото на XI в.)*

Табло XXIII

1. *Стеатитова иконка със св. Теодор от Исакча (края на X–XI в.)*

2. *Стеатитова иконка със св. Георги от Дръстър (XI–XII в.)*

3. *Реликвариен кръст енколпион със св. Параскева и св. Георги от Ветрен*

4. *Кръст енколпион от Скала (първата трета на XI в.)*

6. *Позлатен кръст енколпион от Диногеция (XI в.)*

5. *Кръст енколпион от Цар Асен (първата трета на XI в.)*

Табло XXIV

1. *Керамичен медальон със св. Козма и св. Дамян от Исакча (XI–XII в.)*

2. *Бронзов медальон от Диногеция (втората половина на X–първата половина на XI в.)*

3. *Емайлов медальон с Христос от Диногеция (XI в.)*

4. *Емайлов медальон с Богородица от Диногеция (XI в.)*

5. *Златни обеци на дръстърски аристократки (съпруга и дъщеря?) на дръстърския феодал (деспот?) господин Иванко Тертер (70-те години на XIV в.)*

6. *Релеф с изображение на лъв от Дръстър–Силистра (XIII–XIV в.)*

horizons after the beginning of the 11th c., retaining an equal level of distribution till the end of the 12th c. (Tabl. LXXVII, LXXVIII).

The lack of sites with similar finds after the beginning of the 13th c. is the result of the fall of Constantinople and the constitution of the Latin Empire in 1203, the conquering of the Eastern provinces by the Muslims and the formation of self-dependent Bulgarian Kingdom after 1185. As a matter of fact, the end of the 12th c. is the terminus ante quem in the diffusion of the encolpion crosses with relief ornamentation into North Bulgaria, respectively within the confines of the Dorostol metropolitan bishopric.

CHAPTER NINE. DRUSTAR AND THE DOROSTOL EPARCHY IN THE AGE OF THE SECOND BULGARIAN KINGDOM (THE END OF THE 12TH–END OF THE 14TH C.)

As an outcome from the liberation war of the Assenevtsi (the family of Assen, Petar and their successors) between 1185–1188 Drustar and Dobroudja became incorporated into the boundaries of the Bulgarian Kingdom. In this period the diocese of the Dorostol metropolitan bishopric appears highly reduced because of the establishment of metropolitan cathedras in Preslav (the end of the 12th c.), Vichinna (the middle of the 13th c.) and Varna (after the beginning of the 14th c.). Ensuing from these changes the confines of the eparchy in the 14th c. used to encompass only a narrow area along the riverbed of the Danube between Tutrackan and Cherna Voda, the principal location of discovering coins belonging to the Drustar despot Ioan/John Terter. The concepts that even after the successfully brought to an end uprising of Assen and Petar in North Dobroudja was preserved the Byzantine military and civilian administration under the dictatorship of Constantinople have been rejected.

1 The Drustar metropolitan bishopric within the boundaries of the Bulgarian Kingdom and the diocese of the Constantinople Patriarch (1185–1235). In the chapter attention is drawn to the fact that the letter of the Bulgarian bishops to the Pope in Rome from 1203 did not have the signature of the metropolitan bishop of Drustar on it. All high-priests, who had signed the letter, were the heads of eparchies under the legislature of the Ochrid archbishop till the year 1185. Simultaneously with that, between 1185–1203, into the administrative boundaries of Bulgaria were incorporated large territories, which were eventually integrated into the metropolitan dioceses under the jurisdiction of the Tsarigrad Patriarch. However, none of them were delivered to the rule of the Turnovo archbishop.

The reasons for this phenomenon and the status of the Dorostol eparchy in particular have been the object of special discussions. The assumed by P. Mutafchiev and A. Kouzev point of view, according to which the eparchy was deliberately dissolved by The Assenev Brothers in order to transmit and ascribe its heritage to Turnovo and Preslav has been declined. If it corresponded to the actual facts, the Turnovo local council with the participation of three bishops, held in 1185 for the purpose of enthroning a new Turnovo archbishop, would hardly have happened. The absence of the Drustar metropolitan bishop in the diocese of the Turnovo archbishop is explained by the fact that The Assenev Brothers, and especially czar Kaloyan, complied formally with the age-long agreement between Constantinople and Rome, demanding that the Eastern Balkan provinces should be under the jurisdiction of the Oecumenical Patriarch, while the Western provinces should conform with the jurisdiction of the Pope. This was the reason why after the enforcement of the Union and its active functioning till1235 the eastern eparchies like Drustar, Messembria, Philipopolis, Beroe, etc., were subordinate to the Constantinople Patriarch, while the western eparchies like Velbuzhd, Cherven, Lovetch, Belgrad were delivered to the legislature of the Turnovo archbishop, recognizing the supremacy of the Pope. This division is corroborated by the letters of the Bulgarian high-priests to the Pope, by the correspondence of the Pope with the Bulgarian institutions and none-the-less by the eparchial registers of the Constantinople Patriarchate from the end of the 12th–the beginning of the 13th c. In accordance with the latter, at the beginning of the 13th c. the Drustar metropolitan bishopric was still a constituent part of the Constantinople Patriarchate.

2. The Drustar Metropolitan bishopric in the diocese of the Turnovo Patriarchate. The formal and definitive disruption of the Union with Rome during the rule of Czar Ivan Assen II (1218–1241) had significant consequences for the clerical organization in Bulgaria and the status of the Drustar metropolitan bishopric in particular. According to the written sources (the passionals of St. Petka and St. Theodosius of Turnovo) the diocese of the Bulgarian patriarchy officially acknowledged at the council in Lampaski in 1235 became enormously expanded, encompassing all territories subjected to the jurisdiction of the Turnovo Ruler. In agreement with the Synodicon of czar Boril to the Bulgarian Patriarchate were subjoined Drustar and the rest of the eparchies that used to be outside the jurisdiction of the Turnovo patriarch. Once more owing to the Synodicon we are familiar with the names of the Drustar high-priests Cyril, Averkius, Theodul, Joseph, Dionikius and Kallinik, who were in office after 1235 till the end of the 14th c. To the list should be added the name of Zacharius, who took part in the anti-heretic synod in Turnovo in 1360. It's quite an impressive fact that for about 130 years i. e. till about 1370 the Drustar metropolitan chair was consecutively succeeded by seven

bishops. In broad outlines this number coincides with the succession of hierarchs in the other metropolitan bishoprics like those of Lovetch, Preslav, etc.

3. The Dorostol eparchy in the scope of the Varna Metropolitan bishopric. After the death of George Terter in 1323 some of his relatives succeeded in emancipating the formation of a half-dependent feudal principality along the Southern Dobroudja seacoast with a capital of Karvunna. Simultaneously with that in 1325 for the first time in the sources is recorded the name of a Varna and Karvunna metropolitan bishop, who was a tributary to the Tsarigrad patriarch. After 1347 Varna once again fell within the boundaries of the Turnovo Kingdom and Constantinople was compelled to recall temporarily its bishop till 1369. These events were repeated half a century later, when simultaneously with the constitution of the Vidin kingdom its metropolitan bishop became subordinate to the Constantinople Patriarchate. The establishment of the Dobroudja despotic domain and the Varna metropolitan bishopric in parallel with the rest of the events led to the last successive reduction of the Dorostol eparchial diocese in the Middle Ages.

The political events in the Dobroudja despotic domain from 1368–1369 also had their impact on the fate of Drustar and the Dorostol metropolitan bishopric. In return for the political support provided by the despot Dobrotitsa for the Bulgarian czar Ivan Alexander he was rewarded by the delegation to the Drustar rule. Ensuing of this to Drustar was assigned Dobrotitsa's son John Terter known as Ivanko. As a result of these changes the Danubian town was delivered to the diocese of the Varna metropolitan bishop. Its incorporation is illustrated by two registers of the Tsarigrad Patriarchate from 1370, in which Drustar appears among the strongholds falling into the administration of the Varna high-priest. However, the Drustar metropolitan bishopric was not dissolved but temporarily re-subordinated to the Varna metropolitan diocese, a routine practice of widespread distribution in Byzantium of the 14th c. This retribution is registered in a verdict of the Constantinople Synod from July 24th 1370 prohibiting the Varna bishop to succeed to the Holy Synthrone in Drustar. After 1377 John Terter – Ivanko committed the homicide of his wife's brother, his brother-in-law Michail Palaeologus (a despot of Messembria) and initiated a self-dependent trend of policy disregarding his father's rule in Karvunna. The independent self-governed coinage of Drustar implies the emancipation of the town and its conversion into a semi-dependent principality/despotic domain = despotate.

The fate of the Drustar metropolitan bishopric after these reformations remains vaguely elucidated, since after the 14th c. was enforced the canonic law that „the clerical matters (referring to the church dioceses – note of the author) should be altered in parallel with the changes in the civilian priorities". Now we have a

greater certainty to claim that after Ivanko inherited Dobrotitsa, he left Drustar and around 1385 the town was annexed to the bounds of the Turnovo Kingdom. This change brought about the re-establishment of the metropolitan cathedra and the metropolitan throne of Drustar was once again reattributed to the Bulgarian Partiarch. The sources indicate that in 1388 czar Ivan Shishman was forced to surrender Drustar to the Ottoman Turks but say nothing specific about the destiny of the Drustar bishop. Judging by the usual practice of the conquerors, the metropolitan bishopric was not likely to have been dissolved and rather likely to have retained its belonging to the diocese of the Turnovo patriarch. With the definitive abolition of the Turnovo Patriarchate and its demotion into a metropolitan diocese around 1417 Drustar must have been reattributed to the Constantinople Patriarchate. It's substantiated by the fact that one of the delegated representatives of the Oecumenical Patriarchate for the Council in Florence from 1415 was the Dorostol metropolitan bishop Kallist.

CHAPTER TEN. THE CHRISTIAN MONUMENTS FROM DRUSTAR AND THE DOROSTOL EPARCHY IN THE PERIOD OF THE SECOND BULGARIAN KINGDOM (THE END OF THE 12TH–END OF THE 14TH C.)

It is difficult to specify the overall range of the monuments since, as mentioned above, in this period the eparchy repeatedly loses some of its diocese territories. While at the beginning of the 12th c. it used to spread over the entire Dobroudja and Loudogorie regions, then about the mid-13th c. after the establishment of a metroplitan bishopric in Vichinna it became deprived of Northern Dobroudja, and after the beginning of the 14th c. with the constitution of the same clerical institution in Varna it lost the entire Dobroudja seacoast. In this line of reasoning our attention will be focused exclusively on the monuments of Drustar and the adjacent strongholds.

1. Temples and monasteries. The documented construction history of the old cathedral temple in Drustar provides adequate evidence about its functioning as pre-designed in advance throughout the period of the 13th and the beginning of the 14th c. During the big Tartar invasion in 1242 the town was devastated and the church set to fire. This is illustrated by the burned layer of the tile-paved flooring dated to the middle of the 13th c. on the basis of coins and a monetary hoard composed of Latin and Bulgarian coin imitations. Immediately after that the floor was cleared, the temple restored and a belfry tower raised by its north façade (Tabl. IX: 1; LXXIX: 434). The remnants of the old patriarchal and episcopal

residence west of the church (Tabl. IX: 3) were definitively destroyed after 1242. Above their ruins in front of the narthex was erected a representative two-winged building reasonably identified with the new metropolitan residence. This factual background defies the contention that the church lost its status of a cathedral temple and was reduced to an ordinary neighbourhood church. In this case it's suitable to make a reminder of the old canonic rule in accordance with which the bishopric residence should be in the immediate proximity of the cathedral temple.

In the research of the cathedral church was established that at a certain stage (the second half of the 14th c.) above the presbyterium of the proteisis was raised a solid stonework building identified with the residence of John (Ivanko) Terter. It signifies the discontinuance of the temple's existence as a cathedral basilica with the partial preservation and conversion of its southern nave into a funerary chapel (Tabl. LXXIX: 434), where the relations of the despot were buried. This is evidenced by their jewellery adornments and especially by the earrings with an engraved two-headed eagle and a monogram of John Terter, known from the uncovered coins (Tabl. LXXIX: 437, 438). However, positive evidence that the building in question was raised upon the apses of the church after the middle of the 14th c. and not for instance towards the end of the 14th c. when Drustar was conquered by the Ottoman Turks, is not available. This is the reason for me to assume that the basilica kept its status as a cathedral temple of the Drustar metropolitan bishops at least till the end of the 14th c.

In the epoch of the Second Bulgarian Kingdom in the approximate center of the Drustar stronghold was erected a small church (Tabl. LXXX, LXXXI). It belongs to the type of the so-called decussate/cruciform domed churches with a tight cross without a narthex, whose earliest manifestations are in the 12th c. and reach their greatest distribution in the 14th c. According to the stratigraphical surveillance in this part of Drustar the temple is referred to the period after the Tartar invasion from 1242. Its plan, dimensions, pseudo-cellular structure have their close analogues among the Dobroudja churches from the 14th c. in Kalliakra, Nickulicel („St. Athanasius") and Varna („St. George").

To all probability to the decoration of a mediaeval church from the 12th–14th c. should be related a stonework relief presenting a lion tormenting a serpent from Sillistra (Tabl. LXXX: 444). By its stylistic peculiarities it is attributed to the 13th–14th c. and reminds of the resembling relief depictions from the St. George church in Varna.

2. Cult objects. These are predominantly pectoral encolpion crosses but in this chapter special attention is drawn to the new trends in their craftsmanship and

dissemination. Towards the beginning of the 13th c. the number of the so-called Middle-Eastern encoplions (with relief-embossed and engraved figures), as well as their replicas became abruptly diminished. It is accounted for by the conquering of the holy places and the Asia Minor/Anatolian provinces by the Turks, the conquest of Constantinople and the contiguous territories by the crusaders, and none-the-less by the constitution of the Second Bulgarian Kingdom. Within the confines of the Dorostol eparchy (Drustar, Vetren, Pukuijul lui Soire, Isakcha), around the middle of the 13th c. appeared the so-called Kiev type of reliquaries, related to the commercial contacts and migratory movements from the lands of Russia resulting from the Tartar invasions (Plate 121, 122; Tabl. LXXXII: 460–465). Highly widespread remained the small single-side crosses traditionally familiar from the 11th–12th c., although in the 13th–14th c. the shapes became more sophisticated and more often cast of bronze than of lead (Tabl. LXXXII: 448–457). In a similar manner was established the analogous continuity in the workmanship and distribution of the small crosses made of minerals or semi-precious stones.

Also to the cult type of objects is referred the collection of dining sgraffito dishes found in the vicinity of the cathedral basilica in Drustar and decorated with angels, cherubs, seraphim and very often inscribed with the Cyrillic letters M and T. (Metropolitan Bishop?) (Tabl. LXXIX: 435, 436). It's quite possible that they were used in the metropolitan residence and metropolitan church in the course of the 14th c.

1

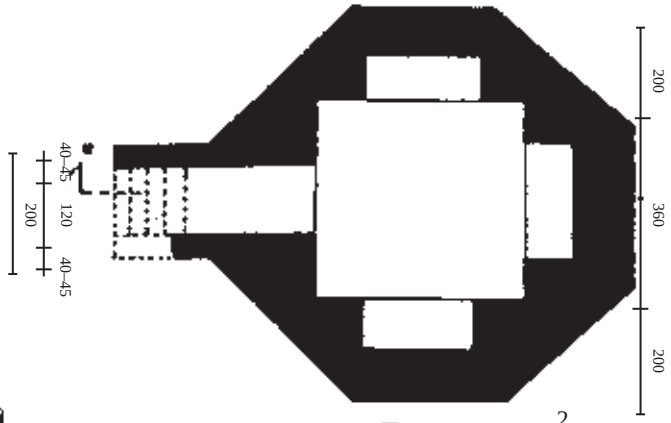

План 2

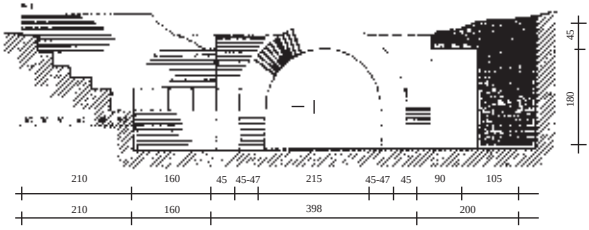

Разрез 3

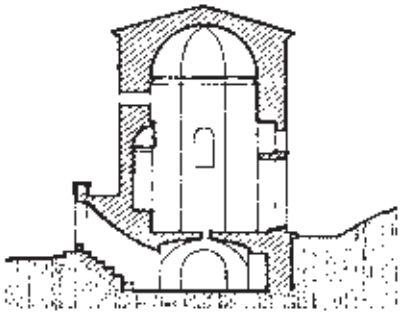

5

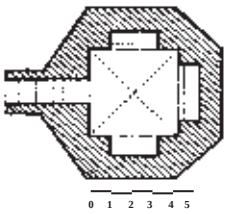

6

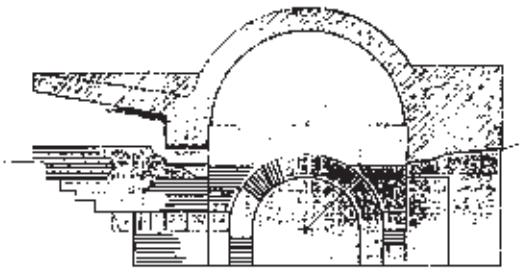

4

1. *Златен пръстен с камея от Дуросторум (края на III–началото на IV в.);*
2, 3. *Мартириумът с трите аркосолия от Дуросторум–Силистра (началото на IV в.). План и разрез по Г. Милошевич и П. Доневски;*
4. *Реконструкция на мартириума според Г. Милошевич;*
5, 6. *Реконструкция на мартириума с трите аркосолия според Ст. Бояджиев*

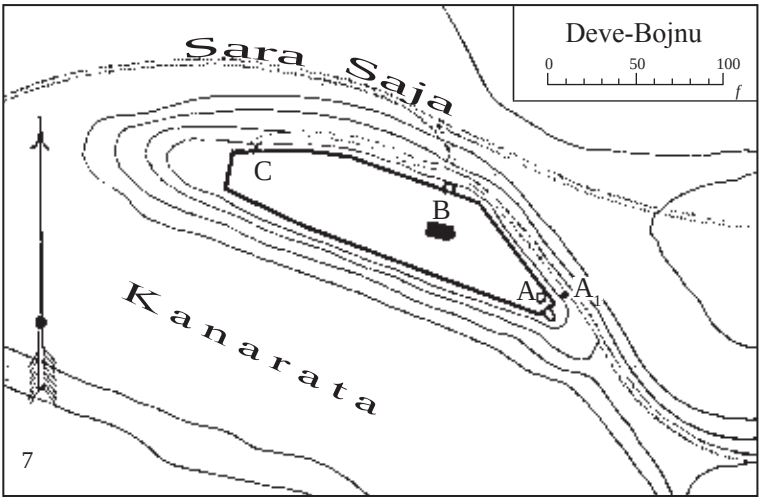

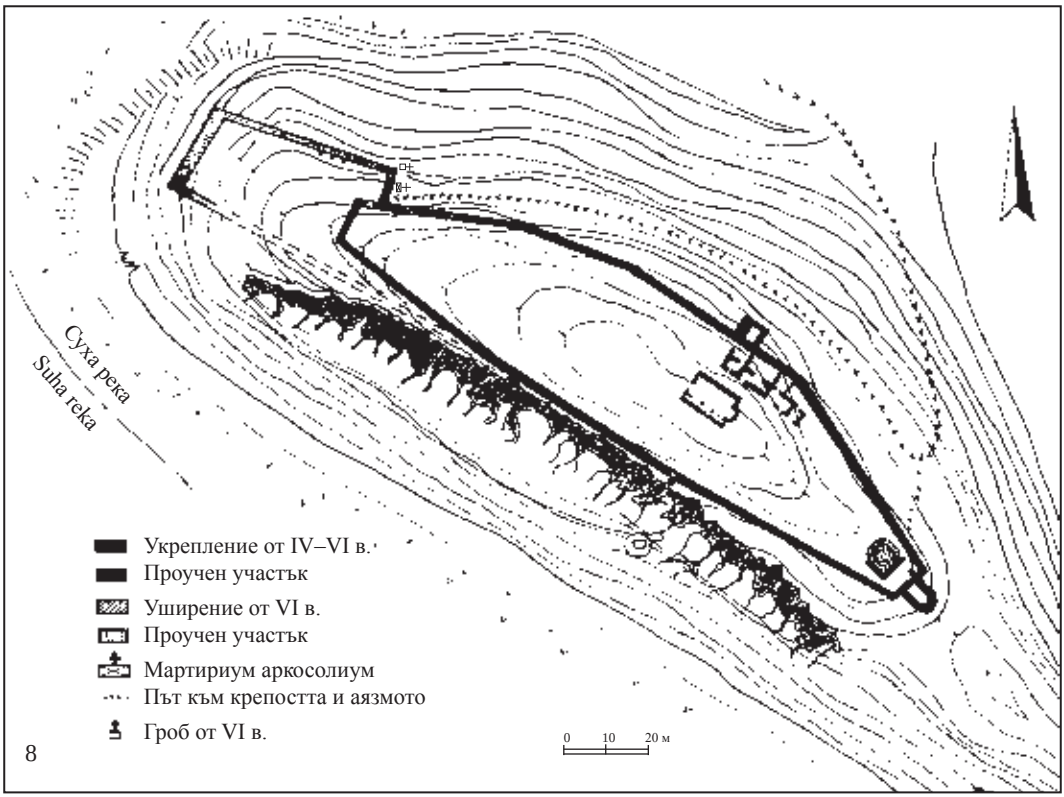

7. *План на късноантичната крепост до с. Голеш, Силистренско (според К. Шкорпил);* ***8.*** *План на късноантичната крепост до Голеш след проучванията през 1994 г. (според Г. Атанасов)*

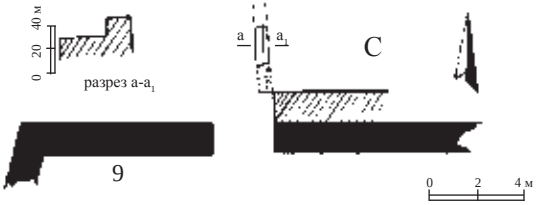

9

10

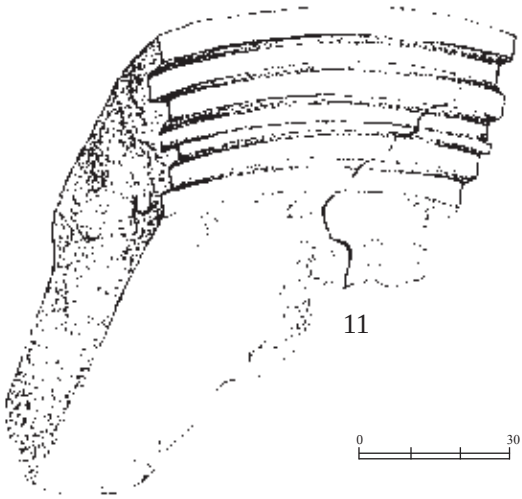

11

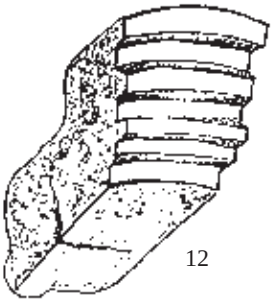

12

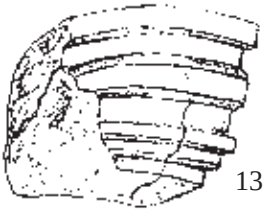

13

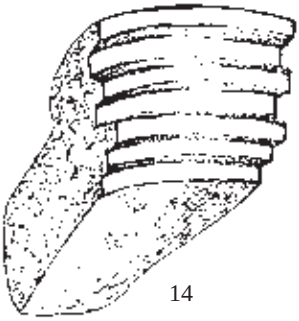

14

15

9. *План на входа и ъгъла на крепостта до с. Голеш (по К. Шкорпил);*
10–14*. Обработени каменни блокове от стените*
и арката на мартириума в крепостта до Голеш (VI в.);
15. *Рисунка на иконата от мартириума до крепостта до с. Голеш (VI в.)*

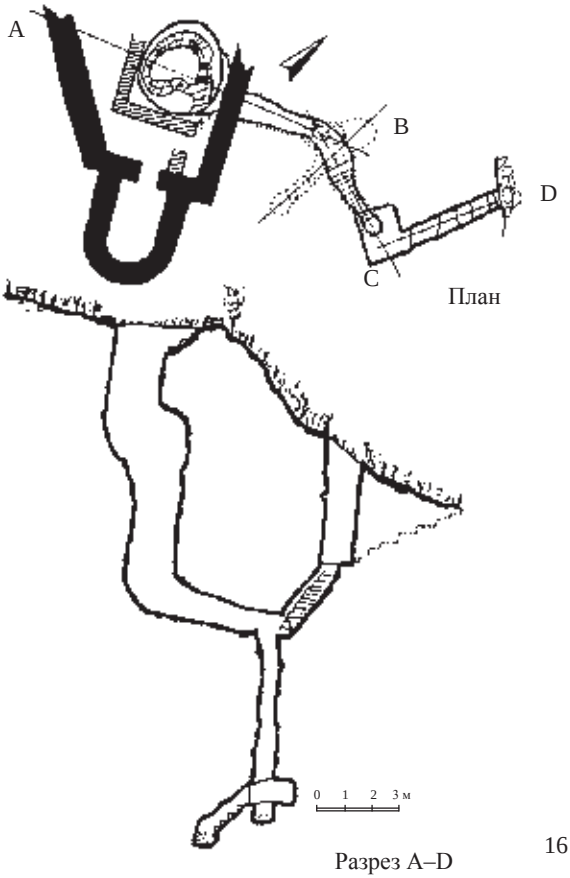

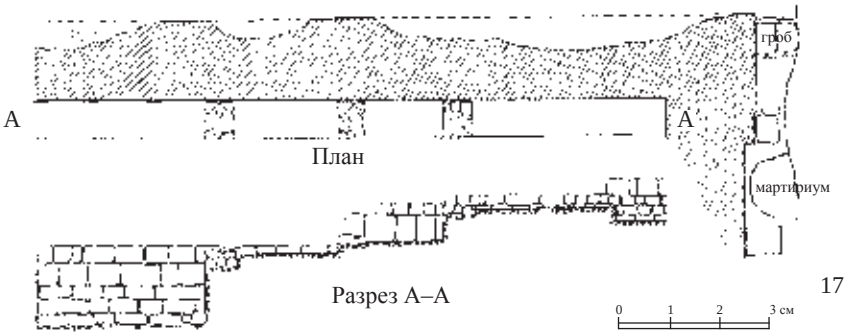

16. *Югоизточната ъглова кула от IV–V в. и аязмото за светена вода в крепостта до с. Голеш;* ***17****. Северната и източната стена от VI в. на кастела до с. Голеш и мартириума до източната стена*

Табл. XXIX

18. *Рисуван кръст в кръг с охра върху архитектурен детайл от мартириума в Голеш (VI в.);* ***19.*** *Кръст, врязан върху камък, от зида на мартириума в Голеш;* ***20****. Кръст в кръг, скулптиран върху каменна плоча от Дуросторум–Силистра (V–VI в.);* ***21****. Каменна плоча с надгробни епитафии от Одесос, върху която се чете името на епископ Дулцисим от Дуросторум (края на VI в.);* ***22.*** *Бронзов гълъб от конфесиото под олтарната преграда на базиликата в Голеш (V–VI в.);* ***23 и 24****. Кръстчета енколпиони от VI в. от крепостта до с. Голеш;* ***25****. Бронзово кръстче от VI в. от района на Силистра;* ***26.*** *Оловно кръстче от V–VI в. с хризма от Дуросторум–Силистра;* ***27.*** *Оловно кръстче от VI в. от Силистренско (Руйно ?);* ***28–30.*** *Раннохристиянски пръстени от V–VI в. от Дуросторум–Силистра;* ***31.*** *Гривна от Дуросторум–Силистра с бюст на Богородица Оранта, фланкирана с кръстове (V–VI в.)*

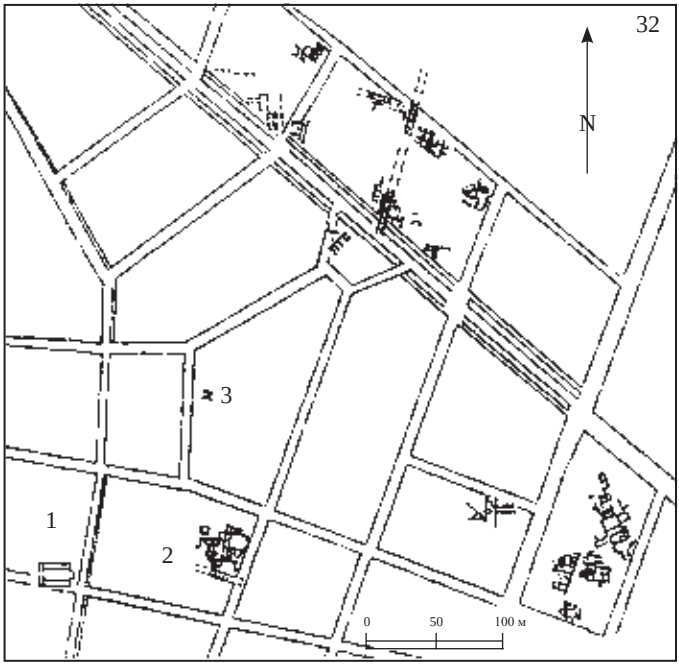

32. *Централната част на Дуросторум през IV–VI в.: 1. Базилика, 2. Епископска резиденция, 3. Апсида на базилика на ул. „Сан Стефано“;* ***33.*** *План на епископската резиденция с епископската баня от V–VI в. (период 4 по П. Доневски)*

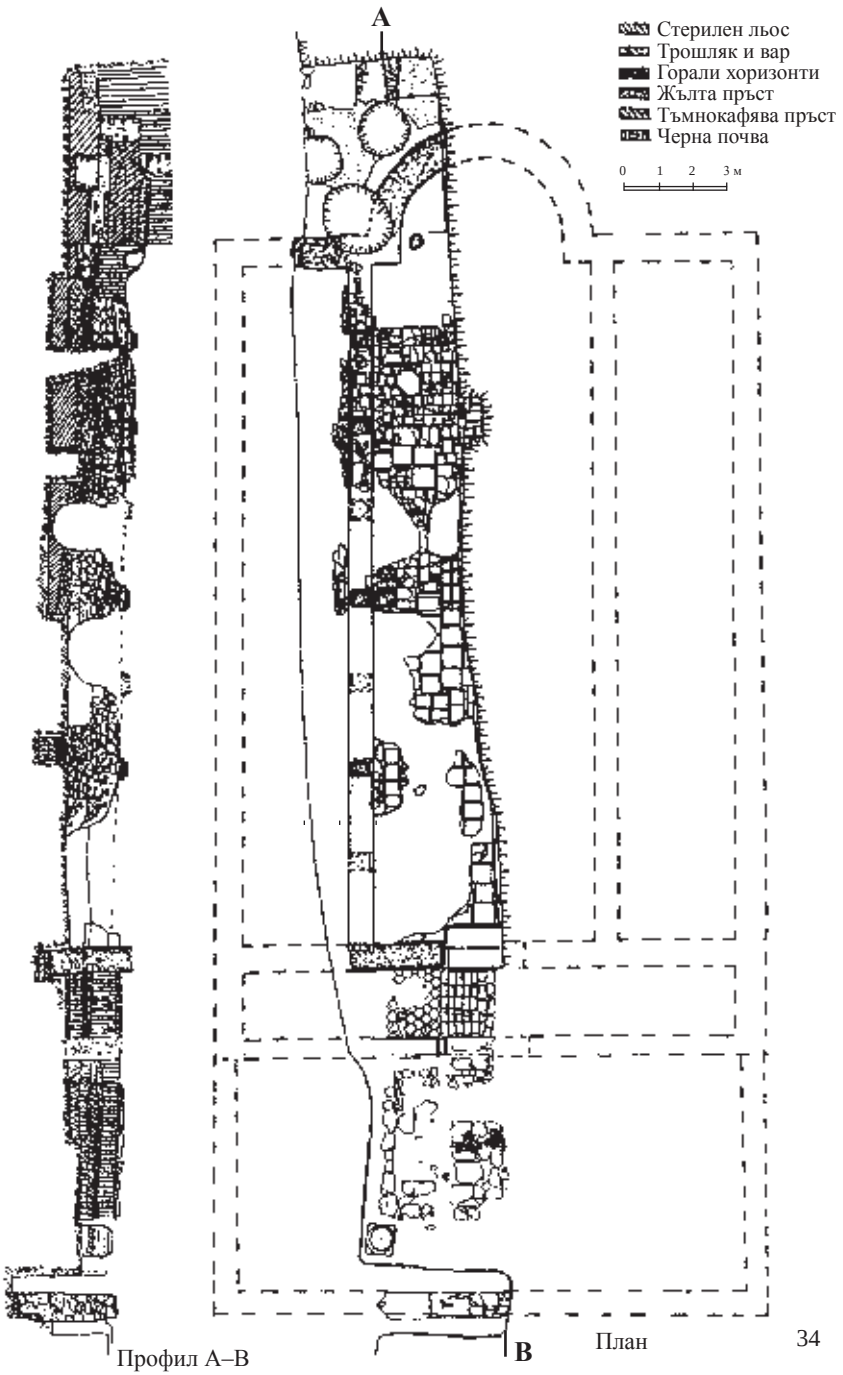

***34**. Раннохристиянската базилика в Дуросторум (края на IV–VII в.)*

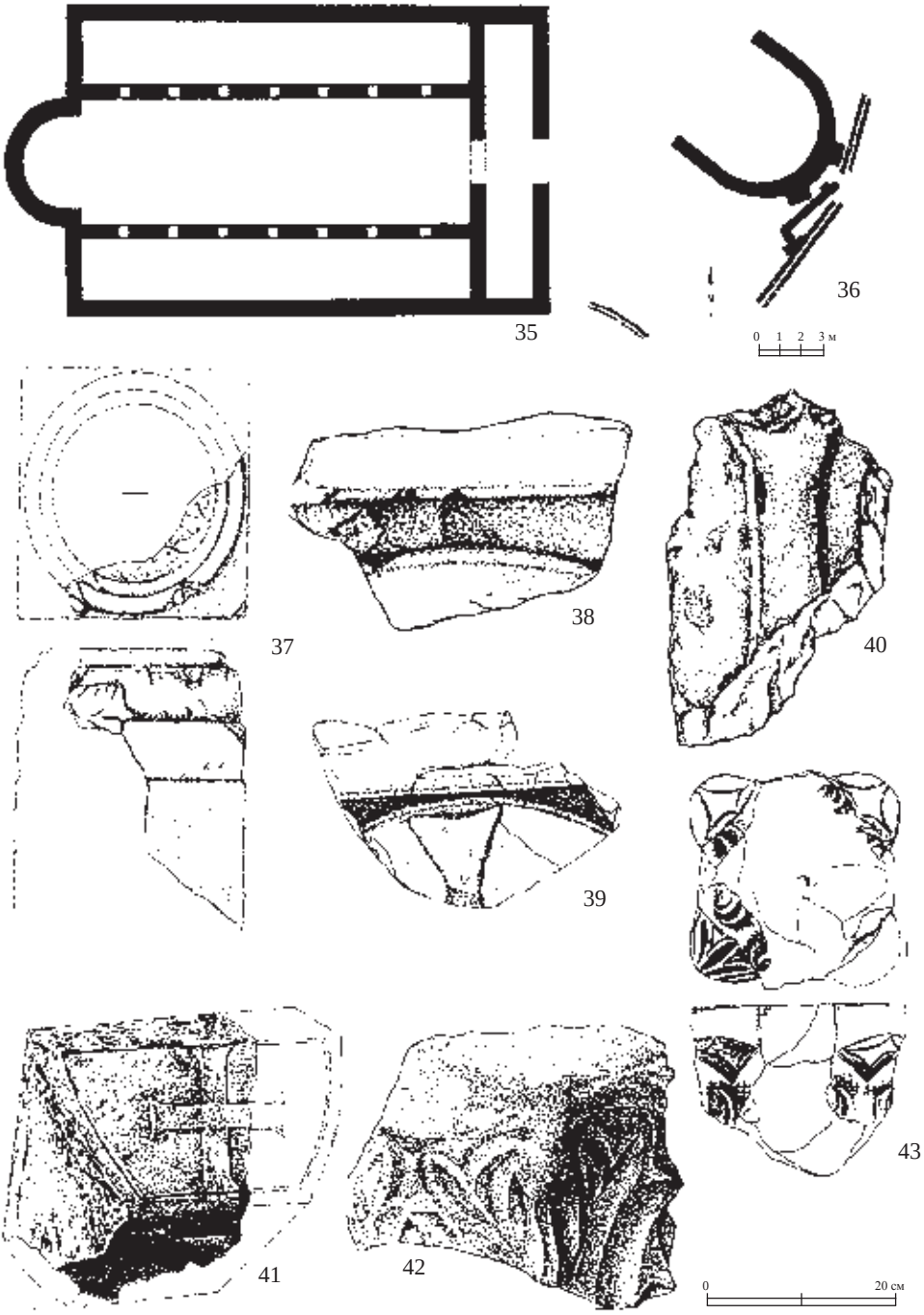

***35**. Реконструкция на плана на базиликата до Полицията; **36.** Апсидата на базилика по ул. „Сан Стефано“; **37–43.** Архитектурни детайли от базиликата до Полицията.*

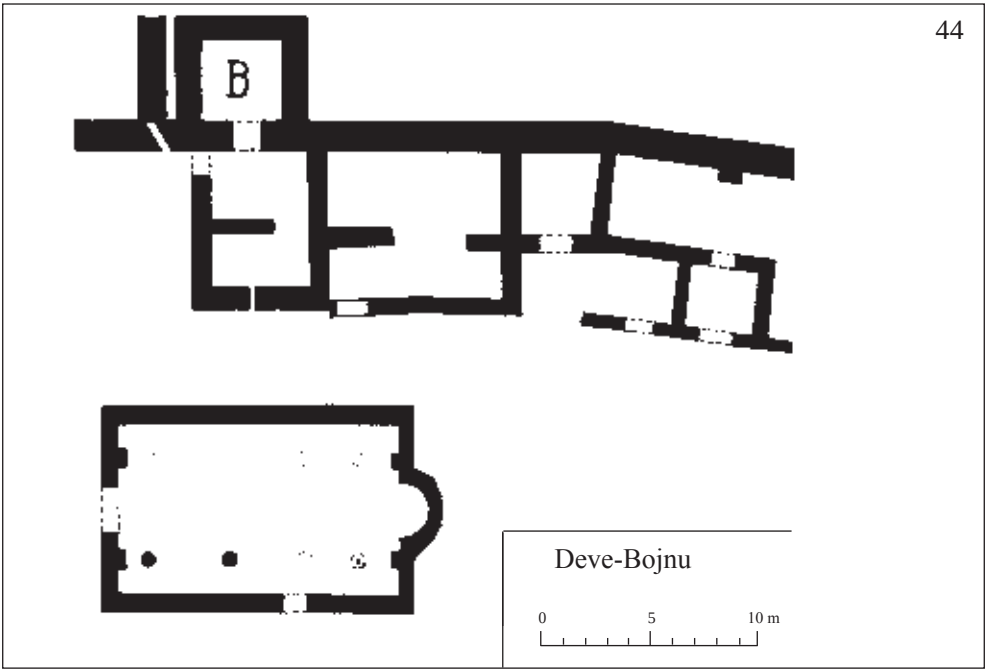

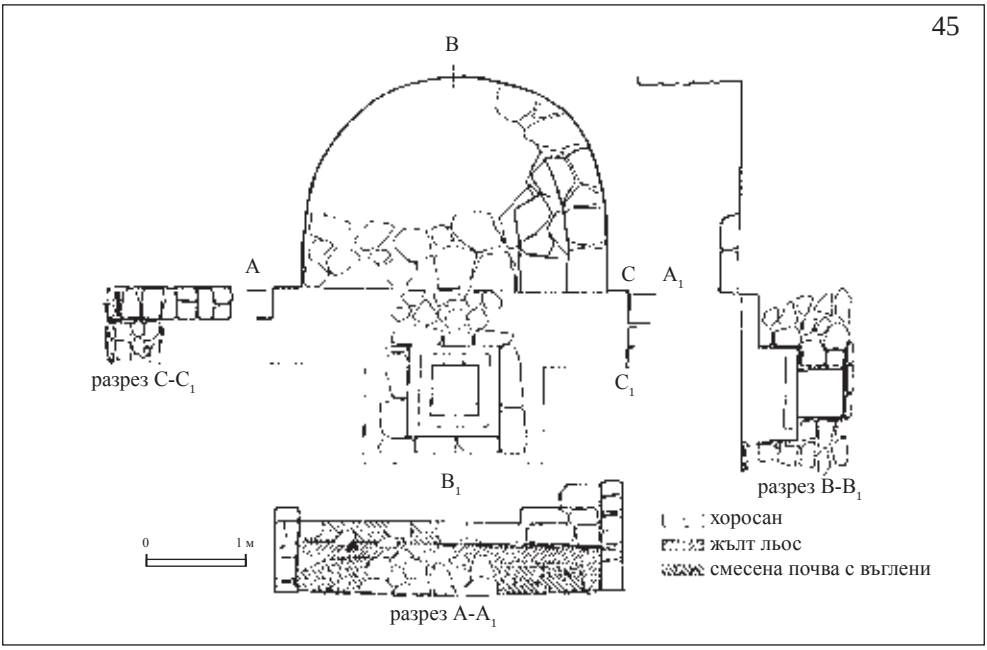

44. *Базиликата от V–VI в. в крепостта до с. Голеш (по К. Шкорпил);* ***45.*** *Апсидата със синтрона и конфесиото на базиликата до с. Голеш (по Г. Атанасов)*

46

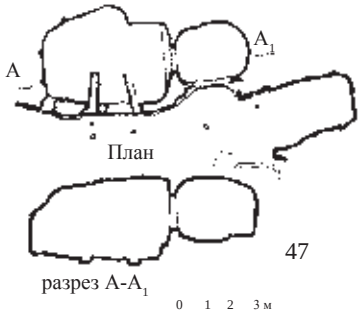

47

51

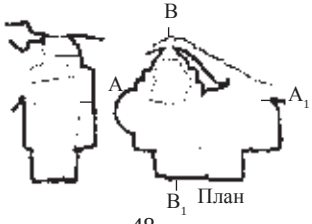

48

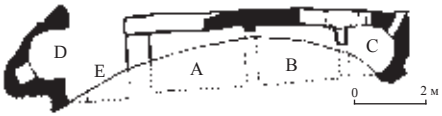

50

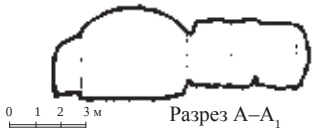

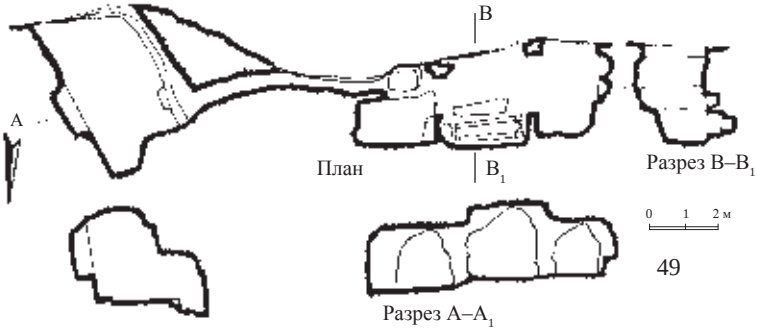

49

***46**. Скалните манастири от V–VI в. в района на Дуросторум–Силистра;* ***47**. Скалният манастир по Суха река срещу крепостта до Голеш;* ***48.** Скалният манастир по Суха река до с. Брестница, Добричко;* ***49.** Скалният манастир по Суха река до с. Хитово, Добричко;* ***50.** Скалният манастир до Думбравени, окр. Констанца;* ***51.** Скални помещения и коридори по Суха река в подножието на късноантичната крепост до с. Оногур, Добричко*

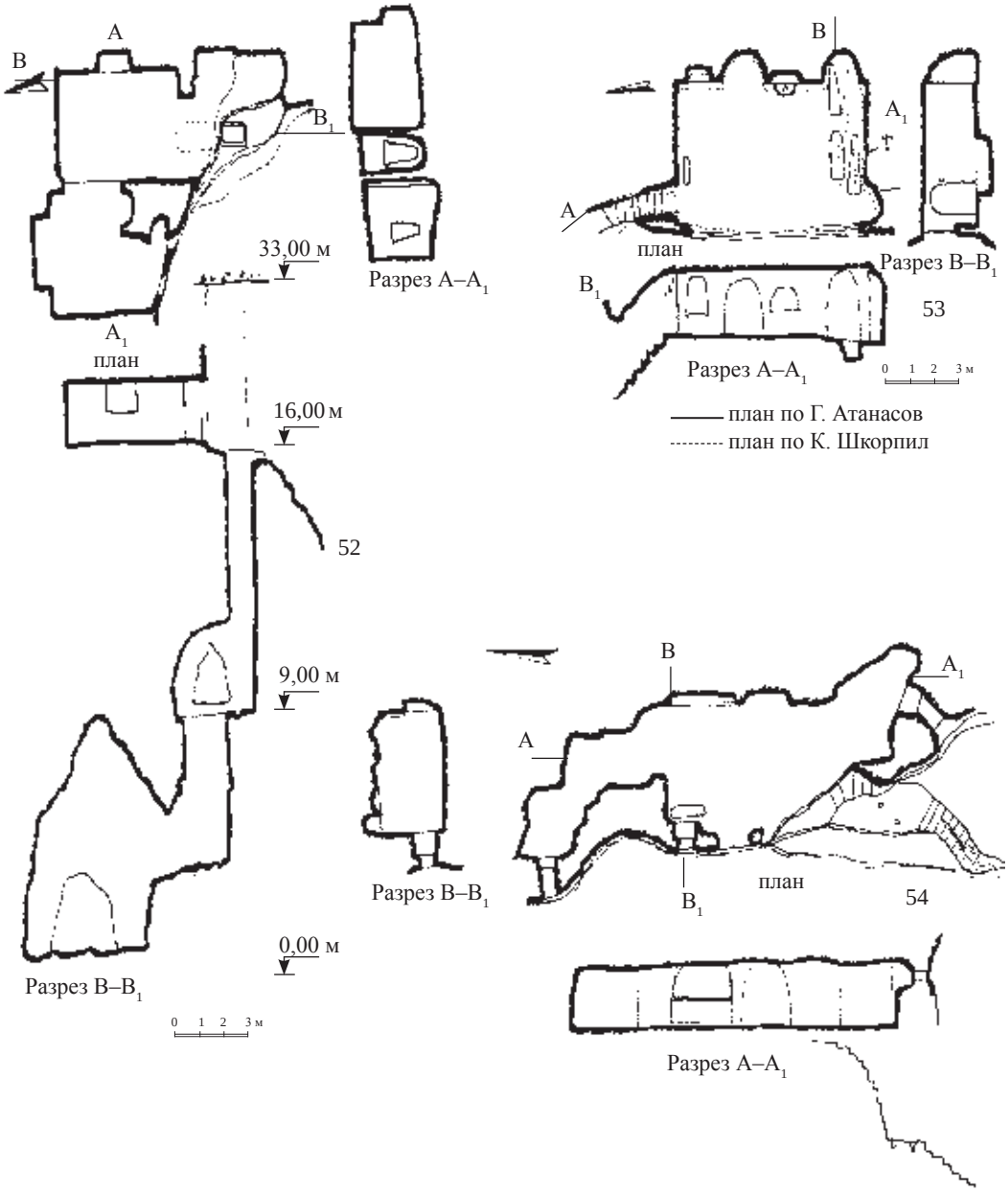

52. *Скална църква „Асар Евлери-1“ от V–VI в. в подножието на късноантичната крепост (Адина?) до с. Балик, Добричко.* ***53.*** *Скална църква „Асар Евлери-2“ от V–VI в. в подножието на крепостта (Адина?) до с. Балик.*
54. *Общежително скално помещение в подножието на крепостта до с. Балик*

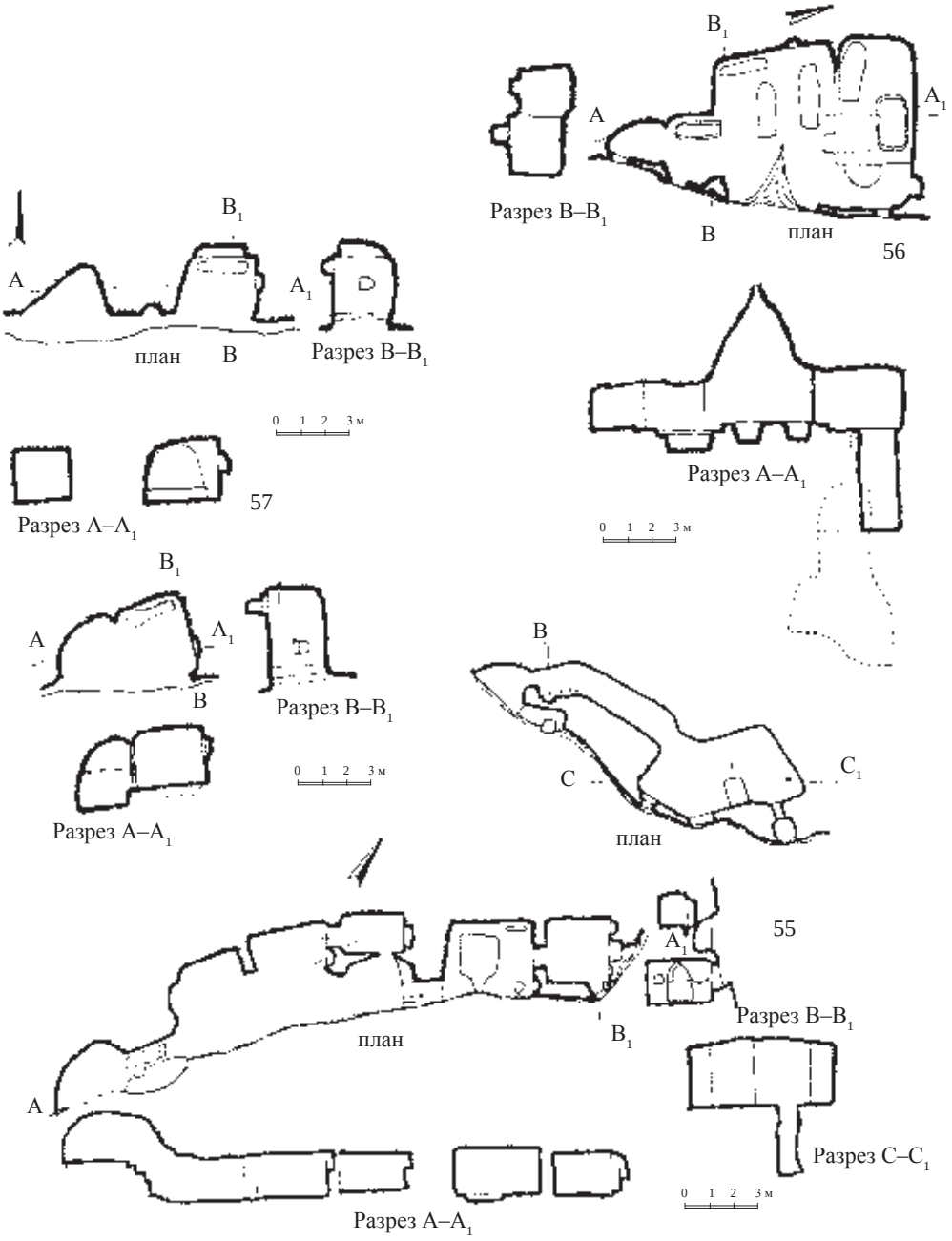

55. *Скалният манастир „Гяур евлери“ от V–VI в. по Суха река срещу крепостта до с. Балик;* ***56.*** *Гробищната църква „Сандъкръ маара“ срещу крепостта до с. Балик;* ***57.*** *Скални обители „Тарапаната“ срещу крепостта до с. Балик.*

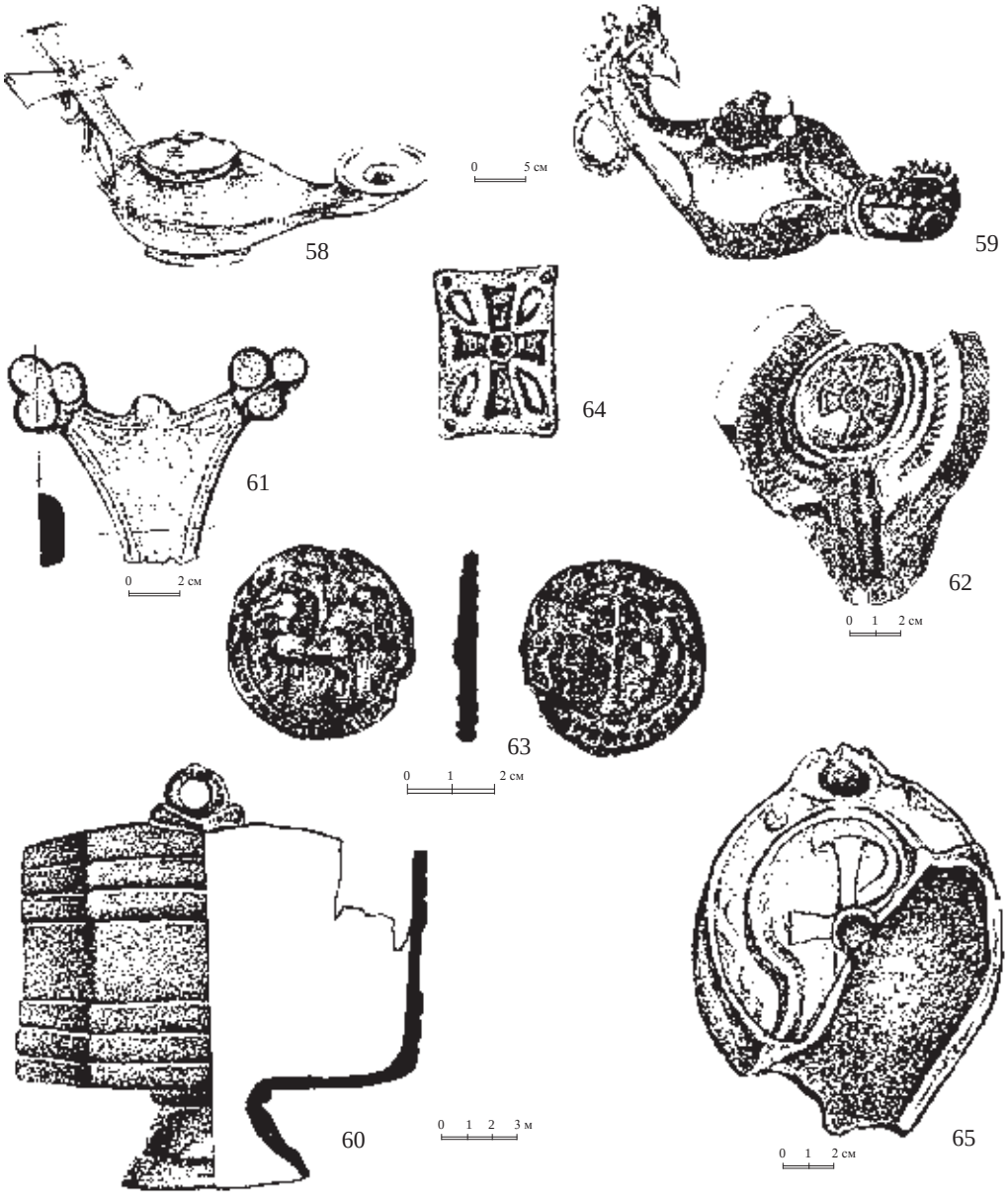

***58 и 59**. Бронзови лампи от съкровището с църковна утвар от Дуросторум-Силистра (VI в.);* **60.** *Бронзова кадилница от крепостта до с. Голеш (VI в.);* **61.** *Фрагмент от процесиен кръст от Силистра;* **62.** *Глинен калъп за лампа от VI в., намерен в Силистра;* **63.** *Бронзов медальон от ранновизантийския кастел до с. Войниково, Добричко (VI в.);* **64.** *Бронзова апликация с клетъчен емайл от Ветрен, Силистренско (VI в.);* **65.** *Глинена лампа с хризма от крепостта до с. Голеш (V–VI в.)*

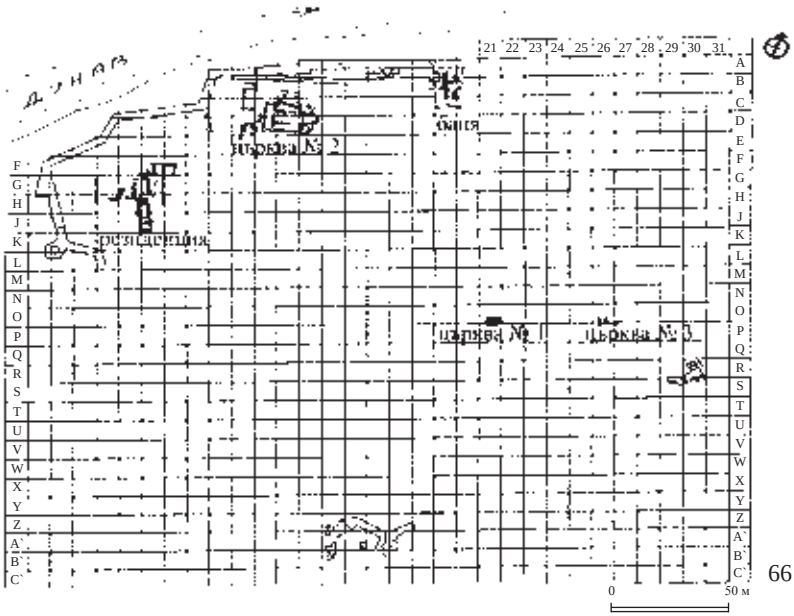

66

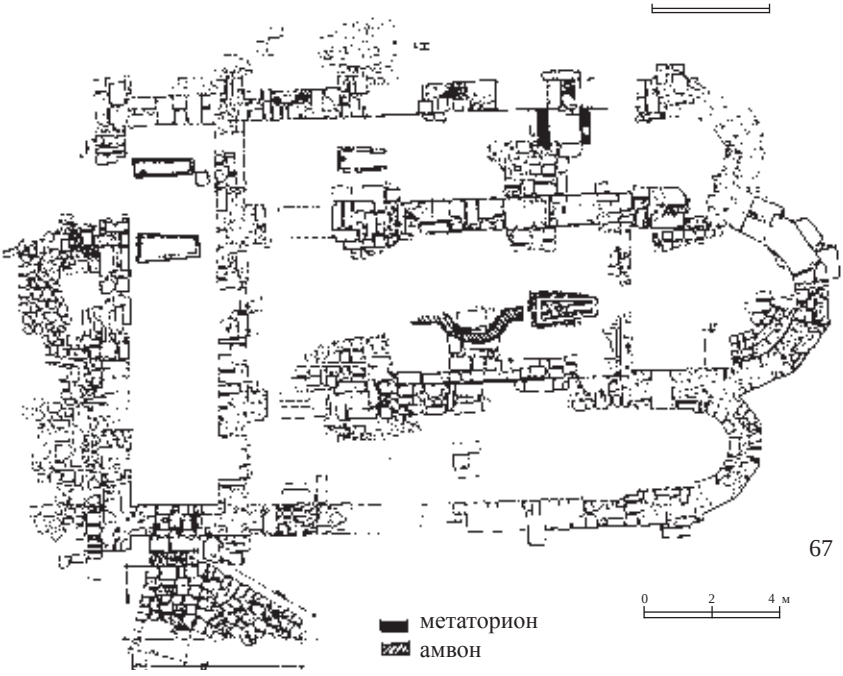

67

66. *План на средновековния Дръстър (по Ст. Ангелова) с църква № 1 от XIII–XIV в., катедралната църква № 2 от IX–XIV в. и църква № 3 от XVII–XVIII в.;*
67. *Катедралната църква на средновековния Дръстър от IX–XI в. (по Ст. Ангелова с допълнения от Г. Атанасов)*

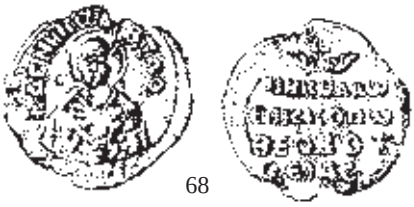

68

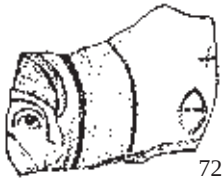

72

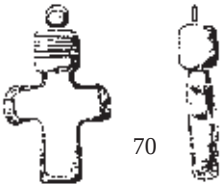

70

0 1 2 см

0 1 2 3 м

0 10 см

71

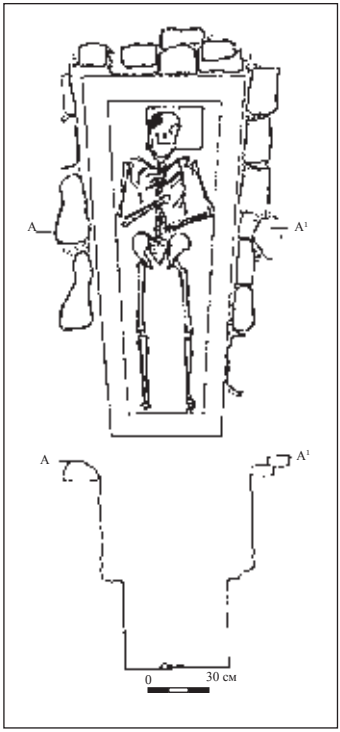

A A¹

A A¹

0 30 см

69

0 5 см

73

68. *Печат на епископ Николай (70-те–80-те години на IX в.);* ***69.*** *Епископски гроб пред олтарната преграда на катедралната базилика в Дръстър (XI–XII в.) (по Ст. Ангелова);* ***70.*** *Кръст от планински кристал в епископския гроб в катедралната църква на Дръстър (XI–XIII в.);* ***71.*** *Знаци върху канцела на олтарната преграда на катедралния храм в Дръстър (X в.);* ***72.*** *Белоглинена рисувана икона с лика на Богородица от помещенията западно от катедралната църква на Дръстър (X в.);* ***73.*** *Скулптурна композиция с апокалиптичен сюжет източно от катедралната църква на Дръстър (X в.)*

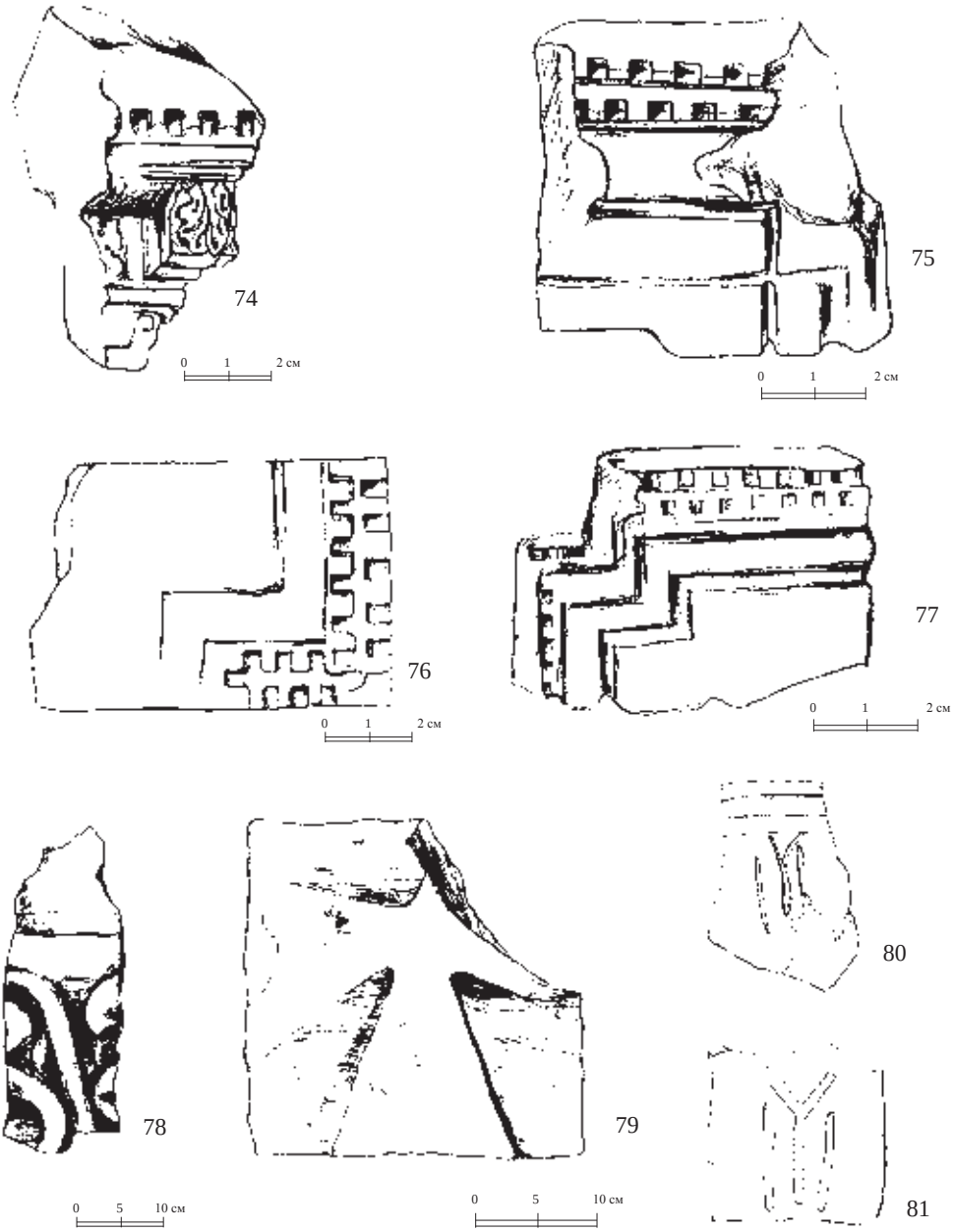

***74–79**. Каменни архитектурни детайли с пластична украса от катедралната църква на Дръстър (X–XI в.) (по Ст. Ангелова); **80 и 81**. Строителна керамика със старобългарски знаци от катедралната църква на Дръстър (IX–X в.) (по Ст. Ангелова)*

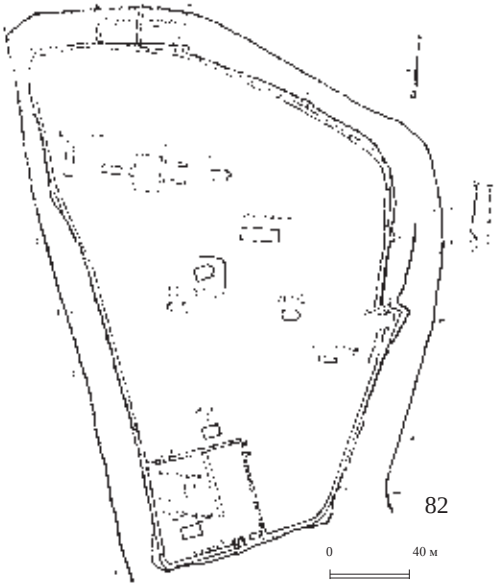

82

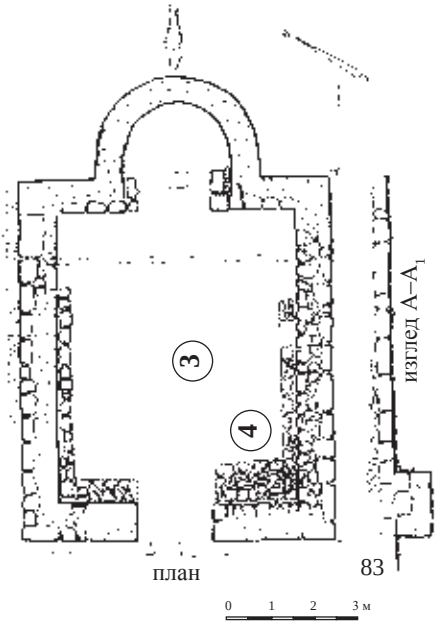

83

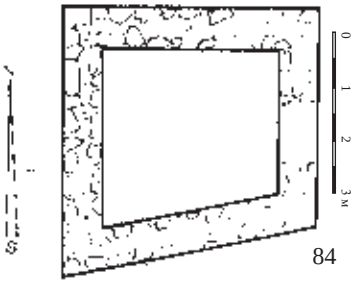

84

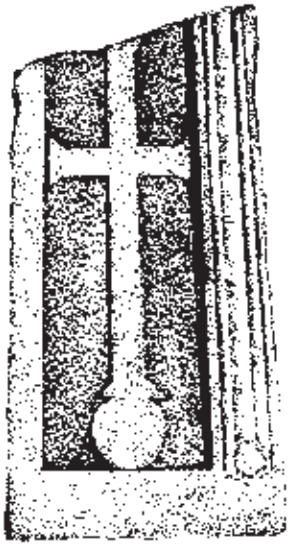

85

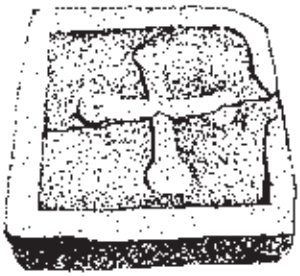

86

82. *План на ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско с трите църкви (по В. Димова, Ц. Дремсизова и В. Антонова);* ***83.*** *План на ранносредновековна църква № 3 от X в. в Цар Асен (по В. Антонова и Ц. Дремсизова);*
84. *План на каменното жилище до църква № 3;*
85–86. *Архитектурни детайли от църква № 3 в Цар Асен.*

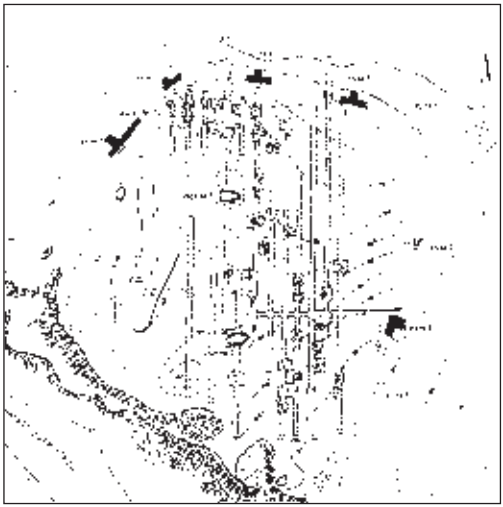

87

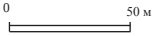

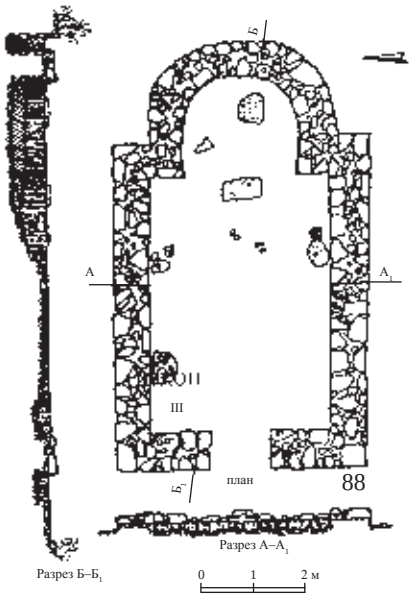

88

89

90

91

92

93

94

95

87. *План на ранносредновековната крепост до с. Скала, Силистренско (по В. Йотов и Г. Атанасов);* ***88***. *Църква № 2 от X в. в Скала (по Г. Атанасов и В. Йотов);* ***89–92***. *Мраморни капители от църква № 2 в Скала (X в.);* ***93–95***. *Белоглинени рисувани плочки от църква № 2 в Скала (X в.).*

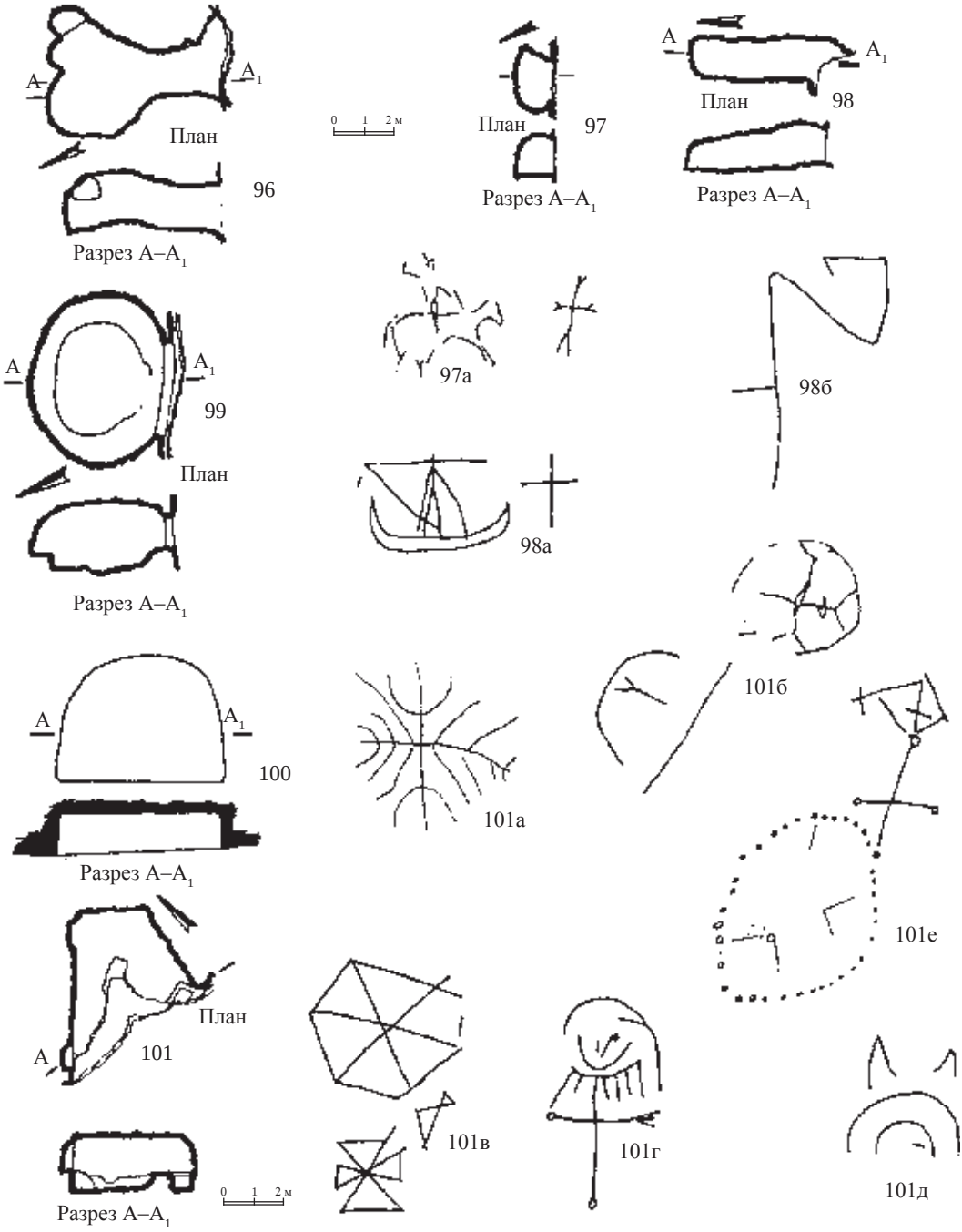

***96–99**. Скални монашески килии от X–началото на XI в. в подножието на крепостта при Скала; **100**. Апсидата на разрушена скална църква в подножието на крепостта до с. Скала; **101**. Скална крипта северно от крепостта до с. Скала; 97-а–101-д – графити*

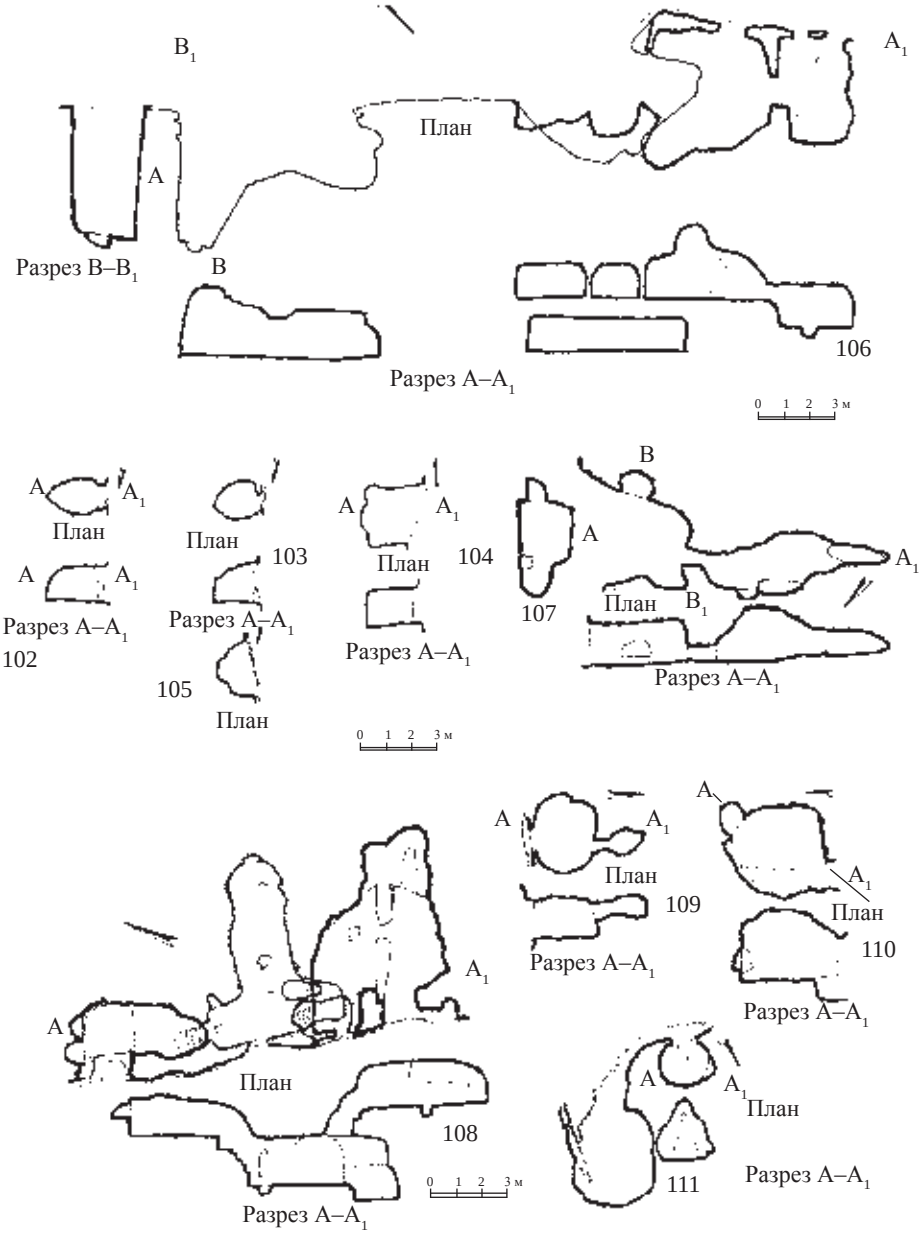

***102–105**. Група скални монашески обители от X–началото на XI в.на десния бряг на р. Канагьол (Дристра) северно от крепостта до с. Скала; **106**. Скален манастир „Хайдушките дупки“ от X–началото на XI в.върху десния бряг на Канагьол южно от с. Върбино, Силистренско; **107**. Криптата на скалния манастир „Хайдушките дупки“ от края на X–началото на XI в.; **108.** Скален манастир „Върбинските пещери“ от края на X–началото на XI в. върху десния бряг на Канагьол; **109–111.** Група скални монашески килии до манастира „Върбински пещери“.*

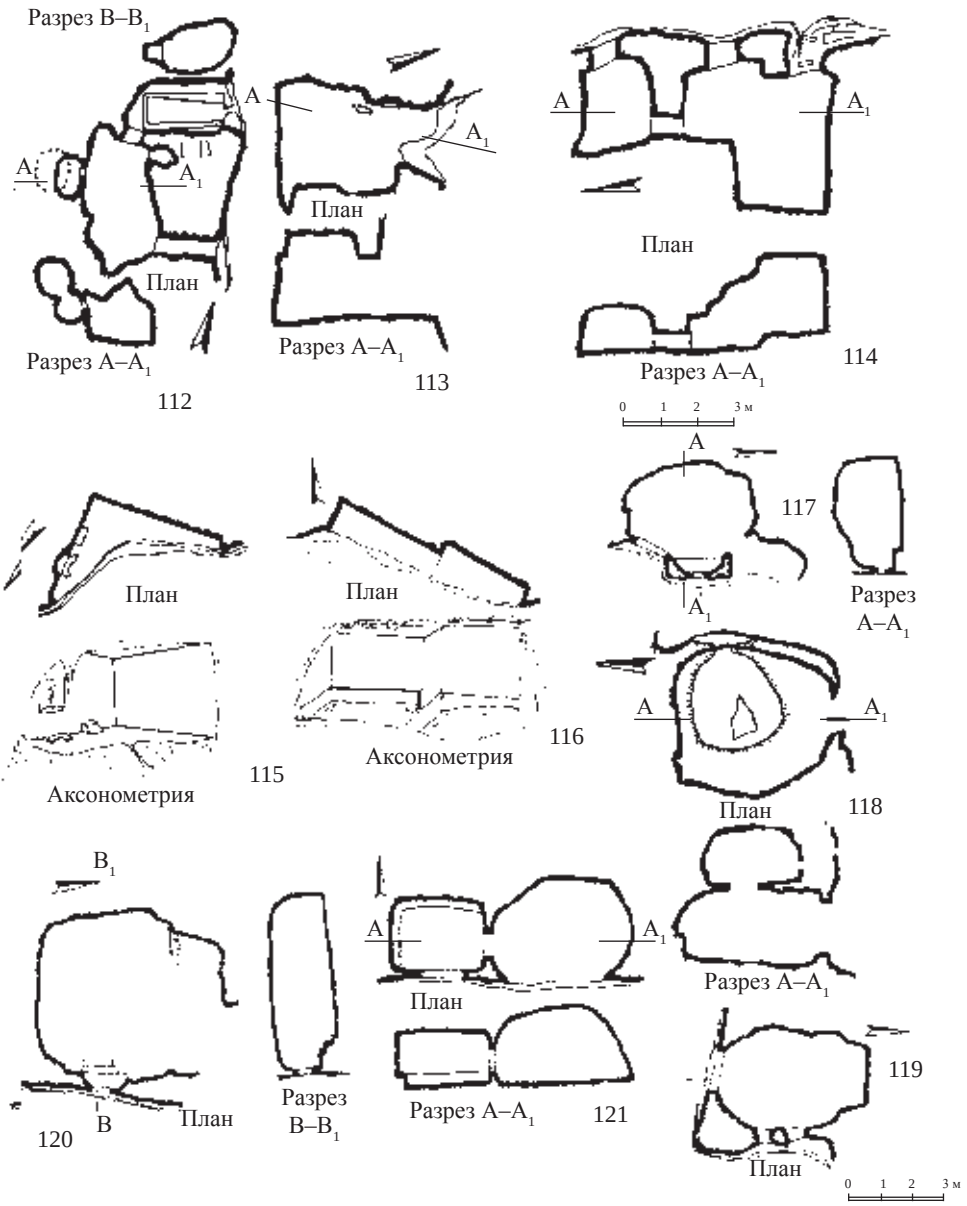

***112–114**. Група скални монашески обители северно от манастира „Вървински пещери“; **115.** Скална църква (параклис) „Белберницата“ от края на X–началото на XI в. върху десния бряг на Канагьол срещу ранносредновековната крепост до с. Цар Асен; **116.** Килии до „Белберницата“; **117.** Скален параклис от края на X–началото на XI в. върху левия бряг на Канагьол в м. Кокарджа до крепостта при с. Цар Асен; **118 и 119**. Скални килии в м. Кокарджа; **120 и 121.** Скална църква и килии в м. Геленджик срещу крепостта до с. Цар Асен.*

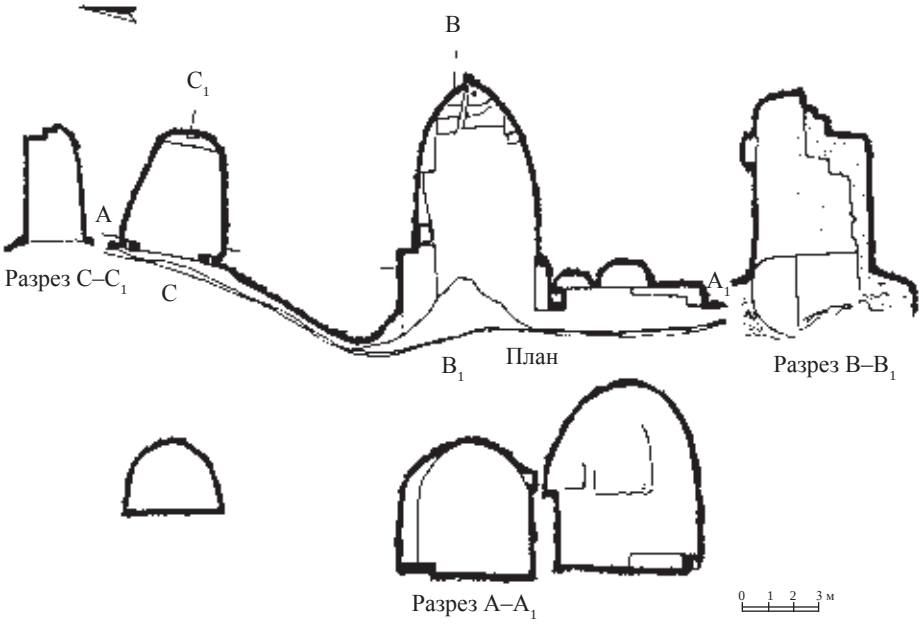

122

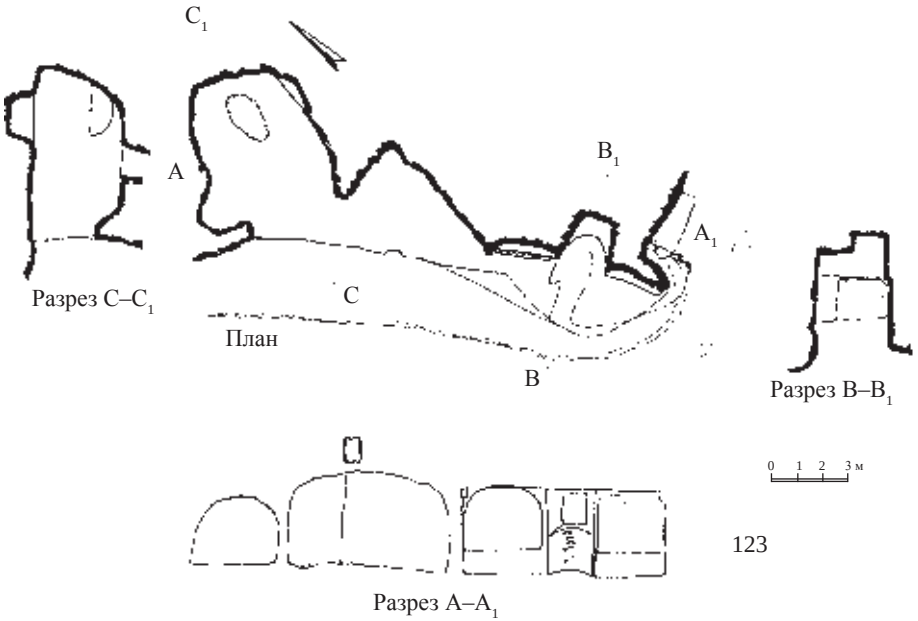

123

122. *Скална църква с килия „Гаргешката църква“ върху десния бряг на Канагьол в м. Суха чешма до гр. Алфатар от края на X–началото на XI в.;*
123. *Скална църква с килия срещу „Гаргешката църква“.*

Табл. XLVII

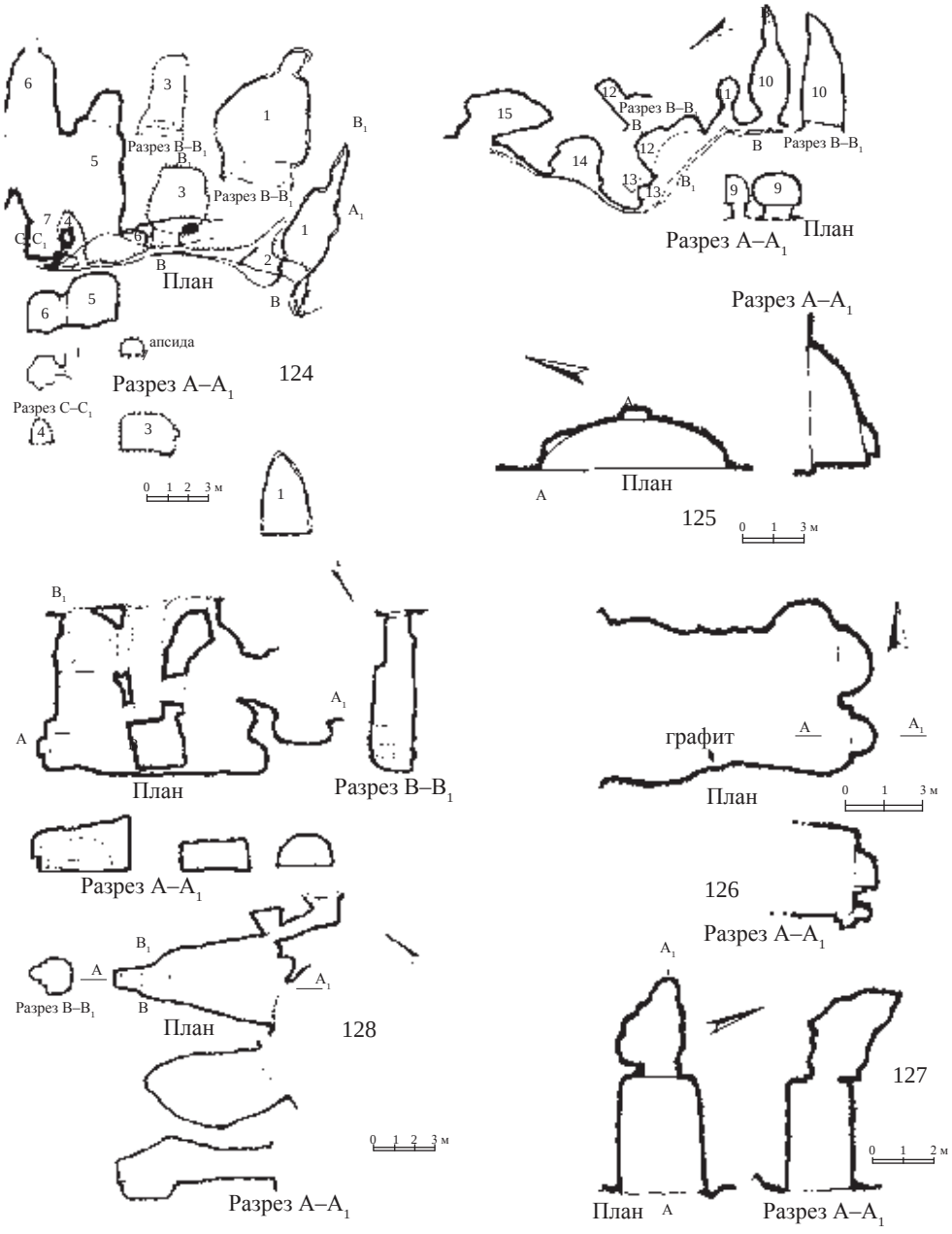

124. *Скален манастир от края на X–началото на XI в. върху десния бряг на Канагьол в м. Пенчов път до гр. Алфатар;* **125***. Скална апсида в м. Аладжова канара до гр. Алфатар;* **126***. Скална църква под скална колона върху десния бряг на Канагьол в м. Братила до гр. Алфатар;* **127.** *Скална килия върху левия бряг на Канагьол в м. Събюва канара до гр. Алфатар;* **128.** *Скален скит от X–началото на XI в. срещу крепостта „Аязмо“ до с. Руйно, Дуловско.*

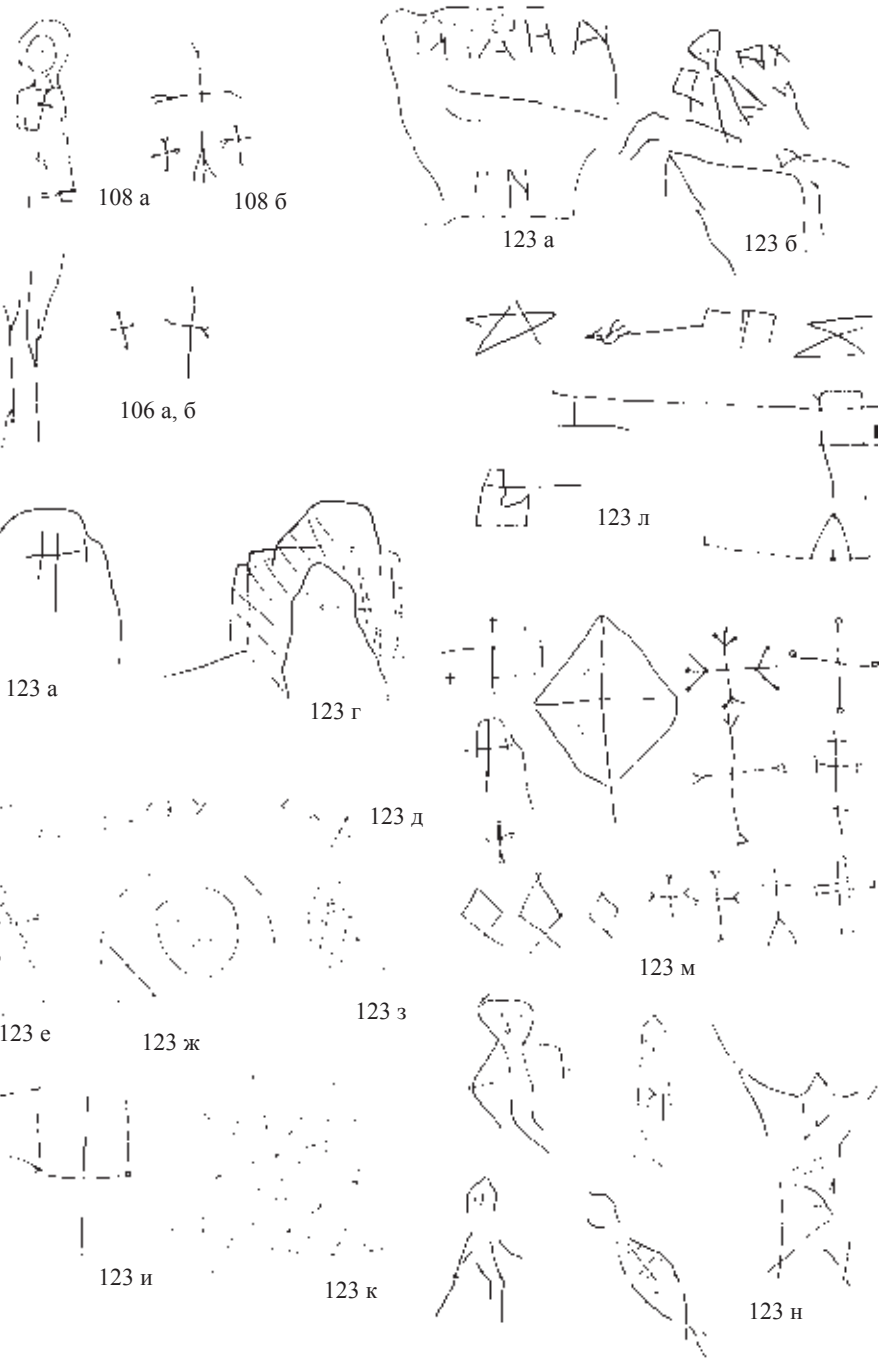

Рисунки и знаци графити от X в.
в скалните монашески обители по р. Канагьол (Дристра)

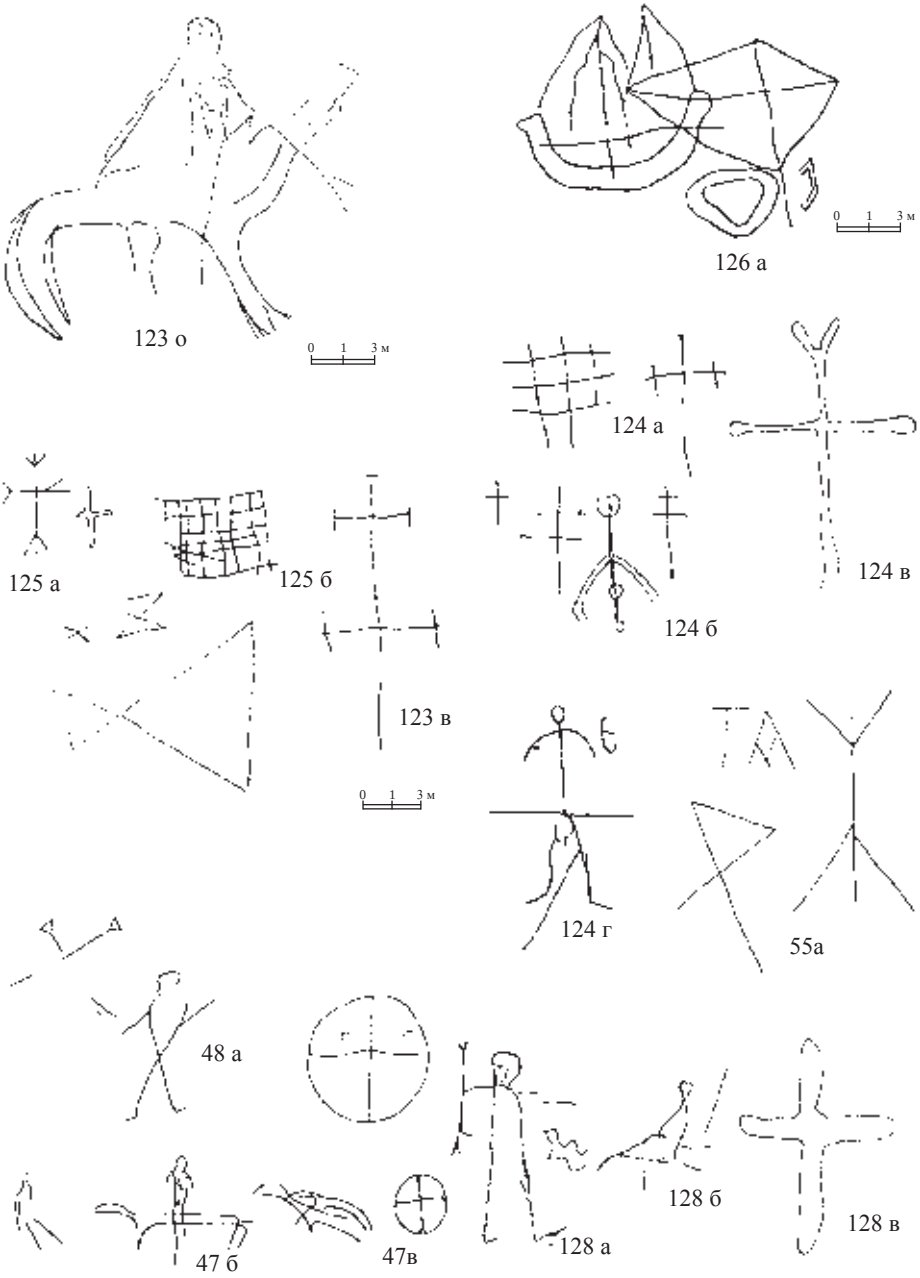

Рисунки и знаци графити от X в. в скалните монашески обители по р. Канагьол (Дристра)

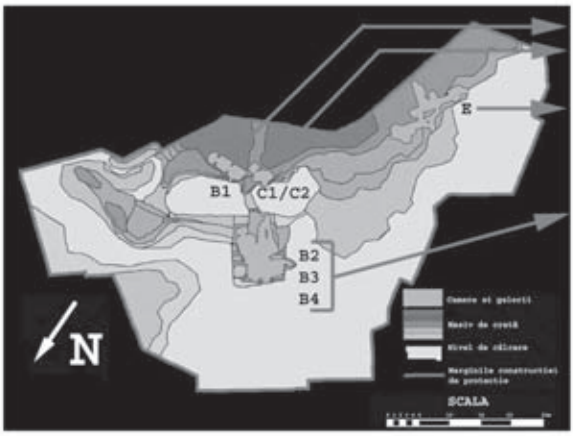

129

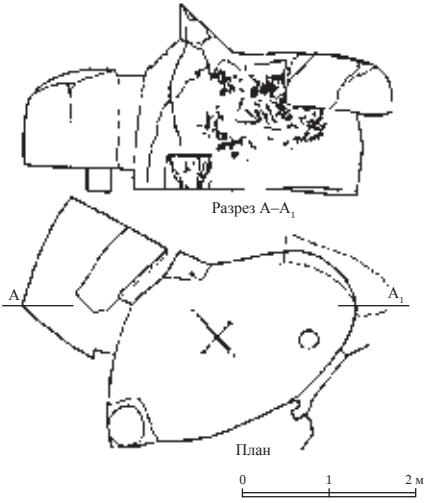

131

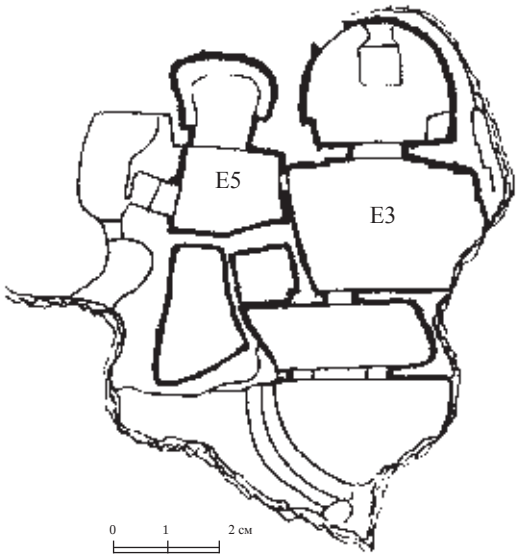

130

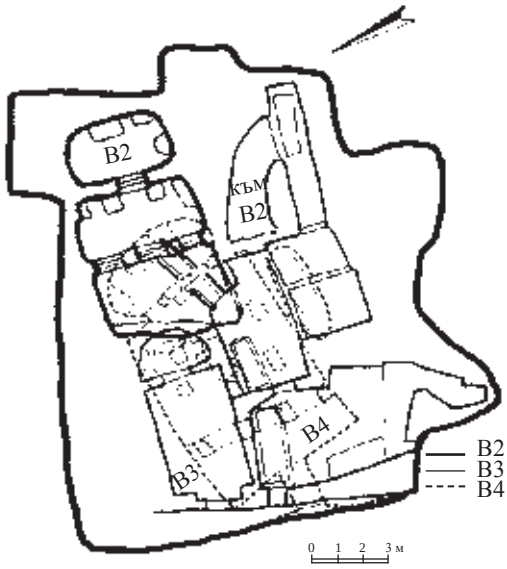

132

Скалната монашеска обител в Мурфатлар (сега Басараби) в Румъния;
129. *Общ план (по Г. Атанасов);* ***130.*** *Църквите в сектор Е;* ***131****. Криптата С–1;*
132*. Ситуиране на църквите В-2–В-4*

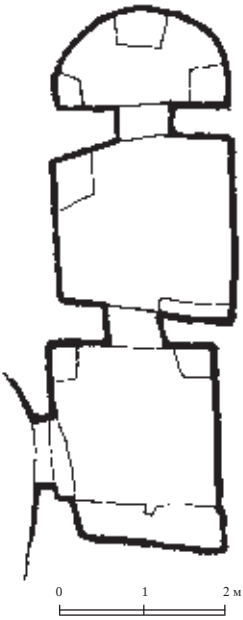

133

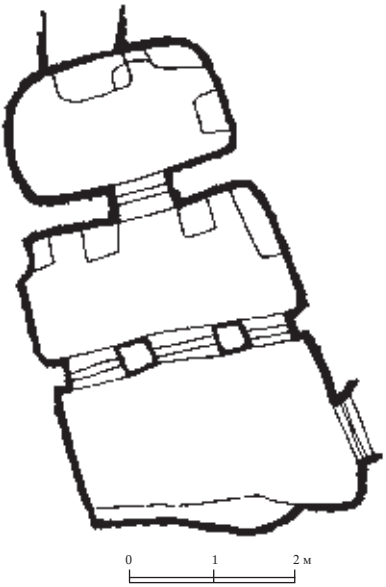

134

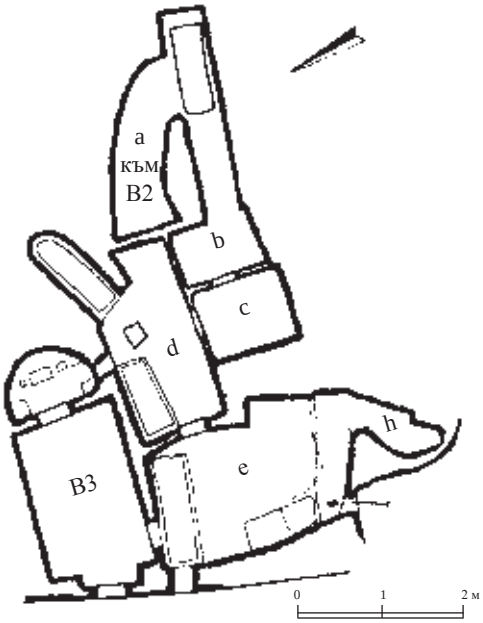

135

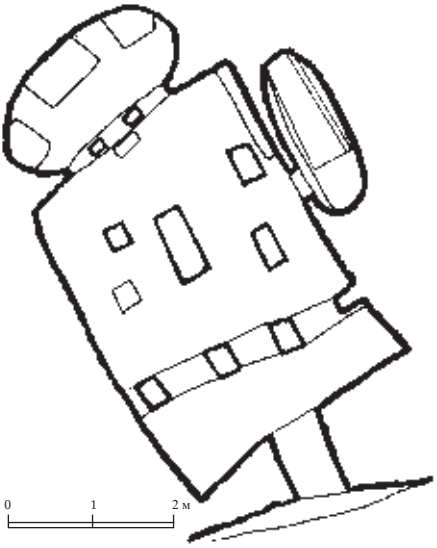

136

Скалните църкви в сектор В в Мурфатлар.
***133**. Църква В-1; **134**. Църква В-2; **135**. Църква В-3; **136**. Църква В-4*

Табл. LII

Рисунски и знаци графити от X в. в скалната монашеска обител в Мурфатлар (по Й. Барня)

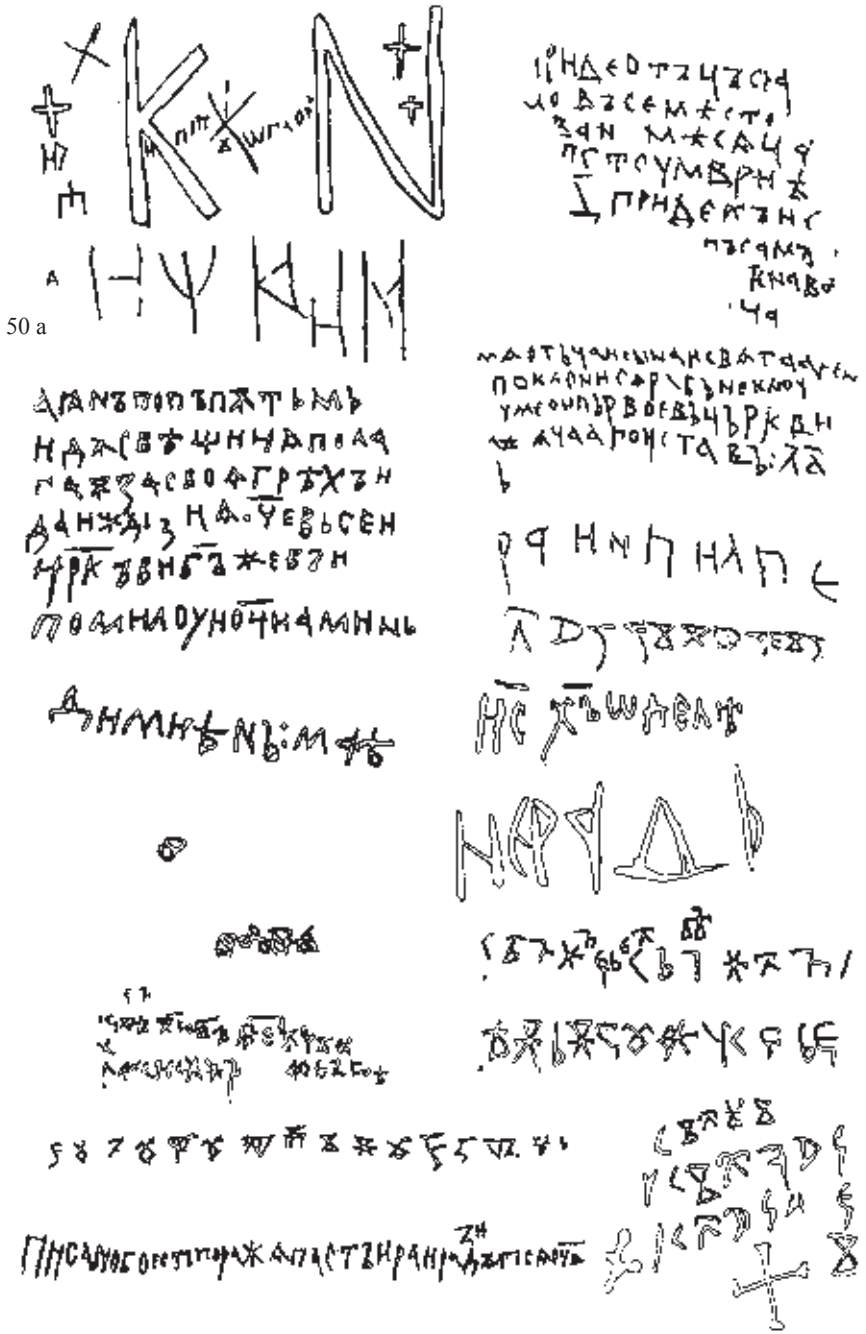

50 а

Надписи графити от X в. в скалните монашески обители до Думбравени (50а по К. Киряк) и Мурфатлар (всички останали по Й. Барня и К. Попконстантинов)

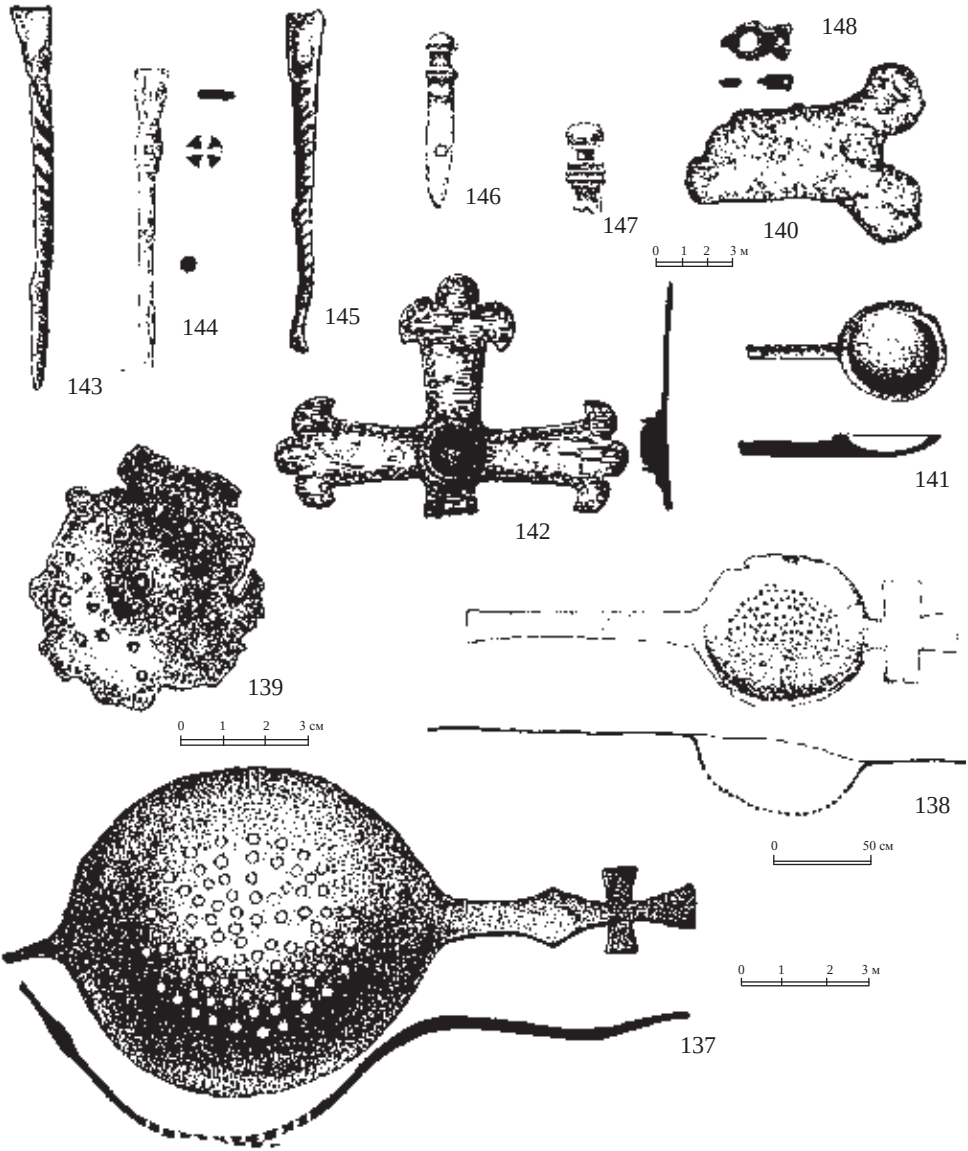

137. *Литургична бронзова цедка от крепостта до с. Средище, Силистренско (X в.);* ***138****. Литургична бронзова цедка от крепостта Руйно – Картал кале (X в.);* ***139****. Фрагмент от литургична цедка от крепостта до с. Скала (X в.);* ***140****. Фрагмент от железен църковен кръст от крепостта до Скала (X в.);* ***141.*** *Бронзова лъжичка за причастие (?) от крепостта до с. Ветрен, Силистренско (X–XI в.);* ***142****. Кръст за апликиране от Ветрен (X–XII в.);* ***143****. Писало от крепостта до с. Руйно – Картал кале (X в.);* ***144****. Писало от Дръстър (X–XI в.);* ***145.*** *Писало от крепостта до с. Окорш (X в.);* ***146–148.*** *Закопчалки за книги от Руйно, Цар Асен и Скала (X в.)*

Табл. LV

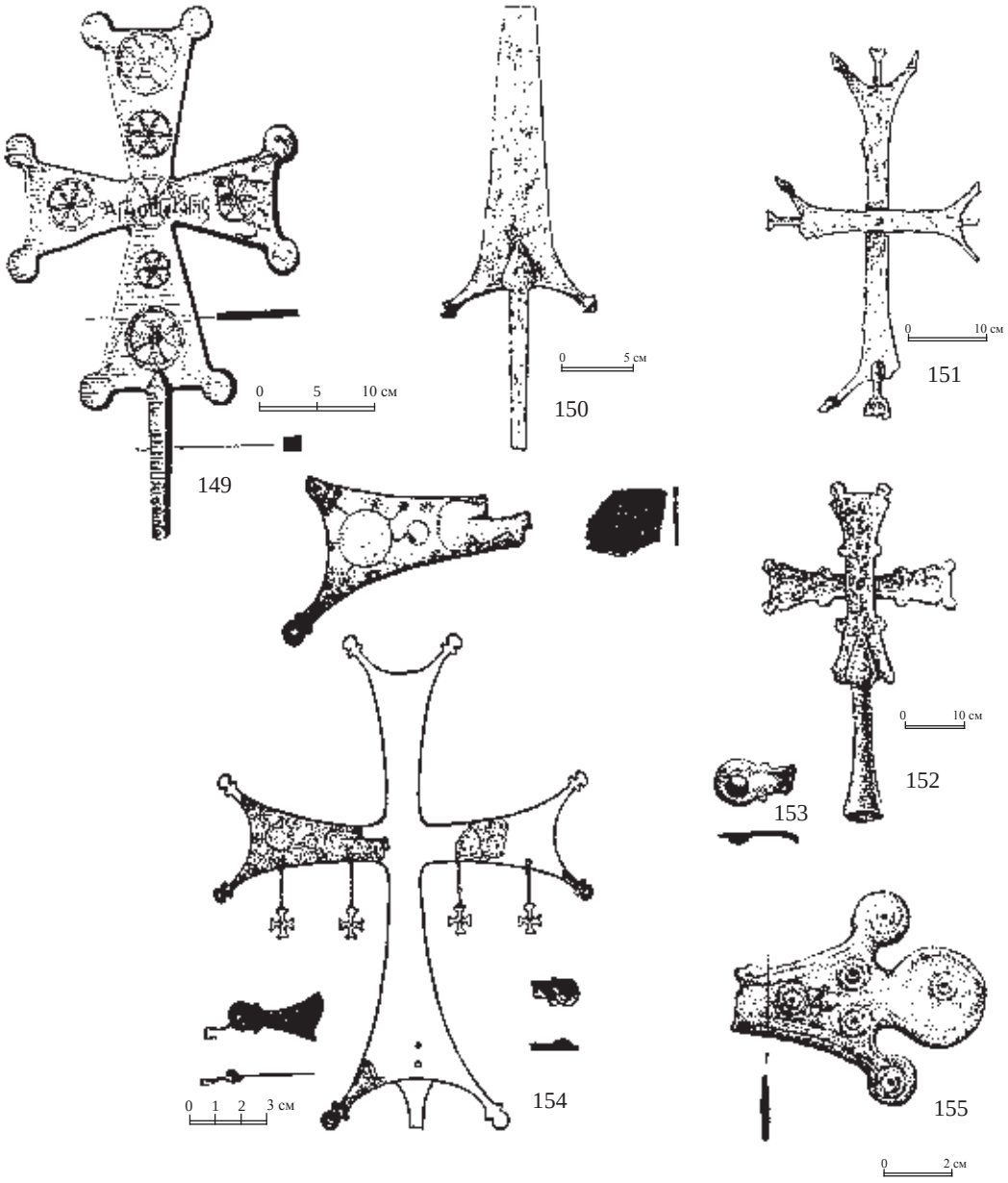

***149**. Процесиен кръст от крепостта до с. Ветрен, Силистренско (X–XI в.);*
***150**. Рамо от процесиен кръст от Руйно – Картал кале (X в.); **151 и 152**. Църковни кръстове от крепостта до с. Цар Асен, Силистренско. (X–началото на XI в.);*
***153**. Фрагмент от процесиен кръст от крепостта до с. Окорш (X в.);*
***154.** Фрагменти и реконструкция на процесиен кръст от крепостта до с. Скала (X в.);*
***155**. Рамо от процесиен кръст от Дръстър (X в.).*

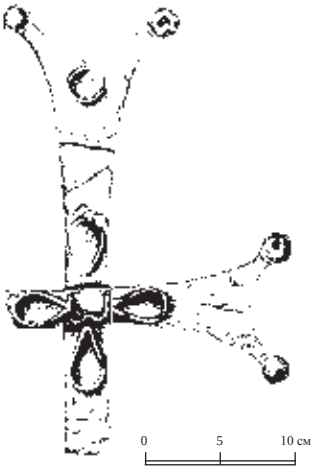

156

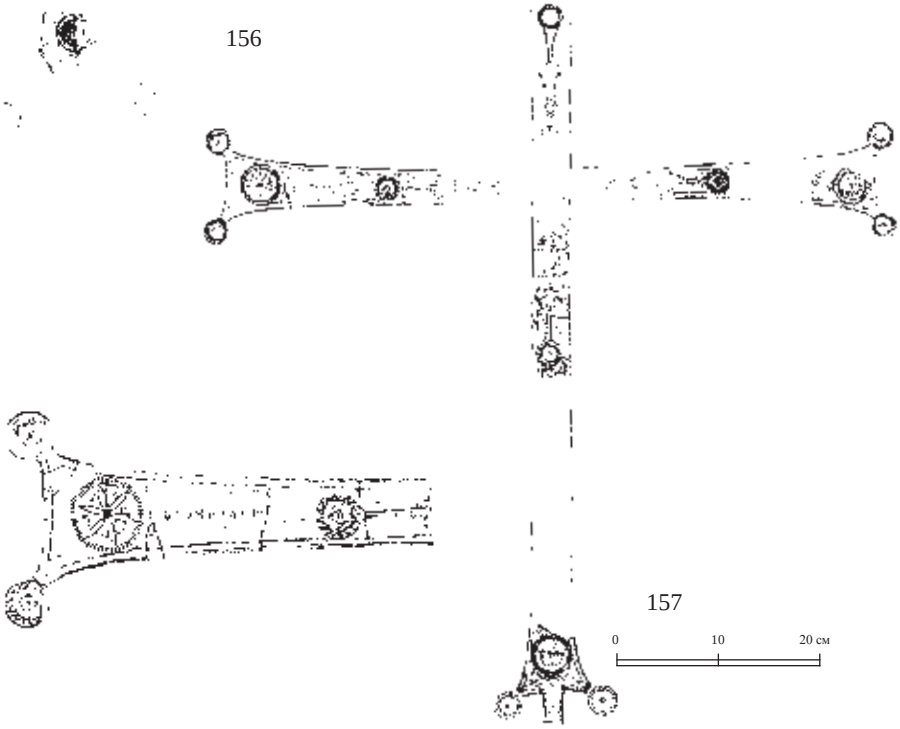

157

156. *Процесиен кръст от крепостта Аязмото до с. Руйно, Силистренско (X–началото на XI в.);* ***157.*** *Процесиен кръст от крепостта до с. Балик, Силистренско (X–началото на XI в.)*

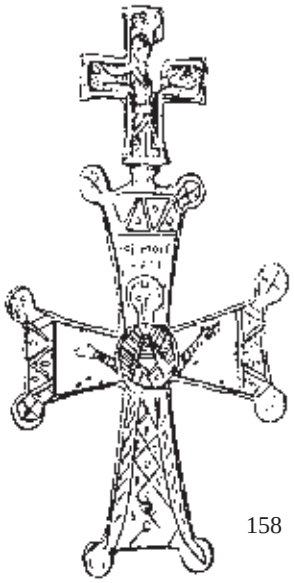

158

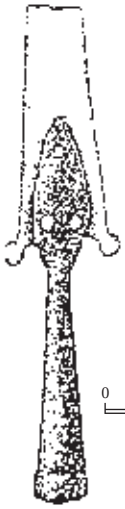

0 1 2 см

159

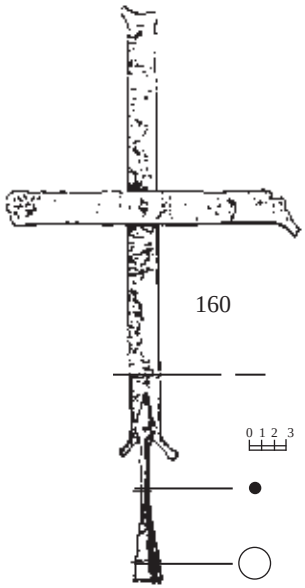

160

0 1 2 3

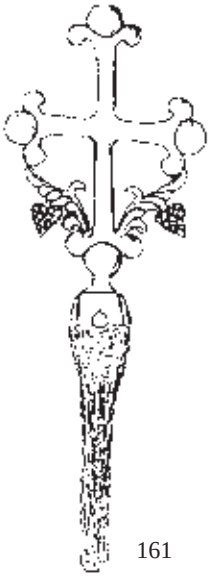

161

162

0 3 см

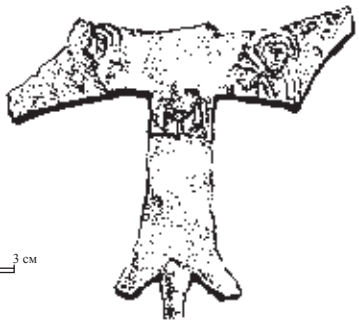

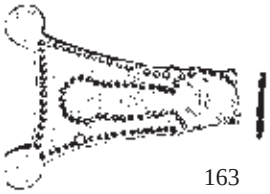

163

164

158. *Процесиен хоругвен кръст от Диногеция (XI–XII в.);* ***159 и 160.*** *Църковни кръстове от крепостта до с. Средище, Силистренско (X–началото на XI в.);*
161 и 162. *Процесийни кръстове от Дръстър (XI в.);* ***163 и 164***. *Рамена от процесийни кръстове от Пъкуюл луй Соаре (X–XI в.)*

Табл. LVIII

165–167. *Оловни медальони от Дръстър (краят на IX–първата половина на X в.);* ***168–171.*** *Оловни медальони от Пъкуюл луй Соаре (края на IX–първата половина на X в.);* ***172–175, 177.*** *Оловни медальони от Скала (края на IX–първата половина на X в.);* ***176***. *Медальон от Скала (края на X–началото на XI в.);* ***178–182.*** *Оловни медальони от крепостта до с. Цар Асен (краят на IX–първата половина на X в.);* ***183–184***. *Медальони от Ветрен (X–началото на XI в.);* ***185.*** *Оловен медальон от Силистренско (районът на с. Брадвари ?) (X в.).*

Табл. LIX

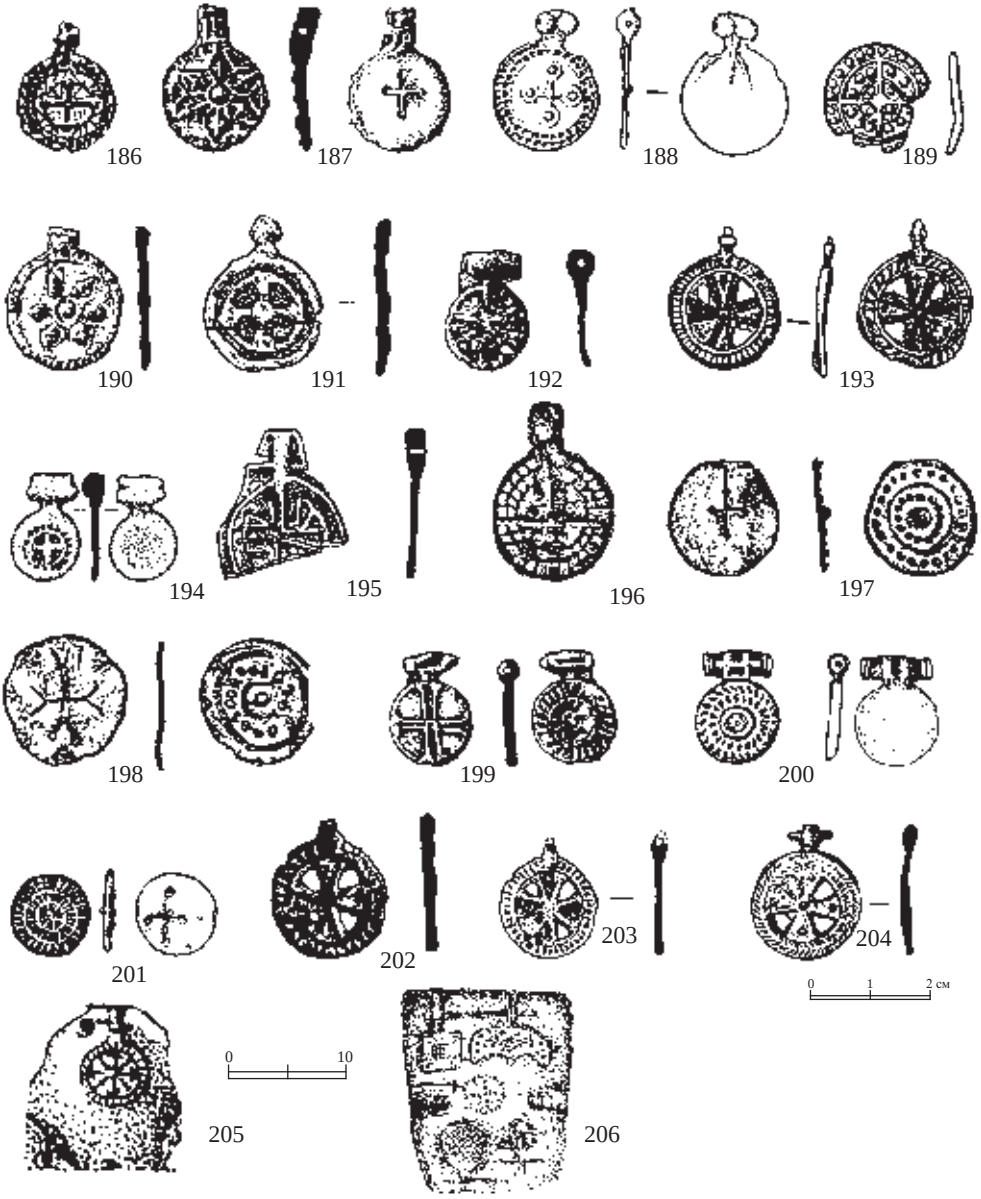

186–194. *Оловни медальони от крепостта Картал кале до с. Руйно (края на IX–първата половина на X в.);* ***195.*** *Оловен медальон от Топола, Добричко (края на IX–средата на X в.);* ***196***. *Оловен медальон от Добричко (края на IX–средата на X в.);* ***197–199***. *Оловни медальони от крепостта до с. Окорш (края на IX–първата половина на X в.);* ***200, 201, 203, 204.*** *Оловни медальони от Силистренско (района на с. Брадвари ?);* ***202***. *Оловен медальон от Добричко (края на IX–първата половина на X в.);* ***205 и 206.*** *Калъпи за медальони от Пъкуюл луй Соаре и Остров (X в.)*

Табл. LX

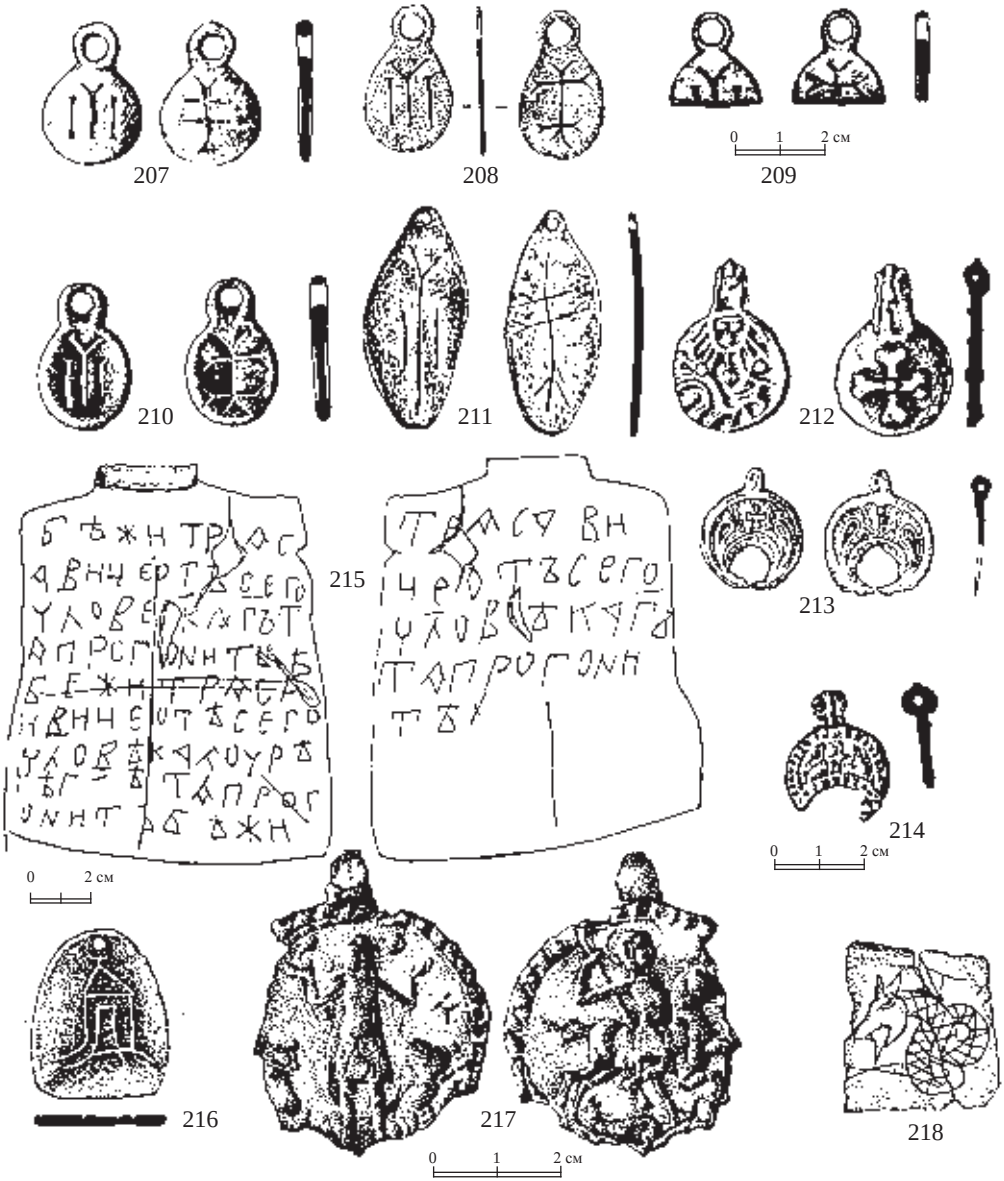

207 и 208. *Бронзови медальони от Дръстър (X в.);* ***209***. *Медальон от Средище (X в.);* ***210***. *Медальон от Апиария (X в.);* ***211***. *Оловен медальон от крепостта до Окорш (X в.);* ***212***. *Оловен медальон от Дръстър (края на IX–началото на X в.);* ***213 и 214.*** *Оловни лунници с християнски символи от Средище и Добричко (края на IX–X в.);* ***215***. *Оловен амулет с кирилски текст от Руйно – Картал кале (X в.);* ***216***. *Оловен медальон от Руйно – Картал кале (X в.);* ***217***. *Сребърен медальон с пр. Данаил и св. Георги от крепостта до с. Цар Асен (X–началото на XI в.);* ***218***. *Част от оловна икона от с. Цар Асен с изображение на пронизан змей (X в.)*

Табл. LXI

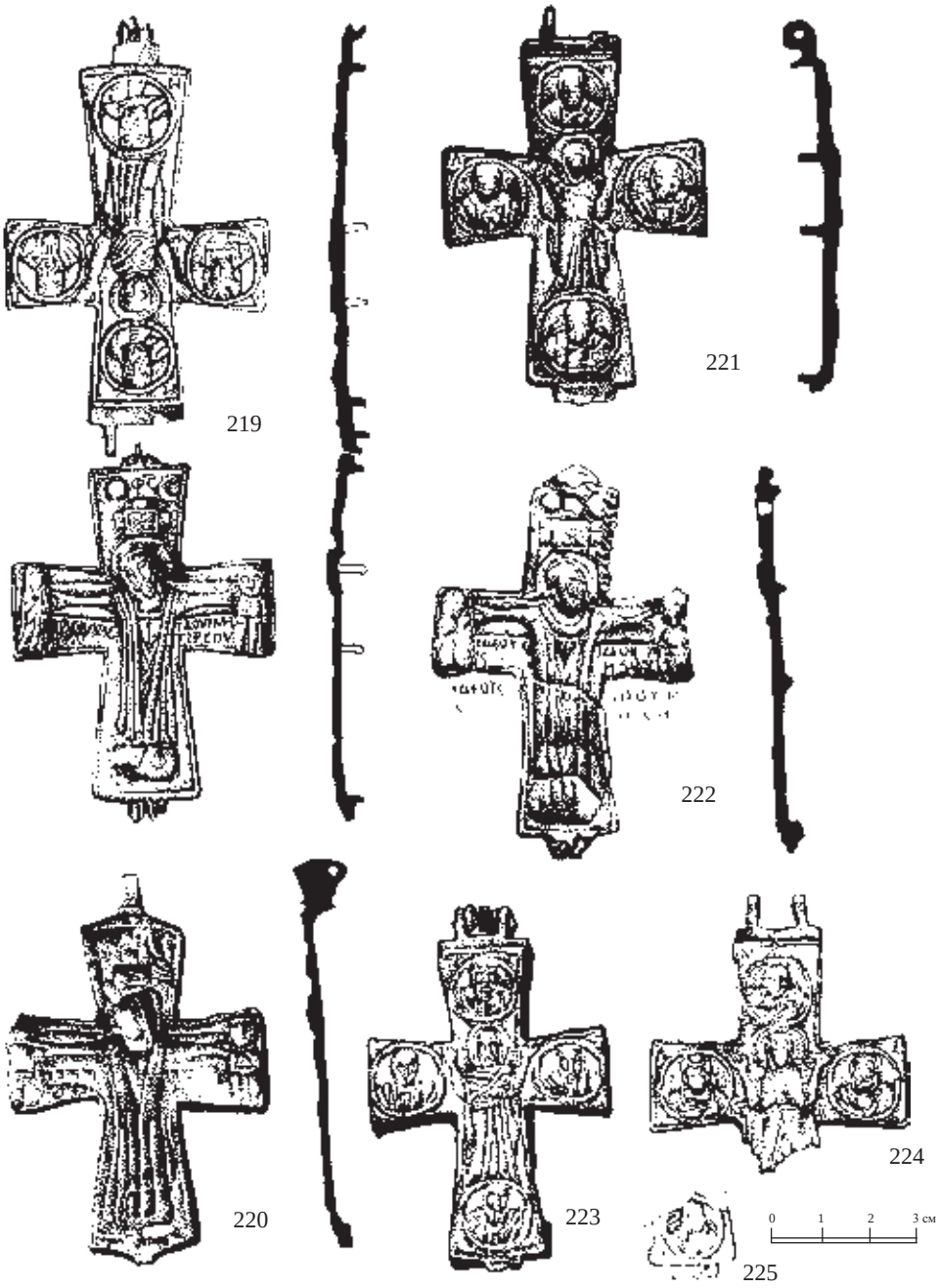

219 и 220. *Двойни реликварийни кръстове от крепостта до с. Окорш (X–началото на XI в.);* ***221***. *Двоен реликвариен кръст от крепостта до с. Цар Асен (X–началото на XI в.);* ***222–224***. *Двойни реликварийни кръстове от Дръстър (X–XI в.);* ***225***. *Фрагмент от двоен реликвариен кръст от Пъкуюл луй Соаре (X–XI в.).*

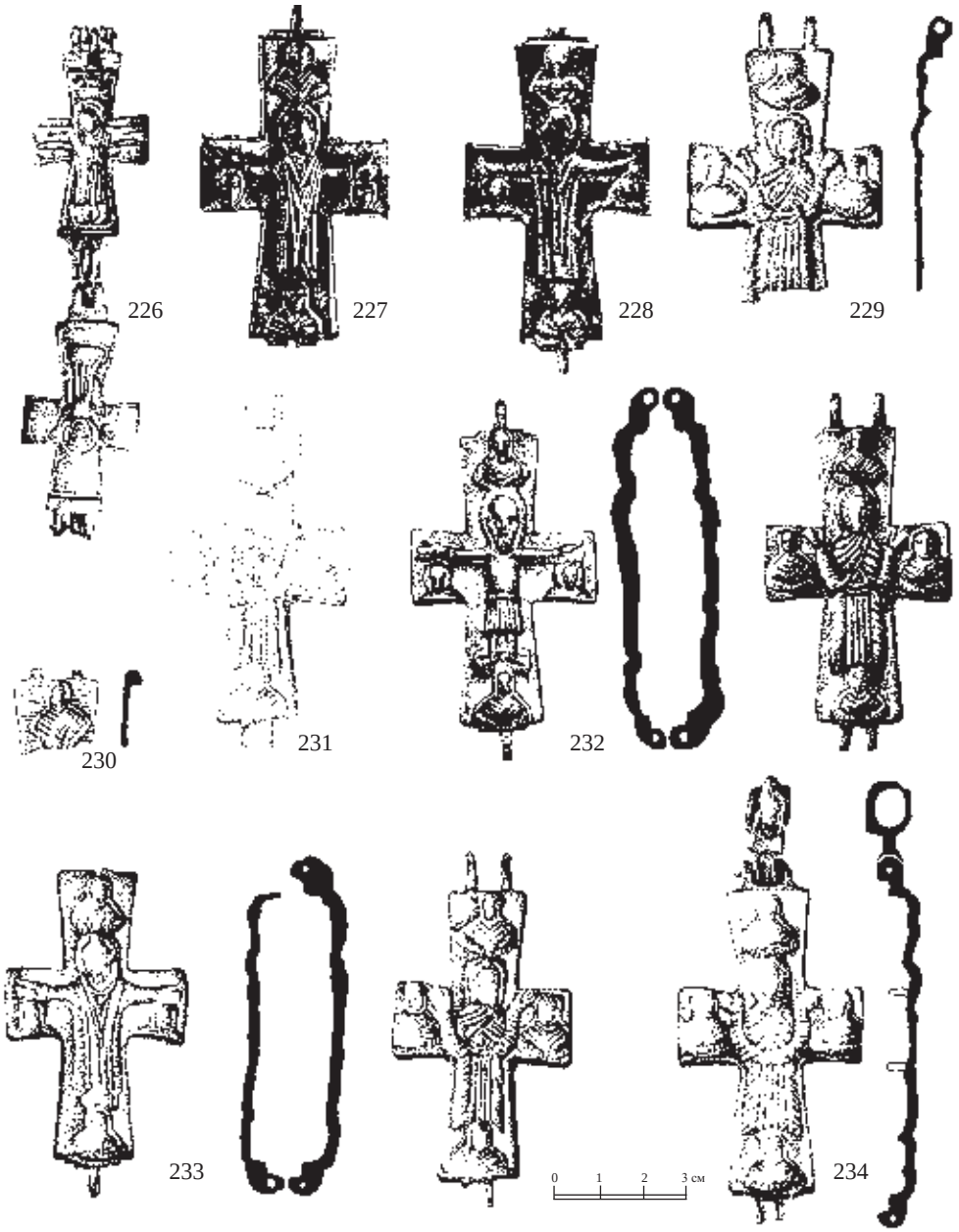

***226 и 230**. Двойни реликварийни кръстове от крепостта до с. Средище (X–началото на XI в.); **227–229**. Двойни реликварийни кръстове от крепостта до с. Цар Асен (X–началото на XI в.); **231**. Двоен реликвариен кръст от крепостта до с. Окорш (X–началото на XI в.); **232**. Двоен реликвариен кръст от Ветрен (X–XI в.); **233**. Двоен реликвариен кръст от крепостта Картал кале до с. Руйно (X–началото на XI в.); **234**. Двоен реликвариен кръст от Дръстър. (X–XI в.).*

Табл. LXIII

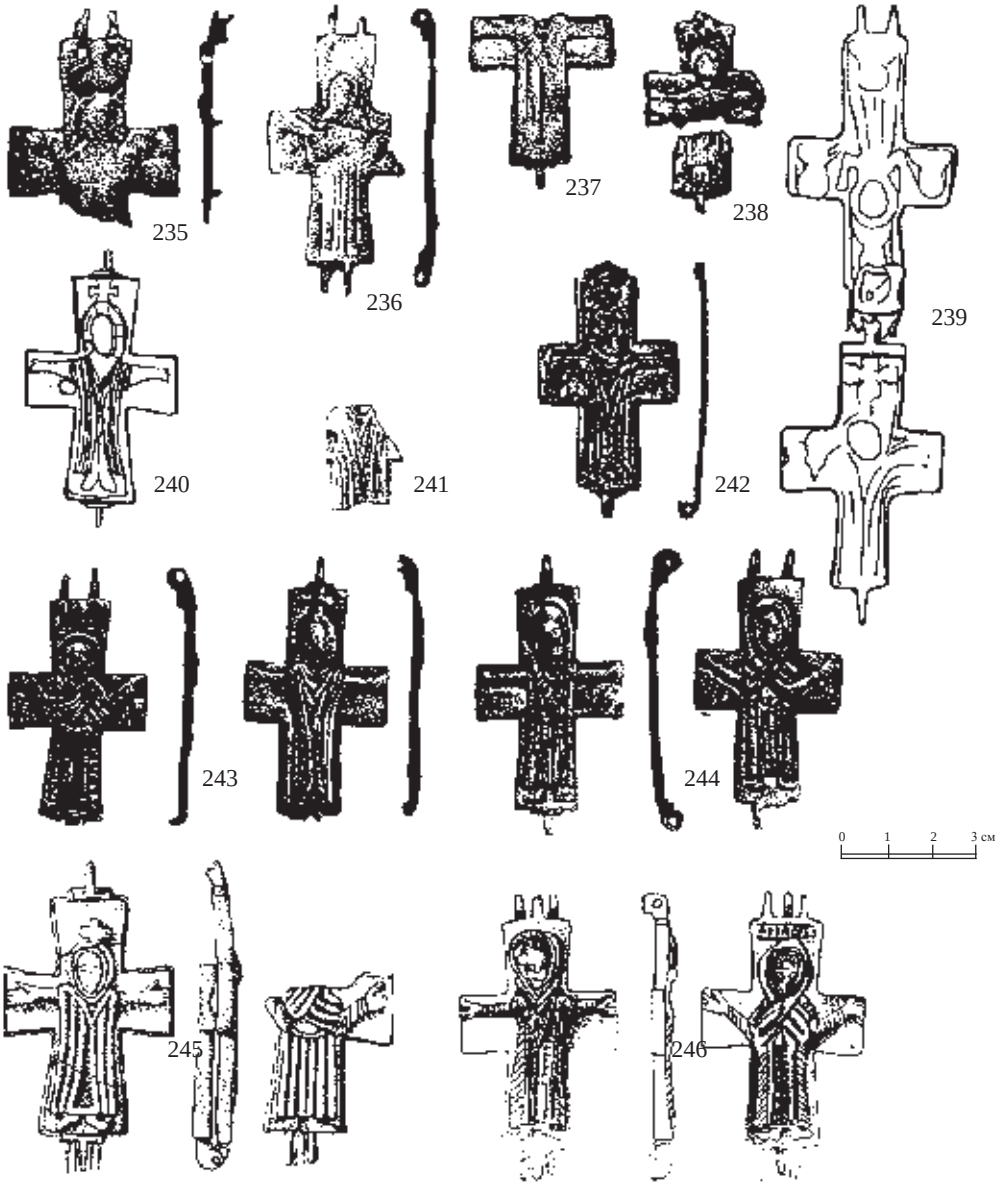

235–237. *Двойни реликварийни кръстове от Дръстър (X–XI в.);* ***238.*** *Двоен реликвариен кръст от крепостта до с. Окорш (X–началото на XI в.);* ***239.*** *Двоен реликвариен кръст от Исакча (X–XI в.);* ***240***. *Двоен реликвариен кръст от Капидава (X–средата на XI в.);* ***241***. *Двоен реликвариен кръст от Пъкуюл луй Соаре (X–XI в.);* ***242***. *Двоен реликвариен кръст от крепостта до с. Скала (X в.);* ***243 и 244.*** *Двойни реликварийни кръстове от крепостта до с. Средище (X–началото на XI в.);* ***245***. *Двоен реликвариен кръст от Силистренско (района на с. Брадвари ?) (X–средата на XI в.);*
246. *Двоен реликвариен кръст от Дуранкулак, Добричко (X в.)*

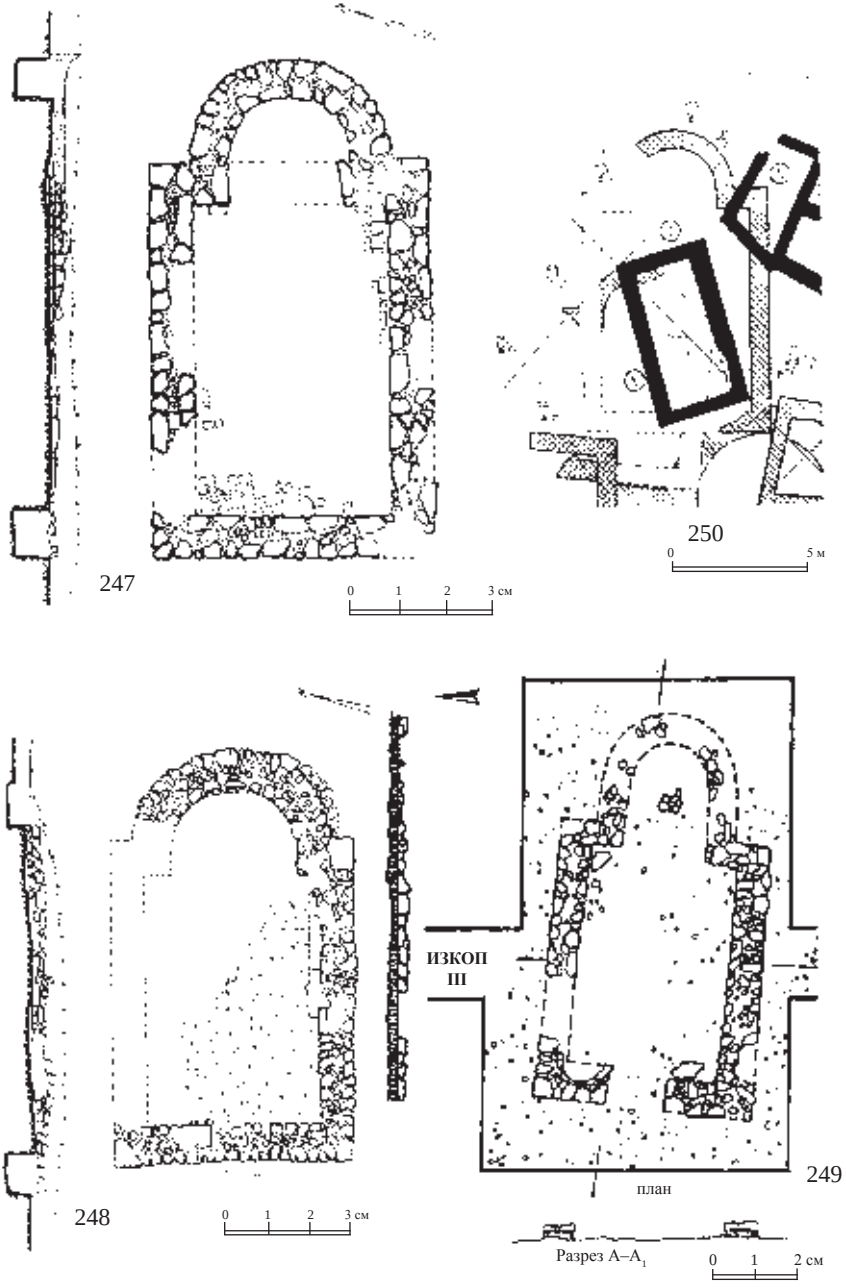

247 и 248. *Църкви № 1 и 2 в крепостта до с. Цар Асен (краят на X–първата трета на XI в. по В. Антонова и В. Димова);* ***249***. *Църква № 1 в крепостта до с. Скала (първата трета на XI в. по Г. Атанасов и В.Йотов);*
250. *Църква № 1 (X в.) и църква № 2 (XI в.) в Каварна (по М. Мирчев).*

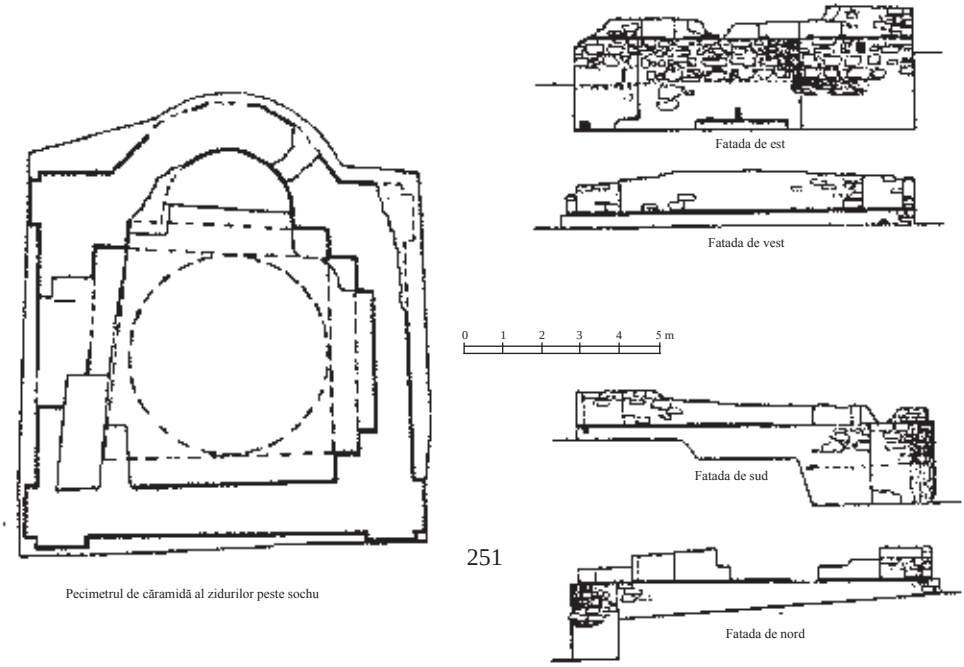

251

Pecimetrul de cărămidă al zidurilor peste sochu

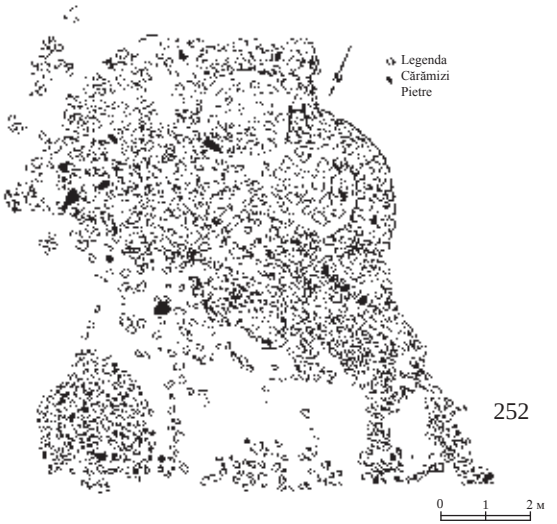

252

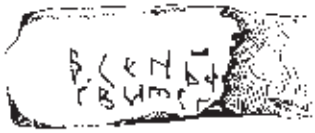

253

254

251. *План и разрези на църквата в Диногеция (XI–XII в) (по Й. Барня);*
252. *Археологически план на църквата в Никулицел (XII–XIII в.) (по Й. Барня);*
253 *и* ***254***. *Кирилски надписи от църквата в Никулицел (XII–XIII в.) (по Й. Барня)*

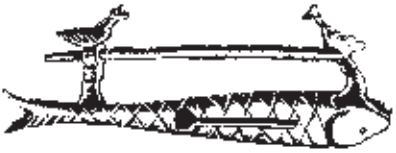

255

256

257

258

259

260

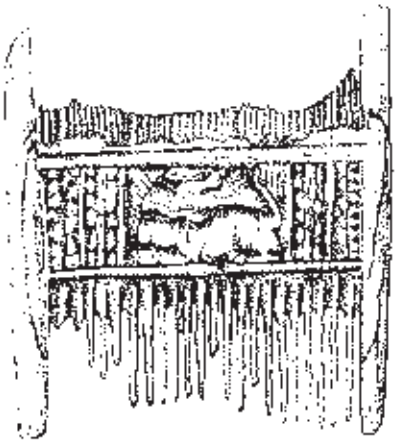

262

261

255. *Ключалка под форма на риба от Дръстър (XI–XII в.);* ***256***. *Моливдовул на Леонтий, епископ на Дристра (средата на XI в.);* ***257***. *Моливдовул на Христофор, митрополит на Дристра (втора половина на XI в.);* ***258***. *Моливдовул на Аникитос, митрополит на Томи (края на X–началото на XI в.;* ***259***. *Моливдовул на Василий, митрополит на Томи (края на X–началото на XI в.);* ***260***. *Моливдовул на митрополит Николай, открит в Дръстър (XI в.);* ***261***. *Литургичен гребен от Дръстър (края на X–XI в.);* ***262***. *Литургичен гребен от Исакча (края на X–XI в.)*

263

266

264

0 1 2 см

265

267

Оловни иконки със св. Георги пешак и змееборец от Добруджа (края на X–първата половина на XI в.); ***263****. Дръстър;* ***264****. Средище;* ***265****. Попина;* ***266 и 267.*** *Скала.*

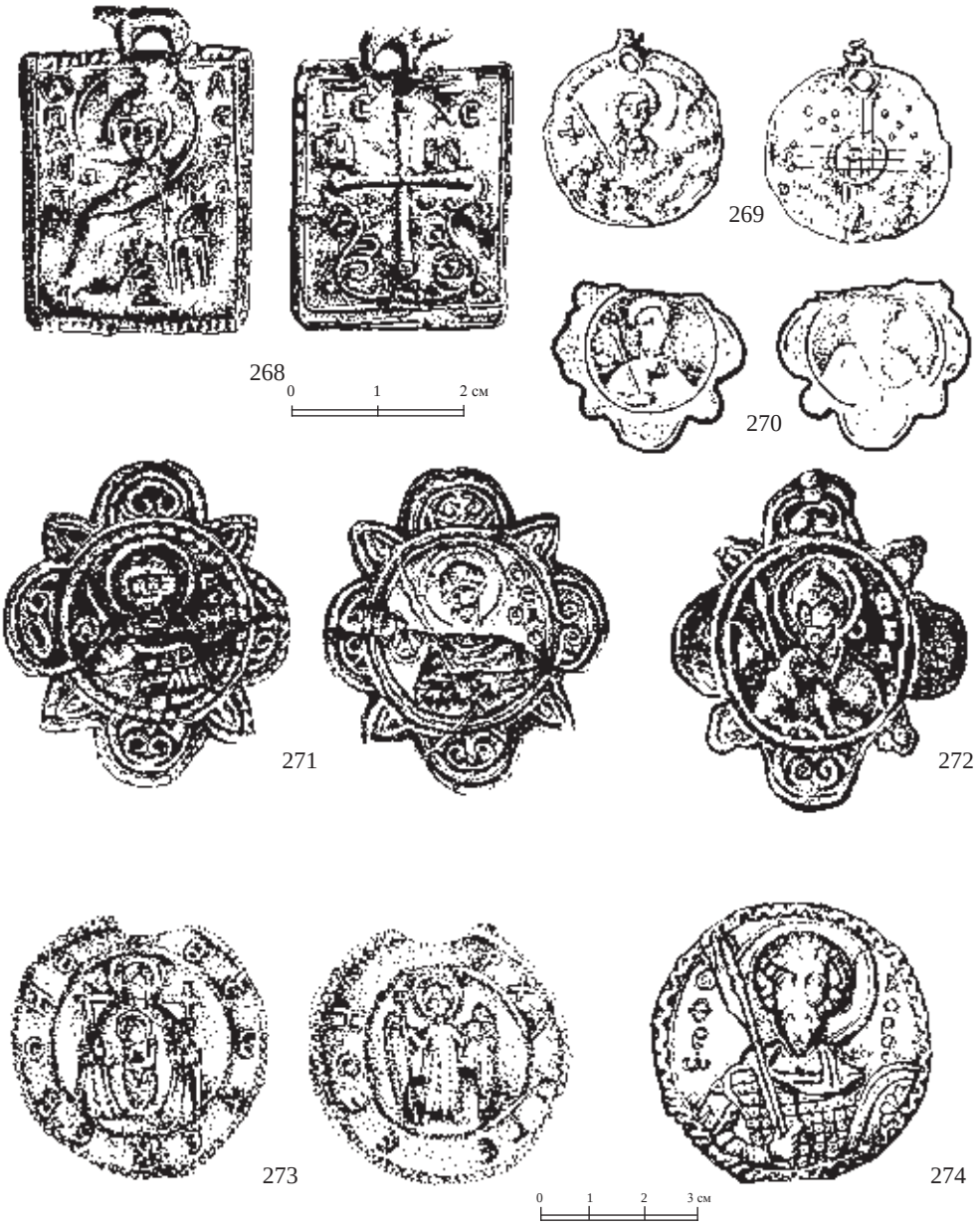

***268**. Оловна иконка със св. Пантелеймон от Североизточна България (края на X–първата половина на XI в.); **269 и 270.** Оловни медальони от Одърци (края на X–началото на XI в.); **271**. Оловен медальон със св. Георги и св. Тодор от Апиария (края на XI–началото на XI в.); **272**. Оловен медальон от Добричко (края на X–началото на XI в.); **273**. Бронзов медальон от Ветрен (края на X–XI в.); **274**. Бронзов медальон със св. Тодор от Североизточна България (края на X–XI в.).*

Табл. LXIX

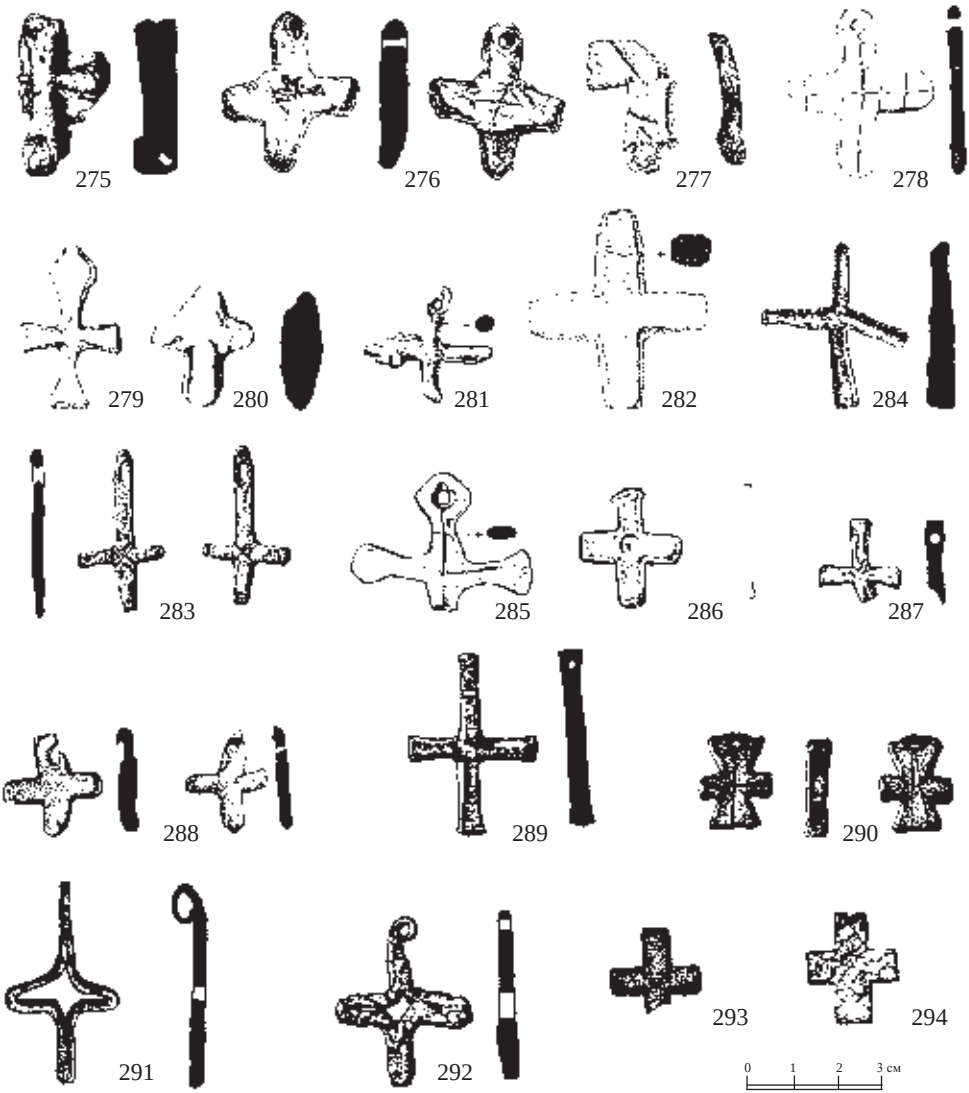

275, 281. *Оловни кръстчета полуфабрикати от крепостта до с. Средище, Силистренско (X в.);* ***276***. *Оловен кръст от Средище (X в.);* ***277***. *Оловен кръст от крепостта до с. Руйно, Силистренско (X в.);* ***278*** *и* ***279***. *Оловни кръстове от Пъкуюл луй Соаре (X–XI в.);* ***280***. *Оловен кръст полуфабрикат от Цар Асен (X в.);* ***283***. *Оловен кръст от Поп Русаново;* ***284***. *Оловен кръст от Дръстър;* ***282, 285***. *Оловни кръстчета от селище до скалния манастир „Гаргешка църква“ до гр. Алфатар (X в.);* ***286***. *Оловен кръст от крепостта до с. Окорш (X в.);* ***287 и 288.*** *Оловни кръстчета от Дръстър (X–XI в.);* ***289, 290.*** *Оловни кръстчета от Скала (X в.–началото на XI в.);* ***291, 292***. *Железни кръстчета от Скала (началото на XI в.);* ***293***. *Кръст от минерал (брекша) от Дръстър (XI–XII в.);* ***294***. *Мраморно кръстче от Исакча (XII–XIII в.)*

Табл. LXX

Оловни кръстчета от X–началото на XI в., открити в крепостите: Дръстър – 295, 296, 304, 305, 309; Руйно – 297, 306, 307; Окорш – 298, 299, 308; Цар Асен – 300, 303; Балик (?) – 301; Брадвари (?) – 302.

Единични бронзови кръстове от края на X–XI в. от: Дръстър – 310, 321; Средище – 311, 319, 320; Цар Асен – 312; Попина – 313, 315; Войниково – 314; Руйно – 316, 317; Скала – 318, 322, 324; Поп Русаново (?) – 323.

Табл. LXXII

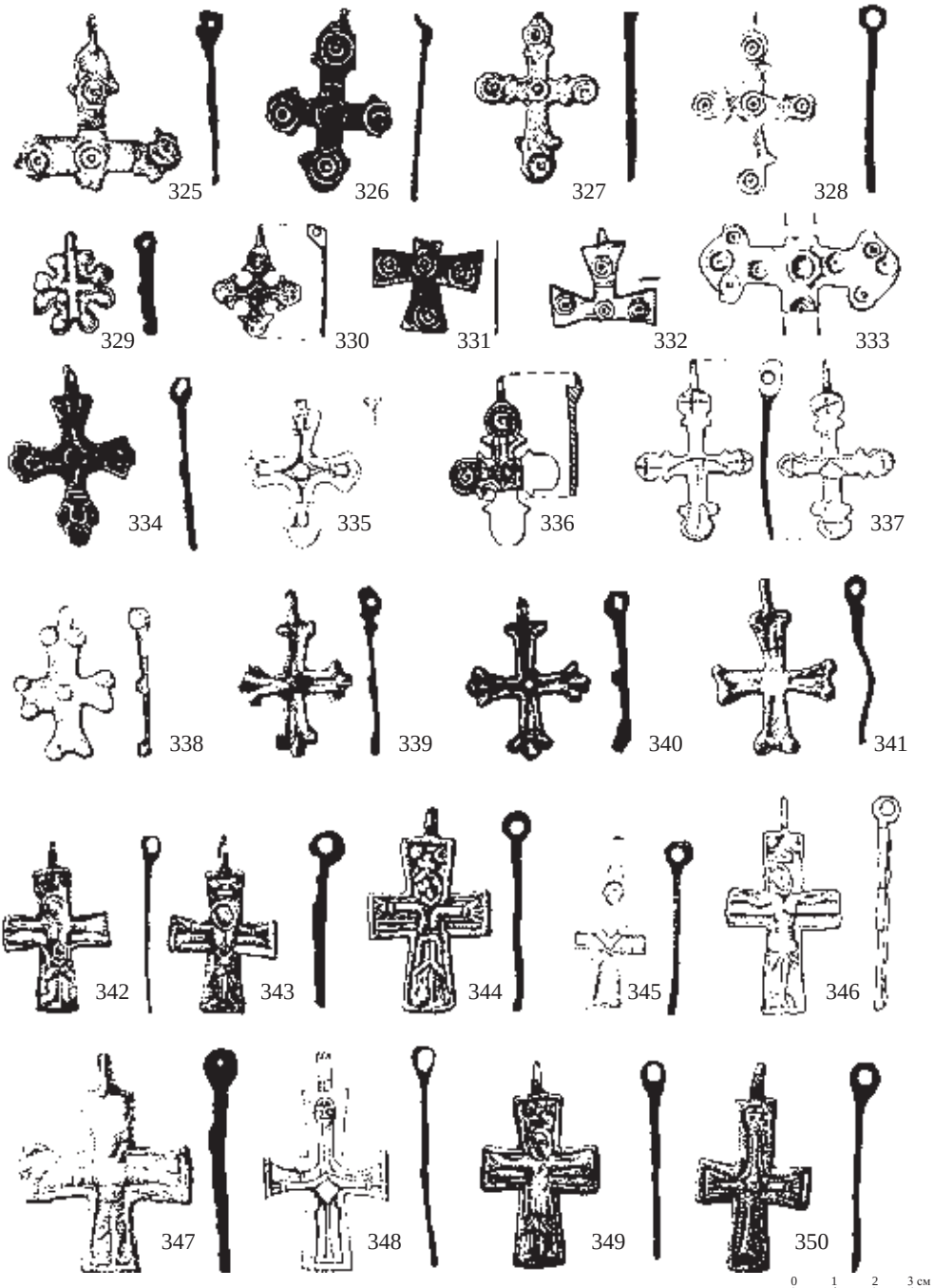

Единични бронзови кръстове от XI в.: Дръстър – 325, 329, 338, 347; Скала – 326, 327, 331, 332, 334, 340; Цар Асен – 328; Пъкуюл луй Соаре – 330, 335–337, 345; Руйно – 333, 341, 346; Средище – 343, 344; Попина – 348, 349; Ветрен – 350.

Табл. LXXIII

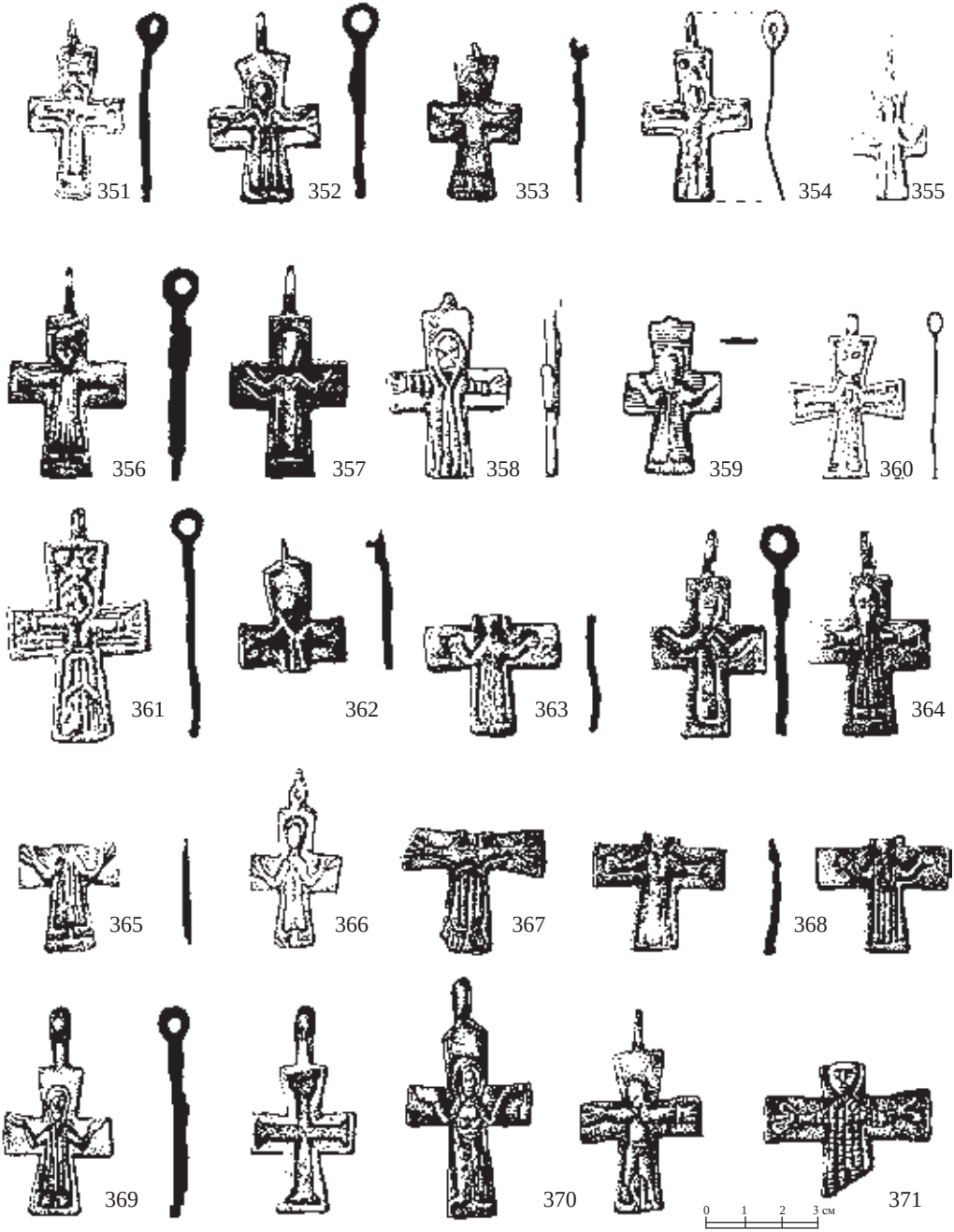

Единични бронзови кръстчета от втората половина на X–XI в.:
Дръстър – 351–353, Пъкуюл луй Соаре – 354, 355; Цар Асен – 356, 357; Балик – 358.
Скала – 359; Думбравени (скалния манастир V–VI, X в.) – 360; Руйно – 361–363;
Попина – 364, 365; Окорш – 366; Средище – 367–371.

Табл. LXXIV

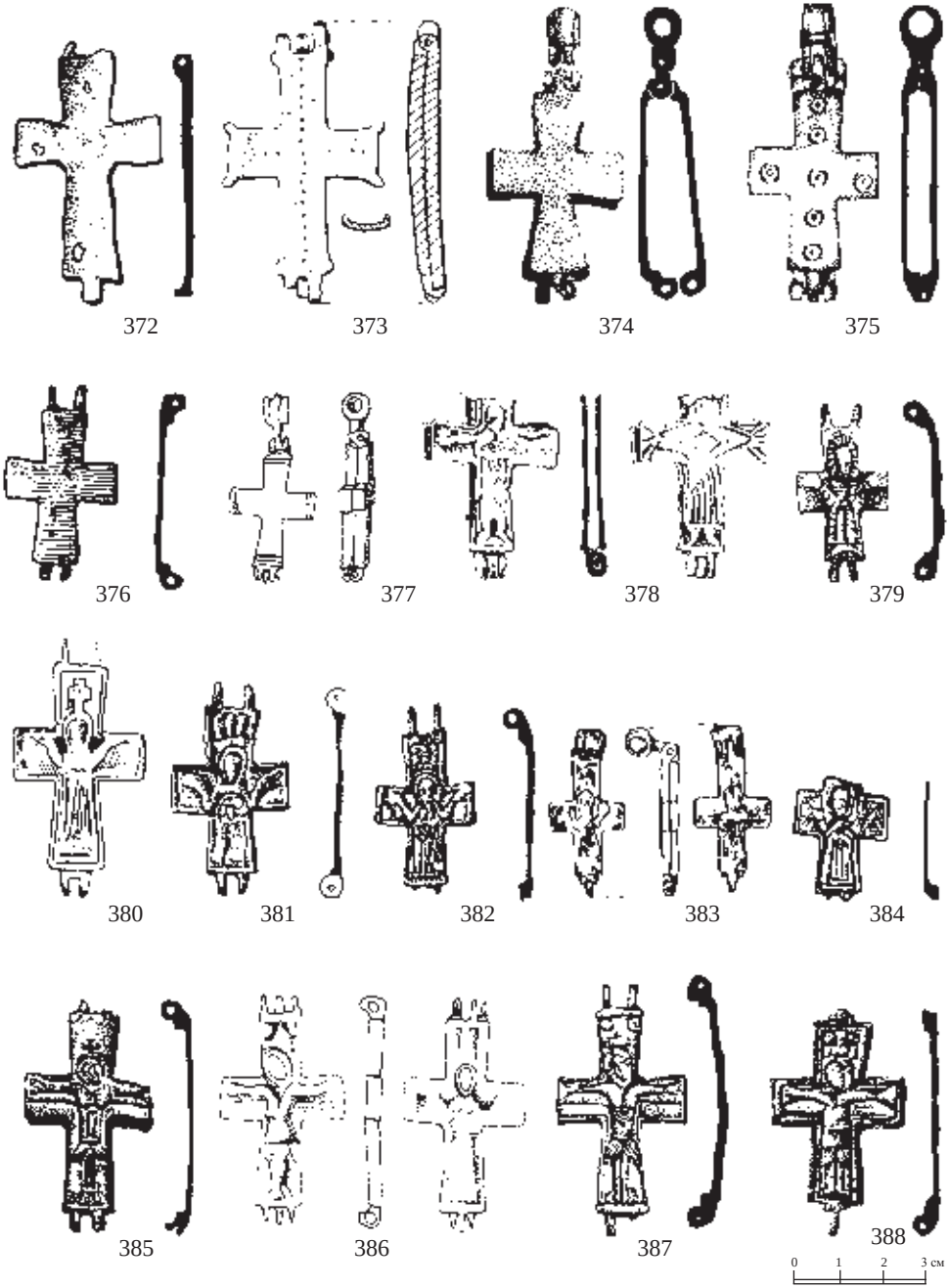

Двойни реликварийни кръстове от втората половина на X–XI в.:
Дръстър – 372; Диногеция – 373, 383; Добруджанка, Силистренско – 374;
Средище – 375, 388; Скала – 376, 384; Дуранкулак – 377, 386;
Пъкуюл луй Соаре – 378, 380; Цар Асен – 379, 382, 387; Руйно – 381; 385.

Табл. LXXV

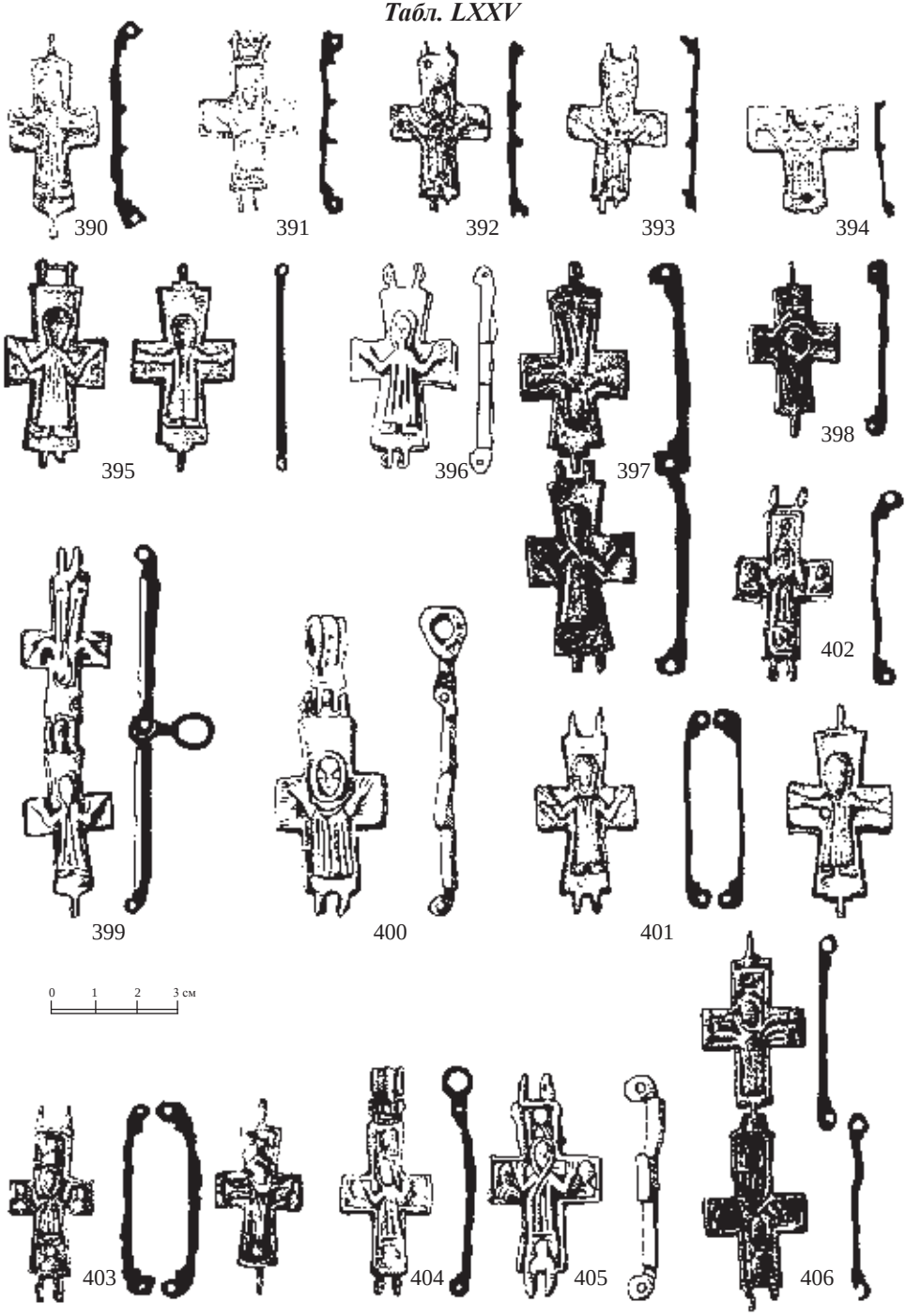

Двойни реликварийни кръстчета от X–XI в.: Дръстър – 390–394, Скала – 395; Руйно 396–398, 406; Цар Асен – 399, 404; Балик – 400, 405; Средище – 401, 402; Попина – 403.

407

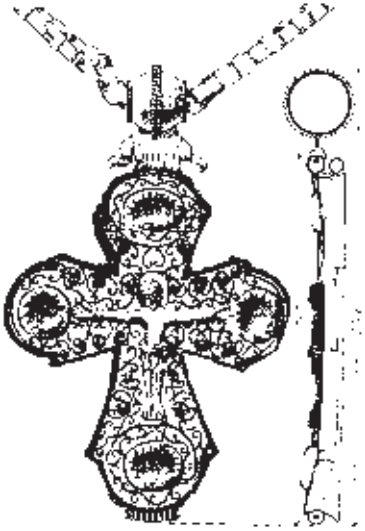

408

409

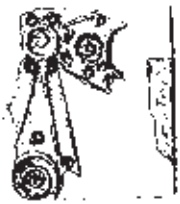

410

411

412

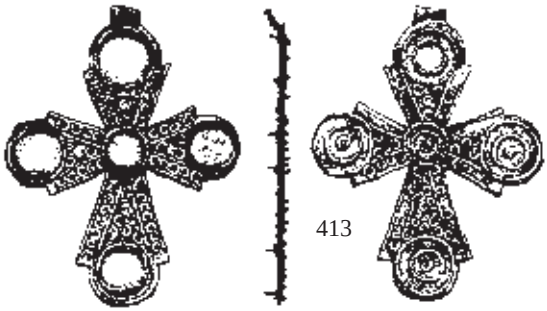

413

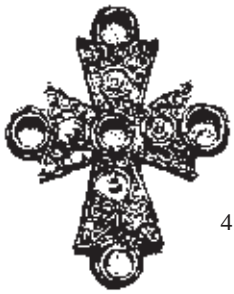

414

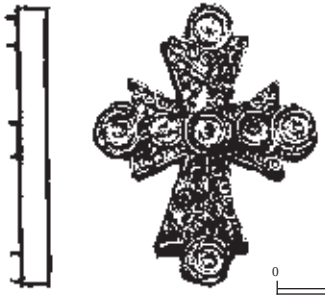

415

Кръстове енколпиони от XI в.: Цар Асен – 407, 414; Диногеция – 408, 409; Пъкуюл луй Соаре – 410, 411; Дервент – 412; Скала – 413; Руйно – 415.

Табл. LXXVII

416

417

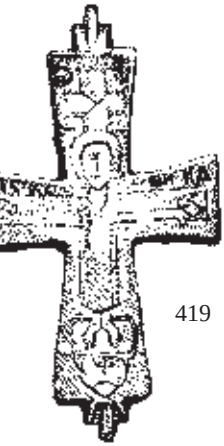
419

420

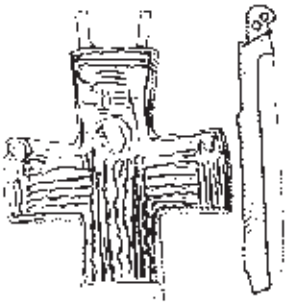
421

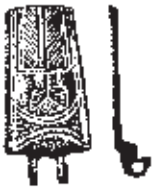
422

423

424

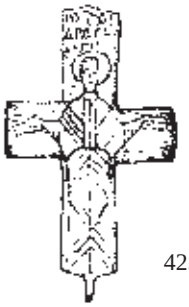
425

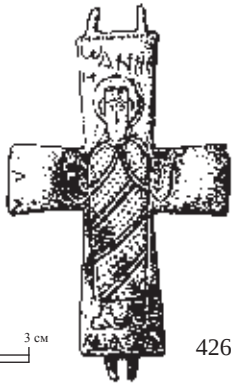
426

Реликвариен кръст енколпион с гравирана украса от Дръстър (средата на X–началото на XI в.) – 416. Реликварийни кръстове енколпиони с гравирана украса от средата на XI–XII в.: Дръстър – 417, 418, 419; Пъкуюл луй Соаре – 420, 421; Балик (?) – 422; Попина – 423; Ветрен – 424, 425; Калиакра – 426.

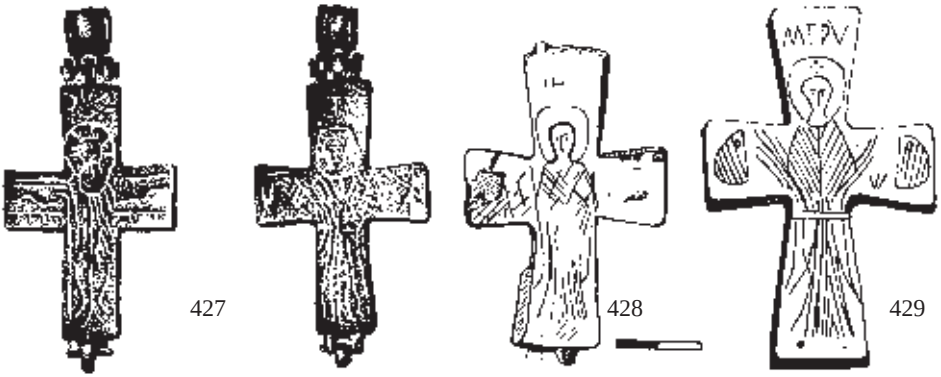

427 428 429

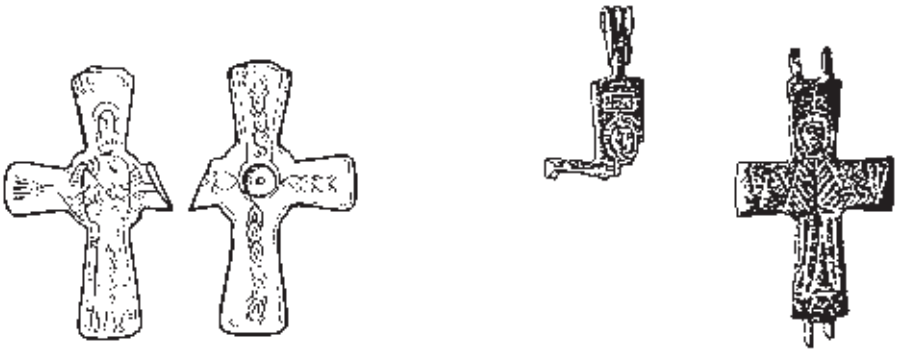

430 431

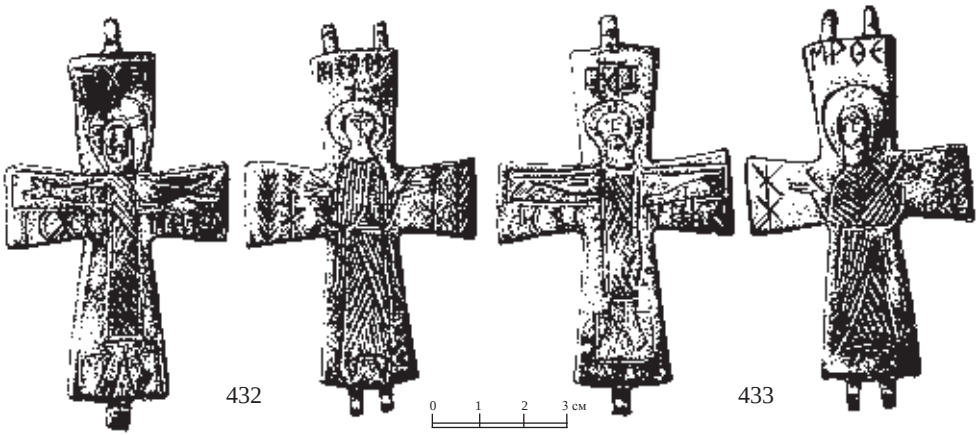

432 433

Реликварийни кръстове енколпиони с гравирана украса от средата на XI–XII в.: Балик (?) – 427; Диногеция – 428; Капидава – 429; Брадвари (?) – 430; Ветрен – 431; Одърци – 432, 433.

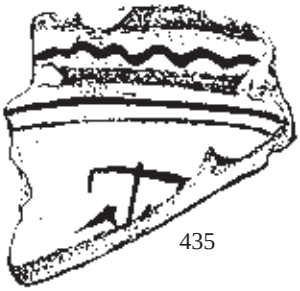

435

438

436

437

437

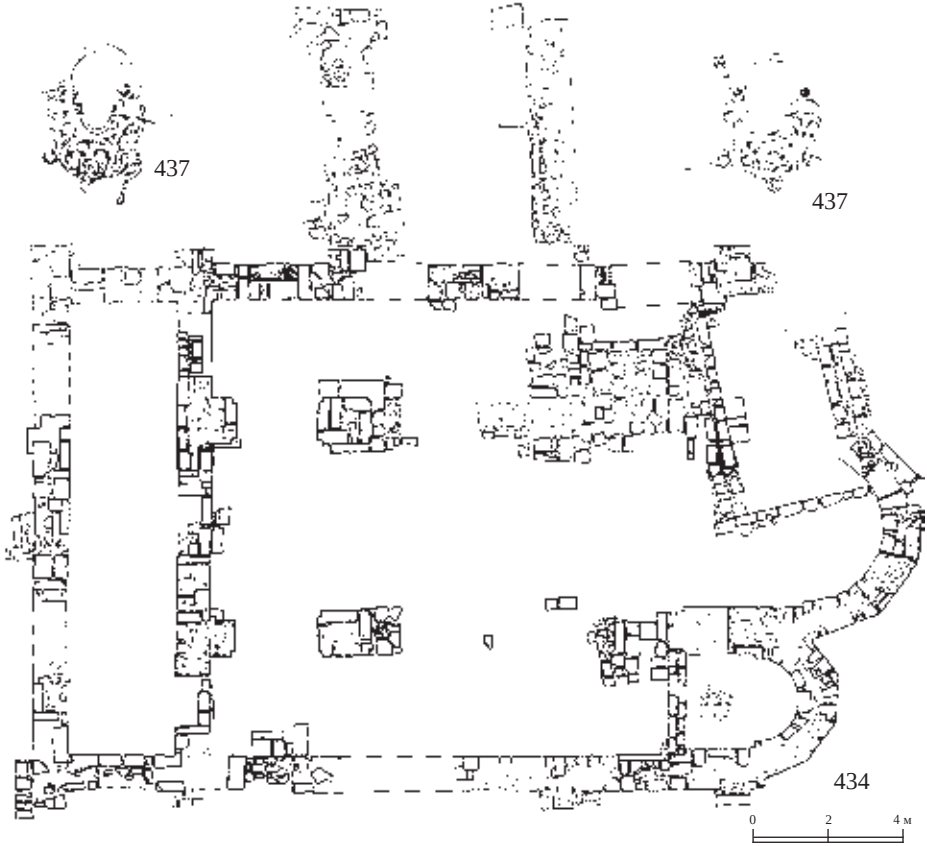

434

0 2 4 м

***434**. Катедралната базилика в Дръстър – XIII–XIV в. (по Ст. Ангелова).*
***435**. Фрагмент от сграфито чиния от Дръстър с монограм (XIII–XIV в.);*
***436**. Чиния с украса сграфито (архангел) от Дръстър (XIV в.); **437**. Златни обеци от Дръстър с двуглав орел и монограм на Йоан Тертер (XIV в.); **438**. Сребърна монета с двуглав орел на Иванко Тертер, сечена в Дръстър.*

Табл. LXXX

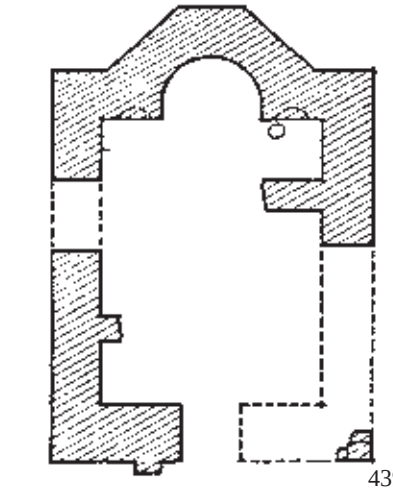

439

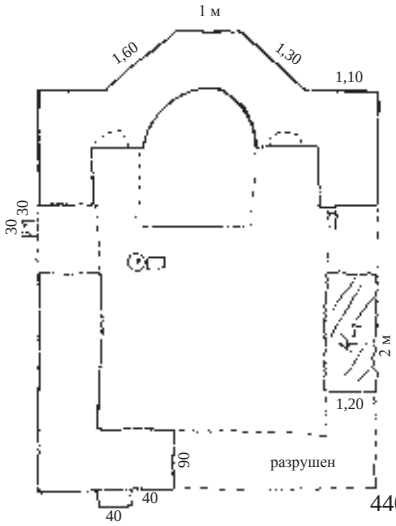

440

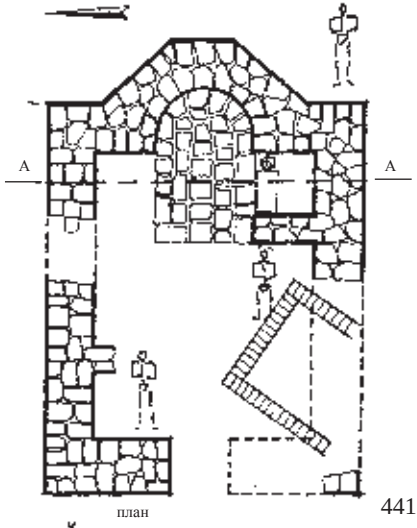

план

441

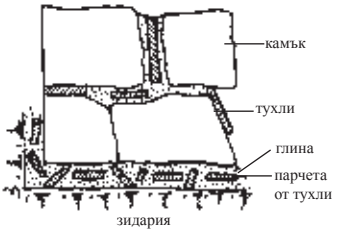

зидария

442

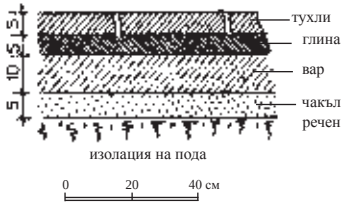

изолация на пода

443

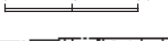

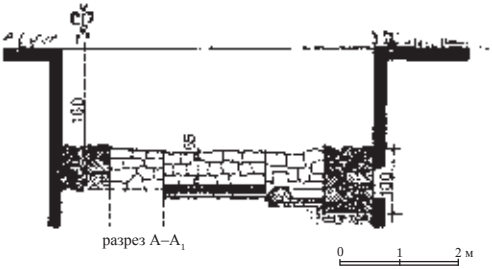

разрез $A–A_1$

444

439–441. *Археологическо заснемане на църква № 1 в Дръстър (XIII–XIV в.);*
442, 443. *Детайли от зидарията и подовото покритие на църква № 1;*
444*. Релеф от Дръстър (XIII–XIV в.)*

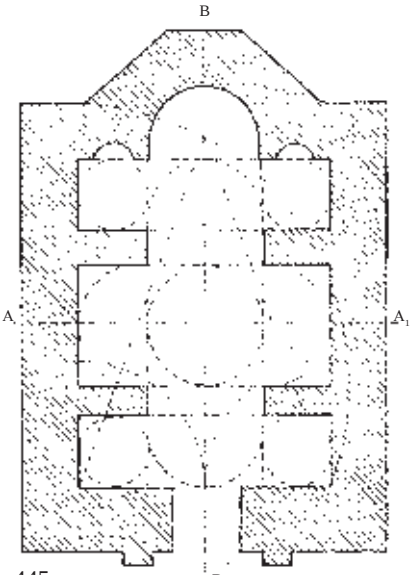

445

план реконструкция

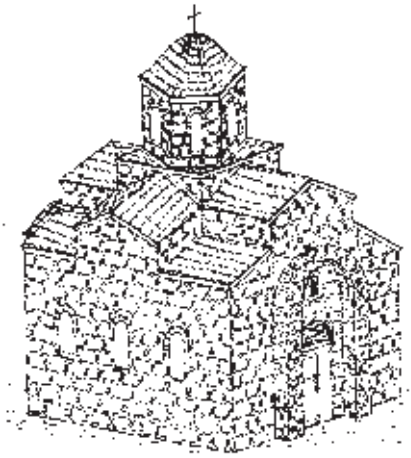

446

перспектива север–изток

0 1 2 м

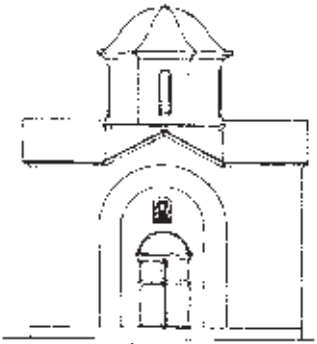

фасада изток

447

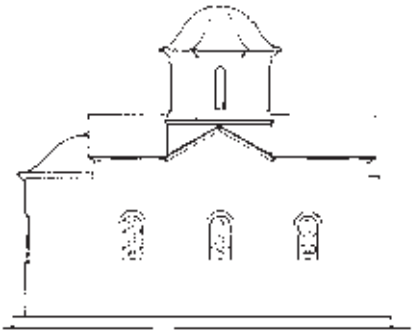

фасада север

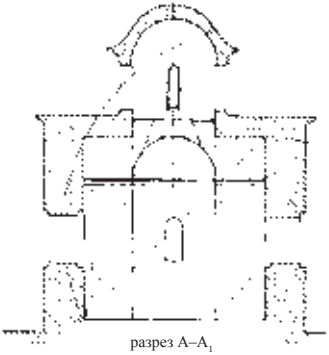

разрез $A–A_1$

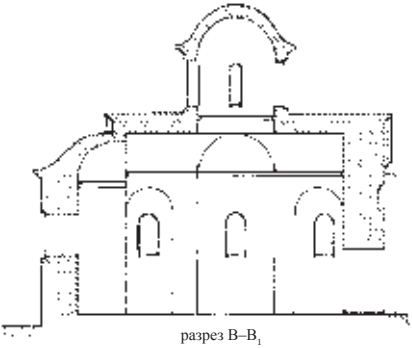

разрез $B–B_1$

***445–447**. Реконструкция на плана, възстановка, перспектива и фасадите на църква № 1 в Дръстър (по Г. Атанасов и Ст. Дончева)*

Табл. LXXXII

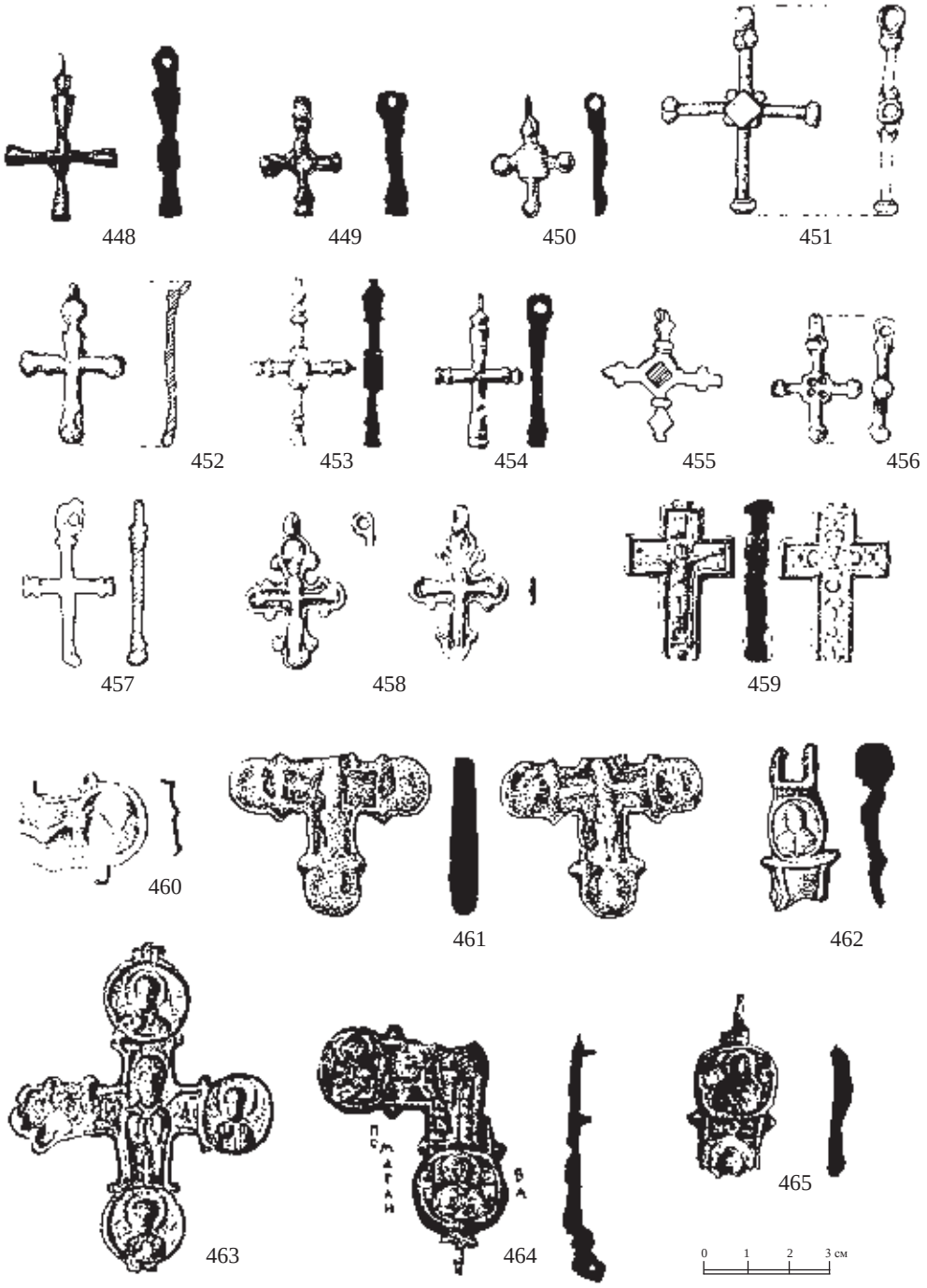

Кръстове енколпиони XI–XIII в. от: Дръстър – 448–450, 463–464; Одърци – 451, 452; Пъкуюл луй Соаре – 453–460; Ветрен – 461, 462, 465.